MAHABHARATAM

CALYA PARVA

TEXT

PUBLISHED AND DISTRIBUTED GRATIS.

BY

PRATAP CHANDRA ROY, C. I. E.

श्रीमहाभारतम्।

श्रीमन्महर्षिवेदव्यासविरचितम्।

शल्यपर्व्व।

सि, आइ, इ, उपाधिधारिणा

रायश्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

मूल्यं विना वितीर्णञ्च।

"हस्तपादादिसम्पन्ना यूयं किमवसीदथ"

तृतीयसंस्करणम्।

कलिकाता बीडन् ष्ट्रीटान्तर्गत

१ नं राजा गुरुदास ष्ट्रीट् भारतयन्त्रे

श्रीकालिदास सेनेन मुद्रितम्।

शकाब्दाः १८११।

श्रीमहाभारतम्।

शल्यपर्व।

अथ शल्यवधपर्व॥

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्॥
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत्॥

जनमेजय उवाच। एवं निपातिते कर्णे समरे सव्यसाचिना। अल्पावशिष्टाः कुरव किमकुर्वत वै द्विज॥१॥ उदीर्य्यमाणञ्च बलं दृष्ट्वा राजा सुयोधनः। पाण्डवैः प्राप्तकालञ्च किम्प्रापद्यत कौरवः॥२॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तदाचक्ष्व द्विजोत्तम। न हि तृप्यामि पूर्व्वेषां शृण्वानश्चरितं महत्॥३॥

वैशम्पायन उवाच। ततः कर्णे हते राजन् धार्त्तराष्ट्रः सुयोधनः। भृशं शोकार्णवे मग्नो निराशः सर्व्वतोऽभवत्॥४॥ हा कर्ण हा कर्ण इति शोचमानः पुनः पुनः। कृच्छ्रात् स्वशिविरं प्रायाद्धतशेषैर्नृपैः सह॥५॥ स समाश्वास्यमानोऽपि हेतुभिः शास्त्रनिश्चितैः। राजभिर्नालभच्छर्म्म सूतपुत्रवधं स्मरन्॥६॥ स दैवं बलवन्मत्वा भवितव्यञ्च पार्थिवः। संग्रामे निश्चयं कृत्वा पुनर्युद्धाय निर्ययौ॥७॥ शल्यं सेनापतिं कृत्वा विधिवद्राजपुङ्गवः। रणाय निर्ययौ राजन् हतशेषैर्नृपैः सह॥८॥ ततः सुतुमुलं युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः। अभवद्भरतश्रेष्ठ देवासुररणोपमम्॥९॥

ततः शल्यो महाराज कृत्वा कदनमाहवे। हतसैन्योऽथ मध्याह्ने धर्मराजेन पातितः ॥ १० ॥ ततो दुर्योधनो राजा हतबन्धु रणाजिरात् । अपसृत्य ह्रदं घोरं विवेश रिपुजाद्भयात् ॥ ११ ॥ तथापराह्णे तस्याह्नः परिवार्य्य महारथैः । ह्रदादाहूय वेगेन भीमसेनेन पातितः ॥ १२ ॥ तस्मिन् हते महेष्वासे हतशिष्टास्त्रयो रथाः । संरम्भान्निशि राजेन्द्र जघ्नुः पाञ्चालसैनिकान् ॥ १३ ॥ ततः पूर्वाह्णसमये शिविरादेत्य सञ्जयः । प्रविवेश पुरं दीनो दुःखशोकसमन्वितः ॥ १४ ॥ प्रविश्य च पुरं सूतो भुजावुच्छ्रित्य दुःखितः । वेपमानस्ततो राज्ञः प्रविवेश निवेशनम् ॥ १५ ॥ रुरोद स नरव्याघ्र हा राजन्निति दुःखितः । अहो बत विनष्टाः स्मो निधनेन महात्मनः ॥ १६ ॥ अहो सुबलवान् कालो गतिश्च विषमा तथा । शक्रतुल्यबलाः सर्वे यत्रावध्यन्त पाण्डवैः ॥ १७ ॥ दृष्ट्वैव तु पुरो राजन् जनः सर्वः स सञ्जयम् । क्लेशेन महता युक्तं सर्वतो राजसत्तम । प्ररुरोद भृशोद्विग्नो हा राजन्निति सस्वरम् ॥ १८ ॥ आकुमारं नरव्याघ्र तत् पुरं वै समन्ततः । आर्त्तनादं ततश्चक्रे श्रुत्वा विनिहतं नृपम् ॥ १९ ॥ धावतश्चाप्यपश्याम तत्र स्त्रीपुरुषांस्तथा । नष्टचित्तानिवोन्मत्तान् शोकेन भृशपीड़ितम् ॥ २० ॥ तथा स विह्वलः सूतः प्रविश्य नृपतिक्षयम् । ददर्श नृपतिश्रेष्ठं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ॥ २१ ॥ दृष्ट्वा चासीनमनघं समन्तात् परिवारितम् । स्नुषाभिर्भरतश्रेष्ठं गान्धार्य्या विदुरेण च तथान्यैश्च सुहृद्भिश्च ज्ञातिभिश्च हितैः सदा ॥ २२ ॥ तमेव चार्थं ध्यायन्तं कर्णस्य निधनं प्रति । रुदन्नेवाब्रवीद्वाक्यं राजानं जनमेजय ॥ २३ ॥ नातिहृष्टमनाः सूतो वाष्पसन्दिग्धया गिरा । सञ्जयोऽहं नरव्याघ्र नमस्ते भरतर्षभ ॥ २४ ॥ मद्राधिपो हतः शल्यः शकुनिः सौबलस्तथा । उलूकः पुरुषव्याघ्र कैतव्यो दृढ़विक्रमः ॥ २५ ॥ संशप्तका हताः सर्वे काम्बोजाश्च शकैः सह ।

म्लेच्छाश्च पार्व्वतीयाश्च यवनाश्च निपातिताः ॥ २६ ॥ प्राच्या हता
महाराज दाक्षिणात्याश्च सर्व्वशः । उदीच्या निहताः सर्व्वे प्रती-
च्याश्च नराधिप ॥ २७ ॥ राजानो राजपुत्राश्च सर्व्वशो निहता
नृप । दुर्य्योधनो हतो राजा यथोक्तं पाण्डवेन ह ॥ २८ ॥
भग्नसक्थो महाराज शेते पांशुषु रूषितः । धृष्टद्युम्नो हतो
राजन् शिखण्डी चापराजितः ॥ २९ ॥ उत्तमौजा युधामन्युस्तथा
राजन् प्रभद्रकाः । पाञ्चालाश्च नरव्याघ्राश्चेदयश्च निसूदिताः ॥ ३० ॥
तव पुत्रा हताः सर्व्वे द्रौपदेयाश्च भारत । कर्णपुत्रो हतः शूरो
वृषसेनो महाबलः ॥ ३१ ॥ नरा विनिहताः सर्व्वे गजाश्च विनि-
सूदिताः । रथिनश्च नरव्याघ्र हयाश्च पतिता युधि ॥ ३२ ॥
किञ्चिच्छेषञ्च शिबिरं तावकानां कृतं प्रभो । पाण्डवानां कुरूणाञ्च
समासाद्य परस्परम् ॥ ३३ ॥ प्रायः स्त्रीशेषमभवज्जगत् कालेन
मोहितम् । सप्त पाण्डवतः शेषा धार्त्तराष्ट्रास्तथा त्रयः ॥ ३४ ॥
ते चैव भ्रातरः पञ्च वासुदेवोऽथ सात्यकिः । कृपश्च कृतवर्म्मा च
द्रौणिश्च जयतां वरः ॥ ३५ ॥ तवाप्येते महाराज रथिनो नृप-
सत्तम । अक्षौहिणीनां सर्व्वासां समेतानां जनेश्वर ॥ ३६ ॥ एते
शेषा महाराज सर्व्वेऽन्ये निधनं गताः । कालेन निहतं जगद्वै
भरतर्षभ । दुर्य्योधनं वै पुरतः कृत्वा वैरञ्च भारत ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं धृतराष्ट्रो जने-
श्वरः । निपपात महाराज गतसत्त्वो महीतले ॥ ३८ ॥ तस्मि-
न्निपतिते भूमौ विदुरोऽपि महायशाः । निपपात महाराज राज-
व्यसनकर्षितः ॥ ३९ ॥ गान्धारी च नृपश्रेष्ठ सर्व्वाश्च कुरुयोषितः ।
पतिताः सहसा भूमौ श्रुत्वा क्रूरं वचः स्म ताः ॥ ४० ॥ निःसंज्ञं
पतितं भूमौ तदासीद्राजमण्डलम् । प्रलापयुक्तं महति चित्रन्यस्तं
पटे यथा ॥ ४१ ॥ कृच्छ्रेण तु ततो राजा धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
शनैरलभत प्राणान् पुत्रव्यसनकर्षितः ॥ ४२ ॥ लब्ध्वा तु स नृपः

संज्ञां वेपमानः सुदुःखितः। उदीक्ष्य च दिशः सर्वाः क्षत्तारं वाक्यमब्रवीत्॥ ४३॥ विद्वन् क्षत्तर्महाप्राज्ञ त्वं गतिर्भरतर्षभ। ममानाथस्य सुभृशं पुत्रैर्हीनस्य सर्वशः॥ ४४॥ एवमुक्त्वा ततो भूयो विसंज्ञो निपपात ह। तं तथा पतितं दृष्ट्वा बान्धवा येऽस्य केचन॥ ४५॥ शीतैस्ते सिषिचुस्तोयैर्विव्यजुर्व्यजनैरपि। स तु दीर्घेण कालेन प्रत्याश्वस्तो महीपतिः॥ ४६॥ तूष्णीन्दध्यौ महीपालः पुत्रव्यसनकर्षितः। निश्वसन् जिह्मग इव कुम्भक्षिप्तो विशाम्पते॥ ४७॥ सञ्जयोऽप्यरुदत्तत्र दृष्ट्वा राजानमातुरम्। तथा सर्वाः स्त्रियश्चैव गान्धारी च यशस्विनी॥ ४८॥ ततो दीर्घेण कालेन विदुरं वाक्यमब्रवीत्। धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठ मुह्यमानो मुहुर्मुहुः॥ ४९॥ गच्छन्तु योषितः सर्वा गान्धारी च यशस्विनी। तथेमे सुहृदः सर्वे भ्रश्यते मे मनो भृशम्॥ ५०॥ एवमुक्तस्ततः क्षत्ता ताः स्त्रियो भरतर्षभ। विसर्जयामास शनैर्वेपमानः पुनः पुनः॥ ५१॥ निश्चक्रमुस्ततः सर्वास्ता स्त्रियो भरतर्षभ। सुहृदश्च ततः सर्वे दृष्ट्वा राजानमातुरम्॥ ५२॥ ततो नरपतिं तन्तु लब्धसंज्ञं परन्तप। अवैक्षत् सञ्जयो दीनो रोदमानं भृशातुरम्॥ ५३॥ प्राञ्जलिर्निश्वसन्तञ्च तं नरेन्द्रं मुहुर्मुहुः। समाश्वासयत क्षत्ता वचसा मधुरेण ह॥ ५४॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि धृतराष्ट्रप्रमोहे

प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

वैशम्पायन उवाच। विसृष्टास्वथ नारीषु धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः। विललाप महाराज दुःखाद्दुःखतरं गतः॥ १॥ सधूममिव निश्वस्य करौ धून्वन् पुनः पुनः। विचिन्त्य च महाराज ततो वचनमब्रवीत्॥ २॥

धृतराष्ट्र उवाच । अहो बत महद्दुःखं यदहं पाण्डवान्रणे ।
क्षेमिणश्चाव्ययांश्चैव त्वत्तः सूत शृणोमि वै ॥ ३ ॥ वज्रसारमयं
नूनं हृदयं सुदृढं मम । यच्छ्रुत्वा निहतान् पुत्रान् दीर्य्यते न
सहस्रधा ॥ ४ ॥ चिन्तयित्वा वयस्तेषां बालक्रीड़ाश्च सञ्जय ।
अद्य श्रुत्वा हतान् पुत्रान् भृशं मे दीर्य्यते मनः ॥ ५ ॥ अन्धत्वाद्यदि
तेषान्तु न मे रूपनिदर्शनम् । पुत्रस्नेहकृता प्रीतिर्नित्यमेतेषु
धारिता ॥ ६ ॥ बालभावमतिक्रान्तान् यौवनस्थांश्च तानहम् ।
मध्यप्राप्तांस्तथा श्रुत्वा हृष्ट आसं तदानघ ॥ ७ ॥ तानद्य निहतान्
श्रुत्वा हतैश्वर्य्यान् हतौजसः । न लभे वै क्वचिच्छान्तिं पुत्राधि-
भिरभिप्लुतः ॥ ८ ॥ एह्येहि पुत्र राजेन्द्र ममानाथस्य साम्प्रतम् ।
त्वया हीनो महाबाहो कान्नु यास्याम्यहं गतिम् ॥ ९ ॥ कथं त्वं
पृथिवीपालांस्त्यक्त्वा तात समागतान् । शेषे विनिहतो भूमौ
प्राकृतः कुनृपो यथा ॥ १० ॥ गतिर्भूत्वा महाराज ज्ञातीनां सुहृदां
तथा । अन्धं वृद्धञ्च मां वीर विहाय क्वाभिगच्छसि ॥ ११ ॥ सा
कृपा सा च ते प्रीतिः सा च राजन् सुमानिता । कथं विनिहतः
पार्थैः संयुगेष्वपराजितः ॥ १२ ॥ को नु मामुत्थितं काले तात
तातेति वक्ष्यति । महाराजेति सततं लोकनाथेति चासकृत् ॥ १३ ॥
परिष्वज्य च मां कण्ठे स्नेहेनाक्लिन्नलोचनः । अनुशाधीति कौरव्य
तत् साधु पदमेव च ॥ १४ ॥ ननु नामाहमश्रौषं वचनं तव
पुत्रक । भूयसी मम पृथ्वीयं यथा पार्थस्य नो तथा ॥ १५ ॥
भगदत्तः कृपः शल्य आवन्त्योऽथ जयद्रथः । भूरिश्रवाः शलश्चैव
सोमदत्तोऽथ वाह्लिकः ॥ १६ ॥ अश्वत्थामा च भोजश्च मागधश्च
महाबलः । वृहद्बलश्च काशीशः शकुनिश्चापि सौबलः ॥ १७ ॥
म्लेच्छाश्च बहुसाहस्राः शकाश्च यवनैः सह । सुदक्षिणश्च काम्बोज-
स्त्रिगर्त्ताधिपतिस्तथा ॥ १८ ॥ भीष्मः पितामहश्चैव भारद्वाजोऽथ
गौतमः । श्रुतायुश्चायुतायुश्च शतायुश्चैव वीर्य्यवान् ॥ १९ ॥ जल-

ऋष्योऽयार्ष्यशृङ्गी राक्षसश्चाप्यलायुधः । अलम्बुषो महाबाहुः
सुबाहुश्च महारथः ॥ २० ॥ एते चान्ये च बहवो राजानो राज-
सत्तम । मदर्थमुद्यताः सर्वे प्राणांस्त्यक्त्वा महारणे ॥ २१ ॥ तेषां
मध्ये स्थितो युद्धे भ्रातृभिः परिवारितः । योधयिष्याम्यहं पार्थान्
पाञ्चालांश्चैव सर्वशः ॥ २२ ॥ चेदींश्च नृपशार्दूल द्रौपदेयांश्च
संयुगे । सात्यकिं कुन्तिभोजञ्च राक्षसञ्च घटोत्कचम् ॥ २३ ॥
एको ह्येषां महाराज समर्थः सन्निवारणे । समरे पाण्डवेयानां
संक्रुद्धोऽप्यभिधावताम् ॥ २४ ॥ किं पुनः सहिता वीराः कृतवैराश्च
पाण्डवैः । अथ वा सर्व एवैते पाण्डवस्यानुयायिभिः । योत्स्यन्ते
सह राजेन्द्र हनिष्यन्ति च तान्मृधे ॥ २५ ॥ कर्णस्त्वेको मया
सार्द्धं निहनिष्यति पाण्डवान् । ततो नृपतयो वीराः स्थास्यन्ति
मम शासने ॥ २६ ॥ यश्च तेषां प्रणेता वै वासुदेवो महाबलः ।
न स सन्नह्यते राजन्निति मामब्रवीद्वचः ॥ २७ ॥ तस्याहं वदतः
सूत बहुशो मम सन्निधौ । शक्तितो ह्यनुपश्यामि निहतान्
पाण्डवान्मृधे ॥ २८ ॥ तेषां मध्ये स्थिता यत्र हन्यन्ते मम पुत्रकाः ।
व्यायच्छमानाः समरे किमन्यद्भागधेयतः ॥ २९ ॥ भीष्मश्च निहतो
यत्र लोकनाथ प्रतापवान् । शिखण्डिनं समासाद्य मृगेन्द्र इव
जम्बुकम् ॥ ३० ॥ द्रोणश्च ब्राह्मणो यत्र सर्वशास्त्रास्त्रपारगः ।
निहतः पाण्डवैः सङ्ख्ये किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३१ ॥ भूरिश्रवा
हतो यत्र सोमदत्तश्च संयुगे । वाह्लीकश्च महाराजः किमन्यद्भाग-
धेयतः ॥ ३२ ॥ भगदत्तो हतो यत्र गजयुद्धविशारदः । जयद्रथश्च
निहतः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३३ ॥ सुदक्षिणो हतो यत्र जल-
सन्धश्च पौरवः । श्रुतायुश्चाश्रुतायुश्च किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३४ ॥
महाबलस्तथा पाण्ड्यः सर्वशस्त्रभृतांवरः । निहतः पाण्डवैः
संख्ये किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३५ ॥ बृहद्बलो हतो यत्र मागधश्च
महाबलः । उग्रायुधश्च विक्रान्त प्रतिमानं धनुष्मताम् ॥ ३६ ॥

आवन्तौ निहतौ यत्र त्रैगर्त्तश्च नराधिपः। संशप्तकाश्च बहवः किमन्यद्भागधेयतः॥ ३७॥ अलम्बुषस्तथा राजा राक्षसश्चाप्यला-युधः। आर्ष्यशृङ्गिश्च निहतः किमन्यद्भागधेयतः॥ ३८॥ नारा-यणा हता यत्र गोपाला युद्धदुर्मदाः। म्लेच्छाश्च बहुसाहस्राः किमन्यद्भागधेयतः॥ ३९॥ शकुनिः सौबलो यत्र कैतव्यश्च महा-बलः। निहतः सबलो वीरः किमन्यद्भागधेयतः॥ ४०॥ यत्र शूरा महात्मानः सर्वशस्त्रास्त्रपारगाः। बहवो निहताः सूत महेन्द्रसमविक्रमाः॥ ४१॥ नानादेशसमावृत्ताः क्षत्रिया यत्र सञ्जय। निहताः समरे सर्वे किमन्यद्भागधेयतः॥ ४२॥ पुत्राश्च मे विनिहता पौत्राश्चैव महाबलाः। वयस्या भ्रातरश्चैव किमन्य-द्भागधेयतः॥ ४३॥ भागधेयसमायुक्तो ध्रुवमुत्पद्यते नरः। यस्तु भाग्यसमायुक्त स शुभं प्राप्नुयान्नरः॥ ४४॥ अहं वियुक्तः सौ-भाग्यैः पुत्रै स्त्रैवेह सञ्जय। कथमद्य भविष्यामि वृद्धः शत्रुवशं गतः॥ ४५॥ नान्यदत्र परं मन्ये वनवासादृते प्रभो। सोऽहं वनं गमिष्यामि निर्बन्धुर्ज्ञातिसङ्क्षये॥ ४६॥ न हि मेऽन्यद्भवेच्छ्रेयो वनाय गमनादृते। इमामवस्थां प्राप्तस्य लूनपक्षस्य सञ्जय॥ ४७॥ दुर्य्योधनो हतो यत्र शल्यश्च निहतो युधि। दुःशासनो विशस्तश्च विकर्णश्च महाबलः॥ ४८॥ कथं हि भीमसेनस्य श्रोष्येऽहं शब्द-मुत्तमम्। एकेन समरे येन हतं पुत्रशतं मम॥ ४९॥ असकृ-द्वदतस्तस्य दुर्य्योधनवधञ्च तम्। दुःखशोकाभिसन्तप्तो न श्रोष्ये परुषा गिरः॥ ५०॥

वैशम्पायन उवाच। एवं स शोकसन्तप्तः पार्थिवो हत-बान्धवः। मुहुर्मुहुर्मुह्यमानः पुत्राधिभिरभिप्लुतः॥ ५१॥ विलप्य सुचिरं कालं धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः। दीर्घमुष्णञ्च निश्वस्य चिन्त-यित्वा पराभवम्॥ ५२॥ शोकेन महताविष्टः सन्तप्तो भरतर्षभ। पुनर्गावल्गणिं सूतं पर्य्यपृच्छद्यथातथम्॥ ५३॥

धृतराष्ट्र उवाच। भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा सूतपुत्रञ्च पातितम्। सेनापतिं प्रणेतारं किमकुर्वत मामकाः ॥ ५४ ॥ यं यं सेनाप्रणेतारं युधि कुर्वन्ति मामकाः। अचिरेणैव कालेन तं तं निघ्नन्ति पाण्डवा ॥ ५५ ॥ रणमूर्द्धि हतो भीष्मः पश्यतां वः किरीटिना। एवमेव हतो द्रोणः सर्वेषामेव पश्यताम् ॥ ५६ ॥ एवमेव हतः कर्णः सूतपुत्रः प्रतापवान्। सराजकानां सर्वेषां पश्यतां वः किरीटिना ॥ ५७ ॥ पूर्वमेवाहमुक्तो वै विदुरेण महात्मना। दुर्य्योधनापराधेन प्रजेयं विनशिष्यति ॥ ५८ ॥ केचिन्न सम्यक् पश्यन्ति मूढ़ाः सम्यगवेक्ष्य च। तदिदं मम मूढ़स्य तथा भूतं वचस्तु तत् ॥ ५९ ॥ यदब्रवीत् स धर्मात्मा विदुरः सर्वधर्मवित्। तत्तथा समनुप्राप्तं वचनं सत्यमीरितम् ॥ ६० ॥ दैवोपहतचित्तेन यन्मया न कृतं पुरा। अनयस्य फलं तस्य ब्रूहि गावल्गणे पुन ॥ ६१ ॥ को वै मुखमनीकानामासीत् कर्णे निपातिते। अर्जुनं वासुदेवञ्च को वा प्रत्युद्ययौ रथी ॥ ६२ ॥ केऽरक्षन् दक्षिणञ्चक्रं मद्रराजस्य संयुगे। वामञ्चा योद्धुकामस्य के वा वीरस्य पृष्ठतः ॥ ६३ ॥ कथञ्च वः समेतानां मद्रराजो महाबलः। निहतः पाण्डवैः सङ्ख्ये पुत्रो वा मम सञ्जय ॥ ६४ ॥ ब्रूहि सर्वं यथातत्त्वं भारतानां महाक्षयम्। यथा च निहतः संख्ये पुत्रो दुर्य्योधनो मम ॥ ६५ ॥ पाञ्चालाश्च यथा सर्वे निहताः सपदानुगाः। धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ॥ ६५ ॥ पाण्डवाश्च यथा युक्तास्तथोभौ सात्वतौ युधि। कृपश्च कृतवर्मा च भारद्वाजस्य चात्मजः ॥ ६७ ॥ यद्यथा यादृशञ्चैव युद्धं वृत्तमभूत्ततः। अखिलं श्रोतुमिच्छामि कुशलो ह्यसि सञ्जय ॥ ६८ ॥

इति शल्यपर्व्वणि शल्यवधपर्व्वणि धृतराष्ट्रविलापे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । शृणु राजन्नवहितो यथा वृत्तो जनक्षयः ।
कुरूणां पाण्डवानाञ्च समासाद्य परस्परम् ॥ १ ॥ निहते सूत-
पुत्रे तु पाण्डवेन महात्मना । विद्रुतेषु च सैन्येषु समानीतेषु चास-
कृत् ॥ २ ॥ घोरे मनुष्यदेहानामाजौ गजवरक्षयी । यत्तत् कर्णे
हते पार्थः सिंहनादमथाकरोत् । तदा तव सुतान्राजन् प्राविशत्
सुमहद्भयम् ॥ ३ ॥ न सन्धातुमनीकानि न चैवाथ पराक्रमे ।
आसीद्बुद्धिर्हते कर्णे तव योधस्य कस्यचित् ॥ ४ ॥ वणिजो नावि
भिन्नायामगाधे विप्लवा इव । अपारे पारमिच्छन्तो हते द्वीपे
किरीटिना ॥ ५ ॥ सूतपुत्रे हते राजन् वित्रस्ताः शरविक्षताः ।
अनाथा नाथमिच्छन्तो मृगाः सिंहार्दिता इव ॥ ६ ॥ भग्नशृङ्गा
इव वृषाः शीर्णदंष्ट्रा इवोरगाः । प्रत्युपायाम सायाह्ने निर्जिताः
सव्यसाचिना ॥ ७ ॥ हतप्रवीरा विध्वस्ता निकृत्ता निशितैः शरैः ।
सूतपुत्रे हते राजन् पुत्रास्ते प्राद्रवन् भयात् ॥ ८ ॥ विशस्त्रकवचाः
सर्वे कान्दिशीका विचेतसः । अन्योऽन्यमभिनिघ्नन्तो वीक्षमाणा
भयार्दिताः ॥ ९ ॥ मामेव नूनं बीभत्सुर्मामेव च वृकोदरः ।
अभियातीति मन्वानाः पेतुर्मम्लुश्च भारत ॥ १० ॥ हयानन्ये रथा-
नन्ये गजानन्ये महारथाः । आरुह्य जवसम्पन्नान् पादातानजहु-
र्भयात् ॥ ११ ॥ कुञ्जरैः स्यन्दना भग्ना सादिनश्च महारथः ।
पदातिसङ्घाश्चाश्वौघैः पलायद्भिर्भृशं हताः ॥ १२ ॥ व्यालतस्कर-
सङ्कीर्णे सार्थहीना यथा वने । तथा त्वदीया निहते सूतपुत्रे
तदाभवन् ॥ १३ ॥ हतारोहास्तथा नागाश्छिन्नहस्तास्तथापरे ।
सर्वं पार्थमयं लोकमपश्यन् वै भयातुराः ॥ १४ ॥ तान् प्रेक्ष्य
द्रवतः सर्वान् भीमसेनभयार्दितान् । दुर्योधनोऽथ स्वं सूतं हाहा
कृत्वेदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ नातिक्रमिष्यते पार्थो धनुष्पाणिमवस्थितम् ।
जघने वर्त्तमानं मां तूर्णमश्वान् प्रचोदय ॥ १६ ॥ समरे युध्य-
मानं हि कौन्तेयो मां धनञ्जयः । नोत्सहेदभ्यतिक्रान्तुं वेलामिव

महार्णवः ॥ १७ ॥ अथार्जुनं सगोविन्दं मानिनञ्च वृकोदरम्।
निहत्य शिष्टान् सर्वांश्च कर्णस्यानुययमाप्नुयाम् ॥ १८ ॥ तच्छ्रुत्वा
कुरुराजस्य शूरार्य्यसदृशं वचः। सूतो हेमपरिच्छन्नाञ्छनैरश्वा-
नचोदयत् ॥ १९ ॥ गजाश्वरथहीनाश्च पादातांश्चैव मारिष।
पञ्चविंशति साहस्राः प्राद्रवञ्छनकैरिव ॥ २० ॥ तान् भीमसेनः
संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः। बलेन चतुरङ्गेन परिक्षिप्याहनच्छरैः
॥ २१ ॥ प्रत्ययुध्यन्त ते सर्वे भीमसेनं सपार्षतम्। पार्थपार्ष-
तयोश्चान्ये जगृहुस्तत्र नामनी ॥ २२ ॥ अक्रुध्यत रणे भीमस्तै-
र्मृधे पर्य्युपस्थितैः। सोऽवतीर्य्य रथात्तूर्णं गदापाणिरयुध्यत
॥ २३ ॥ न तान्रथस्थो भूमिष्ठान्धर्मापेक्षी वृकोदरः। योधयामास
कौन्तेयो भुजवीर्य्यं समाश्रितः ॥ २४ ॥ ततः शैक्यायसीं गुर्वीं
कालान्तकयमोपमाम्। जातरूपपरिच्छन्नां प्रगृह्य महतीं गदाम्।
न्यवधीत्तावकान् सर्वान्दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ २५ ॥ पदातयो-
ऽतिसंरब्धास्त्यक्तजीवितबान्धवाः। भीममभ्यद्रवन् सङ्ख्ये पतङ्गा
ज्वलनं यथा ॥ २६ ॥ आसाद्य भीमसेनं ते संरब्धा युद्धदुर्मदाः।
विनेशुः सहसा दृष्ट्वा भूतग्रामा इवान्तकम् ॥ २७ ॥ श्येनवद्व्यचर-
द्भीमः खड्गेन गदया तथा। पञ्चविंशतिसाहस्रांस्तावकाना-
मपोथयत् ॥ २८ ॥ हत्वा तत् पुरुषानीकं भीमः सत्यपराक्रमः।
धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य पुनस्तस्थौ महाबलः ॥ २९ ॥ धनञ्जयो रथा-
नीकमन्वपद्यत वीर्य्यवान्। माद्रीपुत्रौ तु शकुनिं सात्यकिश्च महा-
रथः। जवेनाभ्यपतन् हृष्टा हन्तुकामा महाबलाः ॥३०॥ तस्याश्व-
वरान् सुबहूंस्ते निहत्य शितैः शरैः। तमन्वधावंस्त्वरितास्तत्र
युद्धमभून्महत् ॥ ३१ ॥ ततो धनञ्जयो राजन् रथानीकमगाहत।
विश्रुतं त्रिषु लोकेषु गाण्डीवं विक्षिपन्धनुः ॥ ३२ ॥ कृष्णसारथि-
मायान्तं दृष्ट्वा श्वेतहयं रथम्। अर्जुनञ्चापि योद्धारं त्वदीया
प्राद्रवन् भयात् ॥ ३३ ॥ विप्रहीनरथाश्चाश्च शरैश्च परिवारिताः।

पञ्चविंशतिसाहस्राः पार्थमार्च्छन् पदातयः ॥ ३४ ॥ हत्वा तत्-
पुरुषानीकं पञ्चालानां महारथः। भीमसेनं पुरस्कृत्य नचिरात्
प्रत्यपद्यत ॥ ३५ ॥ महाधनुर्द्धरः श्रीमानमित्रगणमर्द्दनः। पुत्रः
पञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नो महायशाः ॥ ३६ ॥ पारावतसवर्णाश्वं
कोविदारवरध्वजम्। धृष्टद्युम्नं रणे दृष्ट्वा त्वदीया प्राद्रवन् भयात्
॥ ३७ ॥ गान्धारराजं शीघ्रास्त्रमनुसृत्य यशस्विनौ। नचिरात्
प्रत्यदृश्येतां माद्रीपुत्रौ ससात्यकी ॥ ३८ ॥ चेकितानः शिखण्डी च
द्रौपदेयाश्च मारिष। हत्वा त्वदीयं सुमहत् सैन्यं शङ्खानथाधमन्
॥ ३९ ॥ ते सर्वांस्तावकान् प्रेक्ष्य द्रवतो वै पराङ्मुखान्। अभ्य-
धावन्त निघ्नन्तो वृषान् जित्वा वृषा इव ॥ ४० ॥ सेनावशेषं तं
दृष्ट्वा तव पुत्रस्य पाण्डवः। व्यवस्थितं सव्यसाची चुक्रोध बलवा-
न्नृप। तत एनं शरै राजन् सहसा समवाकिरत् ॥ ४१ ॥ रजसा
चोद्गतेनाथ न स्म किञ्चन दृश्यते ॥ ४२ ॥ अन्धकारीकृते लोके
शरीभूते महीतले। दिशः सर्वा महाराज तावकाः प्राद्रवन्
भयात् ॥ ४३ ॥ भज्यमानेषु सैन्येषु कुरुराजो विशाम्पतिः।
परेषामात्मनश्चैव समन्तात् समुपाद्रवत् ॥ ४४ ॥ ततो दुर्य्योधनः
सर्वानाजुहावाथ पाण्डवान्। युद्धाय भरतश्रेष्ठो देवानिव पुरा
बलिः ॥ ४५ ॥ त एनमभिगर्ज्जन्तं सहिताः समुपाद्रवन्। नाना-
शस्त्रसृजः क्रुद्धा भर्त्सयन्तो मुहुर्मुहुः ॥ ४६ ॥ दुर्य्योधनोऽप्यस-
म्भ्रान्तस्तानरीन् व्यधमच्छरैः। तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य
पौरुषम् ॥ ४७ ॥ यदेनं पाण्डवाः सर्वे न शेकुरतिवर्त्तितुम्।
नातिदूरापयातन्तं कृतबुद्धिं पलायने ॥ ४८ ॥ दुर्य्योधनः स्वकं
सैन्यमपश्यद्भृशविक्षतम्। ततोऽवस्थाप्य राजेन्द्र कृतबुद्धिस्तवा-
त्मजः। हर्षयन्निव तान् योधानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४८ ॥ न
तं देशं प्रपश्यामि पृथिव्यां पर्वतेषु च। यत्र यातान्न वो हन्युः
पाण्डवाः किं सृतेन वः ॥ ५० ॥ स्वल्पञ्चापि बलं तेषां कृष्णौ च

भग्नविद्रुतौ। यदि सर्व्वेऽत्र तिष्ठामो ध्रुवो नो विजयो भवेत् ॥ ५१ ॥ विप्रयातांस्तु वो भिन्नान् पाण्डवाः कृतकिल्बिषान्। अनुसृत्य हनिष्यन्ति श्रेयो नः समरे वधः ॥ ५२ ॥ सुख सांग्रामिको मृत्युः क्षत्रधर्म्मेण युध्यतः। ततो दुःखं न जानीते प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥ ५३ ॥ शृण्वन्तु क्षत्रियाः सर्व्वे यावन्तो वै समागताः। द्विषतो भीमसेनस्य क्रुद्धस्य वशमेष्यथ। पितामहैराचरितं न धर्मं हातुमर्हथ ॥ ५४ ॥ न च कर्म्मास्ति पापीयः क्षत्रियस्य पलायनात् ॥ ५५ ॥ न युद्धधर्म्माच्छ्रेयान् हि पन्थाः स्वर्गस्य कौरवाः। सुचिरेणार्ज्जितांल्लोकान् सद्यो योधः समश्नुते ॥ ५६ ॥ तस्य तद्वचनं राज्ञः पूरयित्वा महारथाः। पुनरेवाभ्यवर्त्तन्त क्षत्रियाः पाण्डवान् प्रति। पराजयममृष्यन्तः कृतचित्ताश्च विक्रमे ॥ ५७ ॥ तत प्रववृते युद्धं पुनरेव सुदारुणम्। तावकानां परेषाञ्च देवासुररणोपमम् ॥ ५८ ॥ युधिष्ठिरपुरोगांश्च सर्व्वसैन्येन पाण्डवान्। अन्वधावन्महाराज पुत्रो दुर्य्योधनस्तव ॥ ५९ ॥

इति शल्यपर्व्वणि शल्यवधपर्व्वणि कौरवपलायने

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच। पतितान्रथनीडांश्च रथांश्चापि महात्मनाम्। रणे विनिहतान् दृष्ट्वा नागान् पत्तींश्च मारिष ॥ १ ॥ आयोधनञ्चातिघोरं रुद्रस्याक्रीड़सन्निभम्। अप्रख्यातिं गतानान्तु राज्ञां शतसहस्रशः ॥ २ ॥ विमुखे तव पुत्रे तु शोकोपहतचेतसि। भृशोद्विग्नेषु सैन्येषु दृष्ट्वा पार्थस्य विक्रमम् ॥ ३ ॥ ध्यायमानेषु सैन्येषु दुःखं प्राप्तेषु भारत। बलानां मथ्यमानानां श्रुत्वा निनदमुत्तमम् ॥ ४ ॥ अभिज्ञानं नरेन्द्राणां विकृतं प्रेक्ष्य संयुगे। कृपाविष्टः कृपो राजन् वयःशीलसमन्वितः ॥ ५ ॥ अब्रवीत् तत्र तेजस्वी

त्रोऽभिसृत्य जनाधिपम् । दुर्य्योधनं मन्युवशादिदमं वचनमब्रवीत् ॥६॥
दुर्य्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि भारत । श्रुत्वा कुरु महाराज
यदि ते रोचतेऽनघ ॥ ७ ॥ न युद्धधर्म्माच्छ्रेयान् वै पन्था राजेन्द्र
विद्यते । यं समाश्रित्य युध्यन्ते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ८ ॥ पुत्रो
भ्राता पिता चैव स्वस्रीयो मातुलस्तथा । सम्बन्धिबान्धवाश्चैव
योध्या वै क्षत्रजीविना ॥ ९ ॥ वधे चैव परो धर्म्मस्तथाधर्म्मः
पलायने । तस्माद्घोरां समापन्ना जीविकां जीवितार्थिनः ॥ १० ॥
तत्र त्वां प्रति वक्ष्यामि किञ्चिदेव हितं वचः । हते भीष्मे च द्रोणे
च कर्णे चैव महारथे ॥ ११ ॥ जयद्रथे च निहते तव भ्रातृषु
चानघ । लक्ष्मणे तव पुत्रे च किं शेषं पर्य्युपास्महे ॥ १२ ॥ येषु-
भारं समासज्य राज्ये मतिमकुर्म्महि । ते सन्त्यज्य तनूर्याताः
शूरा ब्रह्मविदां गतिम् ॥१३ ॥ वयं त्विह विनाभूता गुणवद्भि-
र्म्महारथैः । कृपणं वर्त्तयिष्यामः पातयित्वा नृपान् बहून् ॥ १४ ॥
सर्व्वैरपि च जीवद्भिर्व्वीभत्सुर्न्न पराजितः । कृष्णनेत्रो महाबाहु-
र्द्देवैरपि दुरासदः ॥ १५ ॥ इन्द्रकार्म्मुकवज्राभमिन्द्रकेतुमिवोच्छ्रि-
तम् । वानरं केतुमासाद्य सञ्चचाल महाचमूः ॥ १६ ॥ सिंह-
नादेन भीमस्य पाञ्चजन्यस्वनेन च । गाण्डीवस्य च निर्घोषात्
संहृष्यन्ति मनांसि नः ॥ १७ ॥ चरन्तीव महाविद्युन्मुष्णन्ती
नयनप्रभाम् । अलातमिव चाविद्धं गाण्डीवं समदृश्यत ॥ १८ ॥
जाम्बूनदविचित्रञ्च धूयमानं महद्धनुः । दृश्यते दिक्षु सर्व्वासु विद्यु-
दभ्रघनेष्विव ॥ १९ ॥ श्वेताश्च वेगसम्पन्नाः शशिकाशसमप्रभाः ।
पिबन्त इव चाकाशं रथे युक्तास्तु वाजिनः ॥ २० ॥ उह्यमानाश्च
कृष्णेन वायुनेव बलाहकाः । जाम्बूनदविचित्राङ्गा वहन्ते चार्जुनं
रणे ॥ २१ ॥ तावकं तद्बलं राजन्नर्जुनोऽस्त्रविदाम्वरः । गहनं
शिशिरे कक्षं ददाहाग्निरिवोत्थितः ॥ २२ ॥ गाहमानमनीकानि
महेन्द्रसदृशप्रभम् । धनञ्जयमपश्याम चतुर्द्दंष्ट्रमिव द्विपम् ॥ २३ ॥

विक्षोभयन्तं सेनान्ते त्रासयन्तञ्च पार्थिवान् । धनञ्जयमपश्याम नलिनीमिव कुञ्जरम् ॥ २४ ॥ त्रासयन्तं तथा योधान् धनुर्घोषेण पाण्डवम् । भूय एनमपश्याम सिंहं मृगगणानिव ॥ २५ ॥ सर्वलोकमहेष्वासौ वृषभौ सर्वधन्विनाम् । आमुक्तकवचौ कृष्णौ लोकमध्ये व्यराजताम् ॥ २६ ॥ अद्य सप्तदशाहानि वर्त्तमानस्य भारत । संग्रामस्यातिघोरस्य वध्यताञ्चाभितो युधि ॥ २७ ॥ वायुनेव विधूतानि तवानीकानि सर्वशः । शरदम्भोदजालानि व्यशीर्य्यन्त समन्ततः ॥ २८ ॥ तां नावमिव पर्य्यस्तां वातभ्रान्तां महार्णवे । तव सेनां महाराज सव्यसाची व्यकम्पयत् ॥ २९ ॥ क्व नु ते सूतपुत्रोऽभूत् क्व नु द्रोणः सहानुगः । अहं क्व च क्व चात्मा ते हार्द्दिक्यश्च तथा क्व नु । दुःशासनश्च भ्राता ते भ्रातृभिः सहितः क्व नु ॥ ३० ॥ बाणगोचरसंप्राप्तं प्रेक्ष्य चैव जयद्रथम् । सम्बन्धिनस्तथा भ्रातॄन् सहायान्मातुलांस्तथा ॥ ३१ ॥ सर्वान् विक्रम्य मिषतो लोकञ्चाक्रम्य मूर्द्धनि । जयद्रथो हतो राजा किन्नुशेषमुपास्महे ॥ ३२ ॥ को वेह स पुमानस्ति यो विजेष्यति पाण्डवम् ॥ ३३ ॥ तस्य चास्त्राणि दिव्यानि विविधानि महात्मनः । गाण्डीवस्य च निर्घोषो वीर्य्याणि हरते हि नः ॥ ३४ ॥ नष्टचन्द्रा यथा रात्रिः सेनेयं हतनायका । नागभग्नद्रुमा शुष्का नदीवाकुलताङ्गता ॥३५॥ ध्वजिन्यां हतनेत्रायां यथेष्टं श्वेतवाहनः । चरिष्यति महाबाहुः कक्षेऽग्निरिव संज्वलन् ॥ ३६ ॥ सात्यकेश्चैव यो वेगो भीमसेनस्य चोभयोः । दारयेत गिरीन् सर्वान् शोषयेत च सागरान् ॥ ३७ ॥ उवाच वाक्यं यद्भीमः सभामध्ये विशाम्पते । कृतञ्च सकलं तेन भूयश्चैव करिष्यति ॥ ३८ ॥ प्रमुखस्थे तदा कर्णे बलं पाण्डवरक्षितम् । दुरासदं तथा गुप्तं दृढं गाण्डीवधन्वना ॥ ३९ ॥ युष्माभिस्तानि चीर्णानि यान्यसाधूनि साधुषु । अकारणकृतान्येव तेषां वः फलमागतम् ॥ ४० ॥ आत्मनोऽर्थे त्वया लोको यत्नतः

सर्वे शाहूतः । स ते संशयितस्तात आत्मा च भरतर्षभ ॥ ४१ ॥
रक्ष दुर्य्योधनात्मानमात्मा सर्वस्य भाजनम् । भिन्ने हि भाजने
तात दिशो गच्छति तद्गतम् ॥ ४२ ॥ हीयमानेन वै सन्धिः पर्य्ये-
ष्टव्यः समेन च । विग्रहो वर्द्धमानेन नीतिरेषा बृहस्पतेः ॥ ४३ ॥
ते वयं पाण्डुपुत्रेभ्यो हीनाश्च बलशक्तितः । तदत्र पाण्डवैः सार्द्धं
सन्धिं मन्ये क्षमं प्रभो ॥ ४४ ॥ न जानीते हि यः श्रेयः श्रेय-
सश्चावमन्यते । स क्षिप्रं भ्रश्यते राज्यान्न च श्रेयोऽनुविन्दति ॥४५॥
प्रणिपत्य हि राजानं राज्यं यदि लभेमहि । श्रेयः स्यान्न तु
मौढ्येन राजन् गन्तुं पराभवम् ॥ ४६ ॥ वैचित्रवीर्य्यवचनात्
कृपाशीलो युधिष्ठिरः । विनियुञ्जीत राज्ये त्वां गोविन्दवचनेन
च ॥ ४७ ॥ यद्ब्रूयाद्धि हृषीकेशो राजानमपराजितम् । अर्जुनं
भीमसेनञ्च सर्वं कुर्य्युरसंशयम् ॥ ४८ ॥ नातिक्रमिष्यते कृष्णो
वचनं कौरवस्य ह । धृतराष्ट्रस्य मन्येऽहं नापि कृष्णस्य पाण्डवः
॥ ४९ ॥ एतत् क्षेममहं मन्ये तव पार्थैर्न विग्रहम् । न त्वां
ब्रवीमि कार्पण्यात् न प्राणपरिरक्षणात् । पथ्यं राजन् ब्रवीमि
त्वां तत्परासुः स्मरिष्यसि ॥ ५० ॥ इति वृद्धो विलप्यैतत् कृपः
शारद्वतो वचः । दीर्घमुष्णञ्च निश्वस्य शुशोच च मुमोह च ॥५१॥

इति शल्यपर्व्वणि शल्यवधपर्व्वणि कृपाचार्य्यवाक्ये
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्तस्ततो राजा गौतमेन यशस्विना ।
निश्वस्य दीर्घमुष्णञ्च तूष्णीमासीद्विशाम्पते ॥ १ ॥ ततो मुहूर्त्तं
स ध्यात्वा धार्त्तराष्ट्रो महामनाः । कृपं शारद्वतं वाक्यमित्युवाच
परन्तपः ॥ २ ॥ यत् किञ्चित् सुहृदा वाच्यं तत् सर्वं श्रावितो
ह्यहम् । कृतञ्च भवता सर्वं प्राणान् सन्त्यज्य युध्यता ॥ ३ ॥ गाह-

मानमनीकानि युध्यमानं महारथैः। पाण्डवैरतितेजोभिर्लोक-स्त्वामनुदृष्टवान् ॥ ४ ॥ सुहृदा यदिदं वाक्यं भवता श्रावितो ह्यहम्। न मां प्रीणाति तत् सर्वं मुमूर्षोरिव भेषजम् ॥ ५ ॥ हेतुकारणसंयुक्तं हितं वचनमुत्तमम्। उच्यमानं महावाहो न मे विप्राग्र्य रोचते ॥ ६ ॥ राज्याद्विनिकृतोऽस्माभिः कथं सोऽस्मासु विश्वसेत्। अक्षद्यूतेन नृपतिर्जितोऽस्माभिर्महाबलः। स कथं मम वाक्यानि श्रद्दध्याद्भूय एव तु ॥ ७ ॥ तथा दौत्येन संप्राप्तः कृष्णः पार्थहिते रतः। विप्रलब्धो हृषीकेशस्तच्च कर्माविचारितम्। स च मे वचनं ब्रह्मन् कथमेवाभिपद्यते ॥ ८ ॥ विललाप हि यत् कृष्णा सभामध्ये समेयुषी। न तन्मर्षयते कृष्णो न राज्यहरणं तथा ॥ ९ ॥ एकप्राणावुभौ कृष्णावन्योऽन्यप्रतिसंहतौ। पुरा यच्छ्रुतमेवासीदद्य पश्यामि तत् प्रभो ॥ १० ॥ स्वस्रीयञ्च हतं श्रुत्वा दुःखं स्वपिति केशवः। कृतागसो वयन्तस्य स मदर्थं कथं क्षमेत् ॥ ११ ॥ अभिमन्योर्विनाशेन न शर्म लभतेऽर्जुनः। स कथं मद्धिते यत्नं प्रकरिष्यति याचितः। मध्यमः पाण्डवस्तीक्ष्णो भीमसेनो महाबलः। प्रतिज्ञातञ्च तेनोग्रं स भज्येत न संनमेत् ॥ १३ ॥ उभौ तौ बद्धनिस्त्रिंशावुभौ चाबद्धकङ्कटौ। कृतवैरावुभौ वीरौ यमावपि यमोपमौ ॥ १४ ॥ धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च कृतवैरौ मया सह। तौ कथं मद्धिते यत्नं प्रकुर्य्यातां द्विजोत्तम ॥ १५ ॥ दुःशासनेन यत् कृष्णा एकवस्त्रा रजस्वला। परिक्लिष्टा सभामध्ये सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ १६ ॥ तथा विवसनां दीनां स्मरन्त्यद्यापि पाण्डवाः। न निवारयितुं शक्याः संग्रामात्ते परन्तपाः ॥ १७ ॥ यदा च द्रौपदी कृष्णा मद्विनाशाय दुःखिता। उग्रं तेपे तपः कृष्णा भर्त्तॄणामर्थसिद्धये। स्थण्डिले नित्यदा शेते यावद्वैरस्य यातनम् ॥ १८ ॥ निक्षिप्य मानं दर्पञ्च वासुदेवसहोदरा। कृष्णायाः प्रेष्यवद्भूत्वा शुश्रूषां कुरुते सदा ॥ १९ ॥ इति

सर्वं समुन्नद्धं न निर्व्वाति कथञ्चन ॥ २० ॥ अभिमन्योर्विनाशेन सन्धेयः स कथं मया ॥ २१ ॥ कथञ्च नाम भुक्त्वेमां पृथिवीं सागराम्बराम् । पाण्डवानां प्रसादेन भोक्ष्ये राज्यमकण्टकम् ॥२२॥ उपर्य्युपरि वै राज्ञां ज्वलित्वा भास्करो यथा । युधिष्ठिरं कथं पश्चादनुयास्यामि दासवत् ॥ २३ ॥ कथं भुक्त्वा स्वयं भोगान् दत्त्वा दायांश्च पुष्कलान् । कृपणं वर्त्तयिष्यामि कृपणैः सह जीविकाम् ॥ २४ ॥ नाभ्यसूयामि ते वाक्यमुक्तं स्निग्धं हितं त्वया । न तु सन्धिमहं मन्ये प्राप्तकालं कथञ्चन ॥ २५ ॥ सुनीतमनुपश्यामि सुयुद्धेन परन्तप । नायं क्लीवयितुं कालः संयोद्धुं काल एव नः ॥ २६ ॥ इष्टं मे बहुभिर्यज्ञैर्दत्ता विप्रेषु दक्षिणा । प्राप्ताः कामाः श्रुता वेदाः शत्रूणां मूर्द्ध्नि च स्थितम ॥ २७ ॥ भृत्या मे सुभृतास्तात दीनश्चाभ्युद्धृतो जनः । नोत्सहेऽद्य द्विजश्रेष्ठ पाण्डवान् वक्तुमीदृशम् ॥ २८ ॥ जितानि परराष्ट्राणि स्वराष्ट्रमनुपालितम् । भुक्ताश्च विविधा भोगास्त्रिवर्गः सेवितो मया । पितॄणां कृतमानृण्यं क्षत्रधर्मस्य चोभयोः ॥ २९ ॥ न ध्रुवं सुखमस्तीह कुतो राज्यं कुतो यशः । इह कीर्त्तिर्विधातव्या सा च युद्धेन नान्यथा ॥ ३० ॥ गृहे यत् क्षत्रियस्यापि निधनं तद्विगर्हितम् । अधर्मः सुमहानेष यच्छय्यामरणं गृहे ॥ ३१ ॥ अरण्ये यो विमुञ्चेत संग्रामे वा तनुं नरः । क्रतूनाहृत्य महतो महिमानं स गच्छति ॥ ३२ ॥ कृपणं विलपन्नार्त्तो जरयाभिपरिप्लुतः । म्रियते रुदतां मध्ये ज्ञातीनां न स पूरुषः ॥ ३३ ॥ त्यक्त्वा तु विविधान् भोगान् प्राप्तानां परमां गतिम् । अपीदानीं सुयुद्धेन गच्छेयं शक्रलोकताम् ॥ ३४ ॥ शूराणामार्य्यवृत्तीनां संग्रामेष्वनिवर्त्तिनाम् । धीमतां सत्यसन्धानां सर्वेषां क्रतुयाजिनाम् । शस्त्रावभृथपूतानां ध्रुवं वासस्त्रिविष्टपे ॥ ३५ ॥ मुदा नूनं प्रपश्यन्ति युद्धे ह्यप्सरसाङ्गणाः । पश्यन्ति नूनं पितरः पूजितान् सुर-

संयति। अप्सरोभिः परिवृतान् मोदमानांस्त्रिपिष्टपे ॥ ३६ ॥
पन्थानममरैर्यातं शूरैश्चाप्यनिवर्त्तिभिः। अपि तैः सङ्गतं मार्गं
वयमप्यारुहेमहि ॥३७॥ पितामहेन वृद्धेन तथाचार्य्येण धीमता।
जयद्रथेन कर्णेन तथा दुःशासनेन च ॥ ३८ ॥ घटमाना मदर्थे-
ऽस्मिन् हताः शूरा नराधिपाः। शेरते लोहिताक्ताङ्गाः पृथिव्यां
शरविक्षताः ॥ ३९ ॥ उत्तमास्त्रविदः शूरा यथोक्तक्रतुयाजिनः।
त्यक्त्वा प्राणान् यथान्यायमिन्द्रसद्मस्वधिष्ठिताः ॥ ४० ॥ तैस्त्वयं
रचितः पन्था दुर्गमो हि सुखं भवेत्। सम्पतद्भिर्महावेगैर्यास्यद्भि-
रिह सद्गतिम् ॥ ४१ ॥ ये मदर्थे हताः शूरास्तेषां कृतमनुस्मरन्।
ऋणं तत् प्रतिमुञ्चानो न राज्ये मन आदधे ॥ ४२ ॥ पातयित्वा
वयस्यांश्च भ्रातॄनथ पितामहान्। जीवितं यदि रक्षेयं लोको
मां गर्हयेद्ध्रुवम् ॥ ४३ ॥ कीदृशं तद्भवेद्राज्यं मम हीनस्य
बन्धुभिः। सखिभिश्च सुहृद्भिश्च प्रणिपत्य च पाण्डवम् ॥ ४४ ॥
सोऽहमेतादृशं कृत्वा जगतोऽस्य पराभवम्। सुयुद्धेन ततः स्वर्गं
प्राप्स्यामि न तदन्यथा ॥ ४५ ॥ एवं दुर्य्योधनेनोक्ताः सर्वे
सम्पूज्य तद्वचः। साधु साध्विति राजानं क्षत्रियाः संबभाषिरे
॥ ४६ ॥ पराजयमशोचन्तः कृतचित्ताश्च विक्रमे। सर्वे विनि-
श्चिता योद्धुमुदग्रमनसोऽभवन् ॥ ४७ ॥ ततो वाहान् समाश्वास्य
सर्वे युद्धाभिनन्दिनः। ऊने द्वियोजने गत्वा प्रत्यतिष्ठन्त कौरवाः
॥ ४८ ॥ आकाशे विद्रुमे पुण्ये प्रस्थे हिमवतः शुभे। अरुणां
सरस्वतीं प्राप्य पपुः सस्नुश्च तज्जलम्। तव पुत्रकृतोत्साहाः
पर्य्यवर्त्तन्त ते ततः ॥ ४९ ॥ पर्य्यवस्थाप्य चात्मानमन्योऽन्येन पुन-
स्तदा। सर्वे राजन् न्यवर्त्तन्त क्षत्रियाः कालचोदिताः ॥ ५० ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि दुर्य्योधनवाक्ये
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

सञ्जय उवाच। अथ हैमवते प्रस्थे स्थिता युद्धाभिनन्दिनः।
सर्व एव महाराज योधास्तत्र समागताः ॥ १ ॥ शल्यश्च चित्रसेनश्च
शकुनिश्च महारथः। अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥२॥
सुषेणोऽरिष्टसेनश्च धृतसेनश्च वीर्य्यवान्। जयत्सेनश्च राजानस्ते
रात्रिमुषितास्ततः ॥ ३ ॥ रणे कर्णे हते वीरे त्रासिता जित-
काशिभिः। नालभन् शर्म ते पुत्रा हिमवन्तमृते गिरिम् ॥ ४ ॥
तेऽब्रुवन् सहितास्तत्र राजानं शल्यसन्निधौ। कृतयत्ना रणे राजन्
सम्पूज्य विधिवत्तदा ॥ ५ ॥ कृत्वा सेनाप्रणेतारं परांस्त्वं योद्धु-
मर्हसि। येनाभिगुप्ताः संग्रामे जयेमासुहृदो वयम् ॥ ६ ॥ ततो
दुर्य्योधनः स्थित्वा रथे रथवरोत्तमम्। सर्वयुद्धविभागज्ञमन्तकप्रतिमं
युधि ॥ ७ ॥ स्वङ्गं प्रच्छन्नशिरसं कम्बुग्रीवं प्रियम्वदम्। व्याकोष-
पद्मपत्राक्षं व्याघ्रास्यं मेरुगौरवम् ॥ ८ ॥ स्थाणोर्वृषस्य सदृशं
स्कन्धनेत्रगतिस्वनैः। पुष्टश्लिष्टायतभुजं सुविस्तीर्णघनोरसम् ॥ ९ ॥
जवे बले च सदृशमरुणानुजवातयोः। आदित्यस्यार्च्चिषा तुल्यं
बुद्ध्या चोशनसा समम् ॥१०॥ कान्तिरूपमुखैश्वर्य्यैस्त्रिभिश्चन्द्रमसा
समम्। काञ्चनोत्पलसङ्घातैः सदृशं श्लिष्टसन्धिकम् ॥ ११ ॥ सुवृ-
त्तोरुकटीजङ्घं सुपादं स्वङ्गुलीनखम्। स्मृत्वा स्मृत्वैव तु गुणा-
न्धात्रा यत्नाद्विनिर्मितम् ॥ १२ ॥ सर्वलक्षणसम्पन्नं निपुणं श्रुति-
सागरम्। जेतारं तरसारीणामजेयं शत्रुभिर्बलात् ॥ १३ ॥ दशाङ्गं
यश्चतुष्पादमिष्वस्त्रं वेदतत्त्वतः। साङ्गांश्च चतुरो वेदान् सम्यगा-
ख्यानपञ्चमान् ॥ १४ ॥ आराध्य त्र्यम्बकं यत्नाद्व्रतैरुग्रैर्महातपाः।
अयोनिजायामुत्पन्नो द्रोणेनायोनिजेन यः ॥१५॥ तमप्रतिमकर्माणं
रूपेणासदृशं भुवि। पारगं सर्वविद्यानां गुणार्णवमनिन्दितम् ॥१६॥
तमभ्येत्यात्मजस्तुभ्यमश्वत्थामानमब्रवीत्। यं पुरस्कृत्य सहिता
युधि जेष्याम पाण्डवान् ॥ १७ ॥ गुरुपुत्रोऽद्य सर्वेषामस्माकं परमा
गतिः। भवांस्तस्मान्नियोगात्ते कोऽस्तु सेनापतिर्मम ॥ १८ ॥

द्रौणिरुवाच। अयं कुलेन वीर्य्येण तेजसा यशसा श्रिया। सर्वैर्गुणैः समुदितः शल्यो नोऽस्तु चमूपतिः॥ १९॥ भागिनेयान्निजांस्त्यक्त्वा कृतज्ञोऽस्मानुपागतः। महासेनो महाबाहुर्महासेन इवापरः॥ २०॥ एनं सेनापतिं कृत्वा नृपतिं नृपसत्तम। शक्यः प्राप्तुं जयोऽस्माभिर्देवैः स्कन्दमिवाजितम्॥ २१॥ तथोक्ते द्रोणपुत्रेण सर्व एव नराधिपाः। परिवार्य्य स्थिताः शल्यं जयशब्दांश्च चक्रिरे। युद्धाय च मतिञ्चक्रुरावेशञ्च परं ययुः॥ २२॥ ततो दुर्य्योधनः शल्यं भूमौ स्थित्वा रथे स्थितम्। उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा रामभीष्मसमं रणे॥ २३॥ अयं स कालः संप्राप्तो मित्राणां मित्रवत्सल। यत्र मित्रममित्रं वा परीक्षन्ते बुधा जनाः॥ २४॥ स भवानस्तु नः शूरः प्रणेता वाहिनीमुखे। रणञ्च याते भवति पाण्डवा मन्दचेतसः। भविष्यन्ति सहामात्याः पाञ्चालाश्च निरुद्यमाः॥ २५॥

शल्य उवाच। यत्तु मां मन्यसे राजन् कुरुराज करोमि तत्। त्वत् प्रियार्थं हि मे सर्वं प्राणा राज्यं धनानि च॥ २६॥

दुर्य्योधन उवाच। सैनापत्येन वरये त्वामहं मातुलातुलम्। सोऽस्मान् पाहि युधां श्रेष्ठ स्कन्दो देवानिवाहवे॥ २७॥ अभिषिच्यस्व राजेन्द्र देवानामिव पावकिः। जहि शत्रून् रणे वीर महेन्द्रो दानवानिव॥ २८॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि दुर्य्योधनवाक्ये षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

सञ्जय उवाच। एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो मद्रराजः प्रतापवान्। दुर्य्योधनं तदा राजन् वाक्यमेतदुवाच ह॥ १॥ दुर्य्योधन महाबाहो शृणु वाक्यविदाम्वर। यावेतौ मन्यसे कृष्णौ

रथस्थौ रथिनाम्वरौ। न मे तुल्यावुभावेतौ बाहुवीर्य्ये कथञ्चन॥ २॥ उद्यतां पृथिवीं सर्वां ससुरासुरमानवाम्। योधयेयं रणमुखे संक्रुद्धः किमु पाण्डवान्॥ ३॥ विजेष्ये च रणे पार्थान् सोमकांश्च समागतान्। अहं सेनाप्रणेता ते भविष्यामि न संशयः॥ ४॥ तञ्च व्यूहं विधास्यामि न तरिष्यन्ति यं परे। इति सत्यं ब्रवीम्येष दुर्य्योधन न संशयः॥ ५॥ एवमुक्तस्ततो राजा मद्राधिपतिमञ्जसा। अभ्यषिञ्चत सेनाया मध्ये भारतसत्तम। विधिना शास्त्रदृष्टेन हृष्टरूपो विशाम्पते॥ ६॥ अभिषिक्ते ततस्तस्मिन् सिंहनादो महानभूत्। तव सैन्येष्ववाद्यन्त वादित्राणि च भारत॥ ७॥ हृष्टाश्चासंस्ततो योधा मद्रकाश्च महारथाः। तुष्टुवुश्चैव राजानं शल्यमाहवशोभिनम्॥ ८॥ जय राजंश्चिरंजीव जहि शत्रून् समागतान्। तव बाहुबलं प्राप्य धार्त्तराष्ट्रा महाबलाः। निखिलां पृथिवीं सर्वां प्रशासन्तु हतद्विषः॥ ९॥ त्वं हि शक्तो रणे जेतुं ससुरासुरमानवान्। मर्त्यधर्माण इह तु किमु सोमकसृञ्जयाः॥ १०॥ एवं संस्तूयमानस्तु मद्राणामधिपो बली। हर्षं प्राप तदा वीरो दुरापमकृतात्मभिः॥ ११॥

शल्य उवाच। अद्य चाहं रणे सर्वान् पाञ्चालान् सह पाण्डवैः। निहनिष्यामि वा राजन् स्वर्गं यास्यामि वा हतः॥१२॥ अद्य पश्यन्तु मां लोका विचरन्तमभीतवत्। अद्य पाण्डुसुताः सर्वे वासुदेवः ससात्यकिः॥ १३॥ पाञ्चालाश्चेदयश्चैव द्रौपदेयाश्च सर्वशः। धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सर्वे चापि प्रभद्रकाः॥ १४॥ विक्रमं मम पश्यन्तु धनुषश्च महाबलम्। लाघवञ्चास्त्रवीर्य्यञ्च भुजयोश्च बलं युधि॥ १५॥ अद्य पश्यन्तु मे पार्थाः सिद्धाश्च सह चारणैः। यादृशं मे बलं बाह्वोः सम्पदस्त्रेषु या च मे॥ १६॥ अद्य मे विक्रमं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथाः। प्रतीकारपरा भूत्वा चेष्टन्तां विविधाः क्रियाः॥ १७॥ अद्य सैन्यानि पाण्डूनां द्राव-

यिष्ये समन्ततः। द्रोणभीष्मावति विभो सूतपुत्रश्च संयुगे। विचरिष्ये रणे युध्यन् प्रियार्थं तव कौरव॥ १८॥

सञ्जय उवाच। अभिषिक्ते तदा शल्ये तव सैन्येषु मानद। न कर्णव्यसनं केचित् मेनिरे भरतर्षभ॥ १९॥ हृष्टाः सुमनसश्चैव बभूवुस्तत्र सैनिकाः। मेनिरे निहतान् पार्थान् मद्रराजवशंगतान्॥ २०॥ प्रहर्षं प्राप्य सेना तु तावकी भरतर्षभ। तां रात्रिं सुखिनी सुप्ता सुस्थचित्ता च साभवत्॥ २१॥ सैन्यस्य तव तं शब्दं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः। वार्ष्णेयमब्रवीद्वाक्यं सर्वक्षत्रस्य शृण्वतः॥ २२॥ मद्रराजः कृतः शल्यो धार्त्तराष्ट्रेण माधव। सेनापतिर्महेष्वासः सर्वसैन्येषु पूजितः॥ २३॥ एतज्ज्ञात्वा यथा भूतं कुरु माधव यत् क्षमम्। भवान्नेता च गोप्ता च विधत्स्व यदनन्तरम्॥ २४॥ तमब्रवीन्महाराज वासुदेवो जनाधिपम्। आर्त्तायनिमहं जाने यथातत्त्वेन भारत॥ २५॥ वीर्य्यवांश्च महातेजा महात्मा च विशेषतः। कृती च चित्रयोधी च संयुक्तो लाघवेन च॥ २६॥ यादृग्भीष्मो यथा द्रोणो यादृक् कर्णश्च संयुगे। तादृशस्तद्विशिष्टो वा मद्रराजो मतो मम॥ २७॥ युध्यमानस्य तस्याजौ चिन्तयन्निव भारत। योद्धारं नाधिगच्छामि तुल्यरूपं जनाधिप॥ २८॥ शिखण्ड्यर्जुनभीमानां सात्त्वतस्य च भारत। धृष्टद्युम्नस्य च तथा बलेनाभ्यधिको रणे॥ २९॥ मद्रराजो महाराज सिंहद्विरदविक्रमः। विचरिष्यत्यभीः काले कालः क्रुद्धः प्रजास्विव॥ ३०॥ तस्याद्य न प्रपश्यामि प्रतियोद्धारमाहवे। त्वामृते पुरुषव्याघ्र शार्दूलसमविक्रमम्॥ ३१॥ सदेवलोके कृत्स्नेऽस्मिन्नान्यस्त्वत्तः पुमान् भवत्। मद्रराजं रणे क्रुद्धं यो हन्यात् कुरुनन्दन॥ ३२॥ अहन्यहनि युध्यन्तं क्षोभयन्तं बलं तव। तस्माज्जहि रणे शल्यं मघवानिव शम्बरम्॥ ३३॥ अजेयश्चाप्यसौ वीरो धार्त्तराष्ट्रेण सत्कृतः। तवैव विजयो नूनं हते मद्रेश्वरे

युधि। तस्मिन् हते हतं सर्वं धार्त्तराष्ट्रस्य बलं महत् ॥ ३४ ॥ एतत् श्रुत्वा महाराज वचनं मम साम्प्रतम्। प्रत्युद्याहि रणे पार्थ मद्रराजं महारथम् ॥ ३५ ॥ जहि चैनं महाबाहो वासवो नमुचिं यथा। न चैवात्र दया कार्य्या मातुलोऽयं ममेति वै। चत्रधर्मं पुरस्कृत्य जहि मद्रजनेश्वरम् ॥ ३६ ॥ भीष्मद्रोणार्णवं तीर्त्वा कर्णपातालसम्भवम्। मा निमज्जस्व सगणः शल्यमासाद्य गोष्पदम् ॥ ३७ ॥ यच्च ते तपसो वीर्य्यं यच्च चात्रबलं तव। तद्दर्शय रणे सर्वं जहि चैनं महारथम् ॥ ३८ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं केशवः परवीरहा। जगाम शिबिरं सायं पूज्यमानोऽथ पाण्डवैः ॥ ३९ ॥ केशवे तु तदा याते धर्मराजो युधिष्ठिरः। विसृज्य सर्वान् भ्रातॄंश्च पाञ्चालानथ सोमकान्। सुष्वाप रजनीं तान्तु विशल्य इव कुञ्जरः ॥ ४० ॥ ते च सर्वे महेष्वासाः पाञ्चालाः पाण्डवास्तथा। कर्णस्य निधने हृष्टाः सुषुपुस्तां निशान्तदा ॥४१॥ गतज्वरं महेष्वासं तीर्णपारं महारथम्। बभूव पाण्डवेयानां सैन्यं प्रमुदितं निशि। सूतपुत्रस्य निधने जयं लब्ध्वा च मारिष ॥ ४२ ॥

इति शल्यपर्व्वणि शल्यवधपर्व्वणि शल्यसैनापत्याभिषेके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

सञ्जय उवाच। व्यतीतायां रजन्यान्तु राजा दुर्य्योधनस्तदा। अब्रवीत्तावकान् सर्वान् सन्नह्यन्तां महारथाः ॥ १ ॥ राज्ञस्तु मतमाज्ञाय समनह्यत सा चमूः। अयोजयन्रथांस्तूर्णं पर्य्यधावंस्तथापरे ॥ २ ॥ अकल्प्यन्त च मातङ्गाः समनह्यन्त पत्तयः। रथांश्चास्तरणोपेतांश्चक्रुरश्वे सहस्रशः ॥ ३ ॥ वादित्राणाञ्च निनदः प्रादुरासीद्विशाम्पते। योधनार्थं हि सैन्यानां योधानाञ्चाप्युदीर्य्यताम् ॥ ४ ॥ ततो बलानि सर्वाणि समाविष्टानि

भारत। सन्नद्धान्येव दृष्ट्युर्मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ ५ ॥ शल्यं सेनापतिं कृत्वा मद्रराजं महारथाः। प्रविभज्य बलं सर्वमनीकेषु व्यवस्थिताः ॥ ६ ॥ ततः सर्वे समागम्य पुत्रेण तव सैनिकाः। कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिः शल्योऽथ सौवलः ॥ ७ ॥ अन्ये च पार्थिवाः शेषाः समयं चक्रिरे तदा। न न एकेन योद्धव्यं कथञ्चिदपि पाण्डवैः ॥ ८ ॥ यो ह्येकः पाण्डवैर्युध्येद्यो वा युध्यन्तमुत्सृजेत्। स पञ्चभिर्भवेद्युक्तः पातकैश्चोपपातकैः। अन्योऽन्यं परिरक्षद्भिर्योद्धव्यं सहितैश्च नः ॥ ९ ॥ एवं ते समयं कृत्वा सर्वे तव महारथाः। मद्रराजं पुरस्कृत्य तूर्णमभ्यद्रवन् परान् ॥ १०॥ तथैव पाण्डवाः सर्वे व्यूह्य सैन्यं महारणे। अभ्ययुः कौरवान्राजन् योत्स्यमानाः समन्ततः ॥ ११ ॥ तद्बलं भरतश्रेष्ठ क्षुब्धार्णवसमस्वनम्। समुद्भूतार्णवाकारमुद्भूतरथकुञ्जरम् ॥ १२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। द्रोणस्य भीष्मस्य च वै राधेयस्य मया श्रुतम्। पातनं शंस मे भूयः शल्यस्याथ सुतस्य मे ॥ १३ ॥ कथं रणे हतः शल्यो धर्मराजेन सञ्जय। भीमसेनेन बलिना पुत्रो दुर्य्योधनो मम ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच। क्षयं मनुष्यदेहानां तथा नागाश्वसङ्क्षयम्। शृणु राजन् स्थिरो भूत्वा संग्रामं शंसतो मम ॥ १५ ॥ आशा बलवती राजन् पुत्राणान्तेऽभवत्तदा। हते द्रोणे च भीष्मे च सूतपुत्रे च पातिते। शल्यः पार्थान्रणे सर्वान्निहनिष्यति मारिष ॥ १६ ॥ तमाशां हृदये कृत्वा समाश्वस्य च भारत। मद्रराजञ्च समरे समाश्रित्य महारथम्। नाथवन्तं तदात्मानममन्यत सुतस्तव ॥ १७ ॥ यदा कर्णे हते पार्थाः सिंहनादं प्रचक्रिरे। तदा राजन् धार्त्तराष्ट्रानाविवेश महद्भयम् ॥ १८ ॥ तान् समाश्वास्य तु तदा मद्रराजः प्रतापवान्। व्यूह्य व्यूहं महाराज सर्वतोभद्रमृद्धिमत् ॥ १९ ॥ प्रत्युद्ययौ रणे पार्थान्मद्रराजः प्रतापवान्।

विष्फ्वन् कार्म्मुकं चित्रं वेगवद्बलवत्तरम् ॥ २०॥ रथप्रवरमास्थाय सैन्धवाश्वं महारथः। तस्य सीता महाराज रथस्थाशोभयद्रथम् ॥ २१ ॥ स तेन संवृतो वीरो रथेनामित्रकर्षणः। तस्थौ शूरो महाराज पुत्राणान्ते भयप्रणुत् ॥ २२ ॥ प्रयाणे मद्रराजोऽभूमुखे व्यूहस्य दंशितः। मद्रकैः सहितो वीरैः कर्णपुत्रैश्च दुर्ज्जयैः ॥ २३ ॥ सव्येऽभूत् कृतवर्म्मा च त्रिगर्त्तैः परिवारितः। गौतमो दक्षिणे पार्श्वे शकैश्च जवनैः सह ॥ २४ ॥ अश्वत्थामा पृष्ठतोऽभूत् काम्बोजैः परिवारितः। दुर्य्योधनोऽभवन्मध्ये रक्षित कुरुपुङ्गवैः ॥ २५ ॥ हयानीकेन महता सौवलश्चापि संवृतः। प्रययौ सर्व्वसैन्येन कैतव्यश्च महारथः ॥ २६ ॥ पाण्डवाश्च महेष्वासा व्यूह्य सैन्यमनिन्दिताः। त्रिधा भूत्वा महाराज तव सैन्यमुपाद्रवन् ॥ २७ ॥ धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः। शल्यस्य वाहिनीं तूर्णमभिदुद्रुवुराहवे ॥ २८ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा स्वेनानीकेन संवृतः। शल्यमेवाभिदुद्राव जिघांसुर्भरतर्षभ ॥ २९ ॥ हार्द्दिक्यन्तु महेष्वासमर्ज्जुनः शत्रुपूगहा। संशप्तकगणांश्चैव वेगितोऽभिप्रदुद्रुवे ॥ ३० ॥ गौतमं भीमसेनो वै सोमकाश्च महारथा। अभ्यवर्त्तन्त राजेन्द्र जिघांसन्तः परान् युधि ॥ ३१ ॥ माद्रीपुत्रौ तु शकुनिमुलूकञ्च महारथम्। ससैन्यं सहसेनौ तु उपतस्थतुराहवे ॥ ३२ ॥ तथैवायुतशो योधास्तावकाः पाण्डवान्रणे। अभ्यवर्त्तन्त संक्रुद्धा विविधायुधपाणयः ॥ ३३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। हते भीष्मे महेष्वासे द्रोणे कर्णे महारथे। कुरुष्वल्पावशिष्टेषु पाण्डवेयेषु संयुगे ॥३४॥ सुसंरब्धेषु पार्थेषु पराक्रान्तेषु सञ्जय। मामकानां परेषाञ्च किं शिष्टमभवद्बलम् ॥ ३५ ॥

सञ्जय उवाच। यथा वयं परे राजन् युद्धाय समवस्थिताः। यावच्चासीद्बलं शिष्टं संग्रामे तन्निबोध मे ॥ ३६ ॥ एकादश सहस्राणि रथानां भरतर्षभ। दश दन्तिसहस्राणि सप्त चैव शतानि

च ॥ ३७ ॥ पूर्णं शतसहस्रे द्वे हयानां भरतर्षभ। नरकोटय-स्तथा तिस्रो बलमेतत्तवाभवत् ॥ ३८ ॥ रथानां षट् सहस्राणि षट् सहस्राश्च कुञ्जराः। दश चाश्वसहस्राणि पत्तिकोटी च भारत ॥ ३९ ॥ एतद्बलं पाण्डवानामभवत्तु प्रमाहवे। एत एव समाजग्मुर्युद्धाय भरतर्षभ ॥ ४० ॥ एवं विभज्य राजेन्द्र मद्र-राजमते स्थिताः। पाण्डवान् प्रत्यदीयाम जयगृद्धाः प्रमन्यवः ॥ ४१ ॥ तथैव पाण्डवाः शूराः समरे जितकाशिनः। उपयाता नरव्याघ्राः पाञ्चालाश्च यशस्विनः ॥ ४२ ॥ एवमेते महाराज पर-स्परवधैषिणः। उपयाता नरव्याघ्राः पूर्वां सन्ध्यां प्रति प्रभो ॥ ४३ ॥ ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयानकम्। तावकानां परेषाञ्च निघ्नतामितरेतरम् ॥ ४४ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि व्यूहनिर्माणे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच। ततः प्रववृते युद्धं कुरूणां भयवर्द्धनम्। सृञ्जयैः सह राजेन्द्र घोरं देवासुरोपमम् ॥ १ ॥ नरा रथगजौघाश्च सादिनश्च सहस्रशः। वाजिनश्च पराक्रान्ताः समाजग्मुः परस्परम् ॥ २ ॥ नागानां भीमरूपाणां द्रवतां निस्वनो महान्। अश्रूयत यथा काले जलदानां नभस्तले ॥ ३ ॥ नागैरभ्याहताः केचित्सरथा रथिनोऽभवन्। अद्रवन्त रणे वीरा द्राव्यमाणा मदोत्कटैः ॥ ४ ॥ हयौघान् पादरक्षांश्च रथिनस्तत्र शिक्षिताः। शरैः सम्प्रेषयामासुः परलोकाय भारत ॥ ५ ॥ सादिनः शिक्षिता राजन् परिवार्य्य महारथान्। विचरन्तो रणेऽभ्यघ्नन् प्रास-शक्त्यृष्टिभिस्तथा ॥ ६ ॥ धन्विनः पुरुषाः केचित् परिवार्य्य महा-रथान्। एकं बहव आसाद्य प्रेषयेयुर्यमक्षयम् ॥ ७ ॥ नागा

रथवराश्चान्ये परिवार्य्य महारथाः। शान्तरायुधिनं जघ्नुर्ं वमार्गं महारथम् ॥ ८॥ तथा च रथिनं क्रुद्धं विकिरन्तं शरान् बहून्। नागा जघ्नुर्महाराज परिवार्य्य समन्ततः ॥ ९ ॥ नागो नागमभिद्रुत्य रथी च रथिनं रणे। शक्तितोमरनाराचैर्निर्जघ्नुस्तत्र भारत ॥ १० ॥ पादातानवमृद्नन्तो रथवारणवाजिनः। रणमध्ये व्यदृश्यन्त कुर्वन्तो महदाकुलम् ॥ ११ ॥ हयाश्च पर्य्यधावन्त चामरैरुपशोभिताः। हंसा हिमवतः प्रस्थे पिबन्त इव मेदिनीम् ॥ १२ ॥ तेषान्तु वाजिनां भूमिः खुरैश्चित्रा विशाम्पते। अशोभत यथा नारी करजैः क्षतविक्षता ॥ १३ ॥ वाजिनां खुरशब्देन रथनेमिस्वनेन च। पत्तीनाञ्चापि शब्देन नागानां बृंहितेन च ॥ १४ ॥ वादित्राणाञ्च घोषेण शङ्खानां निस्वनेन च। अभवन्नादिता भूमिर्निर्घातैरिव भारत ॥ १५ ॥ धनुषां कूजमानानां निस्त्रिंशानाञ्च दीप्यताम्। कवचानां प्रभाभिश्च न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ १६ ॥ बहवो बाहवश्छिन्ना नागराजकरोपमाः। उद्वेष्टन्ते विचेष्टन्ते वेगं कुर्वन्ति दारुणम् ॥ १७ ॥ शिरसाञ्च महाराज पततां वसुधातले। च्युतानामिव तालेभ्यः फलानां श्रूयते स्वनः ॥ १८ ॥ शिरोभिः पतितैर्भाति रुधिरार्द्रैर्वसुन्धरा। तपनीयनिभैः काले नलिनैरिव भारत ॥ १९ ॥ उद्वृत्तनयनैस्तैस्तु गतसत्त्वैः सुविक्षतैः। व्यभ्राजत मही राजन् पुण्डरीकैरिवावृता ॥ २० ॥ बाहुभिश्चन्दनादिग्धैः सकेयूरैर्महाधनैः। पतितैर्भाति वसुधा यथा शक्रध्वजैस्तथा ॥ २१ ॥ ऊरुभिश्च नरेन्द्राणां विनिकृत्तैर्महाहवे। हस्तिहस्तोपमैरन्यैः संवृतं तद्रणाङ्गनम् ॥ २२ ॥ कबन्धशतसङ्कीर्णं छत्रचामरसङ्कुलम्। सेनावनं तच्छुशुभे वनं पुष्पाचितं यथा ॥ २३ ॥ तत्र योधा महाराज विचरन्तो ह्यभीतवत्। दृश्यन्ते रुधिराक्ताङ्गाः पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ २४ ॥ मातङ्गाश्चाप्यदृश्यन्त शरतोमरपीड़िताः। पतन्तस्तत्र तत्रैव छिन्नाभ्रसदृशा रणे ॥ २५ ॥ गजा-

नीकं महाराज वध्यमानं महात्मभिः। व्यद्रीयत दिशः सर्वा
वातनुन्ना घना इव ॥ २६ ॥ ते गजा मेघसङ्काशाः पेतुरुर्व्यां
समन्ततः। वज्ररुग्णा इव विभो पर्वता युगसङ्क्षये ॥ २७ ॥ हयानां
सादिभिः सार्द्धं पतितानां महीतले। राशयः स्म प्रदृश्यन्ते गिरि-
मात्रास्ततस्ततः ॥ २८ ॥ सञ्जज्ञे रणभूमौ तु परलोकवहा नदी।
शोणितोदा रथावर्त्ता ध्वजवृक्षास्थिशर्करा ॥ २९ ॥ भुजनक्रा
धनुःस्रोता हस्तिशैला हयोपला। मेदोमज्जाकर्द्दमिनी छत्रहंसा
गदोडुपा ॥ ३० ॥ कवचोष्णीषसम्पन्ना पताकारुचिरद्रुमा। चक्र-
चक्रावलीजुष्टा त्रिवेणुदण्डकावृता ॥ ३१ ॥ शूराणां हर्षजननी
भीरूणां भयवर्द्धनी। प्रावर्त्तत नदी रौद्रा कुरुसृञ्जयसंकुला
॥ ३२ ॥ तां नदीं पितृलोकाय वहन्तीमतिभैरवाम्। तेरुर्वा-
हननौभिस्ते शूराः परिघबाहवः ॥ ३३ ॥ वर्त्तमाने तथा युद्धे
निर्मर्य्यादे विशाम्पते। चतुरङ्गक्षये घोरे पूर्वं देवासुरोपमे ॥ ३४ ॥
व्याक्रोशन् बान्धवांश्चान्ये तत्र तत्र परन्तप। क्रोशद्भिर्बान्धवैश्चान्ये
भयार्त्ता निववर्त्तिरे ॥ ३५ ॥ निर्मर्य्यादे तथा युद्धे वर्त्तमाने
भयानके। अर्जुनो भीमसेनश्च मोहयाञ्चक्रतुः परान् ॥ ३६ ॥
सा वध्यमाना महती सेना तव जनाधिप। अमुह्यत्तत्र तत्रैव
योषिन्मदवशादिव ॥ ३७ ॥ मोहयित्वा च तां सेनां भीमसेनधन-
ञ्जयौ। दध्मतुर्वारिजौ तत्र सिंहनादांश्च नेदतुः ॥ ३८ ॥ श्रुत्वैव
तु महाशब्दं धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ। धर्मराजं पुरस्कृत्य मद्र-
राजमभिद्रुतौ ॥ ३९ ॥ तत्राश्चर्य्यमपश्याम घोररूपं विशाम्पते।
शल्येन सहिताः शूरा यदयुध्यन्त भागशः ॥ ४० ॥ माद्रीपुत्रौ तु
रभसौ कृतास्त्रौ युद्धदुर्मदौ। अभ्ययातां त्वरायुक्तौ जिगीषन्तौ
बलं तव ॥ ४१ ॥ ततो न्यवर्त्तत बलं तावकं भरतर्षभ। शरैः
प्रणुन्नं बहुधा पाण्डवैर्जितकाशिभिः ॥ ४२ ॥ वध्यमाना चमूः
सा तु पुत्राणां प्रेक्षतां तव। भेजे दिशो महाराज प्रणुन्ना दृढ़

धन्विभिः ॥ ४३ ॥ हाहाकारो महान् जज्ञे योधानां तव भारत।
तिष्ठ तिष्ठेति चाप्यासीद्द्रावितानां महात्मनाम्। क्षत्रियाणां
तदान्योऽन्यं संयुगे जयमिच्छताम ॥ ४४ ॥ प्राद्रवन्नेव भग्नास्ते
पाण्डवैस्तव सैनिकाः। त्यक्त्वा युद्धे प्रियान् पुत्रान् भ्रातॄनथ
पितामहान्। मातुलान भागिनेयांश्च तथा सम्बन्धिबान्धवान् ॥४५॥
हयान् द्विपांस्त्वरयन्तो योधा जग्मुः सहस्रशः। आत्मत्राणकृतोत्-
साहास्तावका भरतर्षभ ॥ ४६ ॥

शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि संकुलयुद्धे
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

सञ्जय उवाच। तत् प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा मद्रराजः प्रतापवान्।
उवाच सारथिं तूर्णं चोदयाश्वान् मनोजवान् ॥ १ ॥ एष तिष्ठति
वै राजा पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः। छत्रेण ध्रियमाणेन पाण्डुरेण
विराजता ॥ २ ॥ अत्र प्रापय मां क्षिप्रं पश्य मे सारथे बलम्।
न समर्था हि मे पार्थाः स्थातुमद्य पुरो युधि ॥ ३ ॥ एवमुक्तस्ततः
प्रायान्मद्रराजस्य सारथिः। यत्र राजा सत्यसन्धो धर्मराजो
युधिष्ठिरः ॥ ४ ॥ अपतत्तच्च सहसा पाण्डवानां महद्बलम्।
दधारैको रणे शल्यो वेलोद्वृत्तमिवार्णवम ॥ ५ ॥ पाण्डवानां
बलौघस्तु शल्यमासाद्य मारिष। व्यतिष्ठत तदा युद्धे सिन्धोर्वेग
इवाचलम् ॥ ६ ॥ मद्रराजन्तु समरे दृष्ट्वा युद्धाय विष्ठितम्।
कुरवः संन्यवर्त्तन्त मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ ७ ॥ तेषु राजन्निवृ-
त्तेषु व्यूढानीकेषु भागशः। प्रावर्त्तत महारौद्रः संग्रामः शोणि-
तोदकः। समाच्छं चित्रसेनन्तु नकुलो युद्धदुर्मदः ॥ ८ ॥ तौ
परस्परमासाद्य चित्रकार्मुकधारिणौ। मेघाविव यथोद्वृत्तौ दक्षि-
णोत्तरवर्षिणौ ॥ ९ ॥ शरतोयैः सिषिचतुस्तौ परस्परमाहवे।

नान्तरं तव पश्यामि पाण्डवस्येतरस्य वा ॥ १० ॥ उभौ कृतास्त्रौ बलिनौ रथचर्य्याविशारदौ। परस्परवधे यत्तौ छिद्रान्वेषणतत्परौ ॥ ११ ॥ चित्रसेनस्तु भल्लेन पीतेन निशितेन च। नकुलस्य महाराज मुष्टिदेशेऽच्छिनद्धनुः ॥ १२ ॥ तथैनं छिन्नधन्वानं रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः। त्रिभिः शरैरसंभ्रान्तो ललाटे वै समार्पयत् ॥ १३ ॥ हयांश्चास्य शरैस्तीक्ष्णैः प्रेषयामास मृत्यवे। तथा ध्वजं सारथिञ्च त्रिभिस्त्रिभिरपातयत् ॥ १४ ॥ स शत्रुभुजनिर्मुक्तैर्ललाटस्थैस्त्रिभिः शरैः। नकुलः शुशुभे राजंस्त्रिशृङ्ग इव पर्वतः ॥ १५ ॥ स छिन्नधन्वा विरथः खड्गमादाय चर्म च। रथादवातरद्वीरः शैलाग्रादिव केशरी ॥ १६ ॥ पद्भ्यामापततस्तस्य शरवृष्टिं समासृजत्। नकुलोऽप्यग्रसत्तां वै चर्मणा लघुविक्रमः ॥ १७ ॥ चित्रसेनरथं प्राप्य चित्रयोधी जितश्रमः। आरुरोह महाबाहुः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ १८ ॥ सकुण्डलं समुकुटं सुनसं स्वायतेक्षणम्। चित्रसेनशिरः कायादपाहरत पाण्डवः। स पपात रथोपस्थे दिवाकरसमप्रभः ॥ १९ ॥ चित्रसेनं विशस्तन्तु दृष्ट्वा तत्र महारथाः। साधुवादस्वनांश्चक्रुः सिंहनादांश्च पुष्कलान् ॥ २० ॥ विशस्तं भ्रातरं दृष्ट्वा कर्णपुत्रौ महारथौ। सुषेणः सत्यसेनश्च मुञ्चन्तौ निशिताञ्छरान् ॥ २१ ॥ ततोऽभ्यधावतां तूर्णं पाण्डवं रथिनाम्वरौ। जिघांसन्तौ यथा नागं व्याघ्रौ राजन् महावने ॥ २२ ॥ तावभ्यवर्षतां तीक्ष्णैर्द्वावप्येनं महारथम्। शरौघान् सम्यगस्यन्तौ जीमूतौ सलिलं यथा ॥ २३ ॥ स शरैः सर्वतो विद्धः प्रहृष्ट इव पाण्डवः। अन्यत् कार्मुकमादाय रथमारुह्य वीर्य्यवान्। अतिष्ठत रणे वीरः क्रुद्धरूप इवान्तकः ॥२४॥ तस्य तौ भ्रातरौ राजन् शरैः सन्नतपर्वभिः। रथं विशकलीकर्त्तुं समारब्धौ विशाम्पते ॥ २५ ॥ ततः प्रहस्य नकुलश्चतुर्भिश्चतुरो रणे। जघान निशितैस्तीक्ष्णैः सत्यसेनस्य वाजिनः ॥ २६ ॥ ततः

सन्धाय नाराचं रुक्मपुङ्खं शिलाशितम्। धनुश्चिच्छेद राजेन्द्र सत्यसेनस्य पाण्डवः ॥ २७ ॥ अथान्यं रथमास्थाय धनुरादाय चापरम्। सत्यसेनः सुषेणश्च पाण्डवं पर्य्यधावताम् ॥ २८ ॥ अविध्यत्तावसंभ्रान्तो माद्रीपुत्रः प्रतापवान्। द्वाभ्यां द्वाभ्यां महाराज शराभ्यां रणमूर्द्धनि ॥ २९ ॥ सुषेणस्तु ततः क्रुद्धः पाण्डवस्य महद्धनुः। चिच्छेद प्रहसन् युद्धे क्षुरप्रेण महारथः ॥ ३० ॥ अथान्यद्धनुरादाय नकुलः क्रोधमूर्च्छितः। सुषेणं पञ्चभिर्विद्ध्वा ध्वजमेकेन चिच्छिदे ॥ ३१ ॥ सत्यसेनस्य च धनुर्हस्तावापञ्च मारिष। चिच्छेद तरसा युद्धे तत उच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ ३२ ॥ अथान्यद्धनुरादाय शत्रुघ्नं भारसाधनम्। शरैः संछादयामास समन्तात् पाण्डुनन्दनम् ॥ ३३ ॥ सन्निवार्य्य तु तान् वाणान् नकुलः परवीरहा। सत्यसेनं सुषेणञ्च द्वाभ्यां द्वाभ्यामविध्यत ॥ ३४ ॥ तावेनं प्रत्यविध्येतां पृथक् पृथगजिह्मगैः। सारथिञ्चास्य राजेन्द्र शितैर्विविधतुः शरैः ॥ ३५ ॥ सत्यसेनो रथेषान्तु नकुलस्य धनुस्तथा। पृथक् शराभ्यां चिच्छेद कृतहस्तः प्रतापवान् ॥ ३६ ॥ स रथेऽतिरथस्तिष्ठन्रथशक्तिं परामृषत्। स्वर्णदण्डामकुण्ठाग्रां तैलधौतां सुनिर्म्मलाम् ॥ ३७ ॥ लेलिहानामिव विभो नागकन्यां महाविषाम्। समुद्यम्य च चिक्षेप सत्यसेनस्य संयुगे ॥ ३८ ॥ सा तस्य हृदयं सङ्ख्ये विभेद शतधा नृप। स पपात रथाद्भूमिं गतसत्त्वोऽल्पचेतनः ॥ ३९ ॥ भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा सुषेणः क्रोधमूर्च्छितः। चकार सहसा सङ्ख्ये नकुलं विरथं ततः। अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णं पादातं पाण्डुनन्दनम् ॥ ४० ॥ नकुलं विरथं दृष्ट्वा द्रौपदेयो महारथः। सुतसोमोऽभिदुद्राव परीप्सन् पितरं रणे ॥ ४१ ॥ ततोऽधिरुह्य नकुलः सुतसोमस्य तं रथम्। शुशुभे भरतश्रेष्ठो गिरिस्थ इव केशरी। सोऽन्यत् कार्म्मुकमादाय सुषेणं समयोधयत् ॥ ४२ ॥ तावुभौ शरवर्षाभ्यां समासाद्य परस्परम्।

परस्परवधे यत्नं चक्रतुः सुमहारथौ ॥ ४३ ॥ सुषेणस्तु ततः क्रुद्धः पाण्डवं विशिखैस्त्रिभिः। सुतसोमञ्च विंशत्या बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ४४ ॥ ततः क्रुद्धो महाराज नकुलः परवीरहा। शरैस्तस्य दिशः सर्व्वाश्छादयामास वेगवान् ॥ ४५ ॥ ततो गृहीत्वा तीक्ष्णाग्रमर्द्धचन्द्रं सुतेजनम्। स वेगयुक्तं चिक्षेप कर्णपुत्रस्य संयुगे ॥ ४६ ॥ तस्य तेन शिरः कायाज्जहार नृपसत्तम। पश्यतां सर्व्वसैन्यानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४७ ॥ स हतः प्रापतद्राजन्नकुलेन महात्मना। नदीवेगादिवारुग्णस्तीरजः पादपो महान् ॥ ४८ ॥ कर्णपुत्रवधं दृष्ट्वा नकुलस्य च विक्रमम्। प्रदुद्राव भयात् सेना तावकी भरतर्षभ ॥ ४९ ॥ तान्तु सेनां महाराज मद्रराजः प्रतापवान्। अपालयद्रणे शूरः सेनापतिररिन्दमः ॥ ५० ॥ अभीस्तस्थौ महाराज व्यवस्थाप्य च वाहिनीम्। सिंहनादं भृशं कृत्वा धनुःशब्दञ्च दारुणम् ॥ ५१ ॥ तावकाः समरे राजन् रक्षिता दृढ़धन्वना। प्रत्युद्ययुररातींस्ते समन्ताद्विगतव्यथाः ॥ ५२ ॥ मद्रराजं महेष्वासं परिवार्य्य समन्ततः। स्थिता राजन् महात्मानो योद्धुकामाः समन्ततः ॥ ५३ ॥ सात्यकिर्भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ। युधिष्ठिरं पुरस्कृत्य ह्रीनिषेवमरिन्दमम् ॥ ५४ ॥ परिवार्य्य रणे वीराः सिंहनादं प्रचक्रिरे। बाणशब्दरवांश्चोग्रान् क्ष्वेड़ांश्च विविधा मुहुः ॥ ५५ ॥ तथैव तावकाः सर्व्वे मद्राधिपतिमञ्जसा। परिवार्य्य सुसंरब्धाः पुनर्युद्धमरोचयन् ॥ ५६ ॥ ततः प्रववृते युद्धं भीरूणां भयवर्द्धनम्। तावकानां परेषाञ्च मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ ५७ ॥ यथा देवासुरं युद्धं पूर्व्वमासीद्विशाम्पते। अभीतानां तथा राजन् यमराष्ट्रविवर्द्धनम् ॥ ५८ ॥ ततः कपिध्वजो राजन् हत्वा संशप्तकान्रणे। अभ्यधावत तां सेनां कौरवीं पाण्डुनन्दन ॥ ५९ ॥ तथैव पाण्डवाः सर्व्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः। अभ्यधावन्त तां सेनां विसृजन्तः शिताञ्छरान् ॥ ६० ॥

पाण्डवैरवकीर्णानां सम्मोहः समजायत । न च जज्ञुरनीकानि दिशो वा विदिशस्तथा ॥ ६१ ॥ आपूर्य्यमाणा निशितैः शरैः पाण्डवचोदितैः । हतप्रवीरा विध्वस्ता कीर्य्यमाणा समन्ततः । कौरव्यवध्यत चमूः पाण्डुपुत्रैर्महारथैः ॥ ६२ ॥ तथैव पाण्डवी सेना शरै राजन् समन्ततः । रणेऽहन्यत पुत्रैस्ते शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६३ ॥ ते सेने भृशसन्तप्ते बध्यमाने परस्परम् । व्याकुले समपद्येतां वर्षासु सरिताविव ॥ ६४ ॥ आविवेश ततस्तीव्रं तावकानां महद्भयम् । पाण्डवानाञ्च राजेन्द्र तथाभूते महाहवे ॥६५॥

इति शल्यपर्व्वणि शल्यवधपर्व्वणि संकुलयुद्धे
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

सञ्जय उवाच । तस्मिन् विलुलिते सैन्ये बध्यमाने परस्परम् । द्रवमाणेषु योधेषु निनदत्सु च दन्तिषु ॥ १ ॥ कूजतां स्तनताञ्चैव पदातीनां महाहवे । विद्रुतेषु महाराज हयेषु बहुधा तदा ॥ २ ॥ प्रक्षये दारुणे जाते संहारे सर्व्वदेहिनाम् । नानाशस्त्रसमावापे व्यतिषक्तरथद्विपे ॥ ३ ॥ हर्षणे युद्धशौण्डानां भीरूणां भयवर्द्धने । गाहमानेषु योधेषु परस्परवधैषिषु ॥ ४ ॥ प्राणादाने महाघोरे वर्त्तमाने दुरोदरे । संग्रामे घोररूपे तु यमराष्ट्रविवर्द्धने ॥ ५ ॥ पाण्डवास्तावकं सैन्यं व्यधमन्त शितैः शरैः । तथैव तावका योधा जघ्नुः पाण्डवसैनिकान् ॥ ६ ॥ तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने युद्धे भीरुभयावहे । पूर्व्वाह्णे चैव संग्रामे भास्करोदयनं प्रति ॥ ७ ॥ लब्धलक्ष्याः परे राजन्रक्षिताश्च महात्मना । अयोधयंस्तव बलं मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ ८ ॥ बलिभिः पाण्डवैर्दृप्तैर्लब्धलक्ष्यैः प्रहारिभिः । कौरव्यसीदत् पृतना मृगीवाग्निसमाकुला ॥ ९ ॥ तां दृष्ट्वा सीदतीं सेनां पङ्के गामिव दुर्बलाम् ।

जिहीर्षुस्तदा शल्यः प्रायात् पाण्डुचमूं प्रति ॥ १० ॥ मद्र-
राजस्तु संक्रुद्धो गृहीत्वा धनुरुत्तमम्। अभ्यद्रवत संग्रामे पाण्ड-
वानाततायिनः ॥ ११ ॥ पाण्डवाश्चापि महाराज समरे जितकाशिनः।
मद्रराजं समासाद्य विव्यधुर्निशितैः शरैः ॥ १२ ॥ ततः शरशतै-
स्तीक्ष्णैर्मद्रराजो महावलः। अर्दयामास तां सेनां धर्मराजस्य
पश्यतः ॥ १३ ॥ प्रादुरासंस्ततो राजन्निमित्तान्यनेकशः। चचाल
शब्दं कुर्वाणा मही चापि सपर्वता ॥ १४ ॥ सदण्डशूलदीप्ताग्रा
दीर्यमाणाः समन्ततः। उल्का भूमिं दिवः पेतुराहत्य रवि-
मण्डलम् ॥ १५ ॥ मृगाश्च महिषाश्चापि पक्षिणश्च विशाम्पते।
अपसव्यं तदा चक्रुः सेनां ते वहुशो नृप ॥ १६ ॥ भृगुसूनुधरापुत्रौ
शशिजेन समन्वितौ। चरमं पाण्डुपुत्राणां पुरस्तात् सर्वभूभुजाम्
॥ १७ ॥ शस्त्राग्रेष्वभवज्ज्वाला नेत्राण्याहत्य वर्षती। शिरः-
स्वलीयत भृशं काकोलूकाश्च केतुषु ॥ १८ ॥ ततस्तद्युद्धमत्युग्र-
मभवत् सङ्घचारिणाम् ॥ १९ ॥ ततः सर्वाण्यनीकानि सन्निपत्य
जनाधिप। अभ्ययुः कौरवा राजन् पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ २० ॥
शल्यस्तु शरवर्षेण वर्षन्निव सहस्रदृक्। अभ्यवर्षददीनात्मा कुन्ती-
पुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ २१ ॥ भीमसेनं शरैश्चापि रुक्मपुङ्खैः शिला-
शितैः। द्रौपदेयांस्तथा सर्वान् माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २२ ॥
धृष्टद्युम्नञ्च शैनेयं शिखण्डिनमथापि च। एकैकं दशभिर्वाणै-
र्विव्याध च महावलः ॥ २३ ॥ ततोऽसृजद्बाणवर्षं घर्मान्ते मघ-
वानिव ॥ २४ ॥ ततः प्रभद्रका राजन् सोमकाश्च सहस्रशः।
पतिताः पात्यमानाश्च दृश्यन्ते शल्यसायकैः ॥ २५ ॥ भ्रमराणामिव
व्राताः शलभानामिव व्रजाः। ह्रादिन्य इव मेघेभ्यः शल्यस्य
न्यपतन् शराः ॥ २६ ॥ द्विरदास्तुरगाश्चार्त्ताः पत्तयो रथिनस्तथा।
शल्यस्य वाणैर्न्यपतन् व्यभ्रमन् व्यनदंस्तथा ॥ २७ ॥ आविष्ट इव
मन्युना मद्रेशो पौरुषेण च। प्राच्छादयदरीन् संख्ये कालसृष्ट

इवान्तकः । विनर्द्दमानो मद्रेशो मेघह्रादो महाबलः ॥ २८ ॥
सा वध्यमाना शल्येन पाण्डवानामनीकिनी । अजातशत्रुं कौन्तेय-
मभ्यधावद्युधिष्ठिरम् ॥ २९ ॥ तां संमर्द्य ततः संख्ये लघुहस्तः
शितैः शरैः । शरवर्षेण महता युधिष्ठिरमपीड़यत् ॥ ३० ॥
तमापतन्तं पत्त्यश्वैः क्रुद्धो राजा युधिष्ठिरः । अवारयच्छरै-
स्तीक्ष्णैर्मत्तं द्विपमिवाङ्कुशैः ॥ ३१ ॥ तस्य शल्यः शरं घोरं
मुमोचाशीविषोपमम् । स निर्भिद्य महात्मानं वेगेन न्यपतच्च
गाम् ॥ ३२ ॥ ततो वृकोदरः क्रुद्धः शल्यं विव्याध सप्तभिः ।
पञ्चभिः सहदेवस्तु नकुलो दशभिः शरैः ॥ ३३ ॥ द्रौपदेयाश्च
शत्रुघ्नं शूरमार्त्तायनिं शरैः । अभ्यवर्षन्महावेगं मेघा इव मही-
धरम् ॥ ३४ ॥ ततो दृष्ट्वा तुद्यमानं शल्यं पार्थैः समन्ततः । कृत-
वर्मा कृपश्चैव संक्रुद्धावभ्यधावताम् ॥ ३५ ॥ उलूकश्च महावीर्य्यः
शकुनिश्चापि सौबलः । स्मयमानस्तु शनकैरश्वत्थामा महारथः ।
तव पुत्राश्च कार्त्स्न्येन जुगुपुः शल्यमाहवे ॥ ३६ ॥ भीमसेनं
त्रिभिर्विद्ध्वा कृतवर्मा शिलीमुखैः । बाणवर्षेण महता क्रुद्धरूप-
मवारयत् ॥ ३७ ॥ धृष्टद्युम्नं कृपः क्रुद्धो बाणवर्षैरताड़यत् ।
द्रौपदेयांश्च शकुनिर्यमौ च द्रौणिरभ्ययात् ॥ ३८ ॥ दुर्य्योधनो
युधां श्रेष्ठ आहवे केशवार्जुनौ । समभ्ययादुग्रतेजाः शरैश्चाप्यहन-
द्बली ॥ ३९ ॥ एवं द्वन्द्वशतान्यासंस्त्वदीयानां परैः सह । घोर-
रूपाणि चित्राणि तत्र तत्र विशाम्पते ॥ ४० ॥ ऋष्यवर्णान् जघा-
नाश्वान् भोजो भीमस्य संयुगे । सोऽवतीर्य्य रथोपस्थाद्धताश्वः
पाण्डुनन्दनः । कालो दण्डमिवोद्यम्य गदापाणिरयुध्यत ॥ ४१ ॥
प्रमुखे सहदेवस्य जघानाश्वांश्च मद्रराट् । ततः शल्यस्य तनयं
सहदेवोऽसिनावधीत् ॥ ४२ ॥ गौतमः पुनराचार्य्यो धृष्टद्युम्नमयो-
धयत् । असम्भ्रान्तमसम्भ्रान्तो यत्नवान् यत्नवत्तरम् ॥ ४३ ॥ द्रौप-
देयांस्तथा वीरानेकैकं दशभिः शरैः । अविध्यदाचार्य्यसुतो नाति-

क्रुद्धः स्मयन्निव ॥ ४४ ॥ पुनश्च भीमसेनस्य जघानाश्वांस्तथाहवे ।
सोवतीर्य्य रथात्तूर्णं हताश्वः पाण्डुनन्दनः ॥ ४५ ॥ कालो दण्ड-
मिवोद्यम्य गदां क्रुद्धो महाबलः । पोथयामास तुरगान् रथञ्च
कृतवर्मणः । कृतवर्मा त्ववप्लुत्य रथात्तस्मादपाक्रमत् ॥ ४६ ॥
शल्योऽपि राजन् संक्रुद्धो निघ्नन् सोमकपाण्डवान् । पुनरेव शितै-
र्बाणैर्युधिष्ठिरमपीड़यत् ॥ ४७ ॥ तस्य भीमो रणे क्रुद्धः संदष्ट-
दशनच्छदः । विनाशायाभिसन्धाय गदामादत्तवीर्य्यवान् ॥ ४८ ॥
यमदण्डप्रतीकाशां कालरात्रिमिवोद्यताम् । गजवाजिमनुष्याणां
प्राणान्तकरणीमति ॥ ४९ ॥ हेमपट्टपरिक्षिप्तामुल्कां प्रज्वलिता-
मिव । शैक्यां व्यालीमिवात्युग्रां वज्रकल्पामयोमयीम् ॥ ५० ॥
चन्दनागुरुपङ्काक्तां प्रमदामीप्सितामिव । वसामेदोऽसृग्दिग्धाङ्गीं
जिह्वां वैवस्वतीमिव ॥ ५१ ॥ पटुघण्टारववतीं वासवीमशनी-
मिव । निर्मुक्ताशीविषाकारां पृक्तां गजमदैरपि ॥ ५२ ॥ त्रासनीं
रिपुसैन्यानां स्वसैन्यपरिहर्षणीम् । मनुष्यलोके विख्यातां गिरि-
शृङ्गविदारणीम् ॥ ५३ ॥ यया कैलासभवने महेश्वरसखं बली ।
आह्वयामास कौन्तेयः संक्रुद्धमलकाधिपम् ॥ ५४ ॥ यया माया-
मयान् दृप्तान् सुबहून् गन्धमादने । जघान गुह्यकान् क्रुद्धो मन्दा-
रार्थं महाबलः । वार्य्यमाणोऽपि बहुभिर्द्रौपद्याः प्रियमास्थितः
॥ ५५ ॥ तां वज्रमणिरत्नाढ्यामष्टास्रिं वज्रगौरवाम् । समु-
द्यम्य महाबाहुः शल्यमभ्यद्रवद्रणे ॥ ५६ ॥ गदया युद्धकुशलस्तया
दारुणनादया । पोथयामास शल्यस्य चतुरोऽश्वान्महाजवान्
॥ ५७ ॥ ततः शल्यो रणे क्रुद्धः पीने वक्षसि तोमरम् । निचखान
नदन् वीरो वर्म भित्त्वास्य सोऽभ्यगात् ॥ ५८ ॥ वृकोदरस्त्वस-
म्भ्रान्तस्तमेवोद्धृत्य तोमरम् । यन्तारं मद्रराजस्य निर्बिभेद ततो
हृदि ॥ ५९ ॥ स भिन्नवर्मा रुधिरं वमन् वित्रस्तमानसः । पपा-
ताभिमुखो दीनो मद्रराजस्त्वपाक्रमत् ॥ ६० ॥ कृतप्रतिकृतं दृष्ट्वा

शल्यो विस्मितमानस। गदामाश्रित्य धीरात्मा प्रत्यमित्रमवैक्षत ॥ ६१ ॥ ततः सुमनसः पार्था भीमसेनमपूजयन्। तद्दृष्ट्वा कर्म संग्रामे घोरमक्लिष्टकर्मणः ॥ ६२ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि संकुलयुद्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

सञ्जय उवाच। पतितं प्रेक्ष्य यन्तारं शल्यः सर्वायसीं गदाम्। आदाय तरसा राजंस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १ ॥ तं दीप्तमिव कालाग्निं पाशहस्तमिवान्तकम्। सशृङ्गमिव कैलासं सवज्रमिव वासवम् ॥ २ ॥ सशूलमिव हर्य्यक्षं वने मत्तमिव द्विपम्। जवेनाभ्यपतद्भीमः प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ ३ ॥ ततः शङ्खप्रणादश्च तूर्य्याणाञ्च सहस्रशः। सिंहनादश्च सञ्जज्ञे शूराणां हर्षवर्द्धनः ॥ ४ ॥ प्रेक्षन्तः सर्वतस्तौ हि योधा योधमहाद्विपौ। तावकाश्च परे चैव साधुसाध्वित्यपूजयन् ॥ ५ ॥ न हि मद्राधिपादन्यो रामाद्वा यदुनन्दनात्। सोढुमुत्सहते वेगं भीमसेनस्य संयुगे ॥ ६ ॥ तथा मद्राधिपस्यापि गदावेगं महात्मनः। सोढुमुत्सहते नान्यो योधो युधि वृकोदरात् ॥ ७ ॥ तौ वृषाविव नर्द्दन्तौ मण्डलानि विचेरतुः। आवल्गितपदौ वीरौ मद्रराजवृकोदरौ ॥ ८ ॥ मण्डलावर्त्तमार्गेषु गदाविहरणेषु च। निर्विशेषमभूद्युद्धं तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ ९ ॥ तप्तहेममयैः शुभ्रै र्बभूव भयवर्द्धिनी। अग्निज्वालैरिवावद्धा पट्टैः शल्यस्य सा गदा ॥ १० ॥ तथैव चरतो मार्गान् मण्डलेषु महात्मनः। विद्युदभ्रप्रतीकाशा भीमस्य शुशुभे गदा ॥ ११ ॥ ताडिता मद्रराजेन भीमस्य गदया गदा। दह्यमाने रथे राजन् ससृजे पावकार्च्चिषः ॥ १२ ॥ तथा भीमेन शल्यस्य ताडिता गदया गदा। अङ्गारवर्षं मुमुचे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १३ ॥

दन्तैरिव महानागौ शृङ्गैरिव महर्षभौ। तोत्रैरिव तदान्योऽन्यं गदाग्राभ्यां निजघ्नतुः ॥ १४ ॥ तौ गदानिहतैर्गात्रैः क्षणेन रुधिरोक्षितौ। प्रेक्षणीयतरावास्तां पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ १५ ॥ गदया मद्रराजेन सव्यदक्षिणमाहतः। भीमसेनो महाबाहुर्न चचालाचलोपमः ॥ १६ ॥ तथा भीमगदावेगैस्ताड्यमानो मुहुर्मुहुः। शल्यो न विव्यथे राजन् दन्तिनेव महागिरिः ॥ १७ ॥ शुश्रुवे दिक्षु सर्वासु तयोः पुरुषसिंहयोः। गदानिपातसंह्रादो वज्रयोरिव निस्वनः ॥ १८ ॥ निवृत्य तु महावीर्यौ समुच्छ्रितगदावुभौ। पुनरन्तरमार्गस्थौ मण्डलानि विचेरतुः ॥ १९ ॥ तथाभ्येत्य पदान्यष्टौ सन्निपातोऽभवत्तयोः। उद्यम्य लौहदण्डाभ्यामतिमानुषकर्मणोः ॥ २० ॥ प्रार्थयानौ तदान्योऽन्यं मण्डलानि विचेरतुः। क्रियाविशेषं कृतिनौ दर्शयामासतुस्तदा ॥ २१ ॥ अथोद्यम्य गदे घोरे सशृङ्गाविव पर्वतौ। तावाजघ्नतुरन्योऽन्यं यथा भूमिचलेऽचलौ ॥ २२ ॥ तौ परस्परवेगाच्च गदाभ्यां भृशविहतौ। युगपत् पेततुर्वीरावुभाविन्द्रध्वजाविव ॥ २३ ॥ उभयोः सेनयोर्वीरास्तदा हाहाकृतोऽभवन्। भृशं मर्मण्यभिहतावुभावास्तां सुविह्वलौ ॥ २४ ॥ ततः स्वरथमारोप्य मद्राणामृषभं बली। अपोवाह कृपः शल्यं तूर्णमायोधनादथ ॥ २५ ॥ क्षीववद्विह्वलत्वात्तु निमेषात् पुनरुत्थितः। भीमसेनो गदापाणिः समाह्वयत मद्रपम् ॥ २६ ॥ ततस्तु तावकाः शूरा नानाशस्त्रसमायुताः। नानावादित्रशब्देन पाण्डुसेनामयोधयन् ॥ २७ ॥ भुजावुच्छ्रित्य शस्त्रञ्च शब्देन महता ततः। अभ्यद्रवन्महाराज दुर्योधनपुरोगमाः ॥ २८ ॥ तदनीकमभिप्रेक्ष्य ततस्ते पाण्डुनन्दनाः। प्रययुः सिंहनादेन दुर्योधनपुरोगमान् ॥ २९ ॥ तेषामापततां तूर्णं पुत्रस्ते भरतर्षभ। प्रासेन चेकितानं वै विव्याध हृदये भृशम् ॥ ३० ॥ स पपात रथोपस्थे तव पुत्रेण ताडितः। रुधिरौघ-

परिच्छिन्नः प्रविश्य विपुलं तमः ॥ ३१ ॥ चेकितानं हतं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथाः। असक्तदभ्यवर्षन्त शरवर्षाणि भागशः ॥ ३२ ॥ तावकानामनीकेषु पाण्डवा जितकाशिनः। व्यचरन्त महाराज प्रेक्षणीयाः समन्ततः ॥ ३३ ॥ कृपश्च कृतवर्मा च सौबलश्च महाबलः। अयोधयन् धर्मराजं मद्रराजपुरस्कृताः ॥ ३४ ॥ भारद्वाजस्य हन्तारं भूरिवीर्य्यपराक्रमम्। दुर्य्योधनो महाराज धृष्टद्युम्नमयोधयत् ॥ ३५ ॥ विसाहस्रा रथा राजंस्तव पुत्रेण चोदिताः। अयोधयन्त विजयं द्रौणपुत्रपुरस्कृताः ॥ ३६ ॥ विजये धृतसङ्कल्पाः समभित्यक्तजीविताः। प्राविशंस्तावका राजन् हंसा इव महत् सरः ॥ ३७ ॥ ततो युद्धमभूद्घोरं परस्परवधैषिणाम्। अन्योऽन्यवधसंयुक्तमन्योऽन्यप्रीतिवर्द्धनम् ॥ ३८ ॥ तस्मिन् प्रवृत्ते संग्रामे राजन् वीरवरक्षये। अनिलेनेरितं घोरमुत्तस्थौ पार्थिवं रजः ॥ ३९ ॥ श्रवणान्नामधेयानां पाण्डवानाञ्च कीर्त्तनात्। परस्परं विजानीमो ये चायुध्यन्नभीतवत् ॥ ४० ॥ तद्रजः पुरुषव्याघ्र शोणितेन प्रशामितम्। दिशश्च विमला राजंस्तस्मिंस्तमसि शामिते ॥ ४१ ॥ तथा प्रवृत्ते संग्रामे भीमरूपे भयानके। तावकानां परेषाञ्च नासीत् कश्चित् पराङ्मुखः ॥ ४२ ॥ ब्रह्मलोकपरा भूत्वा प्रार्थयन्तो जयं युधि। सुयुद्धेन पराक्रान्ता नराः स्वर्गमभीप्सवः ॥ ४३ ॥ भर्त्तृपिण्डविमोक्षार्थं मित्रकार्य्यविनिश्चिताः। स्वर्गसंसक्तमनसो योधा युयुधिरे तदा ॥ ४४ ॥ नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः। अन्योऽन्यमभिगर्ज्जन्तः प्रहरन्तः परस्परम् ॥ ४५ ॥ हत विध्यत गृह्णीत प्रहरध्वं निकृन्तत। इति स्म वाचः श्रूयन्ते तव तेषाञ्च वै रणे ॥ ४६ ॥ ततो शल्यो महाराज धर्मराजं युधिष्ठिरम्। विव्याध निशितैर्बाणैर्हन्तुकामो महारथम् ॥ ४७ ॥ तस्य पार्थो महाराज नाराचान् वै चतुर्द्दश। मर्म्माण्युद्दिश्य मर्मज्ञो निचखान हसन्निव ॥ ४८ ॥ आवार्य्य पाण्डवं

वाणैर्हन्तुकामो महायशाः। विव्याध समरे क्रुद्धो बहुभिः कङ्कपत्रिभिः॥ ४९॥ अथ भूयो महाराज शरेणानतपर्वणा। युधिष्ठिरं समाजघ्ने सर्वसैन्यस्य पश्यतः॥ ५०॥ धर्मराजोऽपि संक्रुद्धो मद्रराजं महायशाः। विव्याध निशितैर्बाणैः कङ्कबर्हिणवाजितैः॥ ५१॥ चन्द्रसेनञ्च सप्तत्या सूतञ्च नवभिः शरैः। द्रुमसेनञ्चतुःषष्ट्या निजघान महारथः॥ ५२॥ चक्ररक्षे हते शल्यः पाण्डवेन महात्मना। निजघान ततो राजंश्चेदीन् वै पञ्चविंशति॥ ५३॥ सात्यकिं पञ्चविंशत्या भीमसेनञ्च सप्तभिः। माद्रीपुत्रौ शतेनाजौ विव्याध निशितैः शरैः॥ ५४॥ एवं विचरतस्तस्य संग्रामे राजसत्तमः। संप्रैषयच्छितान् पार्थः शरानाशीविषोपमान्॥ ५५॥ ध्वजाग्रञ्चास्य समरे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। प्रमुखे वर्त्तमानस्य भल्लेनापाहरद्रथात्॥ ५६॥ पाण्डुपुत्रेण वै तस्य केतुं छिन्नं महाहवे। निपतन्तमपश्याम गिरिशृङ्गमिवाहतम्॥ ५७॥ ध्वजं निपतितं दृष्ट्वा पाण्डवञ्च व्यवस्थितम्। संक्रुद्धो मद्रराजोऽभूच्छरवर्षं मुमोच ह॥ ५८॥ शल्यः सायकवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान्। अभ्यवर्षदमेयात्मा क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभः॥ ५९॥ सात्यकिं भीमसेनञ्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ। एकैकं पञ्चभिर्विद्ध्वा युधिष्ठिरमपीड़यत्॥ ६०॥ ततो बाणमयं जालं विततं पाण्डवोरसि। अपश्याम महाराज मेघजालमिवोद्गतम्॥ ६१॥ तस्य शल्यो रणे क्रुद्धो बाणैः सन्नतपर्वभिः। दिशः प्रच्छादयामास प्रदिशश्च महारथः॥ ६२॥ ततो युधिष्ठिरो राजा बाणजालेन पीड़ितः। बभूव हृतविक्रान्तो जम्भो वृत्रहणा यथा॥ ६२॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि शल्ययुधिष्ठिरयुद्धे द्वादशोऽध्यायः॥ १२॥

सञ्जय उवाच। पीड़िते धर्म्मराजेतु मद्रराजेन मारिष। सात्यकिर्भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ। परिवार्य्य रथैः शल्यं पीड़यामासुराहवे॥ १॥ तमेकं बहुभिर्दृष्ट्वा पीड्यमानं महारथैः। साधुवादो महान् जज्ञे सिद्धाश्चासन् प्रहर्षिताः। आश्चर्य्यमित्यभाषन्त मुनयश्चापि सङ्गताः॥ २॥ भीमसेनो रणे शल्यं शल्यभूतं पराक्रमे। एकेन विद्ध्वा वाणेन पुनर्विव्याध सप्तभिः॥ ३॥ सात्यकिश्च शतेनैनं धर्म्मपुत्रपरीप्सया। मद्रेश्वरमथाकीर्य्य सिंहनादमथानदत्॥ ४॥ नकुलः पञ्चभिश्चैनं सहदेवश्च सप्तभिः। विद्ध्वा तन्तु ततस्तूर्णं पुनर्विव्याध सप्तभिः॥ ५५॥ स तु शूरो रणे यत्तः पीड़ितस्तैर्म्महारथैः। विकृष्य कार्म्मुकं घोरं वेगवद्भारसाधनम्॥ ६॥ सात्यकिं पञ्चविंशत्या शल्यो विव्याध मारिष। भीमसेनं त्रिसप्तत्या नकुलं सप्तभिस्तथा॥ ७॥ ततः सविशिखञ्चापं सहदेवस्य धन्विनः। छित्त्वा भल्लेन समरे विव्याधैनं त्रिसप्तभिः॥ ८॥ सहदेवस्तु समरे मातुलं भूरिवर्च्चसम्। सज्यमन्यद्धनुः कृत्वा पञ्चभिः समताड़यत्। शरैराशीविषाकारैर्ज्ज्वलज्ज्वलनसन्निभैः॥ ९॥ सारथिञ्चास्य समरे शरेणानतपर्व्वणा। विव्याध भृशसंक्रुद्धस्तञ्च भूयस्त्रिभिः शरैः॥ १०॥ भीमसेनस्तु सप्तत्या सात्यकिर्नवभिः शरैः। धर्म्मराजस्तथा षष्ट्या गात्रे शल्यं समार्पयत्॥ ११॥ ततः शल्यो महाराज निर्विद्धस्तैर्म्महारथैः। सुस्राव रुधिरं गात्रैर्गैरिकं पर्व्वतो यथा॥ १२॥ तांश्च सर्व्वान् महेष्वासान् पञ्चभिः पञ्चभि शरैः। विव्याध तरसा राजंस्तदद्भुतमिवाभवत्॥ १३॥ ततोऽपरेण भल्लेन धर्म्मपुत्रस्य मारिष। धनुश्चिच्छेद समरे सज्यं स हि महारथः॥ १४॥ अथान्यद्धनुरादाय धर्म्मपुत्रो महारथः। साश्वसूतध्वजरथं शल्यं प्राच्छादयच्छरैः॥ १५॥ स छाद्यमानः समरे धर्म्मपुत्रस्य सायकैः। युधिष्ठिरमथाविध्यद्दशभिर्न्निशितैः शरैः॥ १६॥ सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो धर्म्मपुत्रे

शराङ्गिति। मद्राणामधिपं शूरं शरौघैः समवारयत्॥ १७॥ स सात्यकेः प्रचिच्छेद क्षुरप्रेण महद्धनुः। भीमसेनमुखांस्तांश्च त्रिभिस्त्रिभिरताड़यत्॥ १८॥ तस्य क्रुद्धो महाराज सात्यकिः सत्यविक्रम। तोमरं प्रेषयामास स्वर्णदण्डं महाधनम्॥ १९॥ भीमसेनोऽथ नाराचं ज्वलन्तमिव पन्नगम्। नकुल समरे शक्तिं सहदेवो गदां शुभाम्। धर्मराजः शतघ्नीन्तु जिघांसुः शल्यमाहवे॥ २०॥ तानापतत एवाशु पञ्चानां वै भुजच्युतान्। वारयामास समरे शस्त्रसङ्घान् स मद्रराट्॥ २१॥ सात्यकिप्रहितं शल्यो भल्लैश्चिच्छेद तोमरम्। भीमेन प्रहितञ्चापि शरं कनकभूषणम्। द्विधा चिच्छेद समरे कृतहस्तः प्रतापवान्॥ २२॥ नकुलप्रेषितां शक्तिं हेमदण्डां भयावहाम्। गदाञ्च सहदेवेन शरौघैः समवारयत्॥ २३॥ शराभ्याञ्च शतघ्नीं तां राज्ञश्चिच्छेद भारत। पश्यतां पाण्डुपुत्राणां सिंहनादं ननाद च। नामृष्यत्तन्तु शैनेयः शत्रोर्विजयमाहवे॥ २४॥ अथान्यद्धनुरादाय सात्यकिः क्रोधमूर्च्छितः। द्वाभ्यां मद्रेश्वरं विद्धा सारथिञ्च त्रिभिः शरैः॥ २५॥ ततः शल्यो महाराज सर्वांस्तान् दशभिः शरैः। विव्याध सुभृशं क्रुद्धस्तोत्त्रैरिव महाद्विपान्॥ २६॥ ते वार्य्यमाणाः समरे मद्रराजेन भारत। न शेकुः प्रमुखे स्थातुं तस्य शत्रुनिसूदनाः॥ २७॥ ततो दुर्य्योधनो राजा दृष्ट्वा शल्यस्य विक्रमम्। निहतान् पाण्डवान् मेने पाञ्चालानथ सृञ्जयान्॥ २८॥ ततो राजन्महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवान्। सन्त्यज्य मनसा प्राणान् मद्राधिपमयोधयत्॥ २९॥ नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महाबलः। परिवार्य्य तदा शल्यं समन्तादव्यकिरञ्छरैः॥ ३०॥ स चतुर्भिर्महेष्वासैः पाण्डवानां महारथैः। वृतस्तान् योधयामास मद्रराजः प्रतापवान्॥ ३१॥ तस्य धर्मसुतो राजन् क्षुरप्रेण महाहवे। चक्ररक्षं जघानाशु मद्रराजस्य पार्थिवः॥ ३२॥ तस्मिंस्तु निहते शूरे

चक्ररक्षे महारथे । मद्रराजोऽतिबलवान् सैनिकांश्चाकिरच्छरैः
॥ ३३ ॥ समाच्छन्नांस्ततस्तांस्तु राजन् वीक्ष्य स सैनिकान् ।
चिन्तयामास समरे धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥ कथं नूनं भवेत्
सत्यं तन्माधववचो महत् । न हि क्रुद्धो रणे राजा क्षपयेत बलं
मम ॥ ३५ ॥ ततः सरथनागाश्वाः पाण्डवाः पाण्डुपूर्व्वज । मद्रे-
श्वरं समासेदुः पीड़यन्तः समन्ततः ॥ ३६ ॥ नानाशस्त्रौघबहुलां
शरवृष्टिं समुत्थिताम् । व्यधमत् समरे राजा महाभ्राणीव मारुतः
॥ ३७ ॥ ततः कनकपुङ्खां तां शल्यक्षिप्तां वियद्गताम् । शरवृष्टि-
मपश्याम शलभानामिवायतिम् ॥ ३८ ॥ ते शरा मद्रराजेन प्रेषिता
रणमूर्द्धनि । सम्पतन्तः स्म दृश्यन्ते शकुनानां व्रजा इव ॥ ३९ ॥
मद्रराजधनुर्मुक्तैः शरैः कनकभूषणैः । निरन्तरमिवाकाशं सं-
बभूव जनाधिप । न पाण्डवानां नास्माकं तत्र कश्चित् व्यदृश्यत
॥ ४० ॥ वाणान्धकारे महति कृते तत्र महाहवे । मद्रराजेन
बलिना लाघवाच्छरवृष्टिभिः ॥ ४१ ॥ लोड्यमानं तथा दृष्ट्वा
पाण्डवानां बलार्णवम् । विस्मयं परमं जग्मुर्देवगन्धर्वदानवाः
॥ ४२ ॥ स तु तान् सर्व्वतो यत्ताञ्छरैः सम्पीड्य मारिष । धर्म-
राजमवच्छाद्य सिंहवद्व्यनदन्मुहुः ॥ ४३ ॥ ते छन्नाः समरे तत्र
पाण्डवानां महारथाः । न शेकुस्तं तदा युद्धे प्रत्युद्यातुं महा-
रथम् ॥ ४४ ॥ धर्मराजपुरोगास्तु भीमसेनमुखा रथाः । न जहुः
समरे शूरं शल्यमाहवशोभिनम् ॥ ४५ ॥

इति शल्यपर्व्वणि शल्यवधपर्व्वणि संकुलयुद्धे
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

सञ्जय उवाच । अर्ज्जुनो द्रौणिना विद्धो युद्धे बहुभिराशुगैः ।
तस्य चानुचरैः शूरैस्त्रिगर्त्तानां महारथैः ॥ १ ॥ द्रौणिं विव्याध

समरे त्रिभिरेव शिलीमुखैः। तथेतरान्महेष्वासान् द्वाभ्यां द्वाभ्यां धनञ्जयः। भूयश्चैव महाबाहुः शरवर्षैरवाकिरत्॥ २॥ शर-कण्टकितास्ते तु तावका भरतर्षभ। न जहुः समरे पार्थं वध्य-मानाः शितैः शरैः॥ ३॥ तेऽर्जुनं शरवर्षेण द्रोणपुत्रपुरोगमाः। अयोधयन्त समरे परिवार्य्य महारथम्॥ ४॥ तैस्तु क्षिप्ताः शरा राजन् कार्त्तस्वरविभूषिताः। अर्जुनस्य रथोपस्थं पूरयामासु-रञ्जसा॥ ५॥ तथा कृष्णौ महेष्वासावृषभौ सर्वधन्विनाम्। शरैर्वीक्ष्य वितुन्नाङ्गौ प्रहृष्टा युद्धदुर्मदाः॥ ६॥ कूबरो रथ-चक्राणि ईषा योक्त्राणि वा विभो। युगञ्चैवानुकर्षञ्च शरभूत-मभूत्तदा॥ ७॥ नैतादृशं दृष्टपूर्वं राजन्नैवापि च श्रुतम्। यादृशं तत्र पार्थस्य तावकाः संप्रचक्रिरे॥ ८॥ स रथः सर्वतो भाति चित्रपुङ्खैः शितैः शरैः। उल्काशतैः संप्रदीप्तं विमानमिव भूतले॥ ९॥ ततोऽर्जुनो महाराज शरैः सन्नतपर्वभिः। अवाकिरत्तां पृतनां मेघो वृष्ट्या यथाचलम्॥ १०॥ ते वध्यमानाः समरे पार्थ-नामाङ्कितैः शरैः। पार्थभूतममन्यन्त प्रेक्षमाणास्तथाविधम्॥११॥ ततोऽद्भुतशरज्वालो धनुःशब्दानिलो महान्। सैन्येन्धनं ददा-हाशु तावकं पार्थपावकः॥ १२॥ चक्राणां पततश्चापि युगानाञ्च धरातले। तूणीराणां पताकानां ध्वजानाञ्च रथैः सह॥ १३॥ ईषाणामनुकर्षाणां त्रिवेणूनाञ्च भारत। अक्षाणामथ योक्त्राणां प्रतोदानाञ्च सर्वशः॥ १४॥ शिरसां पततां चैव कुण्डलोष्णीष-धारिणाम्। भुजानाञ्च महाराज जङ्घानाञ्च सहस्रशः॥ १५॥ छत्राणां व्यजनैः सार्द्धं मुकुटानाञ्च राशयः। समदृश्यन्त पार्थस्य रथमार्गेषु भारत॥ १६॥ ततः क्रुद्धस्य पार्थस्य रथमार्गे विशा-म्पते। अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्द्दमा॥ १७॥ बभूव भरतश्रेष्ठ रुद्रस्याक्रीड़नं यथा। भीरूणां त्रासजननी शूराणां हर्षवर्द्धिनी॥ १८॥ हत्वा तु समरे पार्थः सहस्रे द्वे परन्तपः।

रथानां सवरूथानां विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ १९ ॥ यथा हि
भगवानग्निर्जगद्दग्ध्वा चराचरम् । विधूमो दृश्यते राजंस्तथा पार्थो
महारथः ॥ २० ॥ द्रौणिस्तु समरे दृष्ट्वा पाण्डवस्य पराक्रमम् ।
रथेनातिपताकेन पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ २१ ॥ तावुभौ पुरुष-
व्याघ्रौ श्वेताश्वौ रथिनाम्वरौ । समीयतुस्तथा तूर्णं परस्पर-
वधैषिणौ ॥ २२ ॥ तयोरासीन्महाराज बाणवर्षं सुदारुणम् ।
जीमूतयोर्यथा वृष्टिस्तपान्ते भरतर्षभ ॥ २३ ॥ अन्योऽन्यस्पर्द्धिनौ
तौ तु शरैः सन्नतपर्वभिः । ततचतुर्मृधेऽन्योऽन्यं शृङ्गाभ्यां वृषभा-
विव ॥ २४ ॥ तयोर्युद्धं महाराज चिरं सममिवाभवत् । अस्त्राणां
सङ्गमश्चैव घोरस्तत्राभवत् पुनः ॥ २५ ॥ ततोऽर्जुनं द्वादशभी रुक्म-
पुङ्खैः सुतेजनैः । वासुदेवञ्च दशभिर्द्रौणिर्विव्याध भारत ॥ २६ ॥
ततः प्रहस्य बीभत्सुर्व्याक्षिपद्गाण्डिवं धनुः । मानयित्वा मुहूर्त्तन्तु
गुरुपुत्रं महाहवे ॥ २७ ॥ व्यश्वसूतरथञ्चक्रे सव्यसाची महा-
रथः । मृदुपूर्वं ततश्चैनं त्रिभिर्विव्याध सायकैः ॥ २८ ॥ हताश्वे
तु रथे तिष्ठन् द्रोणपुत्रस्तदा स्मयन् । मुषलं पाण्डुपुत्राय चिक्षेप
परिघोपमम् ॥ २९ ॥ तमापतन्तं सहसा हेमपट्टविभूषितम् ।
चिच्छेद सप्तधा वीरः पार्थः शत्रुनिवर्हणः ॥ ३० ॥ स छिन्नं
मुषलं दृष्ट्वा द्रौणिः परमकोपनः । आददे परिघं घोरं नगेन्द्र-
शिखरोपमम् । चिक्षेप चैव पार्थाय द्रौणिर्युद्धविशारदः ॥ ३१ ॥
तमन्तकमिव क्रुद्धं परिघं प्रेक्ष्य पाण्डवः । अर्जुनस्त्वरितो जघ्ने
पञ्चभिः सायकोत्तमैः ॥ ३२ ॥ स छिन्नः पतितो भूमौ पार्थबाणै-
र्महामृधे । दारयन् पृथिवीन्द्राणां मनांसीव च भारत ॥ ३३ ॥
ततोऽपरैस्त्रिभिर्बाणैर्द्रौणिं विव्याध पाण्डवः । सोऽतिविद्धो बल-
वता पार्थेन सुमहाबलः । न संभ्रान्तस्तदा द्रौणिः पौरुषे स्वे
व्यवस्थितः ॥ ३४ ॥ सुरथन्तु ततो राजन् भारद्वाजो महारथः ।
अवाकिरच्छरव्रातैः सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ॥ ३५ ॥ ततस्तु सुरथो

द्यम्नो पाञ्चालानां महारथः। रथेन मेघघोषेण द्रौणिमेवाभ्यधावत ॥ ३६ ॥ विकर्षन् वै धनुः श्रेष्ठं सर्वभारसहं दृढम्। ज्वलनाशीविषनिभैः शरैश्चैनमवाकिरत् ॥ ३७ ॥ सुरथं वीक्ष्य संक्रुद्धमापतन्तं महारथम्। चुक्रोध समरे द्रौणिर्दण्डाहत इवोरगः ॥ ३८ ॥ त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा सृक्कणीपरिसंलिहन्। तं वीक्ष्य सुरथं रोषाद्धनुर्ज्यामवमृज्य च। मुमोच तीक्ष्णं नाराचं यमदण्डोपमं युधि ॥ ३९ ॥ स तस्य हृदयं भित्त्वा प्रविवेशातिवेगितः। शक्राशनिरिवोत्सृष्टो विदार्य्य धरणीतलम् ॥ ४० ॥ ततः स पतितो भूमौ नाराचेन समाहतः। वज्रेणेव तथा शृङ्गं पर्वतस्य विदारितम् ॥ ४१ ॥ तस्मिंस्तु निहते वीरे द्रोणपुत्रः प्रतापवान्। आरुरोह रथं तूर्णं तमेव रथिनांवरः ॥ ४२ ॥ ततः सज्जो महाराज द्रौणिराहवदुर्मदः। अर्जुनं योधयामास संशप्तकवृतो रणे ॥ ४३ ॥ तद्युद्धं सुमहच्चासीदेकस्य बहुभिः सह। मध्यन्दिनगते सूर्य्ये यमराष्ट्रविवर्द्धनम् ॥ ४४ ॥ तत्राश्चर्य्यमपश्याम दृष्ट्वा तेषां पराक्रमम्। यदेको युगपद्वीरान् समयोधयदर्जुनः ॥ ४५ ॥ विमर्द्दस्तु महानासीदर्जुनस्य परैः सह। शतक्रतोर्य्यथा पूर्वं महत्या दैत्यसेनया ॥ ४६ ॥

शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि संकुलयुद्धे

चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच। दुर्य्योधनो महाराज धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः। चक्रतुः सुमहद्युद्धं शरशक्तिसमाकुलम् ॥ १ ॥ तयोरासीन्महाराज शरधाराः सहस्रशः। अम्बुदानां यथा काले जलधाराः समन्ततः ॥ २ ॥ राजा तु पार्षतं विद्ध्वा शरैः पञ्चभिराशुगैः। द्रोणहन्तारमुग्रेषुः पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ ३ ॥ धृष्टद्युम्नस्तु समरे

बलवान् दृढ़विक्रमः। सप्तत्या विशिखानां वै दुर्य्योधनमपीड़यत् ॥ ४ ॥ पीड़ितं प्रेक्ष्य राजानं सोदर्य्या भरतर्षभ। महत्या सेनया सार्द्धं परिवव्रुः स पार्षतम् ॥ ५ ॥ स तैः परिवृतः शूरः सर्वतोऽतिरथैर्भृशम्। व्यचरत् समरे राजन् दर्शयन्नस्त्रलाघवम् ॥६॥ शिखण्डी कृतवर्म्माणं गौतमञ्च महारथम्। प्रभद्रकैः समायुक्तौ योधयामास धन्विनौ ॥ ७ ॥ तत्रापि सुमहद्युद्धं घोररूपं विशाम्पते। प्राणान् सन्त्यज्यतां युद्धे प्राणद्यूताभिदेवने ॥ ८ ॥ शल्यस्तु शरवर्षाणि विमुञ्चन् सर्वतो दिशम्। पाण्डवान् पीड़यामास ससात्यकिवृकोदरान् ॥ ९ ॥ तथोभौ च यमौ युद्धे यमतुल्यपराक्रमौ। योधयामास राजेन्द्र वीर्य्येण च बलेन च ॥ १० ॥ शल्यसायकनुन्नानां पाण्डवानां महामृधे। त्रातारं नाध्यगच्छन्त केचित्तत्र महारथाः ॥ ११ ॥ ततस्तु नकुलः शूरो धर्मराजे प्रपीड़िते। अभिदुद्राव वेगेन मातुलं माद्रिनन्दनः ॥ १२ ॥ आच्छाद्य समरे शल्यं नकुलः परवीरहा। विव्याध चैनं दशभिः स्मयमानस्तनान्तरे ॥ १३ ॥ सर्वपारशवैर्बाणैः कर्मारपरिमार्जितैः। स्वर्णपुङ्खैः शिलाधौतैर्धनुर्यन्त्रप्रचोदितैः ॥ १४ ॥ शल्यस्तु पीड़ितस्तेन स्वस्रीयेण महात्मना। नकुलं पीड़यामास पत्रिभिर्नतपर्वभिः ॥ १५ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनोऽथ सात्यकिः। सहदेवश्च माद्रेयो मद्रराजमुपाद्रवन् ॥ १६ ॥ तानापतत एवाशु पूरयाणान्रथस्वनैः। दिशश्च विदिशश्चैव कम्पयानांश्च मेदिनीम्। प्रतिजग्राह समरे सेनापतिरमित्रजित् ॥ १७ ॥ युधिष्ठिरं त्रिभिर्विद्ध्वा भीमसेनञ्च सप्तभिः। सात्यकिञ्च शतेनाजौ सहदेवं त्रिभिः शरैः ॥ १८ ॥ ततस्तु सशरञ्चापं नकुलस्य महात्मनः। मद्रेश्वरः क्षुरप्रेण तदा चिच्छेद मारिष। तदशीर्य्यत विच्छिन्नं धनुः शल्यस्य सायकैः ॥ १९ ॥ अथान्यद्धनुरादाय माद्रीपुत्रो महारथः। मद्रराजरथं तूर्णं पूरयामास पत्रिभिः ॥ २० ॥ युधि-

ष्ठिरस्तु मद्रेशं सहदेवश्च मारिष। दशभिर्दशभिर्बाणैरुरस्येन-
मविध्यताम ॥ २१ ॥ भीमसेनस्तु तं षष्ट्या सात्यकिर्नवभिः शरैः।
मद्रराजमभिद्रुत्य जघ्नतुः कङ्कपत्रिभिः ॥ २२ ॥ मद्रराजस्ततः क्रुद्धः
सात्यकिं नवभिः शरैः। विव्याध भूयः सप्तत्या शराणां नतपर्व-
णाम् ॥ २३ ॥ अथास्य सशरञ्चापं मुष्टौ चिच्छेद मारिष। हयांश्च
चतुरः संख्ये प्रेषयामास मृत्यवे ॥ २४ ॥ विरथं सात्यकिं कृत्वा
मद्रराजो महारथः। विशिखानां शतेनैनमाजघान समन्ततः
माद्रपुत्रौ च संरब्धौ भीमसेनञ्च पाण्डवम्। युधिष्ठिरञ्च कौरव्य
विव्याध दशभिः शरैः ॥ २६ ॥ तत्राद्भुतमपश्याम मद्रराजस्य
पौरुषम्। यदेनं सहिताः पार्था नाभ्यवर्त्तन्त संयुगे ॥ २७ ॥
अथान्यं रथमास्थाय सात्यकिः सत्यविक्रमः। पीड़ितान् पाण्ड-
वान् दृष्ट्वा मद्रराजवशङ्गतान्। अभिदुद्राव वेगेन मद्राणामधिपं
बली ॥ २८ ॥ आपतन्तं रथं तस्य शल्यः समितिशोभनः। प्रत्यु-
द्ययौ रथेनैव मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ २९ ॥ स सन्निपातस्तुमुलो
बभूवाद्भुतदर्शनः। सात्यकेश्चैव शूरस्य मद्राणामधिपस्य च।
यादृशो वै पुरा वृत्तः शम्बरामरराजयोः ॥ ३० ॥ सात्यकिः प्रेक्ष्य
समरे मद्रराजं व्यवस्थितम्। विव्याध दशभिर्बाणैस्तिष्ठ तिष्ठेति
चाब्रवीत् ॥ ३१ ॥ मद्रराजस्तु सुभृशं विद्धस्तेन महात्मना।
सात्यकिं प्रतिविव्याध चित्रपुङ्खैः शितैः शरैः ॥ ३२ ॥ ततः पार्था
महेष्वासाः सात्वताभिसृतं नृपम्। अभ्यद्रवन्रथैस्तूर्णं मातुलं वध-
काङ्क्षया ॥ ३३ ॥ तत आसीत् परामर्द्दस्तुमुलः शोणितोदकः।
शराणां युध्यमानानां सिंहानामिव नर्द्दताम् ॥ ३४ ॥ तेषामासी-
न्महाराज व्यतिक्षेपः परस्परम्। सिंहानामभिषिप्सूनां कूजता-
मिव संयुगे ॥ ३५ ॥ तेषां बाणसहस्रौघैराकीर्णा वसुधाभवत्।
अन्तरीक्षञ्च सहसा बाणभूतमभूत्तदा ॥ ३६ ॥ शरान्धकारं बहुधा
कृतं तत्र समन्ततः। अभ्रच्छायेव सञ्जज्ञे शरैर्मुक्तैर्महात्मभिः ॥३७॥

तत्र राजञ्छरैर्मुक्तैर्निर्मुक्तैरिव पन्नगैः। स्वर्णपुङ्खैः प्रकाशद्भि-
र्व्यरोचन्त दिशस्तदा ॥ ३८ ॥ तत्राद्भुतं परञ्चक्रे शल्यः शत्रुनिब-
र्हणः। यदेकः समरे शूरो योधयामास वै बहून् ॥ ३९ ॥ मद्र-
राजभुजोत्सृष्टैः कङ्कबर्हिणवाजितैः। संपतद्भिः शरैर्घोरैरवा-
कीर्य्यत मेदिनी ॥ ४० ॥ तत्र शल्यरथं राजन् विचरन्तं महा-
हवे। अपश्याम यथा पूर्वं शक्रस्यासुरसङ्क्षये ॥ ४१ ॥

इति शल्यपर्व्वणि शल्यवधपर्व्वणि संकुलयुद्धे
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

सञ्जय उवाच। ततः सैन्यास्तव विभो मद्रराजपुरस्कृताः।
पुनरभ्यद्रवन् पार्थान् वेगेन महता रणे ॥ १ ॥ पीड़ितास्तावकाः
सर्वे प्रधावन्तो रणोत्कटाः। क्षणेनैव पार्थांस्ते बहुलात् सम-
लोड़यन् ॥ २ ॥ ते वध्यमानाः कुरुभिः पाण्डवा नावतस्थिरे।
निवार्य्यमाणा भीमेन पश्यतोः कृष्णपार्थयोः ॥ ३ ॥ ततो धन-
ञ्जयः क्रुद्धः कृपं सह पदानुगैः। अवाकिरच्छरौघेण कृतवर्माण-
मेव च ॥ ४ ॥ शकुनिं सहदेवश्च ससैन्यं समवारयत्। नकुलः
पार्श्वतः स्थित्वा मद्रराजमवैक्षत ॥ ५ ॥ द्रौपदेया नरेन्द्रांश्च
भूयिष्ठान् समवारयन्। द्रोणपुत्रञ्च पाञ्चाल्यः शिखण्डी सम-
वारयत् ॥ ६ ॥ भीमसेनस्तु राजानं गदापाणिरवारयत्। शल्यन्तु
सह सैन्येन कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ७ ॥ ततः समभवद्युद्धं संसक्तं
तत्र तत्र ह। तावकानां परेषाञ्च संग्रामेष्वनिवर्त्तिनाम् ॥ ८ ॥
तत्र पश्यामहे कर्म शल्यस्यातिमहद्रणे। यदेकः सर्वसैन्यानि
पाण्डवानामयुध्यत ॥ ९ ॥ व्यदृश्यत तदा शल्यो युधिष्ठिरसमी-
पतः। रणे चन्द्रमसोऽभ्यासे शनैश्चर इव ग्रहः ॥ १० ॥ पीड़-
यित्वा तु राजानं शरैराशीविषोपमैः। अभ्यधावत् पुनर्भीमं

शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ११ ॥ तस्य तल्लाघवं दृष्ट्वा तथैव च कृतास्त्रताम्। अपूजयन्ननीकानि परेषां तावकानि च ॥ १२ ॥ पीड्यमानास्तु शल्येन पाण्डवा भृशविक्षताः। प्राद्रवन्त रणं हित्वा क्रोशमाने युधिष्ठिरे ॥ १३॥ वध्यमानेष्वनीकेषु मद्रराजेन पाण्डवः। अमर्षवशमापन्नो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १४ ॥ ततः पौरुषमास्थाय मद्रराजमपीडयत्। जयो वास्तु वधो वेति कृतबुद्धिर्महारथः ॥ १५ ॥ समाहूयाब्रवीत् सर्वान् भ्रातॄन् कृष्णञ्च माधवम्। भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च ये चान्ये पृथिवीक्षितः ॥ १६ ॥ कौरवार्थे पराक्रान्ताः संग्रामे निधनं गताः। यथाभागं यथोत्साहं भवन्तः कृतपौरुषाः ॥ १७ ॥ भागोऽवशिष्ट एकोऽयं मम शल्यो महारथः। सोऽहमद्य युधा जेतुमाशंसे मद्रकेश्वरम्। तत्र यन्मानसं मह्यं तत सर्वं निगदामि वः ॥ १८ ॥ चक्ररक्षाविमौ शूरौ मम माद्रवतीसुतौ। अजेयौ वासवेनापि समरे वीरसम्मतौ ॥ १९ ॥ साध्विमौ मातुलं युद्धे क्षत्रधर्मपुरस्कृतौ। मदर्थं प्रतियुध्येतां मानार्हौ सत्यसङ्गरौ ॥ २० ॥ मां वा शल्यो रणे हन्ता तं वाहं भद्रमस्तु वः। इति सत्यामिमां वाणीं लोकवीरा निबोधत ॥ २१ ॥ योत्स्येऽहं मातुलेनाद्य क्षत्रधर्मेण पार्थिवाः। स्वयं समभिसन्धाय विजयायेतराय वा ॥ २२ ॥ तस्य मेऽभ्यधिकं शस्त्रं सर्वोपकरणानि च। संयुञ्जन्तु रथे क्षिप्रं शास्त्रवद्रथयोजकाः ॥ २३ ॥ शैनेयो दक्षिणं चक्रं धृष्टद्युम्नस्तथोत्तरम्। पृष्ठगोपो भवत्वद्य मम पार्थो धनञ्जयः ॥ २४ ॥ पुरःसरो ममाद्यास्तु भीमः शस्त्रभृतां वरः। एवमभ्यधिकः शल्याद्भविष्यामि महामृधे ॥ २५ ॥ एवमुक्तास्तथा चक्रुः सर्वे राज्ञः प्रियैषिणः ॥ २३ ॥ ततः प्रहर्षः सैन्यानां पुनरासीत् तदा मृधे। पाञ्चालानां सोमकानां मत्स्यानाञ्च विशेषतः ॥ २७ ॥ प्रतिज्ञां तां तदा राजा कृत्वा मद्रेशमभ्ययात्। ततः शङ्खांश्च भेरीश्च शतशश्चैव पुष्कलान्।

अवादयन्त पाञ्चालाः सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ २८ ॥ तेऽभ्यधावन्त संरब्धा मद्रराजन्तरस्विनः । महता हर्षजेनाथ नादेन कुरुपुङ्गवाः ॥ २९ ॥ ह्रादेन गजघण्टानां शङ्खानां निनदेन च । तूर्य्यशब्देन महता नादयन्तश्च मेदिनीम् । ३० ॥ तान् प्रत्यगृह्णात् पुत्रस्ते मद्रराजश्च वीर्य्यवान् । महामेघानिव बहून् शैलावस्तोदयाबुभौ ॥ ३१॥ शल्यस्तु समरश्लाघी धर्मराजमरिन्दमम् । ववर्ष शरवर्षेण वर्षेण मघवानिव ॥ ३२ ॥ तथैव कुरुराजोऽपि प्रगृह्य रुचिरं धनुः । द्रोणोपदेशान् विविधान् दर्शयानो महामनाः ॥ ३३ ॥ ववर्ष शरवर्षाणि चित्रं लघु च सुष्ठु च । न चास्य विवरं कश्चिद्ददर्श चरतो रणे ॥ ३४ ॥ तावुभौ विविधैर्बाणैस्ततक्षाते परस्परम् । शार्दूलावामिषप्रेप्सू पराक्रान्ताविवाहवे ॥ ३५ ॥ भीमस्तु तव पुत्रेण रणशौण्डेन सङ्गतः । पाञ्चाल्यः सात्यकिश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । शकुनिप्रमुखान् वीरान् प्रत्यगृह्णन् समन्ततः ॥ ३६ ॥ तदासीत्तुमुलं युद्धं पुनरेव जयैषिणाम् । तावकानां परेषाञ्च राजन् दुर्मन्त्रिते तव ॥ ३७ ॥ दुर्य्योधनस्तु भीमस्य शरेणानतपर्व्वणा । चिच्छेदादिश्य संग्रामे ध्वजं हेमविभूषितम् ॥ ३८ ॥ स किङ्किणीकजालेन महता चारुदर्शनः । पपात रुचिरः संख्ये भीमसेनस्य मानद ॥ ३९ ॥ पुनश्चापि धनुश्चित्रं गजराजकरोपमम् । क्षुरेण शितधारेण प्रचकर्त्त नराधिप ॥ ४० ॥ स छिन्नधन्वा तेजस्वी रथशक्त्या सुतं तव । बिभेदोरसि विक्रम्य स रथोपस्थ आविशत् ॥ ४१ ॥ तस्मिन् मोहमनुप्राप्ते पुनरेव वृकोदरः । यन्तुरस्य शिरः कायात् क्षुरप्रेणाहरत्तदा ॥ ४२ ॥ हतसूता हयास्तस्य रथमादाय भारत । व्यद्रवन्त दिशो राजन् हाहाकारस्ततोऽभवत् ॥ ४३ ॥ तमभ्यधावत् त्राणार्थं द्रोणपुत्रो महारथः । कृपश्च कृतवर्मा च पुत्रं तव परीप्सवः ॥ ४४ ॥ तस्मिन् विलुलिते सैन्ये त्रस्तास्तस्य पदानुगाः । गाण्डीवधन्वा विस्फार्य्य

धनुस्तानहनच्छरैः ॥ ४५ ॥ युधिष्ठिरस्तु मद्रेशमभ्यधावदमर्षितः।
स्वयं सञ्चोदयन्नश्वान् दन्तवर्णान्मनोजवान् ॥ ४६ ॥ तत्राद्भुत-
मपश्याम कुन्तीपुत्रे युधिष्ठिरे। पुरा भूत्वा मृदुर्दान्तो यत्तदा
दारुणोऽभवत् ॥ ४७ ॥ विवृताक्षस्तु कौन्तेयो वेपमानश्च मन्युना।
चिच्छेद योधान्निशितैर्भल्लैः शतसहस्रशः ॥ ४८ ॥ यां यां प्रत्यु-
द्ययौ सेनां तां तां ज्येष्ठः स पाण्डवः। शरैरपातयद्राजन् गिरीन्
वज्रैरिवोत्तमैः ॥ ४९ ॥ साश्वसूतध्वजरथान् रथिनः पातयन्
बहून्। आक्रीडदेको बलवान् पवनस्तोयदानिव ॥ ५० ॥ साश्वा-
रोहांश्च तुरगान् पत्तींश्चैव सहस्रशः। व्यपोथयत संग्रामे क्रुद्धो
रुद्रः पशूनिव ॥ ५१ ॥ शून्यमायोधनं कृत्वा शरवर्षैः समन्ततः।
अभ्यद्रवत मद्रेशं तिष्ठ शल्येति चाब्रवीत् ॥ ५२ ॥ तस्य तच्चरितं
दृष्ट्वा संग्रामे भीमकर्मणः। वित्रेसुस्तावकाः सर्वे शल्यस्त्वेनं सम-
भ्ययात् ॥ ५२ ॥ ततस्तौ तु सुसंरब्धौ प्रध्माप्य सलिलोद्भवौ।
समाहूय तदान्योऽन्यं भर्त्सयन्तौ समीयतुः ॥ ५४ ॥ शल्यस्तु शर-
वर्षेण युधिष्ठिरमवाकिरत्। मद्रराजञ्च कौन्तेयः शरवर्षैरवा-
किरत् ॥ ५५ ॥ व्यदृश्येतां तदा राजन् कङ्कपत्रिभिराहवे। उद्भिन्न-
रुधिरौ शूरौ मद्रराजयुधिष्ठिरौ ॥ ५६ ॥ पुष्पिताविव रेजाते
वने शाल्मलिकिंशुकौ। दीप्यमानौ महात्मानौ नेदतुर्युद्धदुर्मदौ
॥ ५७ ॥ दृष्ट्वा सर्वाणि सैन्यानि नाध्यवस्यंस्तयोर्ज्जयम्। हत्वा
मद्राधिपं पार्थो भोक्ष्यतेद्य वसुन्धराम्। शल्यो वा पाण्डवं हत्वा
दद्याद्दुर्य्योधनाय गाम् ॥ ५८ ॥ इतीव निश्चयो नाभूद्योधानां तत्र
भारत। प्रदक्षिणमभूत् सर्वं धर्मराजस्य युध्यत ॥ ५९ ॥ ततः
शरशतं शल्यो मुमोचाशु युधिष्ठिरे। धनुश्चास्य शिताग्रेण बाणेन
निरकृन्तत ॥ ६० ॥ सोऽन्यत् कार्मुकमादाय शल्यं शरशतैस्त्रिभिः।
अविध्यत् कार्मुकञ्चास्य क्षुरेण निरकृन्तत ॥ ६१ ॥ अथास्य
निजघानाश्वांश्चतुरो नतपर्वभिः। द्वाभ्यामतिशिताग्राभ्यामुभौ च

पार्ष्णिसारथी ॥ ६२ ॥ ततोऽस्य दीप्यमानेन पीतेन निशितेन च। प्रमुखे वर्त्तमानस्य भल्लेनापाहरच्छिरम्। ततः प्रभग्नं तत् सैन्यं दौर्य्योधनमरिन्दम ॥ ६३ ॥ ततो मद्राधिपं द्रौणिरभ्यधावत्तथाकृतम्। आरोप्य स्वरथञ्चैनं त्वरमाणः प्रदुद्रुवे ॥ ६४ ॥ मुहूर्त्तमिव तौ गत्वा नर्द्दमाने युधिष्ठिरे। स्थित्वा ततो मद्रपतिरन्यं स्यन्दनमास्थितः ॥ ६५ ॥ विधिवत् कल्पितं दिव्यं महाम्बुदनिनादितम्। सज्जयन्त्रोपकरणं द्विषतां लोमहर्षणम् ॥ ६६ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि शल्ययुधिष्ठिरयुद्धे षोड्शोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सञ्जय उवाच। अथान्यद्धनुरादाय बलवद्वेगवत्तरम्। युधिष्ठिरं मद्रपतिर्विद्धा सिंह इवानदत् ॥ ११॥ ततः स शरवर्षेण पर्ज्जन्य इव वृष्टिमान्। अभ्यवर्षदमेयात्मा क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभः ॥ २ ॥ सात्यकिं दशभिर्विद्धा भीमसेनं त्रिभिस्तथा। सहदेवं त्रिभिर्विद्धा युधिष्ठिरमपीड़यत् ॥ ३ ॥ तांस्तानन्यान्महेष्वासान् साश्वान् सरथकुञ्जरान्। अर्द्दयामास विशिखैरुल्काभिरिव कुञ्जरान्। कुञ्जरान् कुञ्जरारोहानश्वानश्वप्रयायिनः। रथांश्च रथिभिः सार्द्धं जघान रथिनांवरः ॥ ५ ॥ बाहूंश्चिच्छेद च तथा सायुधान् केतनानि च। चकार वै महीं योधैस्तीर्णां वेदीं कुशैरिव ॥ ६ ॥ तथा तमरिसैन्यानि घ्नन्तं मृत्युमिवान्तकम्। परिवव्रुर्भृशं क्रुद्धाः पाण्डुपाञ्चालसोमकाः ॥ ७ ॥ तं भीमसेनश्च शिनेश्च नप्ता माद्र्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ। समागतं भीमबलेन राज्ञा पर्य्याप्तमन्योऽन्यमथाह्वयन्त ॥ ८ ॥ ततस्तु शूराः समरे नरेन्द्रं मद्रेश्वरं प्राप्य युधांवरिष्ठम्। आवार्य्य चैनं समरे नृवीरं जघ्नुः शरैः पत्रिभिरुग्रवेगैः ॥ ९॥ संरक्षितो भीमसेनेन राजा

माद्रीसुताभ्यामथ माधवेन। मद्राधिपं पत्रिभिरुग्रवेगैस्तनान्तरे धर्मसुतो निजघ्ने ॥ १० ॥ ततो रणे तावकानां रथौघाः संवीक्ष्य मद्राधिपतिं शरार्त्तम्। नराः सर्वे परिवव्रुः सुमुख्या दुर्य्योधनस्यानुमते समन्तात् ॥ ११ ॥ ततो द्रुतं मद्रजनाधिपो रणे युधिष्ठिरं सप्तभिरभ्यविध्यत्। तञ्चापि पार्थो नवभिः पृषत्कैर्विव्याध राजंस्तुमुले महात्मा ॥ १२ ॥ आकर्णपूर्णायतसंप्रयुक्तैः शरैस्तथा संयति तैलधौतैः। अन्योऽन्यमाच्छादयतां महारथौ मद्राधिपश्चापि युधिष्ठिरश्च ॥ १३ ॥ ततस्तु तूर्णं समरे महारथौ परस्परस्यान्तरमीक्षमाणौ। शरैर्भृशं विव्यधतुर्नृपोत्तमौ महाबलौ शत्रुभिरप्रधृष्यौ ॥ १४ ॥ तयोर्धनुर्ज्यातलनिस्वनो महान् महेन्द्रवज्राशनितुल्यनिस्वनः। परस्परं बाणगणैर्महात्मनोः प्रवर्षतोर्मद्रपपाण्डुवीरयोः ॥ १५ ॥ तौ चेरतुर्व्याघ्रशिशुप्रकाशौ महावनेष्वामिषगृद्धिनाविव। विषाणिनौ नागवराविवोत्कटौ ततक्षतुः संयुगजातदर्पौ ॥ १६ ॥ ततस्तु मद्राधिपतिर्महात्मा युधिष्ठिरं भीमबलं प्रसह्य। विव्याध वीरं हृदयेऽतिवेगः शरेण सूर्य्याग्निसमप्रभेण ॥ १७ ॥ ततोऽतिविद्धोऽथ युधिष्ठिरस्तदा सुसंप्रयुक्तेन शरेण राजन्। जघान मद्राधिपतिं महात्मा मुदञ्च लेभे ऋषभः कुरूणाम् ॥१८॥ ततो मुहूर्त्तादिव पार्थिवेन्द्रो लब्ध्वा संज्ञां क्रोधसंरक्तनेत्रः। शतेन पार्थं त्वरितो जघान सहस्रनेत्रप्रतिमप्रभावः ॥ १९ ॥ त्वरंस्ततो धर्मसुतो महात्मा शल्यस्य क्रुद्धो नवभिः पृषत्कैः। भित्त्वा ह्युरस्तापनीयञ्च वर्म जघान षड्भिस्त्वरितः पृषत्कैः ॥ २० ॥ ततस्तु मद्राधिपतिः प्रहृष्टो धनुर्विकृष्य प्रसृजन् पृषत्कान्। द्वाभ्यां क्षुराभ्याञ्च तथैव राजश्चिच्छेद चापं कुरुपुङ्गवस्य ॥ २१ ॥ नवं ततोऽन्यत् समरे प्रगृह्य राजा धनुर्घोरतरं महात्मा। शल्यं हि विव्याध शरैः समन्तात् यथा महेन्द्रो नमुचिं शिताग्रैः ॥ २२ ॥ ततस्तु शल्यो नवभिः पृषत्कैर्भीमस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य। निकृत्य रौक्मे पटुवर्मणी

तयोर्विदारयामास भुजौ महात्मा ॥ २३ ॥ ततोऽपरेण ज्वलनार्कतेजसा क्षुरेण राज्ञो धनुरुन्ममाथ। कृपश्च तस्यैव जघान सूतं षड्भिः शरैः सोऽभिमुखं पपात ॥ २४ ॥ मद्राधिपश्चापि युधिष्ठिरस्य शरैश्चतुर्भिर्निजघान वाहान्। वाहांश्च हत्वा व्याकरोन्महात्मा योधक्षयं धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ २५ ॥ तथाकृते राजनि भीमसेनो मद्राधिपस्याशु ततो महात्मा। छित्वा धनुर्वेगवता शरेण द्वाभ्यामविध्यत् सुभृशं नरेन्द्रम् ॥ २६ ॥ अथापरेणास्य जहार यन्तुः कायाच्छिरः सन्नहनीयमध्यात्। जघान चाश्वांश्चतुरः स शीघ्रं ततो भृशं कुपितो भीमसेनः ॥ २७ ॥ तमग्रणीः सर्वधनुर्द्धराणामेकञ्चरन्तं समरेऽतिवेगम्। भीमः शतेन व्यकिरच्छराणां माद्रीपुत्रः सहदेवस्तथैव। तैः सायकैर्मोहितं वीक्ष्य शल्यं भीमः शरैरस्य चकर्त्त वर्म ॥ २८ ॥ स भीमसेनेन निकृत्तवर्मा मद्राधिपश्चर्म सहस्रतारम्। प्रगृह्य खड्गञ्च रथान्महात्मा प्रस्कन्द्य कुन्तीसुतमभ्यधावत्। छित्त्वा रथेषां नकुलस्य सोऽथ युधिष्ठिरं भीमबलोऽभ्यधावत ॥ २९ ॥ तञ्चापि राजानमथोत्पतन्तं क्रुद्धं यथैवान्तकमापतन्तम्। धृष्टद्युम्नो द्रौपदेयाः शिखण्डी शिनेश्च नप्ता सहसा परीयुः ॥ ३० ॥ अथास्य चर्माप्रतिमं न्यकृन्तद्भीमो महात्मा दशभिः पृषत्कैः। खड्गञ्च भल्लेन चकर्त्त मुष्टौ नदन् प्रहृष्टस्तव सैन्यमध्ये ॥ ३१ ॥ तत् कर्म भीमस्य समीक्ष्य हृष्टास्ते पाण्डवानां प्रवरा रथौघाः। नादं प्रचक्रुर्भृशमुत्स्मयन्तः शङ्खांश्च दध्मुः शशिसन्निकाशान् ॥ ३२ ॥ तेनाथ शब्देन विभीषणेन तवाभितप्तं बलमप्रहृष्टम्। स्वेदाभिभूतं रुधिरोक्षिताङ्गं विसंज्ञकल्पञ्च तथा विषण्णम् ॥ ३३ ॥ स मद्रराजः सहसावकीर्णो भीमाग्रगैः पाण्डवयोधमुख्यैः। युधिष्ठिरस्याभिमुखं जवेन सिंहो यथा मृगहेतोः प्रयातः ॥ ३४ ॥ स धर्मराजो निहताश्वसूतः क्रोधेन दीप्तज्वलनप्रकाशः। दृष्ट्वा तु मद्राधिपतिं स तूर्णं सम-

भ्यधावत्तमरिं बलेन ॥ ३५ ॥ गोविन्दवाक्यं त्वरितं विचिन्त्य दध्रे
मतिं शल्यविनाशाय। स धर्मराजोऽभिहताश्वसूते रथे तिष्ठन्
शक्तिमेवाभिकाङ्क्षन् ॥ ३६ ॥ तच्चापि शल्यस्य निशम्य कर्म तन्महा-
त्मनो भागमथावशिष्टम्। स्मृत्वा मनः शल्यवधे यतात्मा यथोक्त-
मिन्द्रावरजस्य चक्रे ॥ ३७ ॥ स धर्मराजो मणिहेमदण्डां जग्राह
शक्तिं कनकप्रकाशाम्। नेत्रे च दीप्ते सहसा विवृत्य मद्राधिपं
क्रुद्धमना निरैक्षत् ॥ ३८ ॥ निरीक्षितो वै नरदेव राज्ञा पूता-
त्मना निर्हृतकल्मषेण। अभून्न यद्भस्मसान्मद्रराजस्तदद्भुतं मे
प्रतिभाति राजन् ॥ ३९ ॥ ततस्तु शक्तिं रुचिरोग्रदण्डां मणि-
प्रवालोज्ज्वलितां प्रदीप्ताम्। चिक्षेप वेगात् सुभृशं महात्मा मद्रा-
धिपाय प्रवरः कुरूणाम् ॥ ४० ॥ दीप्तामथैनां महता बलेन
सविस्फुलिङ्गां सहसा पतन्तीम्। प्रैक्षन्त सर्वे कुरवः समेता
दिवो युगान्ते महतीमिवोल्काम् ॥ ४१ ॥ तां कालरात्रीमिव पाश-
हस्तां यमस्य धात्रीमिव चोग्ररूपाम। स ब्रह्मदण्डप्रतिमाममोघां
ससर्ज यत्तो युधि धर्मराजः ॥ ४२ ॥ गन्धस्रगग्र्यासनपानभोजनै-
रभ्यर्चितां पाण्डुसुतैः प्रयत्नात्। सम्वर्त्तकाग्निप्रतिमां ज्वलन्तीं
कृत्यामथर्वाङ्गिरसीमिवोग्राम् ॥ ४३ ॥ ईशानहेतोः प्रतिनिर्म्मितान्तां
त्वष्ट्रा रिपूणामसुदेहभक्ष्याम्। भूम्यन्तरीक्षन्तु जलाशयानि प्रसह्य
भूतानि निहन्तुमीशाम् ॥ ४४ ॥ घण्टापताकामणिवज्रभाजं वैदूर्य्य-
चित्रां तपनीयदण्डाम्। त्वष्ट्रा प्रयत्नान्नियमेन क्लृप्तां ब्रह्मद्विषा-
मन्तकरीममोघाम् ॥ ४६ ॥ बलप्रयत्नादधिरूढवेगां मन्त्रैश्च घोरै-
रभिमन्त्र्य यत्नात्। ससर्ज मार्गेण स तां परेण वधाय मद्राधि-
पतेस्तदानीम् ॥ ४६ ॥ हतोऽसि पापेत्यभिगर्ज्जमानो रुद्रोऽन्ध-
कायान्तकरं यथेषुम्। प्रसार्य्य बाहुं सुदृढं सुपाणिं क्रोधेन
नृत्यन्निव धर्मराजः ॥ ४७ ॥ तां सर्वशक्त्या प्रहितां सशक्तिं
युधिष्ठिरेणाप्रतिवार्य्यवीर्य्याम्। प्रतिग्रहायाभिननर्द शल्यः सम्यग्-

घृतानलमिरिवाज्यधाराम ॥ ४८ ॥ सा तस्य मर्म्माणि विदार्य्य शुभ्र-
मुरो विशालञ्च तथैव भित्त्वा। विवेश गां तोयमिवाप्रसक्ता यशो
विशालं नृपतेर्व्वहन्ती ॥ ४९ ॥ नासाक्षिकर्णास्यविनिःसृतेन प्रस्य-
न्दता च व्रणसम्भवेन। संसिक्तगात्रो रुधिरेण सोऽभूत् क्रौञ्चो
यथा स्कन्दहतो महाद्रिः ॥ ५० ॥ प्रसार्य्य बाहू च रथाद्गतो गां
सञ्छिन्नवर्म्मा कुरुनन्दनेन। महेन्द्रवाहप्रतिमो महात्मा वज्राहतं
शृङ्गमिवाचलस्य ॥ ५१ ॥ बाहू प्रसार्य्याभिमुखो धर्म्मराजस्य
मद्रराट्। ततो निपतितो भूमाविन्द्रध्वज इवोच्छ्रितः ॥ ५२ ॥
स तथा भिन्नसर्व्वाङ्गो रुधिरेण समुक्षितः। प्रत्युद्गत इव प्रेम्णा
भूम्या स नरपुङ्गवः। प्रियया कान्तया कान्तः पतमान इवो-
रसि ॥ ५३ ॥ चिरं भुक्त्वा वसुमतीं प्रियां कान्तामिव प्रभुः।
सर्व्वैः रथैः समाश्लिष्य प्रसुप्त इव सोऽभवत् ॥ ५४ ॥ धर्म्म्ये धर्म्मात्मना
युद्धे निहतो धर्म्मसूनुना। सम्यग्धुत इव स्विष्टः प्रशान्तोऽग्नि-
रिवाध्वरे ॥ ५५ ॥ शक्त्या विभिन्नहृदयं विप्रयुक्तायुधध्वजम्।
प्रशान्तमपि मद्रेशं लक्ष्मीर्नैव व्यमुञ्चत ॥ ५६ ॥ ततो युधिष्ठिर-
श्चापमादायेन्द्रधनुःप्रभम्। व्यधमत् द्विषतः सङ्ख्ये खगराडिव
पन्नगान्। देहांश्च निशितैर्भल्लै रिपूणां नाशयत् क्षणात् ॥ ५७ ॥
ततः पार्थस्य बाणौघैरावृताः सैनिकास्तव। निमीलिताक्षाः
क्षिण्वन्तो भृशमन्योऽन्यमर्द्दिताः। स्यन्दन्तो रुधिरं देहैर्विशस्त्रा-
युधजीविताः ॥ ५८ ॥ ततः शल्ये निपतिते मद्रराजानुजो युवा।
भ्रातुः सर्व्वैर्गुणैस्तुल्यो रथी पाण्डवमभ्ययात् ॥ ५९ ॥ विव्याध च
नरश्रेष्ठो नाराचैर्बहुभिस्त्वरन्। हतस्यापचितिं भ्रातुश्चिकीर्षुर्युद्ध-
दुर्म्मदः ॥ ६० ॥ तं विव्याधाशुगैः षड्भिर्धर्म्मराजस्त्वरन्निव।
कार्म्मुकञ्चास्य चिच्छेद क्षुराभ्यां ध्वजमेव च ॥ ६१ ॥ ततोऽस्य
दीप्यमानेन सुदृढ़ेन शितेन च। प्रमुखे वर्त्तमानस्य भल्लेनापाहर-
च्छिरः ॥ ६२ ॥ सकुण्डलं तद्ददृशे पतमानं शिरो रथात्।

पुण्यक्षयमिव प्राप्य पतन्तं स्वर्गवासिनम् ॥ ६३ ॥ तस्यापकृत्त-शीर्षन्तु शरीरं पतितं रथात्। रुधिरेणावसिक्ताङ्गं दृष्ट्वा सैन्य-मभज्यत ॥ ६४ ॥ विचित्रकवचे तस्मिन् हते मद्रनृपानुजे। हाहा-कारं विकुर्वाणाः कुरवो विप्रदुद्रुवुः ॥ ६५ ॥ शल्यानुजं हतं दृष्ट्वा तावकास्त्यक्तजीविताः। वित्रेसुः पाण्डवभयाद्रजोध्वस्तास्तथा भृशम् ॥ ६६ ॥ तांस्तथा भज्यतस्त्रस्तान् कौरवान् भरतर्षभ। शिनेर्नप्ता किरन् वाणैरभ्यवर्त्तत सात्यकिः ॥ ६७ ॥ तमायान्तं महेष्वासमप्रसह्यं दुरासदम्। हार्द्दिक्यस्त्वरितो राजन् प्रत्यगृह्णा-दभीतवत् ॥ ६८ ॥ तौ समेतौ महात्मानौ वार्ष्णेयावपराजितौ। हार्द्दिक्यः सात्यकिश्चैव सिंहाविव मदोत्कटौ ॥ ६९ ॥ इषुभि-र्विमलाभासैश्छादयन्तौ परस्परम्। अर्च्चिर्भिरिव सूर्य्यस्य दिवा-करसमप्रभौ ॥ ७० ॥ चापमार्गवलोद्धूतान् मार्गणान् वृष्णि-सिंहयोः। आकाशे समपश्याम पतङ्गानिव शीघ्रगान् ॥ ७१ ॥ सात्यकिं दशभिर्विद्ध्वा हयांश्चास्य त्रिभिः शरैः। चापमेकेन चिच्छेद हार्द्दिक्यो नतपर्व्वणा ॥ ७२ ॥ तन्निकृत्तं धनुःश्रेष्ठमपास्य शिनि-पुङ्गवः। अन्यदादत्त वेगेन वेगवत्तरमायुधम् ॥ ७३ ॥ तदादाय धनुःश्रेष्ठं वरिष्ठः सर्व्वधन्विनाम्। हार्द्दिक्यं दशभिर्वाणैः प्रत्य-विध्यत् स्तनान्तरे ॥ ७४ ॥ ततो रथं युगेषाञ्च छित्त्वा भल्लैः सुसंयतैः। अश्वांस्तस्यावधीत्तूर्णमुभौ पार्ष्णिसारथी ॥ ७५ ॥ ततस्तं विरथं दृष्ट्वा कृपः शारद्वतः प्रभो। अपोवाह ततः क्षिप्रं रथमारोप्य वीर्य्यवान् ॥ ७६ ॥ मद्रराजे हते राजन् विरथे कृत-वर्म्मणि। दुर्य्योधनबलं सर्वं पुनरासीत् पराङ्मुखम् ॥ ७७ ॥ तत् परे नान्वबुध्यन्त सैन्ये च रजसा वृते। बलन्तु हतभूयिष्ठं तत्त-दासीत् पराङ्मुखम् ॥ ७८ ॥ ततो मुहूर्त्तात्तेऽपश्यन् रजो भौमं समुत्थितम्। विविधैः शोणितस्रावैः प्रशान्तं पुरुषर्षभ ॥ ७९ ॥ ततो दुर्य्योधनो दृष्ट्वा भग्नं स्वबलमन्तिकात्। जवेनापततः पार्था-

नैकः सर्वानवारयत्॥ ८०॥ पाण्डवान् सरथान् दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नञ्च पार्षतम्। आनर्त्तञ्च दुराधर्षं शितैर्बाणैरवाकिरत्॥ ८१॥ तं परे नाभ्यवर्त्तन्त मर्त्त्या मृत्युमिवागतम्। अथान्यं रथमास्थाय हार्द्दिक्योऽपि न्यवर्त्तत॥ ८२॥ ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणो महारथः। चतुर्भिर्निजघानाश्वान् पत्रिभिः कृतवर्म्मणः। बिव्याध गौतमञ्चापि षड्‌भिर्भल्लैः सुतेजनैः॥ ८३॥ अश्वत्थामा ततो राज्ञा हताश्वं विरथीकृतम्। तमपोवाह हार्द्दिक्यं स्वरथेन युधिष्ठिरात्॥ ८४॥ ततः शारद्वतोऽष्टाभिः प्रत्यविध्यद्युधिष्ठिरम्। विव्याध चाश्वान्निशितैस्तथाष्टाभिः शिलीमुखैः॥ ५८॥ एवमेतन्महाराज युद्धशेषमवर्त्तत। तव दुर्म्मन्त्रिते राजन् सहपुत्रस्य भारत॥ ८६॥ तस्मिन्महेष्वासवरे विशस्ते संग्राममध्ये कुरुपुङ्गवेन। पार्थाः समेताः परमप्रहृष्टाः शङ्खान् प्रदध्मुर्हतमीक्ष्य शल्यम्॥ ८७॥ युधिष्ठिरञ्च प्रशशंसुराजौ पुरा सुरा वृत्रवधे यथेन्द्रम्। चक्रुश्च नानाविधवाद्यशब्दान् निनादयन्तो वसुधां समन्तात्॥ ८८॥

इति शल्यपर्व्वणि शल्यवधपर्व्वणि शल्यवधे
सप्तदशोऽध्यायः॥ १७॥

सञ्जय उवाच। शल्ये तु निहते राजन् मद्रराजपदानुगाः। रथाः सप्तशता वीरा निर्य्ययुर्महतो बलात्॥ १॥ दुर्य्योधनस्तु द्विरदमारुह्याचलसन्निभम्। छत्रेण ध्रियमाणेन वीज्यमानश्च चामरैः। न गन्तव्यं न गन्तव्यमिति मद्रानवारयत्॥ २॥ दुर्य्योधनेन ते वीरा वार्य्यमाणाः पुनः पुनः। युधिष्ठिरं जिघांसन्तः पाण्डूनां प्राविशन् बलम्॥ ३॥ ते तु शूरा महाराज कृतचित्ताः सुयोधने। धनुःशब्दं महत् कृत्वा सहायुध्यन्त पाण्डवैः॥ ४॥ श्रुत्वा च निहतं शल्यं धर्म्मपुत्रञ्च पीड़ितम्। मद्रराजप्रियासक्ते-

मद्रकानां महारथैः ॥ ५ ॥ आजगाम ततः पार्थो गाण्डीवं विक्षिपन् धनुः। पूरयन्रथघोषेण दिशः सर्वा महारथः ॥ ६ ॥ ततोऽर्जुनश्च भीमश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ। सात्यकिश्च नरव्याघ्रो द्रौपदेयाश्च सर्वशः ॥ ७ ॥ धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च पाञ्चालाः सह सोमकैः। युधिष्ठिरं परीप्सन्तः समन्तात् पर्य्यवारयन् ॥ ८ ॥ ते समन्तात् परिवृता पाण्डवाः पुरुषर्षभाः। क्षोभयन्ति स्म तां सेनां मकराः सागरं यथा। वृक्षानिव महावाताः कम्पयन्ति स्म तावकान् ॥ ९ ॥ पुरोवातेन गङ्गेव क्षोभ्यमाणा महानदी। अक्षोभत तदा राजन् पाण्डूनां ध्वजिनी पुनः ॥ १० ॥ प्रस्कन्द्य सेनां महतीं महात्मानो महारथाः। बहवश्चुक्रुशुस्तत्र क्व स राजा युधिष्ठिरः ॥ ११ ॥ भ्रातरः पाण्डवाः शूरा दृश्यन्ते नेह केचन। पाञ्चाला वा महावीर्य्या शिखण्डी च महारथः। धृष्टद्युम्नोऽथ शैनेयो द्रौपदेया महारथाः ॥ १२ ॥ एवं तान् वादिनः शूरान् द्रौपदेया महारथाः। अभ्यघ्नन् युयुधानश्च मद्रराजपदानुगान् ॥ १३ ॥ रथैर्विमथिताः केचित् केचिच्छिन्नैर्महाध्वजैः। प्रत्यदृश्यन्त समरे तावका निहताः शरैः ॥ १४ ॥ आलोक्य पाण्डवान् युद्धे योधा वीरान् सहस्रशः। वार्य्यमाणा ययुर्वीरास्तव पुत्रेण भारत ॥ १५ ॥ दुर्य्योधनस्तु तान् वीरान् वारयामास सान्त्वयन्। न चास्य शासनं कश्चित्तत्र चक्रे महारथः ॥ १६ ॥ ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरब्रवीत् दुर्य्योधनं महाराज वचनं वचनक्षमः ॥ १७ ॥ किन्नु नः प्रेक्षमाणानां मद्राणां हन्यते बलम्। न युक्तमेतत् समरे त्वयि तिष्ठति भारत ॥ १८ ॥ सहितैर्नाम योद्धव्यमित्येवं समयः कृतः। अथ कस्मात् परानेवं घ्नतो मर्षयसे नृप ॥ १९ ॥

दुर्य्योधन उवाच। वार्य्यमाणा मया पूर्वं नैते चक्रुर्वचो मम। एते हि सहिता सर्वे प्रस्कन्ना: पाण्डुवाहिनीम् ॥ २० ॥

शकुनिरुवाच। न भर्त्तु शासनं वीरा रणे कुर्व्वन्त्यमर्षिताः। अलं क्रोद्धुं तवैतेषां नायं काल उपेक्षितुम् ॥ २१ ॥ यामः सर्व्वेऽत्र संभूय सवाजिरथकुञ्जराः। परित्रातुं महेष्वासान् मद्रराजपदानुगान् ॥ २२ ॥ अन्योऽन्यं परिरक्षामो बलेन महता नृप। एवं सर्व्वेऽनुसञ्चिन्त्य प्रययुर्यत्र सैनिकाः ॥ २३ ॥ एवमुक्तस्ततो राजा बलेन महता वृतः। प्रययौ सिंहनादेन कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ २४ ॥ हत विध्यत गृह्णीत प्रहरध्वं निकृन्तत। इत्यासीत्तुमुलः शब्दस्तव सैन्यस्य भारत ॥ २५ ॥ पाण्डवास्तु रणे दृष्ट्वा मद्रराजपदानुगान्। सहितानभ्यवर्त्तन्त गुल्ममास्थाय मध्यमम् ॥ २६ ॥ ते मुहूर्त्ताद्रणे वीरा हस्ताहस्ति विशाम्पते। निहताः प्रत्यदृश्यन्त मद्रराजपदानुगाः ॥ २७ ॥ ततो नः सम्प्रयातानां हतमद्रास्तरस्विनः। हृष्टाः किलकिलाशब्दमकुर्व्वन् सहिताः परे ॥ २८ ॥ अथोत्थितानि रुण्डानि समदृश्यन्त सर्व्वशः। पपात महती चोल्का मध्ये चादित्यमण्डलात् ॥ २९ ॥ रथैर्भग्नैर्युगाक्षैश्च निहतैश्च महारथैः। अश्वैर्निपतितैश्चैव संछन्नाभूद्वसुन्धरा ॥ ३० ॥ वातायमानैस्तुरगैर्युगासक्तैस्ततस्ततः। अदृश्यन्त महाराज योधास्तत्र रणाजिरे ॥ ३१ ॥ भग्नचक्रान्रथान् केचिदवहंस्तुरगा रणे। रथार्द्धं केचिदादाय दिशो दश विबभ्रमुः ॥ ३२ ॥ तत्र तत्र व्यदृश्यन्त योक्त्रैः श्लिष्टा स्म वाजिनः। रथिनः पतमानाश्च व्यदृश्यन्त नृपोत्तम। गगणात् प्रच्युताः सिद्धाः पुण्यानामिव सङ्क्षये ॥ ३३ ॥ निहतेषु च शूरेषु मद्रराजानुगेषु वै। अस्मानापततश्चैव दृष्ट्वा पार्था महारथाः। अभ्यवर्त्तन्त वेगेन जयगृद्धाः प्रहारिणः ॥ ३४ ॥ बाणशब्दरवान् कृत्वा विमिश्रान् शङ्खनिस्वनैः। अस्मांस्तु पुनरासाद्य लब्धलक्ष्याः प्रहारिणः। शरासनानि धुन्वानाः सिंहनादान् प्रचुक्रुशुः ॥ ३५ ॥ ततो हतमभिप्रेक्ष्य मद्रराजबलं महत्। मद्रराजञ्च समरे दृष्ट्वा शूरं निपातितम्। दुर्य्योधनबलं सर्व्वं

पुनरासीत् पराङ्मुखम् ॥ ३६ ॥ बध्यमानं महाराज पाण्डवैर्जित-काशिभिः। दिशो भेजेऽथ सम्भ्रान्तं त्रासितं दृढ़धन्विभिः ॥ ३७ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि दुर्योधनसैन्यापयाने अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

सञ्जय उवाच। पतिते युधि दुर्द्धर्षे मद्रराजे महारथे। तावकास्तव पुत्राश्च प्रायशो विमुखाभवन् ॥ १ ॥ वणिजो नावि भिन्नायां यथागाधेऽर्णवेऽप्लवे। अपारे पारमिच्छन्तो हते शूरे महात्मना ॥ २ ॥ मद्रराजे महाराज वित्रस्ताः शरविक्षताः। अनाथा नाथमिच्छन्तो मृगाः सिंहार्दिता इव ॥ ३ ॥ वृषा यथा भग्नशृङ्गाः शीर्णदन्ता गजा इव। मध्याह्ने प्रत्यपायाम निर्जिता-जातशत्रुणा ॥ ४ ॥ न सन्धातुमनीकानि न च राजन् पराक्रमे। आसीद्बुद्धिर्हते शल्ये तव योधस्य कस्यचित् ॥ ५ ॥ भीष्मे द्रोणे च निहते सूतपुत्रे च भारत। यद्दुःखं तव योधानां भयञ्चासीद्विशा-म्पते। तद्भयं स च नः शोको भूय एवाभ्यवर्त्तत ॥ ६ ॥ निरा-शास्तु जये तस्मिन् हते शल्ये महारथे। हतप्रवीरा विध्वस्ता निकृत्ताश्च शितैः शरैः। मद्रराजे हते राजन् योधास्ते प्राद्रवन् भयात् ॥ ७ ॥ अश्वानन्ये गजानन्ये रथानन्ये महारथाः। आरुह्य जवसम्पन्नाः पदाताः प्राद्रवन् भयात् ॥ ८ ॥ द्विसाहस्राश्च मातङ्गा गिरिरूपाः प्रहारिणः। सम्प्राद्रवन् हते शल्ये अङ्कुशाङ्गुष्ठचोदिताः ॥ ९ ॥ ते रणाद्भरतश्रेष्ठ तावकाः प्राद्रवन् दिशः। धावन्तश्चाप्य-दृश्यन्त श्वसमानाः शराहताः ॥ १० ॥ तान् प्रभग्नान् द्रुतान् दृष्ट्वा हतोत्साहान् पराजितान्। अभ्यद्रवन्त पाञ्चालाः पाण्डवाश्च जयैषिणः ॥ ११ ॥ वाणशब्दरवश्चापि सिंहनादश्च पुष्कलः। शङ्ख-शब्दश्च शूराणां दारुणः समपद्यत ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा तु कौरवं सैन्यं

भयवस्तं प्रविदुनम् । अन्योऽन्यं समभाषन्त पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ १३ ॥ अद्य राजा सत्यधृतिर्जितामित्रो युधिष्ठिरः । अद्य दुर्य्योधनो हीनो दीप्तया नृपतिश्रिया ॥ १४ ॥ अद्य श्रुत्वा हतं पुत्रं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । विह्वलः पतितो भूमौ किल्बिषं प्रतिपद्यताम् ॥ १५ ॥ अद्य जानातु कौन्तेयं समर्थं सर्वधन्विनाम् । अद्यात्मानन्तु दुर्मेधा गर्हयिष्यति पापकृत् ॥ १६ ॥ अद्य क्षत्तुर्वचः सत्यं स्मरतां ब्रुवतो हितम् । अद्य प्रभृति पार्थांश्च प्रेष्यभूत उपाचरन् । विजानातु नृपो दुःखं यत् प्राप्तं पाण्डुनन्दनैः ॥ १७ ॥ अद्य कृष्णस्य माहात्म्य जानातु स महीपतिः । अद्यार्जुनधनुर्घोषं घोरं जानातु संयुगे । अस्त्राणाञ्च बलं सर्वं बाह्वोश्च बलमाहवे ॥ १८ ॥ अद्य ज्ञास्यति भीमस्य बलं घोरं महात्मनः । हते दुर्य्योधने युद्धे शक्रेणेवासुरे बले ॥ १९ ॥ यत् कृतं भीमसेनेन दुःशासनवधे तदा । नान्यः कर्त्तास्ति लोकेऽस्मिन्नृते भीमं महाबलम् ॥ २० ॥ जानीतामद्य ज्येष्ठस्य पाण्डवस्य पराक्रमम् । मद्रराजं हतं श्रुत्वा देवैरपि दुरासदम् ॥ २१ ॥ अद्य ज्ञास्यति संग्रामे माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । निहते सौबले शूरे गान्धारेषु च सर्वशः ॥ २२ ॥ कथं तेषां जयो न स्याद्येषां योद्धा धनञ्जयः । सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २३ ॥ द्रौपदीतनयाः पञ्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । शिखण्डी च महेष्वासो राजा चैव युधिष्ठिरः ॥ २४ ॥ येषाञ्च जगतो नाथो नाथः कृष्णो जनार्द्दनः । कथं तेषां जयो न स्याद्येषां धर्मो व्यपाश्रयः ॥ २५ ॥ भीष्मं द्रोणञ्च कर्णञ्च मद्रराजानमेव च । अथान्यान्नृपतीन् सर्वान् शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २६ ॥ कोऽन्यः शक्तो रणे जेतुमृते पार्थात् युधिष्ठिरात् । यस्य नाथो हृषीकेशः सदा धर्म्मयशोनिधिः ॥ २७ ॥ इत्येवं वदमानास्ते हर्षेण महता वृताः । प्रभग्नांस्तावकान् युद्धे सृञ्जयाः पृष्ठतोऽन्वयुः ॥ २८ ॥ धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्त्तत

वीर्य्यवान्। माद्रीपुत्रौ च शकुनिं सात्यकिश्च महारथः ॥ २९ ॥
तान् प्रेक्ष्य द्रवतः सर्वान् भीमसेनभयार्द्दितान्। दुर्य्योधनस्तदा
सूतमब्रवीद्विस्मयन्निव ॥ ३० ॥ मामतिक्रमते पार्थो धनुष्पाणिरव
स्थितः। जघने सर्व्वसैन्यानां ममाश्वान् प्रतिपादय ॥ ३१ ॥ जघने
वर्त्तमानं हि कौन्तेयो मां धनञ्जयः। नोत्सहेत व्यतिक्रान्तुं
वेलामिव महोदधिः ॥ ३२ ॥ पश्य सैन्यं महत् सूत पाण्डवैः
समभिद्रुतम्। सैन्यरेणुं समुद्भूतं पश्यस्वैनं समन्ततः ॥ ३३ ॥
सिंहनादांश्च बहुशः शृणु घोरान्महाभयान्। तस्माद्याहि शनैः
सूत जघनं परिपालयन् ॥ ३४ ॥ मयि स्थिते च समरे युध्यमाने
च पाण्डवम्। पुनरावर्त्तते सूत मामकं बलमोजसा ॥ ३५ ॥
तच्छ्रुत्वा तव पुत्रस्य शूरार्य्यसदृशं वचः। सारथिर्हेमसंछन्नान्
शनैरश्वानचोदयत् ॥ ३६ ॥ गजाश्वरथिभिर्हीनास्त्यक्तात्मानः
पदातयः। एकविंशतिसाहस्राः संयुगायावतस्थिरे ॥ ३७ ॥ नाना-
देशसमुद्भूता नानानगरवासिनः। व्यवस्थितास्तदा योधाः प्रार्थ-
यन्तो महद्यशः ॥ ३८ ॥ तेषामापततां तत्र संहृष्टानां परस्परम्।
संमर्द्दः सुमहान् जज्ञे घोररूपो भयानकः ॥ ३९ ॥ भीमसेनस्तदा
राजन् धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः। बलेन चतुरङ्गेन नानादेश्यानवार-
यत् ॥ ४० ॥ भीममेवाभ्यवर्त्तन्त रणेऽन्ये तु पदातयः। प्रक्ष्वेड़ा-
स्फोटसंहृष्टा वीरलोकं यियासवः ॥ ४१ ॥ आसाद्य भीमसेनन्तु
संरब्धा युद्धदुर्मदाः। धार्त्तराष्ट्रा विनेदुर्हि नान्यद्वाकथयन्
कथाम्। परिवार्य्य रणे भीमं निजघ्नुस्ते समन्ततः ॥ ४२ ॥ स
वध्यमानः समरे पदातिगणसंवृतः। न चचाल ततः स्थानान्मैनाक
इव पर्वतः ॥ ४३ ॥ ते तु क्रुद्धा महाराज पाण्डवानां महारथम्।
निग्रहीतुं प्रचक्रुर्हि योधांश्चान्यानवारयन् ॥ ४४ ॥ अक्रुध्यत
रणे भीमस्तैः रथैः पर्य्यवस्थितैः। सोऽवतीर्य्य रथात्तूर्णं पदातिः
समुपस्थितः ॥ ४५ ॥ जातरूपप्रतिच्छन्नां प्रगृह्य महतीं गदाम्।

अवधीत्तावकान् योधान् दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ४६ ॥ रथाश्वद्विपहीनांस्तु तान् भीमो गदया बली। एकविंशतिसाहस्रान् पदातीनवपोथयत् ॥ ४७ ॥ हत्वा तत् पुरुषानीकं भीमः सत्यपराक्रमः। धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य नचिरात् प्रत्यदृश्यत ॥ ४८ ॥ पादाता निहता भूमौ शिश्यिरे रुधिरोक्षिताः। संभग्ना इव वातेन कर्णिकाराः सुपुष्पिताः ॥ ४९ ॥ नानापुष्पस्रजोपेता नानाकुण्डलधारिणः। नानाजात्या हतास्तत्र नानादेशसमागताः ॥५०॥ पताकाध्वजसंछन्नं पदातीनां महद्बलम्। निकृत्तं विबभौ रौद्रं घोररूपं भयानकम् ॥५१॥ युधिष्ठिरपुरोगास्तु सहसैन्या महारथाः। अन्वधावन्महात्मानं पुत्रं दुर्य्योधनं तव ॥ ५२ ॥ ते सर्व्वे तावकान् दृष्ट्वा महेष्वासाः पराङ्मुखान्। नाभ्यवर्त्तन्त ते पुत्रं वेलेव मकरालयम् ॥५३॥ तदद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषम्। यदेकं सहिताः पार्था न शेकुरतिवर्त्तितुम् ॥ ५४ ॥ नातिदूरापयातन्तु कृतबुद्धिं पलायने। दुर्य्योधनः स्वकं सैन्यमब्रवीद्भृशविक्षतम् ॥ ५५ ॥ न तं देशं प्रपश्यामि पृथिव्यां पर्व्वतेषु वा। यत्र यातान्न वो हन्युः पाण्डवाः किं सृतेन वः ॥ ५६ ॥ अल्पञ्च बलमेतेषां कृष्णौ च भृशविक्षतौ। यदि सर्व्वेऽत्र तिष्ठामो ध्रुवं नो विजयो भवेत् ॥ ५७ ॥ विप्रयातांस्तु वो भिन्नान् पाण्डवाः कृतकिल्बिषाः। अनुसृत्य हनिष्यन्ति श्रेयो नः समरे स्थितम् ॥ ५८ ॥ शृणुध्वं क्षत्रियाः सर्व्वे यावन्तोऽत्र समागताः। यदा शूरञ्च भीरुञ्च मारयत्यन्तकः सदा। को नु मूढ़ो न युध्येत पुरुषः क्षत्रियब्रुवः ॥ ५९ ॥ श्रेयो नो भीमसेनस्य क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थितम्। सुखः सांग्रामिको मृत्युः क्षत्रधर्म्मेण युध्यताम् ॥ ६० ॥ जित्वेह सुखमाप्नोति हतः प्रेत्य महाफलम्। न युद्धधर्म्माच्छ्रेयान् वै पन्थाः स्वर्गस्य कौरवाः। अचिरेणैव तान् लोकान् हता युद्धे ह्यवाप्स्यथ ॥ ६१ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य पूजयित्वा च पार्थिवाः। पुनरेवान्व-

वर्त्तन्त पाण्डवानाततायिनः॥ ६२॥ तानापतत एवाशु व्यूढ़ानीकाः प्रहारिणः। प्रत्युद्ययुस्तदा पार्था जयगृद्धाः प्रमन्यवः॥ ६३॥ धनञ्जयो रथेनाजावभ्यवर्त्तत वीर्य्यवान्। विश्रुतं त्रिषु लोकेषु गाण्डीवं व्याक्षिपन्धनुः॥ ६४॥ माद्रीपुत्रौ तु शकुनिं सात्यकिश्च महाबलः। जवेनाभ्यपतन् वीरा यतो वै तावकं बलम्॥ ६५॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि संकुलयुद्धे ऊनविंशोऽध्यायः॥ १९॥

सञ्जय उवाच। सन्निवृत्ते बलौघे तु शाल्वो म्लेच्छगणाधिपः। अभ्यधावत संक्रुद्धः पाण्डूनां सुमहद्बलम्॥ १॥ आस्थाय सुमहानागं प्रभिन्नं पर्वतोपमम्। दृप्तमैरावणप्रख्यममित्रगणमर्द्दनम्॥२॥ योऽसौ महान् भद्रकुले प्रसूतः सुपूजितो धार्त्तराष्ट्रेण नित्यम्। सुकल्पितः शास्त्रविनिश्चयज्ञैः सदोपवाह्यः समरेषु राजन्। तमास्थितो राजवरो बभूव यथोदयस्थः सविता तपान्ते॥ ३॥ स तेन नागप्रवरेण राजन्नभ्युद्ययौ पाण्डुसुतान् समन्तात्। शितैः पृषत्कैर्विददार चापि महेन्द्रवज्रप्रतिमैः सुघोरैः॥ ४॥ ततः शरान् वै सृजतो महारणे योधांश्च राजन्नयतो यमाय। नास्यान्तरं ददृशुः स्वे परे वा यथा पुरा वज्रधरस्य दैत्याः। ऐरावणस्थस्य चमूविमर्द्दे दैत्याः पुरा वासवस्येव राजन्॥ ५॥ ते पाण्डवाः सोमकसृञ्जयाश्च तमेकनागं ददृशुः समन्तात्। सहस्रशो वै विचरन्तमेकं यथा महेन्द्रस्य गजं समीके॥ ६॥ संद्राव्यमाणन्तु बलं परेषां परीतकल्पं विबभौ समन्तात्। नैवावतस्थे समरे भृशं भयाद्विमर्द्यमानन्तु परस्परं तदा॥ ७॥ ततः प्रभग्ना सहसा महाचमूः सा पाण्डवी तेन नराधिपेन। दिशश्चतस्रः सहसा

प्रधाविता गजेन्द्रवेगं तमपारयन्ती ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा च तां वेगवतीं प्रभग्नां सर्वे त्वदीया युधि योधमुख्याः । सम्पूजयन्तश्च नराधिपं ते शङ्खान् प्रदध्मुः शशिसन्निकाशान् ॥ ९ ॥ श्रुत्वा निनादन्त्वथ कौरवाणां हर्षाद्विमुक्तं सह शङ्खशब्दैः । सेनापतिः पाण्डवसृञ्जयानां पाञ्चालपुत्रो न ममर्ष कोपात् ॥ १० ॥ ततस्तु तं वै द्विरदं महात्मा प्रत्युद्ययौ त्वरमाणो जयाय । जम्भो यथा शक्रसमागमे वै नागेन्द्रमैरावणमिन्द्रवाह्यम् ॥ ११ ॥ तमापतन्तं सहसा च दृष्ट्वा पाञ्चालराजं युधि राजसिंहः । तं वै द्विपं प्रेषयामास तूर्णं वधाय राजन् द्रुपदात्मजस्य ॥ १२ ॥ स तं द्विपं सहसाभ्यापतन्तमविध्यदग्निप्रतिमैः पृषत्कैः । कर्मारधौतैर्निशितैर्ज्वलद्भिर्नाराचमुख्यैस्त्रिभिरुग्रवेगैः ॥ १३ ॥ ततोऽपरान् पञ्च शितान्महात्मा नाराचमुख्यान् विससर्ज कुम्भे । स तैस्तु विद्धः परमद्विपो रणे तदा परावृत्य भृशं प्रदुद्रुवे ॥ १४ ॥ तं नागराजं सहसा प्रणुन्नं विद्राव्यमाणञ्च निगृह्य शाल्वः । तोत्त्राङ्कुशैः प्रेषयामास तूर्णं पाञ्चालराजस्य रथं प्रदिश्य ॥ १५ ॥ दृष्ट्वापतन्तं सहसा तु नागं धृष्टद्युम्नः स्वरथाच्छीघ्रमेव । गदां प्रगृह्याशु जवेन वीरो भूमिं प्रपन्नो भयविह्वलाङ्गः ॥ १६ ॥ स तं रथं हेमविभूषिताङ्गं साश्वं ससूतं सहसा विमृद्य । उत्क्षिप्य हस्तेन महाद्विपोऽथ विपोथयामास वसुन्धरातले ॥ १७ ॥ पाञ्चालराजस्य सुतं स दृष्ट्वा तदार्दितं नागवरेण तेन । तमन्वधावत् सहसा जवेन भीमः शिखण्डी च शिनेश्च नप्ता ॥ १८ ॥ शरैश्च वेगं सहसा निगृह्य तथाभितो ह्यापततो गजस्य । स संगृहीतो रथिभिर्गजो वै चचाल तैर्वार्य्यमाणश्च सङ्ख्ये ॥ १९ ॥ ततः पृषत्कान् प्रववर्ष राजा सूर्यो यथा रश्मिजालान् समन्तात् । तैराशुगैर्वध्यमाना रथौघाः प्रदुद्रुवुस्तत्र ततश्च सर्वे ॥ २० ॥ तत् कर्म शाल्वस्य समीक्ष्य सर्वे पाञ्चालमत्स्या नृप सृञ्जयाश्च । हाहाकारैर्नादयन्तः स्म युद्धे विप्रं समन्तादुरुध-

नराग्रग्राः ॥ २१ ॥ पाञ्चालराजस्त्वरितस्तु शूरो गदां प्रगृह्याचल-शृङ्गतुल्याम् । ससम्भ्रमं भारत शत्रुघाती जवेन वीरोऽनुससार नागम् ॥ २२ ॥ ततस्तु नागं धरणीधराभं मदं स्रवन्तं जलद-प्रकाशम् । गदां समासाद्य भृशं जघान पाञ्चालराजस्य सुत-स्तरस्वी ॥ २३ ॥ स भिन्नकुम्भः सहसा विनद्य मुखात् प्रभूतं क्षतजं विमुञ्चन् । पपात नागो धरणीधराभः क्षितिप्रकम्पे चलितो यथाद्रिः ॥ २४ ॥ निपात्यमाने तु तदा गजेन्द्रे हाहाकृते तव पुत्रस्य सैन्ये । स शाल्वराजस्य शिनिप्रवीरो जहार भल्लेन शिरः शितेन ॥ २५ ॥ कृत्तोत्तमाङ्गो युधि सात्वतेन पपात भूमौ सह नागराज्ञा । यथाद्रिशृङ्गं सहसा प्रणुन्नं वज्रेण देवाधिपचोदि-तेन ॥ २६ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि शाल्ववधे
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

सञ्जय उवाच । तस्मिंस्तु निहते शूरे शाल्वे समितिशोभने । तवाभज्यद्बलं वेगाद्वातेनेव महाद्रुमः ॥ १ ॥ तत् प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा कृतवर्मा महारथः । दधार समरे शूरः शत्रुसैन्यं महाबलः ॥२॥ सन्निवृत्तास्तु ते वीरा दृष्ट्वा सात्वतमाहवे । शैलोपमं स्थितं राजन् कीर्य्यमाणं शरैर्युधि ॥ ३ ॥ ततः प्रववृते युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह । निवृत्तानां महाराज मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ ४ ॥ तत्राश्चर्य्यं महायुद्धं सात्वतस्य परैः सह । यदेको वारयामास पाण्डुसेनां दुरासदम् ॥ ५ ॥ तेषामन्योन्यसुहृदां कृते कर्मणि दुष्करे । सिंहनादः प्रहृष्टानां दिवस्पृक् सुमहानभूत् ॥ ६ ॥ तेन शब्देन वित्रस्ताः पाञ्चाला भरतर्षभ । शिनेर्नप्ता महाबाहु-रन्वपद्यत सात्यकिः ॥ ७ ॥ स समासाद्य राजानं क्षेमकीर्त्तिं

महाबलम् । सप्तभिर्निशितैर्वाणैरनयद्यमसादनम् ॥ ८ ॥ तमायान्तं महाबाहुं प्रक्षिपन्तं शिताञ्छरान् । जवेनाभ्यपतद्धीमान् हार्द्दिक्यः शिनिपुङ्गवम् ॥ ९ ॥ तौ सिंहाविव नर्द्दन्तौ धन्विनौ रथिनाम्वरौ । अन्योऽन्यमभिधावेतां शस्त्रप्रवरधारिणौ ॥ १० ॥ पाण्डवाः सह पाञ्चालैर्योधाश्चान्ये नृपोत्तम । प्रेक्षकाः समपद्यन्त तयोर्घोरे समागमे ॥ ११ ॥ नाराचैर्वत्सदन्तैश्च वृष्ण्यन्धकमहारथौ । अभिजघ्नतुरन्योऽन्यं प्रहृष्टाविव कुञ्जरौ ॥ १२ ॥ चरन्तौ विविधान्मार्गान् हार्द्दिक्यशिनिपुङ्गवौ । मुहुरार्द्दयतामेतौ वाणवृष्ट्या परस्परम् ॥१३॥ चापवेगबलोद्धूतान्मार्गणान् वृष्णिसिंहयोः आकाशे समपश्याम पतङ्गानिव शीघ्रगान् ॥ १४ ॥ तमेकं सत्यकर्म्माणमासाद्य हृदिकात्मजः । अविध्यन्निशितैर्वाणैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ १५ ॥ स दीर्घबाहुः संक्रुद्धस्तोत्त्रार्द्दित इव द्विपः । अष्टाभिः कृतवर्म्माणमविध्यत् परमेषुभिः ॥ १६ ॥ ततः पूर्णायतोत्सृष्टैः कृतवर्म्मा शिलाशितैः । सात्यकिं त्रिभिराहत्य धनुरेकेन चिच्छिदे ॥ १७ ॥ निकृत्तं तद्धनुःश्रेष्ठमपास्य शिनिपुङ्गवः । अन्यदादत्त वेगेन शैनेयः सशरं धनुः ॥ १८ ॥ तदादाय धनुःश्रेष्ठं वरिष्ठः सर्वधन्विनाम् । आरोप्य च महावीर्य्यो महाबुद्धिर्म्महाबलः ॥ १९ ॥ असृष्यमाणो धनुषश्छेदनं कृतवर्म्मणा । कुपितोऽतिरथः शीघ्रं कृतवर्म्माणमभ्ययात् ॥ २० ॥ ततस्तु निशितैर्वाणैर्द्दशभिः शिनिपुङ्गवः । जघान सूतञ्चाश्वांश्च ध्वजञ्च कृतवर्म्मणः ॥ २१ ॥ ततो राजन्महेष्वासः कृतवर्म्मा महारथः । हताश्वसूतं संप्रेक्ष्य रथं हेमपरिष्कृतम् ॥ २२ ॥ रोषेण महताविष्टः शूलमुद्यम्य मारिष । चिक्षेप भुजवेगेन जिघांसुः शिनिपुङ्गवम् ॥ २३ ॥ तच्छूलं सात्त्वतो ह्याजौ निर्भिद्य निशितैः शरैः । चूर्णितं पातयामास मोहयन्निव माधवम् । ततोऽपरेण भल्लेन हृद्येनं समताड़यत् ॥ २४ ॥ स युद्धे युयुधानेन हताश्वो हतसारथिः । कृतवर्म्मा

कृतास्त्रेण धरणीमन्वपद्यत ॥ २५ ॥ तस्मिन् सात्यकिना वीरे हैरथे विरथीकृते । समपद्यत सर्वेषां सैन्यानां सुमहद्भयम् ॥ २६ ॥ पुत्रस्य तव चात्यर्थं विषादः समपद्यत । हतसूते हताश्वे तु विरथे कृतवर्मणि ॥ २७ ॥ हताश्वञ्च समालक्ष्य हतसूतमरिन्दमम् । अभ्यधावत् कृपो राजन् जिघांसुः शिनिपुङ्गवम् ॥ २८ ॥ तञ्चारोप्य रथोपस्थे मिषतां सर्वधन्विनाम् । अपोवाह महाबाहुस्तूर्णमायोधनादहिः ॥ २९ ॥ शैनेयाधिष्ठिते राजन् विरथे कृतवर्म्मणि । दुर्य्योधनबलं सर्वं पुनरासीत् पराङ्मुखम् ॥ ३० ॥ तत् परे नावबुध्यन्त सैन्ये तु रजसावृते । तावकाः प्रद्रुता राजन् दुर्य्योधनमृते नृपम् ॥ ३१ ॥ दुर्य्योधनस्तु संप्रेक्ष्य भग्नं स्वबलमन्तिकात् । जवेनाभ्यपतत्तूर्णं सर्वांश्चैको न्यवारयत् ॥ ३२ ॥ पाण्डूंश्च सर्वान् संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नञ्च पार्षतम् । शिखण्डिनं द्रौपदेयान् पाञ्चालानाञ्च ये गणाः ॥३३॥ कैकेयान् सोमकांश्चैव पाञ्चालांश्चैव मारिष । असम्भ्रमं दुराधर्षः शितैः शस्त्रैरताड़यत् ॥ ३४ ॥ अतिष्ठदाहवे यत्नात् पुत्रस्तव महाबलः । यथा यज्ञे महानग्निर्म्मन्त्रपूतः प्रकाशवान् । तथा दुर्य्योधनो राजा संग्रामे सर्वतोऽभवत् ॥ ३५ ॥ तं परे नान्वपद्यन्त मर्त्त्या मृत्युमिवाहवे । अथान्यं रथमास्थाय हार्द्दिक्यः समपद्यत ॥ ३६ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि संकुलयुद्धे
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

सञ्जय उवाच । पुत्रस्तु ते महाराज रथस्थो रथिनां वरः । दुरुत्सहो बभौ युद्धे यथा रुद्रः प्रतापवान् ॥ १ ॥ तस्य बाणसहस्रैस्तु प्रच्छन्ना ह्यभवन्मही । परांश्च सिषिचे बाणैर्धाराभिरिव पर्वतान् ॥ २ ॥ न च सोऽस्ति पुमान् कश्चित् पाण्डवानां

महाहवे । हयो गजो रथो वापि योऽस्य बाणैरविक्षतः ॥ ३ ॥
यं यं हि समरे योधं प्रपश्यामि विशाम्पते । स तु बाणैश्चितो-
ऽभूद्वै पुत्रेण तव भारत ॥ ४ ॥ यथा सैन्येन रजसा समुद्धूतेन
वाहिनी । प्रत्यदृश्यत संछन्ना तथा बाणैर्महात्मनः ॥ ५ ॥ बाण-
भूतामपश्याम पृथिवीं पृथिवीपते । दुर्य्योधनेन प्रकृतां क्षिप्रहस्तेन
धन्विना ॥ ६ ॥ तेषु योधसहस्रेषु तावकेषु परेषु च । एको
दुर्य्योधनश्चासीत् स पुमानिति मे मतिः ॥ ७ ॥ तत्राद्भुतमपश्याम
तव पुत्रस्य विक्रमम् । यदेनं सहिताः पार्था नान्ववर्त्तन्त भारत
॥८॥ युधिष्ठिरं शतेनाजौ विव्याध भरतर्षभ । भीमसेनञ्च सप्तत्या
सहदेवञ्च सप्तभिः ॥ ९ ॥ नकुलञ्च चतुःषष्ट्या धृष्टद्युम्नञ्च पञ्चभिः ।
सप्तभिर्द्रौपदेयांश्च त्रिभिर्विव्याध सात्यकिम् । धनुश्चिच्छेद भल्लेन
सहदेवस्य मारिष ॥ १० ॥ तदपास्य धनुश्छिन्नं माद्रीपुत्रः प्रताप-
वान् । अभ्यधावत राजानं प्रगृह्यान्यन्महद्धनुः । ततो दुर्य्योधनं
संख्ये विव्याध दशभिः शरैः ॥ ११ ॥ नकुलस्तु ततो वीरो राजानं
नवभिः शरैः । घोररूपैर्महेष्वासो विव्याध च ननाद च ॥ १२ ॥
सात्यकिश्चापि राजानं शरेणानतपर्व्वणा । द्रौपदेयास्त्रिसप्तत्या
धर्म्मराजश्च पञ्चभिः । अशीत्या भीमसेनश्च शरै राजानमार्द्दयत्
॥ १३ ॥ समन्तात् कीर्य्यमाणस्तु बाणसंघैर्म्महात्मभिः । न चचाल
महाराज सर्व्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ १४ ॥ लाघवं सौष्ठवञ्चापि वीर्य्य-
ञ्चैव महात्मनः । अतिसर्व्वाणि भूतानि ददृशुः सर्व्वमानवाः ॥१५॥
धार्त्तराष्ट्रा हि राजेन्द्र यात्वा तु स्वल्पमन्तरम् । अपश्यमाना
राजानं पर्य्यवर्त्तन्त दंशिताः ॥ १६ ॥ तेषामापततां घोरस्तुमुलः
समजायत । क्षुब्धस्य हि समुद्रस्य प्रावृट्काले यथा स्वनः ॥ १७ ॥
समासाद्य रणे ते तु राजानमपराजितम् । प्रत्युद्ययुर्म्महेष्वासाः
पाण्डवानाततायिनः ॥ १८ ॥ भीमसेनं रणे क्रुद्धं द्रोणपुत्रो न्यवा-
रयत् ॥ १९ ॥ ततो बाणैर्म्महाराज प्रमुक्तैः सर्व्वतो दिशम् ।

प्राज्ञायन्त रणे वीरा न दिशः प्रदिशस्तथा ॥ २० ॥ तावुभौ क्रूरकर्माणावुभौ भारत दुःसहौ। घोररूपमयुध्येतां कृतप्रतिकृतैषिणौ। त्रासयन्तौ जगत् सर्वं ज्याक्षेपकठिनत्वचौ ॥ २१ ॥ शकुनिस्तु रणे वीरो युधिष्ठिरमताड़यत्। तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सुबलस्य सुतो बली। नादञ्चकार बलवान् सर्वसैन्यानि कम्पयन् ॥ २२ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरं राजानमपराजितम्। अपोवाह रथेनाजौ सहदेवः प्रतापवान् ॥ २३ ॥ अथान्यं रथमास्थाय धर्मराजो युधिष्ठिरः। शकुनिं नवभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः। ननाद च महानादं प्रवरः सर्वधन्विनाम् ॥ २४ ॥ तद्युद्धमभवच्चित्रं घोररूपञ्च मारिष। प्रेक्षकप्रीतिजननं सिद्धचारणसेवितम् ॥२५॥ उलूकस्तु महेष्वासं नकुलं युद्धदुर्मदम्। अभ्यद्रवदमेयात्मा शरवर्षैः समन्ततः ॥ २६ ॥ अथैनं नकुलः शूरः सौबलस्य सुतं रणे। शरवर्षेण महता समन्तात् पर्य्यवारयत् ॥ २७ ॥ तौ तत्र समरे वीरौ कुलपुत्रौ महारथौ। योधयन्तावदृश्येतां परस्परकृतागसौ ॥ २८ ॥ तथैव कृतवर्मा तु शैनेयं शत्रुतापनम्। योधयन् शुशुभे राजन् बलं शक्र इवाहवे ॥ २९ ॥ दुर्य्योधनो धनुश्छित्त्वा धृष्टद्युम्नस्य संयुगे। अथैनं छिन्नधन्वानं विव्याध निशितैः शरैः ॥३०॥ धृष्टद्युम्नोऽपि समरे प्रगृह्य परमायुधम्। राजानं योधयामास पश्यतां सर्वधन्विनाम् ॥ ३१ ॥ तयोर्युद्धं महच्चासीत् संग्रामे भरतर्षभ। प्रभिन्नयोर्यथा सक्तं मत्तयोर्वनहस्तिनोः ॥ ३२ ॥ गौतमस्तु रणे क्रुद्धो द्रौपदेयान् महाबलान्। विव्याध बहुभिः शूरः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ३३ ॥ तस्य तैरभवद्युद्धमिन्द्रियैरिव देहिनः। घोररूपमसम्वार्य्यं निर्मर्य्यादमतीव च ॥ ३४ ॥ ते च तं पीड़यामासुरिन्द्रियाणीव बालिशम्। स च तान् प्रतिसंयच्छन् प्रत्ययोधयदाहवे ॥ ३५ ॥ एवञ्चित्रमभूद्युद्धं तस्य तैः सह भारत। उत्थायोत्थाय च यथा देहिनामिन्द्रियैर्विभो ॥ ३६ ॥ नराश्चैव

नरैः सार्द्धं दन्तिनो दन्तिभिस्तथा। हया हयैः समायुक्ता रथिनो रथिभिस्तथा। सङ्कुलञ्चाभवद्भूयो घोररूपं विशाम्पते॥ ३७॥ इदञ्चित्रमिदं घोरमिदं रौद्रमिति प्रभो। युद्धान्यासन्महाराज घोराणि च बहूनि च॥३८॥ ते समासाद्य समरे परस्परमरिन्दमाः। विव्यधुश्चैव जघ्नुश्च समासाद्य महाहवे॥ ३९॥ तेषां शस्त्रसमुद्भूतं रजस्तीव्रमदृश्यत। वातेनेवोद्धतं राजन् धावद्भिश्चाश्वसादिभिः॥४०॥ रथनेमिसमुद्भूतं निश्वासैश्चापि दन्तिनाम्। रजः सन्ध्याभ्रकलिलं दिवाकरपथं ययौ॥ ४१॥ रजसा तेन संपृक्ते भास्करे निष्प्रभीकृते। संछादिताभवद्भूमिस्ते च शूराः महारथाः॥४२॥ मुहूर्त्तादिव संवृत्तं नीरजस्कं समन्ततः। वीरशोणितसिक्तायां भूमौ भरतसत्तम॥ ४३॥ उपाशाम्यत्ततस्तीव्रं तद्रजो घोरदर्शनम्। ततोऽपश्यं महाराज द्वन्द्वयुद्धानि भारत॥ ४४॥ यथाप्राणं यथाश्रेष्ठं मध्याह्ने वै सुदारुणम्। वर्म्मणां तत्र राजेन्द्र व्यदृश्यन्तोज्ज्वलाः प्रभाः॥ ४५॥ शब्दः सुतुमुलः सङ्ग्रामे शराणां पततामभूत्। महावेणुवनस्येव दह्यमानस्य सर्वतः॥ ४६॥

इति शल्यपर्व्वणि शल्यवधपर्व्वणि संकुलयुद्धे
द्वाविंशोऽध्यायः॥ २२॥

सञ्जय उवाच। वर्त्तमाने तथा युद्धे घोररूपे भयानके। अभज्यत बलं तत्र तव पुत्रस्य पाण्डवैः॥ १॥ तांस्तु यत्नेन महता सन्निवार्य्य महारथान्। पुत्रास्ते योधयामासुः पाण्डवानामनीकिनीम्॥ २॥ निवृत्ताः सहसा योधास्तव पुत्रप्रियैषिणः। सन्निवृत्तेषु तेष्वेव युद्धमासीत् सुदारुणम्॥ ३॥ तावकानां परेषाञ्च देवासुररणोपमम्। परेषां तव सैन्ये वा नासीत् कश्चित् पराङ्मुखः॥ ४॥ अनुमानेन युध्यन्ते संज्ञाभिश्च परस्परम्। तेषां

चयो महानासीत् युध्यतामितरेतरम् ॥ ५ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा क्रोधेन महता युतः। जिगीषमाणः संग्रामे धार्त्तराष्ट्रान् सराजकान् ॥ ६ ॥ त्रिभिः शारद्वतं विद्ध्वा रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः। चतुर्भिर्निजघानाश्वान्नाराचैः कृतवर्मणः ॥ ७ ॥ अश्वत्थामा च हार्दिक्यमपोवाह यशस्विनम्। अथ शारद्वतोऽष्टाभिः प्रत्यविध्यद्युधिष्ठिरम् ॥ ८ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा रथान् सप्त शतान्रणे। प्रैषयद्यत्र राजा वै धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ ते रथा रथिभिर्युक्ता मनोमारुतरंहसः। अभ्यद्रवन्त संग्रामे कौन्तेयस्य रथं प्रति ॥ १० ॥ ते समन्तात् महाराज परिवार्य्य युधिष्ठिरम्। अदृश्यं सायकैश्चक्रुर्मेघा इव दिवाकरम् ॥ ११ ॥ ते दृष्ट्वा धर्मराजानं कौरवेयैस्तथाकृतम्। नामृष्यन्त सुसंरब्धाः शिखण्डिप्रमुखा रथाः ॥ १२ ॥ रथैरश्वजवैर्युक्तैः किङ्किणीजालसंवृतैः। आजग्मुरभिरक्षन्तः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १३ ॥ ततः प्रववृते रौद्रः संग्रामः शोणितोदकः। पाण्डवानां कुरूणाञ्च यमराष्ट्रविवर्द्धनः ॥ १४ ॥ रथान् सप्त शतान् हत्वा कुरूणामाततायिनाम्। पाण्डवाः सह पाञ्चालैः पुनरेवाभ्यवारयन् ॥ १५ ॥ तत्र युद्धं महच्चासीत्तव पुत्रस्य पाण्डवैः। न च नस्तादृशं दृष्टं नैव चापि परिश्रुतम् ॥ १६ ॥ वर्त्तमाने तथा युद्धे निर्मर्य्यादे समन्ततः। वध्यमानेषु योधेषु तावकेष्वितरेषु च ॥१७॥ निनदत्सु च योधेषु शङ्खवर्य्यैश्च पूरितैः। उत्क्रुष्टैः सिंहनादैश्च गर्ज्जितेन च धन्विनाम् ॥ १८ ॥ अतिप्रवृद्धे युद्धे च छिद्यमानेषु मर्मसु। धावमानेषु योधेषु जयगृद्धिषु मारिष ॥ १९ ॥ संहारे सर्वतो जाते पृथिव्यां शोकसम्भवे। बह्वीनामुत्तमस्त्रीणां सीमन्तोद्धरणे तदा ॥ २० ॥ निर्मर्य्यादे ततो युद्धे वर्त्तमाने सुदारुणे। प्रादुरासन् विनाशाय तदोत्पाताः सुदारुणाः ॥ २१ ॥ चचाल शब्दं कुर्वाणा सपर्वतवना मही। सदण्डाः सोल्मुका राजन् शीर्य्यमाणाः समन्ततः। उल्काः

पेतुर्दिवो भूमावाहत्य रविमण्डलम् ॥ २२ ॥ विष्वग्वाताः प्रादुरासन् नीचैः शर्करवर्षिणः । अश्रूणि मुमुचुर्नागा वेपथुश्चाभवन्नृपम् ॥ २३ ॥ एतान् घोराननादृत्य समुत्पातान् सुदारुणान् । पुनर्युद्धाय सम्मन्त्र्य क्षत्रियास्तस्थुरव्यथाः । रमणीये कुरुक्षेत्रे पुण्ये स्वर्गं यियासवः ॥ २४ ॥ ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरब्रवीत् । युध्यध्वमग्रतो यावत् पृष्ठतो हन्मि पाण्डवान् ॥ २५ ॥ ततो नः संप्रयातानां मद्रयोधास्तरस्विनः । हृष्टाः किलकिलाशब्दमकुर्वन्तापरे तथा ॥ २६ ॥ अस्मांस्तु पुनरासाद्य लब्धलक्ष्या दुरासदाः । शरासनानि धुन्वन्तः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ २७ ॥ ततो हतं परै राजन् मद्रराजबलं तदा । दुर्य्योधनबलं दृष्ट्वा पुनरासीत् पराङ्मुखम् ॥ २८ ॥ गान्धारराजस्तु पुनर्वाक्यमाह ततो बली । निवर्त्तध्वमधर्मज्ञा युध्यध्वं किं सृतेन वः ॥ २९ ॥ अनीकं दशसाहस्रमश्वानां भरतर्षभ । आसीद्गान्धारराजस्य विमलप्रासयोधिनाम् ॥ ३० ॥ बलेन तेन विक्रम्य वर्त्तमाने जयक्षये । पृष्ठतः पाण्डवानीकमभ्यघ्नन्निशितैः शरैः ॥ ३१ ॥ तदभ्रमिव वातेन क्षिप्यमाणं समन्ततः । अभज्यत महाराज पाण्डूनां सुमहद्बलम् ॥ ३२ ॥ ततो युधिष्ठिरः प्रेक्ष्य भग्नं स्वबलमन्तिकात् । अभ्यचोदयदव्यग्रः सहदेवं महाबलम् ॥ ३३ ॥ असौ सुबलपुत्रो नो जघनं पीड्य दंशितः । सेनां निसूदयत्येष पश्य पाण्डव दुर्मतिम् ॥ ३४ ॥ गच्छ त्वं द्रौपदेयैश्च शकुनिं सौबलं जहि । रथानीकमहं धक्ष्ये पाञ्चालसहितोऽनघ ॥ ३५ ॥ गच्छन्तु कुञ्जराः सर्वे वाजिनश्च सह त्वया । पादाताश्च त्रिसाहस्राः शकुनिं तैर्वृतो जहि ॥ ३६ ॥ ततो गजाः सप्तशताश्चापपाणिभिरावृताः । पञ्च चाश्वसहस्राणि सहदेवश्च वीर्य्यवान् ॥ ३७ ॥ पादाताश्च त्रिसाहस्रा द्रौपदेयाश्च सर्वशः । रणे ह्यभ्यद्रवंस्ते तु शकुनिं युद्धदुर्मदम् ॥३८॥ ततस्तु सौबलो राजन्नभ्यतिक्रम्य पाण्डवान् । जघान पृष्ठतः

सेनां जयरद्धः प्रतापवान् ॥ ३९ ॥ अश्वारोहास्तु संरब्धाः पाण्ड-
वानां तरस्विनाम्। प्राविशन् सौबलानीकमभ्यतिक्रम्य तान्रथान्
॥ ४० ॥ ते तत्र सादिनः शूराः सौबलस्य महद्बलम्। गजमध्ये
च तिष्ठन्तः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ४१ ॥ तदुद्यतगदाप्रासमहापुरुष-
सेवितम्। प्रावर्त्तत महद्युद्धं राजन् दुर्मन्त्रिते तव ॥ ४२ ॥ उपा
रमन्त ज्याशब्दाः प्रेक्षका रथिनो भवन्। न हि स्वेषां परेषां वा
विशेषः प्रत्यदृश्यत ॥ ४३ ॥ शूरबाहुविसृष्टानां शक्तीनां भरत-
र्षभ। ज्योतिषामिव सम्पातमपश्यन् कुरुपाण्डवाः ॥४४॥ ऋष्टि-
भिर्विमलाभिश्च तत्र तत्र विशाम्पते। सम्पतन्तीभिराकाशमावृतं
बह्वशोभत ॥ ४५ ॥ प्रासानां पततां राजन् रूपमासीत् समन्ततः।
शलभानामिवाकाशे तदा भरतसत्तम ॥ ४६ ॥ रुधिरोक्षितसर्वाङ्गा
विप्रविद्धैर्नियन्तृभिः। हयाः परिपतन्ति स्म शतशोऽथ सहस्रशः।
अन्योऽन्यं सन्निविष्टाश्च समासाद्य परस्परम् ॥ ४७ ॥ आविक्षताः
स्म दृश्यन्ते वमन्तो रुधिरं मुखैः। ततोऽभवत्तमो घोरं सैन्ये तु
रजसा वृते ॥ ४८ ॥ तानपाक्रमतोऽद्राक्षं तस्माद्देशादरिन्दमान्।
अश्वान् राजन्मनुष्यांश्च तमसा संवृते सति ॥ ४९ ॥ भूमौ निप-
तितश्चान्ये वमन्तो रुधिरं बहु। केशाकेशिसमालग्ना न शेकु-
श्चेष्टितुं नराः ॥ ५० ॥ अन्योऽन्यमश्वपृष्ठेभ्यो विकर्षन्तो महा-
बलाः। मल्ला इव समासाद्य निजघ्नुरितरेतरम्। अश्वैश्च व्यप-
कृष्यन्त बहवोऽत्र गतासवः ॥ ५१ ॥ भूमौ निपतिताश्चान्ये बहवो
विजयैषिणः। तत्र तत्र व्यदृश्यन्त पुरुषाः शूरमानिनः ॥ ५२ ॥
रक्तोक्षितैश्छिन्नभुजैरपकृष्टशिरोरुहैः। व्यदृश्यत मही कीर्णा
शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५३ ॥ दूरं न शक्यं तत्रासीद्गन्तुमश्वेन
केनचित्। हस्त्यश्वरोहैर्हतैरश्वैरावृते वसुधातले ॥ ५४ ॥
रुधिरोक्षितसन्नाहैरात्तशस्त्रैरुदायुधैः। नानाप्रहरणैर्घोरैः पर-
स्परवधैषिभिः। सुसन्निकृष्टैः संग्रामे हतभूयिष्ठसैनिके ॥ ५५ ॥

स मुहूर्त्तं ततो युद्धा सौवलोऽथ विशाम्पते। षट्‌शाहस्रैर्हयैः शिष्टैरपायाच्छकुनिस्ततः ॥ ५६ ॥ तथैव पाण्डवानीकं रुधिरेण समुच्छितम्। षट्‌शाहस्रैर्हयैः शिष्टैरपायाच्छ्रान्तवाहनम् ॥ ५७ ॥ अश्वारोहास्तु पाण्डूनामब्रुवन् रुधिरोच्छिताः। सुसन्निविष्टाः संग्रामे भूयिष्ठे त्यक्तजीविताः ॥ ५८ ॥ नेह शक्यं रथैर्योद्धुं कुत एव महागजैः। रथानेव रथा यान्तु कुञ्जराः कुञ्जरानपि ॥५९॥ प्रतियातो हि शकुनिः स्वमनीकमवस्थितः। न पुनः सौवलो राजा युद्धमभ्यागमिष्यति ॥ ६० ॥ ततस्तु द्रौपदेयाश्च ते च मत्ता महाद्विपाः। प्रययुर्यत्र पाञ्चाल्यो धृष्टद्युम्नो महारथः ॥६१॥ सहदेवोऽपि कौरव्यो रजोमेघे समुत्थिते। एकाकी प्रययौ तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ६२ ॥ ततस्तेषु प्रयातेषु शकुनिः सौवलः पुनः। पार्श्वतोऽभ्यहनत् क्रुद्धो धृष्टद्युम्नस्य वाहिनीम् ॥ ६३ ॥ तत पुनस्तुमुलं युद्धं त्यक्तप्राणमवर्त्तत। तावकानां परेषाञ्च परस्परवधैषिणाम् ॥६४॥ ते ह्यन्योऽन्यमवेचन्त तस्मिन् वीरसमागमे। योधाः पर्य्यपतन्राजन् शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६५ ॥ असिभिश्छिद्यमानानां शिरसां लोकसङ्क्षये। प्रादुरासीन्महाशब्दस्तालानां पततामिव॥६६ विमुक्तानां शरीराणां भिन्नानां पततां भुवि। सायुधानाञ्च बाहूनामूरूणाञ्च विशाम्पते। आसीच्चटचटाशब्दः सुमहांल्लोमहर्षणः ॥ ६७ ॥ निघ्नन्तो निशितैः शस्त्रैर्भ्रातॄन् पुत्रान् पितॄनपि। योधाः परिपतन्ति स्म यथामिषकृते खगाः ॥ ६८ ॥ अन्योऽन्यं प्रतिसंरब्धाः समासाद्य परस्परम्। अहं पूर्वमहं पूर्वमिति न्यघ्नन् सहस्रशः ॥ ६९ ॥ सङ्घातेनासनभ्रष्टैरश्वारोहैर्गतासुभिः। हताः परिपतन्ति स्म शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७० ॥ स्फुरतां प्रतिपिष्टानामश्वानां शीघ्रचारिणाम्। स्तनताञ्च मनुष्याणां सन्नद्धानां विशाम्पते ॥७१॥ शक्त्यृष्टिप्रासशब्दस्तु तुमुलः समजायत। भिन्दतां परमर्माणि राजन् दुर्मन्त्रिते तव ॥ ७२ ॥ श्रमाभिभूताः संरब्धाः श्रान्तवाहाः

पिपासिताः। विश्वताश्च शितैः शस्त्रैरभ्यवर्त्तन्त तावकाः॥ ७३॥ मत्ता रुधिरगन्धेन बहवोऽत्र विचेतसः। जघ्नुः परान् स्वकांश्चैव प्राप्तान् प्राप्ताननन्तरान्॥ ७४॥ बहवश्च गतप्राणाः क्षत्रिया जयगृद्धिनः। भूमौ समभ्यपतन्राजन् शरवृष्टिभिराहताः॥ ७५॥ वृकगृध्रशृगालानां तुमुले मोदनेऽहनि। आसीद्बलक्षयो घोरस्तव पुत्रस्य पश्यतः॥७६॥ नराश्वकायसंछन्ना भूमिरासीद्विशाम्पते। रुधिरोदकचित्रा च भीरूणां भयवर्द्धिनी॥ ७७॥ असिभिः पट्टिशैः शूलैस्तक्ष्यमाणाः पुनः पुनः। तावकाः पाण्डवेयाश्च नाभ्यवर्त्तन्त भारत॥ ७८॥ प्रहरन्तो यथाशक्ति यावत् प्राणस्य धारणम्। योधाः परिपतन्ति स्म वमन्तो रुधिरं व्रणैः॥७९॥ शिरो गृहीत्वा केशेषु कबन्धश्च व्यदृश्यत। उद्यम्य च शितं खड्गं रुधिरेण परिप्लुतम्॥ ८०॥ अथोत्थितेषु बहुषु कबन्धेषु जनाधिप। तथा रुधिरगन्धेन योधान् कश्मलमाविशत्॥ ८१॥ मन्दीभूते ततः शब्दे पाण्डवानां महद्बलम्। अल्पावशिष्टैस्तुरगैरभ्यवर्त्तत सौबलः॥८२॥ ततोऽभ्यधावंस्त्वरिताः पाण्डवा जयगृद्धिनः। पदातयश्च नागाश्च सादिनश्चोद्यतायुधाः॥ ८३॥ कोष्ठकीकृत्य चाप्येनं परिक्षिप्य च सर्वशः। शस्त्रैर्नानाविधैर्जघ्नुर्युद्धपारं तितीर्षवः॥ ८४॥ त्वदीयांस्तांस्तु संप्रेक्ष्य सर्वतः समभिद्रुतान्। साश्वपत्तिद्विपरथाः पाण्डवानभिदुद्रुवुः॥ ८५॥ केचित् पदातयः पद्भिर्मुष्टिभिश्च परस्परम्। निजघ्नुः समरे शूराः क्षीणशस्त्रास्ततोऽपतन्॥८६॥ रथेभ्यो रथिनः पेतुर्द्विपेभ्यो हस्तिसादिनः। विमानेभ्य इव भ्रष्टाः सिद्धाः पुण्यक्षये यथा॥८७ एवमन्योऽन्यमायस्ता योधा जघ्नुर्महामृधे। पितॄन् भ्रातॄन् वयस्यांश्च पुत्रानपि तथापरे॥ ८८॥ एवमासीदमर्य्यादं युद्धं भरतसत्तम। प्रासासिबाणकलिले वर्त्तमाने सुदारुणे॥ ८९॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि संकुलयुद्धे
त्रयोविंशोऽध्यायः॥ २३॥

सञ्जय उवाच। तस्मिन् शब्दे मृदौ जाते पाण्डवैर्निहते बले। अश्वैः सप्तशतैः शिष्टैरुपावर्त्तत सौबलः ॥ १ ॥ स यात्वा वाहिनीं तूर्णमब्रवीद्धि त्वरन् युधि। युध्यध्वमिति संहृष्टाः पुनः पुनररिन्दमाः ॥ २ ॥ अपृच्छत् क्षत्रियांस्तत्र क्व तु राजा महारथः। शकुनेस्तु वचः श्रुत्वा त ऊचुर्भरतर्षभ। असौ तिष्ठति कौरव्यो रणमध्ये महारथः ॥ ३ ॥ यत्रैतत् सुमहच्छत्रं पूर्णचन्द्रसमप्रभम्। यत्रैते सतनुत्राणा रथास्तिष्ठन्ति दंशिताः ॥ ४ ॥ यत्रैष शब्दस्तुमुलः पर्जन्यनिनदोपमः। तत्र गच्छ द्रुतं राजंस्ततो द्रक्ष्यसि कौरवम् ॥ ५ ॥ एवमुक्तस्तु तैः शूरैः शकुनिः सौबलस्तदा। प्रययौ तत्र यत्रासौ पुत्रस्तव नराधिप। सर्वतः संवृतो वीरैः समरेष्वनिवर्त्तिभिः ॥ ६ ॥ ततो दुर्य्योधनं दृष्ट्वा रथानीके व्यवस्थितम्। सरथांस्तावकान् सर्वान् हर्षयन् शकुनिस्ततः ॥ ७ ॥ दुर्य्योधनमिदं वाक्यं हृष्टरूपो विशाम्पते। कृतकार्य्यमिवात्मानं मन्यमानोऽब्रवीन्नृपम् ॥ ८ ॥ जहि राजन्रथानीकमश्वाः सर्व्वे जिता मया। नात्यक्त्वा जीवितं संख्ये शक्यो जेतुं युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ हते तस्मिन्रथानीके पाण्डवेनाभिपालिते। गजानेतान् हनिष्यामः पदातींश्चेतरांस्तथा ॥ १० ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य तावका जयगृद्धिनः। जवेनाभ्यद्रवन् हृष्टाः पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ ११ ॥ सर्व्वे विधुततूणीराः प्रगृहीतशरासनाः। शरासनानि धुन्वाना सिंहनादं प्रचक्रिरे ॥ १२ ॥ ततो ज्यातलनिर्घोषः पुनरासीद्विशाम्पते। प्रादुरासीच्छराणाञ्च विमुक्तानां सुदारुणः ॥ १३ तान् समीपगतान् दृष्ट्वा जवेनोद्यतकार्म्मुकान्। उवाच देवकीपुत्रं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १४ ॥ चोदयाश्वानसंभ्रान्तः प्रविशैनं बलार्णवम्। अन्तमद्य गमिष्यामि शत्रुणां निशितैः शरैः ॥ १५ ॥ अष्टादश दिनान्यद्य युद्धस्यास्य जनार्द्दन। वर्त्तमानस्य महतः समासाद्य परस्परम् ॥ १६ ॥ अनन्तकल्पा ध्वजिनी भूत्वा ह्येषां

महात्मनाम् । वयमद्य गता युद्धे पश्य दैवं यथाविधम् ॥ १७ ॥ समुद्रकल्पञ्च बलं धार्त्तराष्ट्रस्य माधव । अस्मानासाद्य सञ्जातं गोष्पदोपममच्युत ॥ १८ ॥ हते भीष्मे तु सन्दध्याच्छिवं स्यादिह माधव । न च तत् कृतवान् मूढो धार्त्तराष्ट्रः सुबालिशः ॥ १९ ॥ उक्तं भीष्मेण यद्वाक्यं हितं पथ्यञ्च माधव । तच्चापि नासौ कृतवान् वीतबुद्धिः सुयोधनः ॥ २० ॥ तस्मिंस्तु निहते भीष्मे प्रच्युते पृथिवीतले । न जाने कारणं किन्नु येन युद्धमवर्त्तत ॥ २१ ॥ मूढांस्तु सर्वथा मन्ये धार्त्तराष्ट्रान् सुबालिशान् । पतिते शान्तनोः पुत्रे येऽकार्षुः संयुगं पुनः ॥ २२ ॥ अनन्तरञ्च निहते द्रोणे ब्रह्मविदां वरे । राधेये च विकर्णे च नैवाशाम्यत वैशसम् ॥२३॥ अल्पावशिष्टे सैन्येऽस्मिन् सूतपुत्रे च पातिते । सपुत्रे वै नरव्याघ्रे नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ २४ ॥ श्रुतायुषि हते शूरे जलसन्धे च पौरवे । श्रुतायुधे च नृपतौ नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ २५ ॥ भूरिश्रवसि शल्ये च शाल्वे चैव जनार्द्दन । आवन्त्येषु च वीरेषु नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ २६ ॥ जयद्रथे च निहते राक्षसे चाप्यलायुधे । वाह्लीके सोमदत्ते च नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ २७ ॥ भगदत्ते हते शूरे काम्बोजे च सुदक्षिणे । दुःशासने च निहते नैवाशाम्यत वैशसम् ॥२८॥ दृष्ट्वा च निहतान् शूरान् पृथङ्माण्डलिकान्नृपान् । बलिनश्च रणे कृष्ण नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ २९ ॥ अक्षौहिणीपतीन् दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे । मोहाद्वा यदि वा लोभान्नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ ३० ॥ को नु राजा कुले जातः कौरवेयो विशेषतः । निरर्थकं महद्वैरं कुर्य्यादन्यः सुयोधनात् ॥ ३१ ॥ गुणतोऽभ्यधिकं ज्ञात्वा बलतः शौर्य्यतोऽपि वा । अमूढ़ः को नु युध्येत जानन् प्राज्ञो हिताहितम् ॥ ३२ ॥ यन्न तस्य मनो ह्यासीत्त्वयोक्तस्य हितस्य च । प्रशमे पाण्डवैः सार्द्धं सोऽन्यस्य शृणुयात् कथम् ॥ ३३ ॥ येन शान्तनवो भीष्मो द्रोणो विदुर एव च । प्रत्याख्याताः

श्रमस्याथ किन्नु तस्याद्य भेषजम् ॥ ३४ ॥ मौढ्गाय्येन पिता वृद्धः प्रत्याख्यातो जनार्द्दन। तथा माता हितं वाक्यं भाषमाणा हितैषिणी। प्रत्याख्याता ह्यसत्कृत्य स कस्माद्रोचयेद्वचः ॥ ३५ ॥ कुलान्तकरणो व्यक्तं जात एष जनार्द्दन। तथास्य दृश्यते चेष्टा नीतिश्चैव विशाम्पतेः। नैष दास्यति नो राज्यमिति मे मतिरच्युत ॥ ३६ ॥ उक्तोऽहं बहुशस्तात विदुरेण महात्मना। न जीवन् दास्यते भागं धार्त्तराष्ट्रः कथञ्चन ॥ ३७ ॥ यावत् प्राणान्धारयति धृतराष्ट्रोऽपि मानद। तस्माद्युष्मासु पापोऽसौ प्रचरिष्यति पातकम् ॥३८॥ न च शक्योऽन्यथा जेतुमृते युद्धेन माधव। इत्यब्रवीत् सदा मां हि विदुरः सत्यदर्शनः ॥ ३९ ॥ तत् सर्व्वमद्य जानामि व्यवसायं दुरात्मनः। यदुक्तं वचनं तेन विदुरेण महात्मना ॥ ४० ॥ यो हि श्रुत्वा वचः पथ्यं जामदग्न्याद्यथातथम्। अवामन्यत दुर्ब्बुद्धिर्ध्रुवं नाशमुखे स्थितः ॥ ४१ ॥ उक्तं हि बहुभिः सिद्धैर्जातमात्रे सुयोधने। एनं प्राप्य दुरात्मानं क्षयं यत्रं गमिष्यति ॥ ४२ ॥ तदिदं वचनं तेषां निरुक्तं वै जनार्द्दन। क्षयं याता हि राजानो दुर्य्योधनकृते भृशम्। सोऽद्य सर्व्वान्रणे योधान्निहनिष्यामि माधव ॥ ४३ ॥ क्षत्रियेषु हतेष्वद्य शून्ये च शिविरे कृते। बधाय चात्मनोऽस्माभिः संयुगं रोचयिष्यति ॥ ४४ ॥ तदन्तं हि भवेद्वैरमनुमानेन माधव। एवं पश्यामि वार्ष्णेय चिन्तयन् प्रज्ञया स्वया ॥ ४५ ॥ विदुरस्य च वाक्येन चेष्टया च दुरात्मनः। संयाहि भारतीं वीर यावद्धन्मि शितैः शरैः। दुर्य्योधनं दुरात्मानं वाहिनीञ्चास्य संयुगे ॥ ४६ ॥ क्षेममद्य करिष्यामि धर्म्मराजस्य माधव। हत्वैतद्दुर्ब्बलं सैन्यं धार्त्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ ४७ ॥

सञ्जय उवाच। अभीषुहस्तो दाशार्हस्तथोक्तः सव्यसाचिना। तद्बलौघममित्राणामभीतः प्राविशद्रणे ॥ ४८ ॥ शरासनवनं घोरं शक्तिकण्टकसंवृतम्। गदापरिघपन्थानं रथनागमहाद्रुमम् ॥ ४९ ॥

हयपत्तिलताकीर्णं गाहमानो महायशाः । व्यरोचत्तत्र गोविन्दो रथेनातिपताकिना ॥ ५० ॥ ते हयाः पाण्डरा राजन् वहन्तोऽर्जुनमाहवे । दिक्षु सर्वास्वदृश्यन्त दाशार्हेण प्रचोदिताः ॥५१॥ ततः प्रायाद्रथेनाजौ सव्यसाची परन्तपः । किरञ्छरशतांस्तीक्ष्णान् वारिधारा इवाम्बुदः । प्रादुरासीन्महाशब्दः शराणां नतपर्वणाम् ॥ ५२ ॥ इषुभिश्छाद्यमानानां समरे सव्यसाचिना । असज्जन्तस्तनुत्रेषु शरौघाः प्रापतन् भुवि ॥ ५३ ॥ इन्द्राशनिसमस्पर्शा गाण्डीवप्रेषिताः शराः । नरान्नागान् समाहत्य हयांश्चापि विशाम्पते । अपतन्त रणे बाणाः पतङ्गा इव घोषिणः ॥ ५४ ॥ आसीत् सर्वमवच्छन्नं गाण्डीवप्रेषितैः शरैः । न प्राज्ञायन्त समरे दिशो वा विदिशोऽपि वा ॥ ५५ ॥ सर्वमासीज्जगत् पूर्णं पार्थनामाङ्कितैः शरैः । रुक्मपुङ्खैस्तैलधौतैः कर्मारपरिमार्जितैः ॥ ५६ ॥ ते दह्यमानाः पार्थेन पावकेनेव कुञ्जराः । समासीदन्त कौरव्या वध्यमानाः शितैः शरैः ॥ ५७ ॥ शरचापधरः पार्थः प्रज्वलन्निव भास्करः । ददाह समरे योधान् कक्षमग्निरिव ज्वलन् ॥ ५८ ॥ यथा वनान्ते वनपैर्विसृष्टः कक्षं दहेत् कृष्णगतिः सुघोषः । भूरिद्रुमं शुष्कलतावितानं भृशं समृद्धो ज्वलनः प्रतापी ॥ ५९ ॥ एवं स नाराचगणप्रतापी शरार्चिरुच्चावचतिग्मतेजाः । ददाह सर्वां तव पुत्रसेनाममृष्यमाणास्तरसा तरस्वी ॥ ६० ॥ तस्येषवः प्राणहराः सुमुक्ता नासज्जन् वै वर्मसु रुक्मपुङ्खाः । न स द्वितीयं प्रमुमोच बाणं नरे हये वा परमद्विपे वा ॥ ६१ ॥ अनेकरूपाकृतिभिर्हि बाणैर्महारथानीकमनुप्रविश्य । स एव एकस्तव पुत्रसेनां जघान दैत्यानिव वज्रपाणिः ॥ ६२ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अर्जुनपराक्रमे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

सञ्जय उवाच। अस्यतां यतमानानां शूराणामनिवर्त्तिनाम्।
सङ्कल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनञ्जयः॥ १॥ इन्द्राशनिसम-
स्पर्शानविषह्यान्महौजसः। विसृजन् दृश्यते बाणान् धारा मुञ्च-
न्निवाम्बुदः॥ २॥ तत् सैन्यं भरतश्रेष्ठ वध्यमानं किरीटिना।
संप्रदुद्राव संग्रामात्तव पुत्रस्य पश्यतः॥ ३॥ पितॄन् भ्रातॄन् परि-
त्यज्य वयस्यानपि चापरे। हतधुर्य्या रथाः केचिद्धतसूतास्तथा-
परे। भग्नेषायुगचक्राक्षाः केचिदासन् विशाम्पते॥ ४॥ अन्येषां
सायकाः क्षीणास्तथान्ये शरपीड़िताः। अक्षता युगपत् केचित्
प्राद्रवन् भयपीड़िताः॥ ५॥ केचित् पुत्रानुपादाय हतभूयिष्ठ-
वाहनाः। विचुक्रुशुः पितॄनन्ये सहायानपरे पुनः॥ ६॥ बान्ध-
वांश्च नरव्याघ्र भ्रातॄन् सम्बन्धिनस्तथा। दुद्रुवुः केचिदुत्सृज्य
तत्र तत्र विशाम्पते॥ ७॥ बहवोऽत्र भृशं विद्धा मुह्यमाना महा-
रथाः। निष्टनन्तः स्म दृश्यन्ते पार्थबाणाहता नराः॥ ८॥ तानन्ये
रथमारोप्य आश्वास्याथ मुहूर्त्तकम्। विश्रान्ताश्च वितृष्णाश्च
पुनर्युद्धाय जग्मिरे॥ ९॥ तानपास्य गताः केचित् पुनरेव युयुत्-
सवः। कुर्व्वन्तस्तव पुत्रस्य शासनं युद्धदुर्मदाः॥ १०॥ पानीय-
मपरे पीत्वा पर्य्याश्वास्य च वाहनम्। वर्म्माणि च समारोप्य
केचित् भरतसत्तम॥ ११॥ समाश्वास्यापरे भ्रातॄन् निक्षिप्य
शिविरेऽपि च। पुत्रानन्ये पितॄनन्ये पुनर्युद्धमरोचयन्॥ १२॥
सज्जयित्वा रथान् केचित् यथामुख्यं विशाम्पते। आप्लुत्य पाण्ड-
वानीकं पुनर्युद्धमरोचयन्॥ १३॥ ते शूराः किङ्किणीजालैः समा-
च्छन्ना बभासिरे। त्रैलोक्यविजये युक्ता यथा दैतेयदानवाः॥१४॥
आगम्य सहसा केचिद्रथैः स्वर्णविभूषितैः। पाण्डवानामनीकेषु
धृष्टद्युम्नमयोधयन्॥ १५॥ धृष्टद्युम्नोऽपि पाञ्चाल्यः शिखण्डी च
महारथः। नाकुलिश्च शतानीको रथानीकमयोधयन्॥ १६॥
पाञ्चाल्यस्तु ततः क्रुद्धः सैन्येन महता वृतः। अभ्यधावत् सुसंरब्धां-

स्तावकान् हन्तुमुद्यतः॥ १७॥ ततस्तापततस्तस्य तव पुत्रो जनाधिप। बाणसङ्घाननेकान् वै प्रेषयामास भारत॥१८॥ धृष्टद्युम्नस्ततो राजंस्तव पुत्रेण धन्विना। नाराचैर्बहुभिः क्षिप्रं बाह्वोरुरसि चार्पितः॥ १९॥ सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तोत्राहित इव द्विपः। तस्याश्वांश्चतुरो बाणैः प्रेषयामास मृत्यवे। सारथेश्चास्य भल्लेन शिरः कायादपाहरत्॥२०॥ ततो दुर्य्योधनो राजा पृष्ठमारुह्य वाजिनः। अपाक्रामद्धतरथो नातिदूरमरिन्दमः॥२१॥ दृष्ट्वा तु हतविक्रान्तं स्वमनीकं महाबलः। तव पुत्रो महाराज प्रययौ यत्र सौबलः॥ २२॥ ततो रथेषु भग्नेषु त्रिसाहस्रा महाद्विपाः। पाण्डवान्रथिनः पञ्च समन्तात् पर्य्यवारयन्॥ २३॥ ते वृता समरे पञ्च गजानीकेन भारत। अशोभन्त नरव्याघ्र ग्रहा व्याप्ता घनैरिव॥ २४॥ ततोऽर्जुनो महाराज लब्धलक्षो महाभुजः। विनिर्ययौ रथेनैव श्वेताश्वः कृष्णसारथिः॥ २५॥ तैः समन्तात् परिवृतः कुञ्जरैः पर्वतोपमैः। नाराचैर्विमलैस्तीक्ष्णैर्गजानीकमपोथयत्॥ २६॥ तत्रैकबाणनिहतानपश्याम महागजान्। पतितान् पात्यमानांश्च निर्भिन्नान् सव्यसाचिना॥ २७॥ भीमसेनस्तु तान् दृष्ट्वा नागान्मत्तगजोपमः। करेण गृह्य महतीं गदामभ्यद्रवद्बली। अथाप्लुत्य रथात्तूर्णं दण्डपाणिरिवान्तकः॥२८॥ तमुद्यतगदं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथम्। वित्रेसुस्तावकाः सैन्याः शकृन्मूत्रे प्रसुस्रुवुः। आविग्नञ्च बलं सर्वं गदाहस्ते वृकोदरे॥२९॥ गदया भीमसेनेन भिन्नकुम्भान्रजस्वलान्। धावमानानपश्याम कुञ्जरान् पर्वतोपमान्॥ ३०॥ प्रधाव्य कुञ्जरास्ते तु भीमसेनगदाहताः। पेतुरार्त्तस्वरं कृत्वा छिन्नपक्षा इवाद्रयः॥ ३१॥ तान् भिन्नकुम्भान् सुबहून् द्रवमाणानितस्ततः। पतमानांस्तु संप्रेक्ष्य वित्रेसुस्तव सैनिकाः॥ ३२॥ युधिष्ठिरोऽपि संक्रुद्धो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ। गार्द्धपत्रैः शितैर्बाणैर्जघ्नुर्वै गजयोधिनः॥३३॥

धृष्टद्युम्नस्तु समरे पराजित्य नराधिपम् । अपक्रान्ते तव सुते हयपृष्ठं समाश्रिते । दृष्ट्वा च पाण्डवान् सर्व्वान् कुञ्जरैः परिवारितान् ॥ ३४ ॥ धृष्टद्युम्नो महाराज सह सर्व्वैः प्रभद्रकैः । पुत्रः पाञ्चालराजस्य जिघांसुः कुञ्जरान् ययौ ॥ ३५ ॥ अदृष्ट्वा तु रथानीके दुर्य्योधनमरिन्दमम् । अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्म्मा च सात्वतः । अपृच्छन् क्षत्रियांस्तत्र क्व नु दुर्य्योधनो गतः ॥ ३६ ॥ अपश्यमाना राजानं वर्त्तमाने जनक्षये । मन्वाना निहतं तत्र तव पुत्रं महारथाः । विषण्णवदना भूत्वा पर्य्यपृच्छन्त ते सुतम् ॥ ३७ ॥ आहुः केचिद्धते सूते प्रयातो यत्र सौवलः ॥ ३८ ॥ अपरे त्वब्रुवंस्तत्र क्षत्रिया भृशविक्षताः । दुर्य्योधनेन किं कार्य्यं द्रक्ष्यध्वं यदि जीवति । युध्यध्वं सहिताः सर्व्वे किं वो राजा करिष्यति ॥ ३९ ॥ ते क्षत्रियाः क्षतैर्गात्रैर्हतभूयिष्ठवान्धवाः । शरैः संपीड्यमानाश्च नातिव्यक्तमिवाब्रुवन् ॥ ४० ॥ इदं सर्व्वं बलं हन्मो येन स्म परिवारिताः । एते सर्व्वे गजान् हत्वा उपायान्ति स्म पाण्डवाः ॥ ४१ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तेषामश्वत्थामा महाबलः । भित्त्वा पाञ्चालराजस्य तदनीकं दुरुत्सहम् ॥ ४२ ॥ कृपश्च कृतवर्म्मा च प्रययुर्यत्र सौवलः । रथानीकं परित्यज्य शूराः सुदृढधन्विनः ॥ ४३ ॥ ततस्तेषु प्रयातेषु धृष्टद्युम्नपुरस्कृताः । आययुः पाण्डवा राजन् विनिघ्नन्तः स्म तावकान् ॥ ४४ ॥ दृष्ट्वा तु तानापततः संप्रहृष्टान् महारथान् । पराक्रान्तांस्तथा वीरान्निराशञ्जीविते तदा । विवर्णमुखभूयिष्ठमभवत्तावकं बलम् ॥ ४५ ॥ परिक्षीणबलान् दृष्ट्वा तानहं परिवारितान् । राजन् बलेन द्व्यङ्गेन त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ ४६ ॥ आत्मना पञ्चमोऽयुध्यं पाञ्चालस्य बलेन ह । तस्मिन् देशे व्यवस्थाप्य यत्र शारद्वतः स्थितः ॥ ४७ ॥ संप्रयुद्धा वयं पञ्च किरीटिशरपीड़िताः । धृष्टद्युम्नं महानीकं तत्र नोऽभूद्रणो महान् । जितास्तेन वयं सर्व्वे व्यपयाम रणात्ततः ॥ ४८ ॥ अथापश्यं सात्यकिं

तमुपायान्तं महारथम् । रथैश्चतुःशतैर्वीरो माद्रीपुत्रवदाद्रवे ॥ ४९ ॥ धृष्टद्युम्नादहं मुक्तः कथञ्चिच्छ्रान्तवाहनात् । पतितो माधवानीकं दुष्कृती नरकं यथा । तत्र युद्धमभूद्घोरं मुहूर्त्तमतिदारुणम् ॥ ५० ॥ सात्यकिस्तु महाबाहुर्मम हत्वा परिच्छदम् । जीवग्राहमग्रह्णान्मां मूर्च्छितं पतितं भुवि ॥ ५१ ॥ ततो मुहूर्त्तादिव तद्गजानीकमवध्यत । गदया भीमसेनेन नाराचैरर्जुनेन च ॥ ५२ ॥ प्रतिपिष्टैर्महानागैः समन्तात् पर्वतोपमैः । नातिप्रसिद्धेव गतिः पाण्डवानामजायत ॥ ५३ ॥ रथमार्गांस्ततश्चक्रे भीमसेनो महाबलः । पाण्डवानां महाराज व्यपाकर्षन् महागजान् ॥५४॥ अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः । अपश्यन्तो रथानीके दुर्य्योधनमरिन्दमम् । राजानं मृगयामासुस्तव पुत्रं महारथम् ॥ ५५ ॥ परित्यज्य च पाञ्चाल्यं प्रयाता यत्र सौबलः । राज्ञो दर्शनसम्विग्ना वर्त्तमाने जनक्षये ॥ ५६ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि संकुलयुद्धे
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

सञ्जय उवाच । गजानीके हते तस्मिन् पाण्डुपुत्रेण भारत । बध्यमाने बले चैव भीमसेनेन संयुगे ॥ १ ॥ चरन्तञ्च तथा दृष्ट्वा भीमसेनमरिन्दमम् । दण्डहस्तं यथा क्रुद्धमन्तकं प्राणहारिणम् ॥ २ ॥ समेत्य समरे राजन् हतशेषाः सुतास्तव । अदृश्यमाने कौरव्ये पुत्रे दुर्य्योधने तव । सोदराः सहिता भूत्वा भीमसेनमुपाद्रवन् ॥ ३ ॥ दुर्मर्षणः श्रुतान्तश्च जैत्रो भूरिबलो रविः । जयत्सेनः सुजातश्च तथा दुर्विषहोऽरिहा ॥ ४ ॥ दुर्विमोचननामा च दुष्प्रधर्षस्तथैव च । श्रुतर्वा च महाबाहुः सर्वे युद्धविशारदाः

॥ ५ ॥ इत्येते सहिता भूत्वा तव पुत्राः समन्ततः। भीमसेन-मभिद्रुत्य रुरुधुः सर्वतो दिशम् ॥ ६ ॥ ततो भीमो महाराज स्वरथं पुनरास्थितः। मुमोच निशितान् बाणान् पुत्राणां तव मर्मसु ॥ ७ ॥ ते कीर्य्यमाणा भीमेन पुत्रास्तव महारणे। भीम-सेनमपाकर्षन् प्रवणादिव कुञ्जरम् ॥ ८ ॥ ततः क्रुद्धो रणे भीमः शिरो दुर्मर्षणस्य ह। क्षुरप्रेण प्रमथ्याशु पातयामास भूतले। ततोऽपरेण भल्लेन सर्व्वावरणभेदिना। श्रुतान्तमवधीद्भीमस्तव पुत्रं महारथम् ॥ १० ॥ जयत्सेनं ततो विद्ध्वा नाराचेन हसन्निव। पातयामास कौरव्यं रथोपस्थादरिन्दमः। स पपात रथाद्राजन् भूमौ तूर्णं ममार च ॥ ११ ॥ श्रुतर्वा च ततो भीमं क्रुद्धो विव्याध ते सुतः। शतेन गृध्रवाजानां शराणां नतपर्व्वणाम् ॥ १२ ॥ ततः क्रुद्धो रणे भीमो जैत्रं भूरिबलं रविम्। त्रीनेतांस्त्रिभिरानर्च्छ-द्विषाग्निप्रतिमैः शरैः ॥ १३ ॥ ते हता न्यपतन् भूमौ स्यन्दनेभ्यो महारथाः। वसन्ते पुष्पशवला निकृत्ता इव किंशुकाः ॥ १४ ॥ ततोऽपरेण तीक्ष्णेन नाराचेन परन्तपः। दुर्विमोचनमाहत्य प्रेष-यामास मृत्यवे ॥ १५ ॥ स हतः प्रापतद्भूमौ स्वरथाद्रथिनां वरः। गिरेस्तु कूटजो भग्नो मारुतेनेव पादपः ॥ १६ ॥ दुष्प्रधर्षं तत-श्चैव सुजातञ्च सुतौ तव। एकैकं न्यवधीत् सङ्ख्ये द्वाभ्यां द्वाभ्या-ञ्चमूमुखे। तौ शिलीमुखविद्धाङ्गौ पेततू रथसत्तमौ ॥ १७ ॥ ततः पतन्तमपरमभिवीक्ष्य सुतं तव। भल्लेन प्रतिविव्याध भीमो दुर्विषहं रणे। स पपात हतो वाहात् पश्यतां सर्व्वधन्विनाम् ॥१८॥ दृष्ट्वा तु निहतान् भ्रातॄन् बहूनेकेन संयुगे। अमर्षवशमापन्नः श्रुतर्वा भीममभ्ययात् ॥ १९ ॥ विक्षिपन् सुमहच्चापं कार्त्तस्वर-विभूषितम्। विसृजन् सायकांश्चैव विषाग्नि प्रतिमान् बहून् ॥२०॥ स तु राजन् धनुश्छित्त्वा पाण्डवस्य महामृधे। अथैन छिन्न-धन्वानं विंशत्या समवाकिरत् ॥ २१ ॥ ततोऽन्यद्धनुरादाय भीम-

सेनो महारथः। अवाकिरत्तत्र सुतं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥२२॥ महदासीत्तयोर्युद्धं चित्ररूपं भयानकम्। यादृशं समरे पूर्वं जम्भवासवयोर्विभो ॥२३॥ तयोस्तत्र शरैर्मुक्तैर्यमदण्डनिभैः शितैः। समाच्छन्ना धरा सर्वा खञ्च सर्वा दिशस्तथा ॥ २४ ॥ ततः श्रुतर्वा संक्रुद्धो धनुरादाय सायकैः। भीमसेनं रणे राजन् बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ २५ ॥ सोऽतिविद्धो महाराज तव पुत्रेण धन्विना। भीमः संचुक्षुभे क्षुब्धः पर्वणीव महोदधिः ॥ २६ ॥ ततो भीमो रुषाविष्टः पुत्रस्य तव मारिष। सारथिं चतुरश्चाश्वान् वाणैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ २७ ॥ विरथं तं समालक्ष्य विशिखैर्लोमवाहिभिः। अवाकिरदमेयात्मा दर्शयन् पाणिलाघवम् ॥ २८ ॥ श्रुतर्वा विरथो राजन्नाददे खड्गचर्मणी। अथास्याददतः खड्गं शतचन्द्रञ्च भानुमत्। क्षुरप्रेण शिरः कायात् पातयामास पाण्डवः ॥ २९ ॥ छिन्नोत्तमाङ्गस्य ततः क्षुरप्रेण महात्मनः। पपात कायः स रथाद्वसुधामनुनादयन् ॥ ३० ॥ तस्मिन् निपतिते वीरे तावका भयमोहिता। अभ्यद्रवन्त संग्रामे भीमसेनं युयुत्सवः ॥ ३१ ॥ तानापतत एवाशु हतशेषाद्वलार्णवात्। दंशितः प्रतिजग्राह भीमसेनः प्रतापवान्। ते तु तं वै समासाद्य परिवव्रुः समन्ततः ॥ ३२ ॥ ततस्तु संवृतो भीमस्तावकैर्निशितैः शरैः। पीडयामास तान् सर्वान् सहस्राक्ष इवासुरान् ॥ ३३ ॥ ततः पञ्च शतान् हत्वा सवरूथान् महारथान्। जघान कुञ्जरानीकं पुनः सप्तशतं युधि ॥ ३४ ॥ हत्वा दशसहस्राणि पत्तीनां परमेषुभिः। वाजिनाञ्च शतान्यष्टौ पाण्डवः स विराजते ॥ ३५ ॥ भीमसेनस्तु कौन्तेयो हत्वा युद्धे सुतांस्तव। मेने कृतार्थमात्मानं सफलं जन्म च प्रभो ॥ ३६ ॥ तं तथा युध्यमानं वै विनिघ्नन्तञ्च तावकान्। ईक्षितुं नोत्सहन्ते स्म तव सैन्यानि मारिष ॥ ३७ ॥ विद्राव्य तु कुरून् सर्वांस्तांश्च हत्वा पदानुगान्। दोर्भ्यां शब्दं ततश्चक्रे त्रासयानो

महाद्विपान् ॥ ३८ ॥ हतभूयिष्ठयोधा तु तव सेना विशाम्पते ।
किञ्चिच्छेषा महाराज कृपणा समपद्यत ॥ ३९ ॥

इति मल्लपर्व्वणि शल्यवधपर्व्वणि दुर्मर्षणादिवधे
षड्‌विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सञ्जय उवाच । दुर्य्योधनो महाराज सुदर्शश्चापि ते सुतः ।
हतशेषौ तदा सङ्ख्ये वाजिमध्ये व्यवस्थितौ ॥ १ ॥ ततो दुर्य्यो-
धनं दृष्ट्वा वाजिमध्ये व्यवस्थितम् । उवाच देवकीपुत्त्रः कुन्तीपुत्त्रं
धनञ्जयम् ॥ २ ॥ शत्रवो हतभूयिष्ठा ज्ञातयः परिपालिताः ।
गृहीत्वा सञ्जयञ्चासौ निवृत्तः शिनिपुङ्गवः ॥ ३ ॥ परिश्रान्तश्च
नकुलः सहदेवश्च भारत । योधयित्वा रणे पापान् धार्त्तराष्ट्रान्
सहानुगान् ॥ ४ ॥ दुर्य्योधनमभित्यज्य त्रय एते व्यवस्थिताः ।
कृपश्च कृतवर्म्मा च द्रौणिश्चैव महारथः ॥ ५ ॥ असौ तिष्ठति
पाञ्चाल्यः श्रिया परमया युतः । दुर्य्योधनबलं हत्वा सह सर्व्वैः
प्रभद्रकैः ॥ ६ ॥ असौ दुर्य्योधनः पार्थ वाजिमध्ये व्यवस्थितः ।
छत्रेण ध्रियमाणेन प्रेक्षमाणो मुहुर्मुहुः ॥ ७ ॥ प्रतिव्यूह्य बलं
सर्व्वं रणमध्ये व्यवस्थितः । एनं हत्वा शितैर्बाणैः कृतकृत्यो भवि-
ष्यसि ॥ ८ ॥ गजानीकं हतं दृष्ट्वा त्वाञ्च प्राप्तमरिन्दमम् । यावन्न
विद्रवन्त्येते तावज्जहि सुयोधनम् ॥ ९ ॥ यातु कश्चित्तु पाञ्चाल्यं
क्षिप्रमागम्यतामिति । परिश्रान्तबलस्तात नैष मुच्येत किल्बिषी
॥ १० ॥ तव हत्वा बलं सर्व्वं सङ्ग्रामे धृतराष्ट्रजः । जितान् पाण्डु-
सुतान् मत्वा रूपं धारयते महत् ॥ ११ ॥ निहतं स्वबलं मत्वा
पीडितञ्चापि पाण्डवैः । ध्रुवमेष्यति संग्रामे बधायैवात्मनो नृपः ।
एवमुक्तः फाल्गुनस्तु कृष्णं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ धृतराष्ट्रसुताः
सर्व्वे हता भीमेन मानद । यावेतावास्थितौ कृष्ण तावद्य न

भविष्यतः ॥ १३ ॥ हतो भीष्मो हतो द्रोणः कर्णो वैकर्त्तनो हतः। मद्रराजो हतः शल्यो हतः कृष्ण जयद्रथः ॥ १४ ॥ हयाः पञ्चशताः शिष्टाः शकुनेः सौबलस्य च। रथानाञ्च शते शिष्टे द्वे एव तु जनार्द्दन। दन्तिनाञ्च शतं साग्रं त्रिसाहस्राः पदातयः ॥ १५ ॥ अश्वत्थामा कृपश्चैव त्रिगर्त्ताधिपतिस्तथा। उलूकः शकुनिश्चैव कृतवर्मा च सात्त्वतः ॥१६॥ एतद्बलमभूच्छेषं धार्त्तराष्ट्रस्य माधव। मोक्षो न नूनं कालाद्धि विद्यते भुवि कस्यचित् ॥ १७ ॥ तथा विनिहते सैन्ये पश्य दुर्य्योधनं स्थितम्। अद्याहनि महाराजो हतामित्रो भविष्यति। न हि मे मोक्ष्यते कश्चित् परेषामिति चिन्तये ॥ १८ ॥ ये त्वद्य समरं कृष्ण न हास्यन्ति रणोत्कटाः। तान् वै सर्वान् हनिष्यामि यद्यपि स्युरमानुषाः ॥ १९ ॥ अद्य युद्धे सुसंक्रुद्धो दीर्घं राज्ञः प्रजागरम्। अपनेष्यामि गान्धारं पातयित्वा शितैः शरैः ॥ २० ॥ निकृत्या वै दुराचारो यानि रत्नानि सौबलः। सभायामहरद्द्यूते पुनस्तान्याहराम्यहम् ॥२१॥ अद्य ता अपि वेत्स्यन्ति सर्वा नागपुरस्त्रियः। श्रुत्वा पतींश्च पुत्रांश्च पाण्डवैर्निहतान् युधि ॥ २२ ॥ समाप्तमद्य वै कर्म सर्वं कृष्ण भविष्यति। अद्य दुर्य्योधनो दीप्तां श्रियं प्राणांश्च त्यक्ष्यति ॥ २३ ॥ नापयाति भयात् कृष्णसंग्रामादद्य चेन्मम। निहतं विद्धि वार्ष्णेय धार्त्तराष्ट्रं सुबालिशम् ॥ २४ ॥ मम ह्येतदशक्तं वै वाजिवृन्दमरिन्दम। सोढुं ज्यातलनिर्घोषं याहि यावन्निहन्म्यहम् ॥ २५ ॥ एवमुक्तस्तु दाशार्हः पाण्डवेन मनस्विना। अचोदय द्धयान्राजन् दुर्य्योधनबलं प्रति ॥ २६ ॥ तदनीकमभिप्रेक्ष्य त्रयः सज्जा महारथाः। भीमसेनोऽर्ज्जुनश्चैव सहदेवश्च मारिष। प्रययुः सिंहनादेन दुर्य्योधनजिघांसया ॥ २७ ॥ तान् प्रेक्ष्य सहितान् सर्वान् जवेनोद्यतकार्मुकान्। सौबलोऽभ्यद्रवद्युद्धे पाण्डवानाततायिनः ॥ २८ ॥ सुदर्शनस्तव सुतो भीमसेनं समभ्ययात्। सुशर्मा

शकुनिश्चैव युयुधाते किरीटिना। सहदेवं तव सुतो हयपृष्ठगतो-ऽभ्ययात्॥ २९॥ ततो हि यत्नतः चिप्रं तव पुत्रो जनाधिप। प्रासेन सहदेवस्य शिरसि प्राहरद्गृधम्॥ ३०॥ सोपाविशद्रथोपस्थे तव पुत्रेण ताड़ितः। रुधिराप्लुतसर्वाङ्ग आशीविष इव श्वसन्॥ ३१॥ प्रतिलभ्य ततः संज्ञां सहदेवो विशाम्पते। दुर्य्योधनं शरैस्तीच्णैः संक्रुद्धः समवाकिरत्॥ ३२॥ पार्थोऽपि युधि विक्रम्य कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः। शूराणामश्वपृष्ठेभ्यः शिरांसि निचकर्त्त ह॥ ३३॥ तदनीकं तदा पार्थो व्यधमद्बहुभिः शरैः। पातयित्वा हयान् सर्वांस्त्रिगर्त्तानां रथान् ययौ॥ ३४॥ ततस्ते सहिता भूत्वा त्रिगर्त्तानां महारथाः। अर्जुनं वासुदेवञ्च शर-वर्षैरवाकिरन्॥ ३५॥ सत्यकर्म्माणमाचिप्य चुरप्रेण महायशाः। ततोऽस्य स्यन्दनस्येषां चिच्छेद पाण्डुनन्दनः॥ ३६॥ शिला-शितेन च विभो चुरप्रेण महायशाः। शिरश्चिच्छेद प्रहसंस्तप्त-काञ्चनभूषणम्॥ ३७॥ सत्येषुमथ चादत्त योधानां मिषतां ततः। यथा सिंहो वने राजन् मृगं परिबुभुचितः॥ ३८॥ तं निहत्य ततः पार्थः सुशर्म्माणं त्रिभिः शरैः। विद्ध्वा तानहनत् सर्वान्रथान्-रुक्मविभूषितान्॥ ३९॥ ततः प्रायात्त्वरन् पार्थो दीर्घकालं सुसंभृतम्। मुञ्चन् क्रोधविषं तीच्णं प्रस्थलाधिपतिं प्रति॥ ४०॥ तमर्ज्जुनः पृषत्कानां शतेन भरतर्षभ। पूरयित्वा ततो वाहानहन-त्तस्य धन्विनः॥ ४१॥ ततः शरं समाधाय यमदण्डोपमं परम्। सुशर्म्माणं समुद्दिश्य चिचेपाशु हसन्निव॥ ४२॥ स शरः प्रेषित-स्तेन क्रोधदीप्तेन धन्विना। सुशर्म्माणं समासाद्य बिभेद हृदयं रणे॥ ४३॥ स गतासुर्म्महाराज पपात धरणीतले। नन्दयन् पाण्डवान् सर्वान् व्यथयंश्चापि तावकान्॥ ४४॥ सुशर्म्माणं रणे हत्वा पुत्रानस्य महारथान्। सप्त चाष्टौ च त्रिंशच्च शायकैरनयत् चयम्॥ ४५॥ ततोऽस्य निशितैर्वाणैः सर्वान् हत्वा पदानुगान्।

अभ्ययाद्भारतीं सेनां हतशेषां महारथः ॥ ४६ ॥ भीमस्तु समरे क्रुद्धः पुत्रं तव जनाधिप । सुदर्शनमदृश्यन्तं शरैश्चक्रे हसन्निव ॥ ४७ ॥ ततोऽस्य प्रहसन् क्रुद्धः शिरः कायादपाहरत् । क्षुर-प्रेण सुतीक्ष्णेन स हतः प्रापतद्भुवि ॥ ४८ ॥ तस्मिंस्तु निहते वीरे ततस्तस्य पदानुगाः । परिवव्रू रणे भीमं किरन्तो विशिखा-ञ्छितान् ॥ ४९ ॥ ततस्तु निशितैर्बाणैस्तदनीकं वृकोदरः । इन्द्राशनिसमस्पर्शैः समन्तात् पर्यवाकिरत् । ततः क्षणात्तु तान् भीमो न्यहनद्भरतर्षभ ॥ ५० ॥ तेषु तूच्छिद्यमानेषु सेनाध्यक्षा महाबलाः । भीमसेनं समासाद्य ततोऽयुध्यन्त भारत ॥ ५१ ॥ तांस्तु सर्वान् शरै राजन्नवाकिरत पाण्डवः । तथैव तावका राजन् पाण्डवेयान् महारथान् । शरवर्षेण महता समन्तात् पर्यवारयन् ॥ ५२ ॥ व्याकुलं तदभूत् सर्वं पाण्डवानां परैः सह । तावकानाञ्च समरे पाण्डवेयैर्युयुत्सताम् ॥ ५३ ॥ तत्र योधास्तदा पेतुः परस्परसमाहताः । उभयोः सेनयो राजन् संशोचन्तः स्म बान्धवान् ॥ ५४ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि संकुलयुद्धे
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

सञ्जय उवाच । तस्मिन् प्रवृत्ते संग्रामे नरवाजिगजक्षये । शकुनिः सौबलो राजन् सहदेवं समभ्ययात् ॥ १ ॥ ततोऽस्या-पततस्तूर्णं सहदेवः प्रतापवान् । शरौघान् प्रेषयामास पतङ्गानिव शीघ्रगान् । उलूकश्च रणे भीमं विव्याध दशभिः शरैः ॥ २ ॥ शकुनिस्तु महाराज भीमं विद्धा त्रिभिः शरैः । सायकानां नवत्या वै सहदेवमवाकिरत् ॥ ३ ॥ ते शूराः समरे राजन् समासाद्य परस्परम् । विव्यधुर्निशितैर्बाणैः कङ्कबर्हिणवाजितैः । स्वर्णपुङ्खैः

शिलाधौतैराकर्णात् प्रहितैः शरैः॥ ४॥ तेषाञ्चापभुजोत्सृष्टा शरवृष्टिर्विशाम्पते। आच्छादयद्रिपून् सर्वान् धारा इव पयोमुचः ॥ ५॥ ततः क्रुद्धो रणे भीमः सहदेवश्च वीर्य्यवान्। चेरतुः कदनं सङ्ख्ये कुर्वन्तौ सुमहाबलौ॥ ६॥ ताभ्यां शरशतैश्छन्नं तद्बलं तव भारत। अन्धकारमिवाकाशमभवत्तत्र तत्र ह॥ ७॥ अश्वैर्विपरिधावद्भिः शरैश्छन्नैर्विशाम्पते। तत्र तत्र कृतो मार्गो विकर्षद्भिर्हतान् बहून्॥ ८॥ निहतानां हयानान्तु सहैव हययोधिभिः। चर्म्मभिर्विनिकृत्तैश्च प्रासैश्छिन्नैश्च मारिष॥ ९॥ असिभिः शक्तिभिश्चैव तोमरैश्च समन्ततः। संछन्ना पृथिवी जज्ञे कुसुमैः शबला इव॥ १०॥ योधास्तत्र महाराज समासाद्य परस्परम्। व्यचरन्त रणे क्रुद्धा विनिघ्नन्तः परस्परम्॥ ११॥ उद्वृत्तनयनै रोषात् सन्दष्टौष्ठपुटैर्मुखैः। सकुण्डलैर्मही छन्ना पद्मकिञ्जल्कसन्निभैः॥ १२॥ भुजैश्छिन्नैर्महाराज नागराजकरोपमैः। साङ्गदैः सतनुत्रैश्च सासिप्रासपरश्वधैः॥ १३॥ कबन्धैरुत्थितैश्छिन्नैर्नृत्यद्भिश्चापरैर्युधि। क्रव्यादगणसङ्कीर्णा घोराभूत् पृथिवी विभो॥ १४॥ अल्पावशिष्टे सैन्ये तु कौरवेयान् महाहवे। प्रहृष्टाः पाण्डवाः भूत्वा निन्यिरे यमसादनम्॥ १५॥ एतस्मिन्नन्तरे शूरः सौबलेयः प्रतापवान्। प्रासेन सहदेवस्य शिरसि प्राहरद्भृशम्। स विह्वलो महाराज रथोपस्थ उपाविशत्॥ १६॥ सहदेवं तथा दृष्ट्वा भीमसेनः प्रतापवान्। सर्वसैन्यानि संक्रुद्धो वारयामास भारत॥१७॥ निर्बिभेद च नाराचैः शतशोऽथ सहस्रशः। विनिर्भिद्याकरोच्चैव सिंहनादमरिन्दमः॥१८॥ तेन शब्देन वित्रस्ताः सर्व्वे सहयवारणाः। प्राद्रवन् सहसा भीताः शकुनेश्च पदानुगाः॥ १९॥ प्रभग्नानथ तान् दृष्ट्वा राजा दुर्य्योधनोऽब्रवीत्। निवर्त्तध्वमधर्म्मज्ञा युध्यध्वं किं सृतेन वः॥ २०॥ इह कीर्त्तिं समाधाय प्रेत्य लोकान् समश्नुते।

प्राणान् जहाति यो वीरो युधि पृष्ठमदर्शयन् ॥ २१ ॥ एवमुक्तास्तु ते राज्ञा सौबलस्य पदानुगाः। पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ २२ ॥ द्रवद्भिस्तत्र राजेन्द्र कृतः शब्दोऽतिदारुणः। क्षुब्धसागरसङ्काशः क्षुभितः सर्वतोऽभवत् ॥ २३ ॥ तांस्तथापततो दृष्ट्वा सौबलस्य पदानुगान्। प्रत्युद्ययुर्महाराज पाण्डवा विजये स्थिताः ॥ २४ ॥ प्रत्याश्वास्य च दुर्द्धर्षः सहदेवो विशाम्पते। शकुनिं दशभिर्विद्ध्वा हयांश्चास्य त्रिभिः शरैः। धनुश्चिच्छेद च शरैः सौबलस्य हसन्निव ॥ २५ ॥ अथान्यद्धनुरादाय शकुनिर्युद्ध-दुर्मदः। विव्याध नकुलं षष्ट्या भीमसेनञ्च सप्तभिः ॥ २६ ॥ उलूकोऽपि महाराज भीमं विव्याध सप्तभिः। सहदेवञ्च सप्तत्या परीप्सन् पितरं रणे ॥ २७ ॥ तं भीमसेनः समरे विव्याध निशितैः शरैः। शकुनिञ्च चतुःषष्ट्या पार्थस्तांश्च त्रिभिस्त्रिभिः ॥ २८ ॥ ते हन्यमाना भीमेन नाराचैस्तैलपायितैः। सहदेवं रणे क्रुद्धाश्छादयन् शरवृष्टिभिः। पर्वतं वारिधाराभिः सविद्युत इवाम्बुदाः ॥ २९ ॥ ततोऽस्यापततः शूरः सहदेवः प्रतापवान्। उलूकस्य महाराज भल्लेनापाहरच्छिरः ॥ ३० ॥ स जगाम रथाद्भूमिं सहदेवेन पातितः। रुधिराप्लुतसर्वाङ्गो नन्दयन् पाण्डवान् युधि ॥ ३१ ॥ पुत्रन्तु निहतं दृष्ट्वा शकुनिस्तत्र भारत। साश्रु-कण्ठो विनिश्वस्य क्षत्तुर्वाक्यमनुस्मरन् ॥ ३२ ॥ चिन्तयित्वा मुहूर्त्तं स वाष्पपूर्णेक्षणः श्वसन्। सहदेवं समासाद्य त्रिभिर्विव्याध सायकैः ॥ ३३ ॥ तानपास्य शरान्मुक्तान् शरसंघैः प्रतापवान्। सहदेवो महाराज धनुश्चिच्छेद संयुगे ॥ ३४ ॥ छिन्ने धनुषि राजेन्द्र शकुनिः सौबलस्तदा। प्रगृह्य विपुलं खड्गं सहदेवाय प्राहिणोत् ॥ ३५ ॥ तमापतन्तं सहसा घोररूपं विशाम्पते। द्विधा चिच्छेद समरे सौबलस्य हसन्निव ॥ ३६ ॥ असिं दृष्ट्वा द्विधा छिन्नं प्रगृह्य महतीं गदाम्। प्राहिणोत् सहदेवाय सा

मोघा न्यपतद्भुवि ॥ ३७ ॥ ततः शक्तिं महाघोरां कालरात्रि-
मिवोद्यताम्। प्रेषयामास संक्रुद्धः पाण्डवं प्रति सौवलः ॥ ३८ ॥
तामापतन्तीं सहसा शरैः काञ्चनभूषणैः। त्रिधा चिच्छेद समरे
सहदेवो हसन्निव ॥ ३९ ॥ सा पपात त्रिधा छिन्ना भूमौ कनक-
भूषणा। शीर्य्यमाणा यथा दीप्ता गगणाद्वै शतह्रदा ॥ ४० ॥
शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा सौवलञ्च भयार्द्दितम्। दुद्रुवुस्तावकाः सर्व्वे
भये जाते ससौवलाः ॥ ४१ ॥ अथोत्क्रुष्टं महच्चासीत् पाण्डवै-
र्ज्जितकाशिभिः। धार्त्तराष्ट्रास्ततः सर्व्वे प्रायशो विमुखाभवन् ॥४२॥
तान् वै विमनसो दृष्ट्वा माद्रीपुत्रः प्रतापवान्। शरैरनेकसाहस्रै-
र्वारयामास संयुगे ॥ ४३ ॥ ततो गान्धारकैर्गुप्तं पुष्टैरश्वैर्ज्जये
धृतम्। आससाद रणे यान्तं सहदेवोऽथ सौवलम् ॥ ४४ ॥
स्वमंशमवतिष्ठन्तं संस्मृत्य शकुनिं नृप। रथेन काञ्चनाङ्गेन सहदेवः
समभ्ययात् ॥ ४५ ॥ अधिज्यं बलवत् कृत्वा व्याक्षिपन् सुमहद्धनुः।
स सौवलमभिद्रुत्य गार्द्धपत्रैः शिलाशितैः। भृशमभ्यहनत् क्रुद्ध-
स्तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ ४६ ॥ उवाच चैनं मेधावी निगृह्य
स्मारयन्निव। क्षत्रधर्म्मे स्थिरो भूत्वा युध्यस्व पुरुषो भव ॥ ४७ ॥
यत्तदा हृष्यसे मूढ ग्लहन्नक्षैः सभातले। फलमद्य प्रपश्यस्व
कर्म्मणस्तस्य दुर्म्मते ॥ ४८ ॥ निहतास्ते दुरात्मानो येऽस्मानवहसन्
पुरा। दुर्य्योधनः कुलाङ्गारः शिष्टस्त्वं चास्य मातुलः ॥ ४९ ॥
अद्य ते निहनिष्यामि क्षुरेणोन्मथितं शिरः। वृक्षात् फलमिवा-
विद्ध लगुडेन प्रमाथिना ॥ ५० ॥ एवमुक्त्वा महाराज सहदेवो
महाबलः। संक्रुद्धो नरशार्दूलो वेगेनाभिजगाम ह ॥ ५१ ॥
अभिगम्य तु दुर्द्धर्षः सहदेवो युधांपतिः। विकृष्य बलवच्चापं
क्रोधेन प्रदहन्निव ॥ ५२ ॥ शकुनिं दशभिर्विद्ध्वा चतुर्भिश्चास्य
वाजिनः। छत्रं ध्वजं धनुश्चास्य छित्त्वा सिंह इवानदत् ॥ ५३ ॥
छिन्नध्वजधनुश्छत्रः सहदेवेन सौवलः। कृतो विद्धश्च बहुभिः

सर्वमर्मसु सायकैः॥ ५४॥ ततो भूयो महाराज सहदेवः प्रताप-
वान्। शकुनेः प्रेषयामास शरवृष्टिं दुरासदाम्॥ ५५॥ ततस्तु
क्रुद्धः सुबलस्य पुत्रो माद्रीसुतं सहदेवं विमर्द्दे। प्रासेन जाम्बू-
नदभूषणेन जिघांसुरेकोऽभिपपात शीघ्रम्॥ ५६॥ माद्रीसुत-
स्तस्य समुद्यतं तं प्रासं सुवृत्तौ च भुजौ रणाग्रे। भल्लैस्त्रिभिर्युग-
पत् सञ्चकर्त्त ननाद चोच्चैस्तरसाजिमध्ये॥ ५७॥ तस्याशुकारी
सुसमाहितेन सुवर्णपुङ्खेन दृढ़ायसेन। भल्लेन सर्वावरणातिगेन
शिरः शरीरात् प्रममाथ भूयः॥ ५८॥ शरेण कार्त्तस्वरविभूषितेन
दिवाकराभेन सुसंशितेन। हृतोत्तमाङ्गो युधि पाण्डवेन पपात
भूमौ सुबलस्य पुत्रः॥ ५९॥ स तच्छिरो वेगवता शरेण सुवर्ण-
पुङ्खेन शिलाशितेन। प्राविरयत् कुपितः पाण्डुपुत्रो यत्तत् कुरूणा-
मनयस्य मूलम्॥ ६०॥ कृत्तोत्तमाङ्गं शकुनिं समीक्ष्य भूमौ शयानं
रुधिरार्द्रगात्रम्। योधास्त्वदीया भयनष्टसत्त्वा दिशः प्रजग्मुः
प्रगृहीतशस्त्राः॥ ६१॥ विप्रद्रुता शुष्कमुखा विसंज्ञा गाण्डीव-
घोषेण समाहताश्च। भयार्द्दिता भग्नरथाश्वनागाः पदातयश्चैव
स धार्त्तराष्ट्राः॥ ६२॥ ततो रथाच्छकुनिं पातयित्वा मुदान्विता
भारत पाण्डवेयाः। शङ्खान् प्रदध्मुः समरे प्रहृष्टाः सकेशवाः
सैनिकान् हर्षयन्तः॥ ६३॥ तञ्चापि सर्वे प्रतिपूजयन्तो हृष्टा
ब्रुवाणाः सहदेवमाजौ। दिष्ट्या हतो नैकृतिको दुरात्मा सहा-
त्मजो वीर रणे त्वयेति॥ ६४॥

इति शल्यपर्व्वणि शल्यवधपर्व्वणि शकुन्युलूकवधे
अष्टाविंशोऽध्यायः॥ २८॥

॥ समाप्तञ्च शल्यवधपर्व्व॥

अथ ह्रदप्रवेशपर्व्व।

सञ्जय उवाच। ततः क्रुद्धा महाराज सौवलस्य पदानुगाः। त्यक्ता जीवितमाक्रन्दे पाण्डवान् पर्य्यवारयन्॥१॥ तानर्ज्जुनः प्रत्यगृह्णात् सहदेवजये धृतः। भीमसेनश्च तेजस्वी क्रुद्धाशीविषदर्शनः॥२॥ शक्त्यृष्टिप्रासहस्तानां सहदेवं जिघांसताम्। सङ्कल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनञ्जयः॥३॥ संगृहीतायुधान् बाहून् योधानामभिधावताम्। भल्लैश्चिच्छेद वीभत्सुः शिरांस्यपि हयानपि॥४॥ ते हयाः प्रत्यपद्यन्त वसुधां विगतासवः। त्वरतां लोकवीराणां प्रहताः सव्यसाचिना॥५॥ ततो दुर्य्योधनो राजा दृष्ट्वा स्वबलसङ्क्षयम्। हतशेषान् समानीय क्रुध्यन्रथशतान् विभो॥६॥ कुञ्जरांश्च हयांश्चैव पादातांश्च परन्तप। उवाच सहितान् सर्वान् धार्त्तराष्ट्र इदं वचः॥७॥ समासाद्य रणे सर्वान् पाण्डवान् ससुहृद्गणान्। पाञ्चाल्यञ्चापि सबलं हत्वा शीघ्रं निवर्त्तत॥८॥ तस्य ते शिरसा गृह्य वचनं युद्धदुर्मदाः। प्रत्युद्ययू रणे पार्थांस्तव पुत्रस्य शासनात्॥९॥ तानभ्यापततः शीघ्रं हतशेषान्महारणे। शरैराशीविषाकारैः पाण्डवाः समवाकिरन्॥१०॥ ततसैन्यं भरतश्रेष्ठ मुहूर्त्तेन महात्मभिः। अवध्यत रणं प्राप्य त्रातारं नाभ्यविन्दत। प्रतिष्ठमानन्तु भयान्नावतिष्ठति दंशितम्॥११॥ अश्वैर्विपरिधावद्भिः सैन्येन रजसावृतैः। न प्राज्ञायन्त समरे दिशश्च प्रदिशस्तथा॥१२॥ ततस्तु पाण्डवानीकान्निःसृत्य बहवो जनाः। अभ्यघ्नन् तावकान् युद्धे मुहूर्त्तादिव भारत। ततो निःशेषमभवत् तत् सैन्यं तव भारत॥१३॥ अक्षौहिण्यः समेतास्तु तव पुत्रस्य भारत। एकादश हता युद्धे ताः प्रभो पाण्डुसृञ्जयैः॥१४॥ तेषु राजसहस्रेषु तावकेषु महात्मसु। एको दुर्य्योधनो राजन्नदृश्यत भृशं क्षतः॥१५॥ ततो वीक्ष्य दिशः सर्वा दृष्ट्वा शून्याञ्च मेदिनीम्। विहीनः सर्वयोधैश्च

पाण्डवान् वीक्ष्य संयुगे ॥ १६ ॥ मुदितान् सर्वसिद्धार्थान्नर्दमानान् समन्ततः। बाणशब्दरवांश्चैव श्रुत्वा तेषां महात्मनाम् ॥ १७ ॥ दुर्य्योधनो महाराज कश्मलेनाभिसंवृतः। अपयाने मनश्चक्रे विहीनबलवाहनः ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। निहते मामके सैन्ये निःशेषे शिविरे कृते। पाण्डवानां बले सूत किन्नु शेषमभूत्तदा। एतन्मे पृच्छतो ब्रूहि कुशलो ह्यसि सञ्जय ॥ १९ ॥ यच्च दुर्य्योधनो मन्दः कृतवांस्तनयो मम। बलक्षयं तदा दृष्ट्वा स एकः पृथिवीपतिः ॥ २० ॥

सञ्जय उवाच। रथानां द्वे सहस्रे तु सप्त नागशतानि च। पञ्च चाश्वसहस्राणि पत्तीनाञ्च शतंशताः ॥ २१ ॥ एतच्छेषमभूद्राजन् पाण्डवानां महद्बलम्। परिगृह्य हि यद्युद्धे धृष्टद्युम्नो व्यवस्थितः ॥ २२ ॥ एकाकी भरतश्रेष्ठ ततो दुर्य्योधनो नृपः। नापश्यत् समरे कञ्चित् सहायं रथिनां वरः ॥ २३ ॥ नर्दमानान् परांश्चैव स्वबलस्य च सङ्क्षयम्। तथा दृष्ट्वा महाराज एकः स पृथिवीपतिः। हतं स्वहयमुत्सृज्य प्राङ्मुखः प्राद्रवद्रणात् ॥ २४ ॥ एकादशचमूभर्त्ता पुत्रो दुर्य्योधनस्तव। गदामादाय तेजस्वी पदातिः प्रस्थितो ह्रदम् ॥ २५ ॥ नातिदूरं ततो गत्वा पद्भ्यामेव नराधिपः। सस्मार वचनं क्षत्तुर्धर्म्मशीलस्य धीमतः ॥ २६ ॥ इदं नूनं महाप्राज्ञो विदुरो दृष्टवान् पुरा। महद्वैशसमस्माकं क्षत्रियाणाञ्च संयुगे ॥ २७ ॥ एवं विचिन्तयानस्तु प्रविविक्षुर्ह्रदं ततः। दुःखसन्तप्तहृदयो दृष्ट्वा राजा बलक्षयम् ॥ २८ ॥ पाण्डवापि महाराज धृष्टद्युम्नपुरोगमाः। अभ्यधावन्त संक्रुद्धास्तव राजन् बलं प्रति ॥ २९ ॥ शक्त्यृष्टिप्रासहस्तानां बलानामभिगर्ज्जताम्। सङ्कल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनञ्जयः ॥ ३० ॥ तान् हत्वा निशितैर्बाणैः सामात्यान् सह बन्धुभिः। रथे श्वेतहये तिष्ठन्नर्जुनो बह्वशोभत ॥ ३१ ॥ सुबलस्य हते पुत्रे सवाजिरथकुञ्जरे।

महावनमिव छिन्नमभवत्तावकं बलम् ॥ ३२ ॥ अनेकशतसाहस्रे बले दुर्य्योधनस्य ह । नान्यो महारथो राजन् जीवमानो व्यदृश्यत ॥ ३३ ॥ द्रोणपुत्रादृते वीरात्तथैव कृतवर्म्मणः । कृपाच्च गौतमाद्राजन् पार्थिवाच्च तवात्मजात् ॥ ३४ ॥ धृष्टद्युम्नस्तु मां दृष्ट्वा हसन् सात्यकिमब्रवीत् । किमनेन गृहीतेन नानेनार्थोऽस्ति जीवता ॥ ३५ ॥ धृष्टद्युम्नवचः श्रुत्वा शिनेर्नप्ता महारथः । उद्यम्य निशितं खड्गं हन्तुमामुद्यतस्तदा ॥ ३६ ॥ तमागम्य महाप्राज्ञः कृष्णो द्वैपायनोऽब्रवीत् । मुच्यतां सञ्जयो जीवन्न हन्तव्यः कथञ्चन ॥ ३७ ॥ द्वैपायनवचः श्रुत्वा शिनेर्नप्ता कृताञ्जलिः । ततो मामब्रवीन्मुक्त्वा स्वस्ति सञ्जय साधय ॥ ३८ ॥ अनुज्ञातस्त्वहं तेन न्यस्तवर्म्मा निरायुधः । प्रातिष्ठं येन नगरं सायाह्ने रुधिरोक्षितः ॥ ३९ ॥ क्रोशमात्रमपाक्रान्तं गदापाणिमवस्थितम् । एकं दुर्य्योधनं राजन्नपश्यं भृशविक्षतम् ॥ ४० ॥ स तु मामश्रुपूर्णाक्षो न शक्नोत्यभिवीक्षितुम् । उपप्रैक्षत मां दृष्ट्वा तदा दीनमवस्थितम् ॥ ४१ ॥ तञ्चाहमपि शोचन्तं दृष्ट्वैकाकिनमाहवे । मुहूर्त्तं नाशकं वक्तुं किञ्चिद्दुःखपरिप्लुतः ॥ ४२ ॥ ततोऽस्मै तदहं सर्व्वमुक्तवान् ग्रहणं तदा । द्वैपायनप्रसादाच्च जीवतो मोक्षमात्मनः ॥ ४३ ॥ मुहूर्त्तमिव च ध्यात्वा प्रतिलभ्य च चेतनाम् । भ्रातॄंश्च सर्व्वसैन्यानि समपृच्छत मां ततः ॥ ४४ ॥ तस्मै तदहमाचक्षं सर्व्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् । भ्रातॄंश्च निहतान् सर्व्वान् सैन्यञ्च विनिपातितम् ॥ ४५ ॥ त्रयः किल रथाः शिष्टास्तावकानां नराधिप । इति प्रस्थानकाले मां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ४६ ॥ स दीर्घमिव निश्वस्य विप्रेक्ष्य च पुनः पुनः । असौ मां पाणिना स्पृष्ट्वा पुत्रस्ते पर्य्यभाषत ॥४७॥ त्वदन्यो नेह संग्रामे कश्चिज्जीवति सञ्जय । द्वितीयं न हि पश्यामि ससहायाश्च पाण्डवाः ॥ ४८ ॥ ब्रूयाः सञ्जय राजानं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् । दुर्य्योधनस्तव सुतः प्रविष्टो ह्रदमित्युत ॥४९॥ सुहृद्भिः

स्तादृशैर्हीनः पुत्रैर्भ्रातृभिरेव च। पाण्डवैश्च हृते राज्ये को नु जीवेत मादृशः ॥ ५० ॥ आचक्षीथाः सर्वमिदं मांच मुक्तं महाहवात्। अस्मिंस्तोयह्रदे सुप्तं जीवन्तं भृशविक्षतम् ॥ ५१ ॥ एवमुक्ता महाराज प्राविशत्तं ह्रदं नृपः। अस्तम्भयत तोयञ्च मायया मनुजाधिपः ॥ ५२ ॥ तस्मिन् ह्रदं प्रविष्टे तु त्रीन्रथान् श्रान्तवाहनान्। अपश्यं सहितानेकस्तं देशं समुपेयुषः ॥ ५३ ॥ कृपं शारद्वतं वीरं द्रौणिञ्च रथिनां वरम्। भोजञ्च कृतवर्माणं सहितान् शरविक्षतान् ॥ ५४ ॥ ते सर्वे मामभिप्रेक्ष्य तूर्णमश्वा नचोदयन्। उपयाय च मामूचुर्दिष्ट्या जीवसि सञ्जय ॥ ५५ ॥ अपृच्छंश्चैव ते सर्वे पुत्रं तव जनाधिपम्। कच्चिद्दुर्य्योधनो राजा स नो जीवति सञ्जय ॥ ५६ ॥ आख्यातवानहं तेभ्यस्तदा कुशलिनं नृपम्। तच्चैव सर्वमाचक्षं यन्मां दुर्य्योधनोऽब्रवीत्। ह्रदञ्चैवाहमाचक्षं यं प्रविष्टो नराधिपः ॥ ५७ ॥ अश्वत्थामा तु तद्राजन्निशम्य वचनं मम। तं ह्रदं विपुलं प्रेक्ष्य करुणं पर्य्यदेवयत् ॥५८॥ अहो धिङ् न स जानाति जीवतोऽस्मान्नराधिपः। पर्य्याप्ता हि वयं तेन सह योधयितुं परान् ॥ ५९ ॥ ते तु तत्र चिरं कालं विलप्य च महारथाः। प्राद्रवन् रथिनां श्रेष्ठा दृष्ट्वा पाण्डुसुतान्रणे ॥ ६० ॥ ते तु मां रथमारोप्य कृपस्य सुपरिष्कृतम्। सेनानिवेशमाजग्मुर्हतशेषास्त्रयो रथाः ॥ ६१ ॥ तत्र गुल्माः परित्रस्ताः सूर्य्ये चास्तमिते सति। सर्वे विचुक्रुशुः श्रुत्वा पुत्राणां तव सङ्क्षयम् ॥ ६२ ॥ ततो वृद्धा महाराज योषितां रक्षिणो नराः। राजदारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ॥ ६३ ॥ तत्र विक्रोशतीनाञ्च रुदतीनाञ्च सर्वशः। प्रादुरासीन्महाशब्दः श्रुत्वा तद्बलसङ्क्षयम् ॥ ६४ ॥ ततस्तु योषितो राजन् क्रन्दन्त्यो वै मुहुर्मुहुः। कुरर्य्य इव शब्देन नादयन्त्यो महीतलम् ॥ ६५ ॥ आजघ्नुः करजैश्चापि पाणिभिश्च शिरांस्युत। लुलुवुश्च तदा केशान् क्रोशन्त्यस्तत्र तत्र

ह ॥ ६६ ॥ हाहाकारविनादिन्यो विनिघ्नाना उरांसि च। क्रोश-न्त्यस्तत्र रुरुदुः क्रन्दमाना विशाम्पते ॥ ६७ ॥ ततो दुर्य्योधना-मात्याः साश्रुकण्ठा भृशातुराः। राजदारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति। वेत्रव्यासक्तहस्ताश्च दाराध्यक्षा विशाम्पते ॥ ६८ ॥ शय-नीयानि शुभ्राणि स्पर्द्ध्यास्तरणवन्ति च। समादाय ययुस्तूर्णं नगरं जनरक्षिणः ॥ ६९ ॥ अदृष्टपूर्व्वा या नार्य्यो भास्करेणापि वेश्मसु। ददृशुस्ता महाराज जना यान्तीः पुरं प्रति ॥ ७१ ॥ ताः स्त्रियो भरतश्रेष्ठ सौकुमार्य्यसमन्विताः। प्रययुर्नगरं तूर्णं हतस्वजनबान्धवाः ॥ ७२ ॥ आगोपाला विपालेभ्यो द्रवन्तो नगरं प्रति। ययुर्म्मनुष्याः संभ्रान्ता भीमसेनभयार्द्दिताः ॥७३ ॥ अपि चैषां भयं तीव्रं पार्थेभ्योऽभूत् सुदारुणम्। प्रेक्षमाणास्तदा-न्योऽन्यमधावन्नगरं प्रति ॥ ७४ ॥ तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने विद्रवे भृशदारुणे। युयुत्सुः शोकसंमूढः प्राप्तकालमचिन्तयत् ॥ ७५ ॥ जितो दुर्य्योधनः सङ्ख्ये पाण्डवैर्भीमविक्रमैः। एकादशचमूभर्त्ता भ्रातरश्चास्य सूदिताः ॥ ७६ ॥ हताश्च कुरवः सर्व्वे भीष्मद्रोण-पुरःसराः। अहमेको विमुक्तस्तु भाग्ययोगाद्यदृच्छया ॥ ७७ ॥ विद्रुतानि च सर्व्वाणि शिविराणि समन्ततः। इतस्ततः पलायन्ते हतनाथा हतौजसः ॥ ७८ ॥ अदृष्टपूर्व्वा दुःखार्त्ता भयव्याकुल-लोचनाः। हरिणा इव वित्रस्ताः प्रेक्षमाणा दिशो दश ॥ ७९ ॥ दुर्य्योधनस्य सचिवा ये केचिदवशेषिताः। राजदारानुपादाय व्यधावन्नगरं प्रति ॥ ८० ॥ प्राप्तकालमहं मन्ये प्रवेशं तैः सह प्रभो। युधिष्ठिरमनुज्ञाप्य वासुदेवं तथैव च। एतदर्थं महा-बाहुरुभयोः सन्न्यवेदयत् ॥ ८१ ॥ तस्य प्रीतोऽभवद्राजा नित्यं करुणवेदिता। परिष्वज्य महाबाहुर्वैश्यापुत्रं व्यसर्ज्जयत् ॥ ८२ ॥ ततः स रथमास्थाय द्रुतमश्वानचोदयत्। सम्वाहयितवांश्चापि राजदारान् पुरं प्रति ॥ ८३ ॥ तैश्चैव सहितः क्षिप्रमस्तं गच्छति

भास्करे। प्रविष्टो हास्तिनपुरं वाष्पकण्ठोऽश्रुलोचनः ॥ ८४ ॥ अपश्यत महाप्राज्ञं विदुरं साश्रुलोचनम्। राज्ञः समीपनिष्क्रान्तं शोकोपहतचेतसम् ॥ ८५ ॥ तमब्रवीत् सत्यधृतिः प्रणतन्त्वग्रतः स्थितम्। अस्मिन् कुरुक्षये वृत्ते दिष्ट्या त्वं पुत्र जीवसि ॥ ८६ ॥ विना राज्ञः प्रवेशाद्वै किमसि त्वमिहागतः। एतन्मे कारणं सर्वं विस्तरेण निवेदय ॥ ८७ ॥

युयुत्सुरुवाच। निहते शकुनौ तात सज्ञातिसुतबान्धवे। हतशेषपरीवारो राजा दुर्य्योधनस्ततः। स्वकं स हयमुत्सृज्य प्राङ्मुखः प्राद्रवद्भयात् ॥ ८८ ॥ अपक्रान्ते तु नृपतौ स्कन्धावार-निवेशनात्। भयव्याकुलितं सर्वं प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ ८९ ॥ ततो राज्ञः कलत्राणि भ्रातॄणाञ्चास्य सर्वशः। वाहनेषु समारोप्य स्त्र्यध्यक्षाः प्राद्रवन् भयात् ॥ ९० ॥ ततोऽहं समनुज्ञाप्य राजानं सहकेशवम्। प्रविष्टो हास्तिनपुरं रक्षन् लोकान् प्रधावितान् ॥ ९१ ॥ एतत् श्रुत्वा तु वचनं वैश्यापुत्रेण भाषितम्। प्राप्तकाल-मिति ज्ञात्वा विदुरः सर्वधर्मवित्। अपूजयदमेयात्मा युयुत्सुं वाक्यकोविदम् ॥ ९२ ॥ प्राप्तकालमिदं सर्वं ब्रुवतो भरतक्षये। अद्य त्वमिह विश्रान्तः श्वोऽभिगन्ता युधिष्ठिरम् ॥ ९३ ॥ एताव-दुक्त्वा वचनं विदुरः सर्वधर्मवित्। युयुत्सुं समनुज्ञाप्य प्रविवेश नृपक्षयम्। युयुत्सुरपि तां रात्रिं स्वगृहे न्यवसत्तदा ॥ ९४ ॥

इति शल्यपर्वणि ह्रदप्रवेशपर्वणि युयुत्सोर्नगरप्रवेशे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। हतेषु सर्वसैन्येषु पाण्डुपुत्रै रणाजिरे। मम सैन्यावशिष्टास्ते किमकुर्वत सञ्जय ॥ १ ॥ कृतवर्मा कृपश्चैव द्रोण-पुत्रश्च वीर्य्यवान्। दुर्य्योधनश्च मन्दात्मा राजा किमकरोत्तदा ॥२॥

सञ्जय उवाच। संप्रद्रवत्सु दारेषु क्षत्रियाणां महात्मनाम्।
विद्रुते शिविरे शून्ये भृशोद्विग्नास्त्रयो रथाः॥ ३॥ निशम्य पाण्डु-
पुत्त्राणां तदा विजयिनां स्वनम्। विद्रुतं शिविरं दृष्ट्वा सायाह्ने
राजगृद्धिनः। स्थानं नारोचयंस्तत्र ततस्ते ह्रदमभ्ययुः॥ ४॥
युधिष्ठिरोऽपि धर्म्मात्मा भ्रातृभिः सहितो रणे। हृष्टः पर्य्यचर-
द्राजन् दुर्य्योधनवधेप्सया॥ ५॥ मार्गमाणास्तु संक्रुद्धास्तव पुत्त्रं
जयैषिणः। यत्नतोऽन्वेषमाणास्तु नैवापश्यन् जनाधिपम्॥ ६॥
स हि तीव्रेण वेगेन गदापाणिरपाक्रमत्। तं ह्रदं प्राविशच्चापि
विष्टभ्यापः स्वमायया॥ ७॥ यदा तु पाण्डवाः सर्व्वे सुपरिश्रान्त-
वाहनाः। ततः स्वशिबिरं प्राप्य व्यतिष्ठन्त ससैनिकाः॥ ८॥ ततः
कृपश्च द्रौणिश्च कृतवर्म्मा च सात्वतः। सन्निविष्टेषु पार्थेषु प्रया-
तास्तं ह्रदं शनैः॥ ९॥ ते तं ह्रदं समासाद्य यत्र शेते जना-
धिपः। अभ्यभाषन्त दुर्द्धर्षं राजानं सुप्तमम्भसि॥ १०॥ राज-
न्नुत्तिष्ठ युध्यस्व सहास्माभिर्युधिष्ठिरम्। जित्वा वा पृथिवीं भुङ्क्ष्व
हतो वा स्वर्गमाप्नुहि॥ ११॥ तेषामपि बलं सर्व्वं हतं दुर्य्योधन
त्वया। प्रतिविद्धाश्च भूयिष्ठं ये शिष्टास्तत्र सैनिकाः॥ १२॥ न
ते वेगं विषहितुं शक्तास्तव विशाम्पते। अस्माभिरभिगुप्तस्य तस्मा-
दुत्तिष्ठ भारत॥ १३॥

दुर्य्योधन उवाच। दिष्ट्या पश्यामि वो मुक्तानीदृशात् पुरुष-
क्षयात्। पाण्डुकौरवसम्मर्द्दाज्जीवमानान्नरर्षभान्॥ १४॥ विजे-
ष्यामो वयं सर्व्वे विश्रान्ता विगतक्लमाः। भवन्तश्च परिश्रान्ता वयञ्च
भृशविक्षताः। उदीर्णञ्च बलं तेषां तेन युद्धं न रोचये॥ १५॥
न त्वेतदद्भुतं वीरा यद्वो महदिदं मनः। अस्मासु च परा भक्तिर्न
तु कालः पराक्रमे॥ १६॥ विश्राम्यैकां निशामद्य भवद्भिः सहितो
रणे। प्रतियोत्स्याम्यहं शत्रून् श्वो न मेऽस्त्यत्र संशयः॥ १७॥
सञ्जय उवाच। एवमुक्तोऽब्रवीद्द्रौणी राजानं युद्धदुर्म्मदम्।

उत्तिष्ठ राजन् भद्रन्ते विजेष्यामो रणे परान् ॥ १८ ॥ इष्टापूर्त्तेन दानेन सत्येन च जपेन च। शपे राजन् यथा ह्यद्य निहनिष्यामि सोमकान् ॥ १९ ॥ मा स्म यज्ञकृतां प्रीतिं प्राप्नुयां सज्जनोचिताम्। यदीमां रजनीं व्युष्टां न निहन्मि परान्रणे ॥ २० ॥ नाहत्वा सर्व-पाञ्चालान् विमोक्ष्ये कवचं विभो। इति सत्यं ब्रवीम्येतत्तन्मे शृणु जनाधिप ॥ २१ ॥ तेषु सम्भाषमाणेषु व्याधास्तं देशमाययुः। मांसभारपरिश्रान्ताः पानीयार्थं यदृच्छया ॥ २२ ॥ ते हि नित्यं महाराज भीमसेनस्य लुब्धकाः। मांसभारानुपाजह्रुर्भक्त्या पर-मया विभो ॥ २३ ॥ ते तत्राधिष्ठितास्तेषां सर्वं तद्वचनं रहः। दुर्य्योधनवचश्चैव शुश्रुवुः सङ्गता मिथः ॥ २४ ॥ तेऽपि सर्वे महे-ष्वासा अयुद्धार्थिनि कौरवे। निर्बन्धं परमञ्चक्रुस्तदा वै युद्ध-काङ्क्षिणः ॥ २५ ॥ तांस्तथा समुदीक्ष्याथ कौरवाणां महारथान्। अयुद्धमनसञ्चैव राजानं स्थितमम्भसि ॥ २६ ॥ तेषां श्रुत्वा च संवादं राज्ञश्च सलिले सतः। व्याधाभ्यजानन् राजेन्द्र सलिलस्थं सुयोधनम् ॥ २७ ॥ ते पूर्वं पाण्डुपुत्रेण पृष्टा ह्यासन् सुतं तव। यदृच्छोपगतास्तत्र राजानं परिमार्गता ॥ २८ ॥ ततस्ते पाण्डु-पुत्रस्य स्मृत्वा तद्भाषितं तदा। अन्योऽन्यमब्रुवन्राजन् मृगव्याधाः शनैरिदम् ॥ २९ ॥ दुर्य्योधनं ख्यापयामो धनं दास्यति पाण्डवः। सुव्यक्तमिह नः ख्यातो ह्रदे दुर्य्योधनो नृपः ॥ ३० ॥ तस्माद्गच्छा-महे सर्वे यत्र राजा युधिष्ठिरः। आख्यातुं सलिले सुप्तं दुर्य्यो-धनममर्षणम् ॥ ३१ ॥ धृतराष्ट्रात्मजं तस्मै भीमसेनाय धीमते। शयानं सलिले सर्वे कथयामो धनुर्भृते ॥ ३२ ॥ स नो दास्यति सुप्रीतो धनानि बहुलान्युत। किं नो मांसेन शुष्केण परिक्लिष्टेन शोषिणा ॥ ३३ ॥ एवमुक्त्वा तु ते व्याधाः संप्रहृष्टा धनार्थिनः। मांसभारानुपादाय प्रययुः शिबिरं प्रति ॥ ३४ ॥ पाण्डवापि महा-राज लब्धलक्ष्याः प्रहारिणः। अपश्यमानाः समरे दुर्य्योधन-

अवस्थितम् ॥ ३५ ॥ निकृतेस्तस्य पापस्य ते पारं गमनेप्सवः । चारान् संप्रेषयामासुः समन्तात्तद्रणाजिरे ॥ ३६ ॥ आगम्य तु ततः सर्व्वे नष्टं दुर्य्योधनं नृपम् । न्यवेदयन्त सहिता धर्म्मराजस्य सैनिकाः ॥ ३७ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा चाराणां भरतर्षभ । चिन्तामभ्यागमत्तीव्रां निशश्वास च पार्थिवः ॥ ३८ ॥ अथ स्थितानां दीनानां पाण्डूनां भरतर्षभ । तस्माद्देशादपाक्रम्य त्वरिता लुब्धका विभो ॥ ३९ ॥ आजग्मुः शिविरं दृष्ट्वा हृष्टा दुर्य्योधनं नृपम् । वार्य्यमाणाः प्रविष्टाश्च भीमसेनस्य पश्यतः ॥ ४० ॥ ते तु पाण्डवमासाद्य भीमसेनं महाबलम् । तस्मै तत् सर्व्वमाचख्युर्यद्वृत्तं यच्च वै श्रुतम् ॥ ४१ ॥ ततो वृकोदरो राजन् दत्त्वा तेषां धनं बहु । धर्म्मराजाय तत् सर्व्वमाचचक्षे परन्तपः ॥ ४२ ॥ असौ दुर्य्योधनो राजन् विज्ञातो मम लुब्धकैः । संस्तभ्य सलिलं शेते यस्यार्थे परितप्स्यसे ॥ ४३ ॥ तद्वचो भीमसेनस्य प्रियं श्रुत्वा विशाम्पते । अजातशत्रुः कौन्तेयो हृष्टोऽभूत् सह सोदरैः ॥ ४४ ॥ तञ्च श्रुत्वा महेष्वासं प्रविष्टं सलिलं ह्रदम् । क्षिप्रमेव ततोऽगच्छत् पुरस्कृत्य जनार्द्दनम् ॥ ४५ ॥ ततः किलकिलाशब्दः प्रादुरासीद्विशाम्पते । पाण्डवानां प्रहृष्टानां पाञ्चालानाञ्च सर्व्वशः ॥ ४६ ॥ सिंहनादांस्ततश्चक्रुः क्ष्वेड़ाश्च भरतर्षभ । त्वरिताः क्षत्रिया राजन् जग्मुर्द्वैपायनं ह्रदम् ॥ ४७ ॥ ज्ञातः पापो धार्त्तराष्ट्रो दृष्टश्चेत्यसकृद्रणे । प्राक्रोशन् सोमकास्तत्र हृष्टरूपाः समन्ततः ॥ ४८ ॥ तेषामाशु प्रयातानां रथानां तत्र वेगिनाम् । बभूव तुमुलः शब्दो दिवस्पृक् पृथिवीपते ॥ ४९ ॥ दुर्य्योधनं परीप्सन्तस्तत्र तत्र युधिष्ठिरम् । अन्वयुस्त्वरितास्ते वै राजानं श्रान्तवाहनाः ॥ ५० ॥ अर्ज्जुनो भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः शिखण्डी चापराजितः ॥ ५१ ॥ उत्तमौजा युधामन्युः सात्यकिश्च महारथः । पाञ्चालानाञ्च ये शिष्टा द्रौपदेयाश्च भारत । हयाश्च सर्व्वे नागाश्च

मृतमश्च पदातयः ॥ ५२ ॥ ततः प्राप्तो महाराज धर्मराजः प्रताप-
वान्। द्वैपायनह्रदं ख्यातं यत्र दुर्योधनोऽभवत्। शीतामलजलं
हृद्यं द्वितीयमिव सागरम् ॥ ५३ ॥ मायया सलिलं स्तभ्य यत्रा-
भूत्ते स्थितः सुतः। अत्यद्भुतेन विधिना दैवयोगेन भारत ॥ ५४ ॥
सलिलान्तर्गतः शेते दुर्दर्षः कस्यचित् प्रभो। मानुषस्य मनुष्येन्द्र
गदाहस्तो जनाधिपः ॥ ५५ ॥ ततो दुर्योधनो राजा सलिलान्त-
र्गतो वसन्। शुश्रुवे तुमुलं शब्दं जलदोपमनिस्वनम् ॥ ५६ ॥
युधिष्ठिरस्तु राजेन्द्र तं ह्रदं सह सोदरैः। आजगाम महाराज
तव पुत्रवधाय वै ॥ ५७ ॥ महता शङ्खनादेन रथनेमिस्वनेन च।
ऊर्द्ध्वं धुन्वन्महारेणुं कम्पयंश्चापि मेदिनीम् ॥ ५८ ॥ यौधिष्ठिरस्य
सैन्यस्य श्रुत्वा शब्दं महारथाः। कृतवर्मा कृपो द्रौणी राजान-
मिदमब्रुवन् ॥ ५९ ॥ इमे ह्यायान्ति संहृष्टाः पाण्डवाः जित-
काशिनः। अपयास्यामहे तावदनुजानातु नो भवान् ॥ ६० ॥
दुर्योधनस्तु तत् श्रुत्वा तेषां तत्र तरस्विनाम्। तथेत्युक्त्वा ह्रदं तं
वै माययास्तम्भयत् प्रभो ॥ ६१ ॥ ते त्वनुज्ञाप्य राजानं भृशं
शोकपरायणाः। जग्मुर्दूरं महाराज कृपप्रभृतयो रथाः ॥ ६२ ॥
ते गत्वा दूरमध्वानं न्यग्रोधं प्रेक्ष्य मारिष। न्यविशन्त भृशं श्रान्ता
चिन्तयन्तो नृपं प्रति ॥ ६३ ॥ विष्टभ्य सलिलं सुप्तो धार्त्तराष्ट्रो
महाबलः। पाण्डवाश्चापि संप्राप्तास्तं देशं युद्धमीप्सवः ॥ ६४ ॥
कथं नु युद्धं भविता कथं राजा भविष्यति। कथं नु पाण्डवा
राजन् प्रतिपत्स्यन्ति कौरवम् ॥ ६५ ॥ इत्येवं चिन्तयानास्तु
रथेभ्योऽश्वान् विमुच्य ते। तत्रासाञ्चक्रिरे राजन् कृपप्रभृतयो
रथाः ॥ ६६ ॥

इति शल्यपर्वणि ह्रदप्रवेशपर्वणि दुर्योधनान्वेषणे
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

सञ्जय उवाच। ततस्तेष्वपयातेषु रथेषु त्रिषु पाण्डवाः। तं ह्रदं प्रत्यपद्यन्त यत्र दुर्य्योधनोऽभवत् ॥ १ ॥ आसाद्य च कुरुश्रेष्ठ तदा द्वैपायनं ह्रदम्। स्तम्भितं धार्त्तराष्ट्रेण दृष्ट्वा तं सलिलाशयम्। वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत् कुरुनन्दनः ॥ २ ॥ पश्येमां धार्त्तराष्ट्रेण मायामप्सु प्रयोजिताम्। विष्टभ्य सलिलं शेते नास्य मानुषतो भयम् ॥ ३ ॥ दैवीं मायामिमां कृत्वा सलिलान्तर्गतो ह्ययम्। निकृत्या निकृतिप्रज्ञो न मे जीवन् विमोच्यते ॥ ४ ॥ यद्यस्य समरे साह्यं कुरुते वज्रभृत् स्वयम्। तथाप्येनं हतं युद्धे लोका द्रक्ष्यन्ति माधव ॥ ५ ॥

वासुदेव उवाच। मायाविन इमां मायां मायया जहि भारत। मायावी मायया वध्यः सत्यमेतद्युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ क्रियाभ्युपायैर्बहुभिर्मायामप्सु प्रयोज्य च। जहि त्वं भरतश्रेष्ठ मायात्मानं सुयोधनम् ॥ ७ ॥ क्रियाभ्युपायैरिन्द्रेण निहता दैत्यदानवाः। क्रियाभ्युपायैर्बहुभिर्बलिर्बद्धो महात्मना ॥ ८ ॥ क्रियाभ्युपायैर्बहुभिर्हिरण्याक्षो महासुरः। हिरण्यकशिपुश्चैव क्रिययैव निसूदितौ। वृत्रश्च निहतो राजन् क्रिययैव न संशयः ॥ ९ ॥ तथा पुलस्त्यतनयो रावणो नाम राक्षसः। रामेण निहतो राजन् सानुबन्धः सहानुगः। क्रियया योगमास्थाय तथा त्वमपि विक्रम ॥ १० ॥ क्रियाभ्युपायैर्निहतौ पुरा राजन् पुरातनौ। तारकश्च महादैत्यो विप्रचित्तिश्च वीर्य्यवान् ॥ ११ ॥ वातापिरिल्वलश्चैव त्रिशिराश्च तथा विभो। सुन्दोपसुन्दावसुरौ क्रिययैव निसूदितौ ॥ १२ ॥ क्रियाभ्युपायैरिन्द्रेण त्रिदिवं भुज्यते विभो। क्रिया बलवती राजन्नान्यत् किञ्चिद्युधिष्ठिर ॥ १३ ॥ दैत्याश्च दानवाश्चैव राक्षसाः पार्थिवास्तथा। क्रियाभ्युपायैर्निहताः क्रियां तस्मात् समाचर ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच। इत्युक्तो वासुदेवेन पाण्डवः संशितव्रतः।

जलस्थं तं महाराज तव पुत्रं महाबलम्। अभ्यभाषत कौन्तेयः प्रहसन्निव भारत ॥ १५ ॥ सुयोधन किमर्थोऽयमारम्भोऽप्सु कृतस्त्वया। सर्वं चत्रं घातयित्वा स्वकुलञ्च विशाम्पते ॥ १६ ॥ जलाशयं प्रविष्टोऽद्य वाञ्छन् जीवितमात्मनः। उत्तिष्ठ राजन् युध्यस्व सहास्माभिः सुयोधन ॥ १७ ॥ स ते दर्पो नरश्रेष्ठ स च मानः क्व ते गतः। यस्त्वं संस्तभ्य सलिलं भीतो राजन् व्यवस्थितः ॥१८॥ सर्वे त्वां शूर इत्येवं जना जल्पन्ति संसदि। व्यर्थं तद्भवतो मन्ये शौर्य्यं सलिलशायिनः ॥ १९ ॥ उत्तिष्ठ राजन् युध्यस्व चत्रियोऽसि कुलोद्भवः। कौरवेयो विशेषेण कुले जन्म च संस्मर ॥ २० ॥ स कथं कौरवे वंशे प्रशंसन् जन्म चात्मनः। युद्धाद्भीतस्ततस्तोयं प्रविश्य प्रतितिष्ठसि ॥ २१ ॥ अयुद्धमव्यवस्थानं नैष धर्म्मः सनातनः। अनार्य्यजुष्टमस्वर्ग्यं रणे राजन् पलायनम् ॥ २२ ॥ कथं पारमगत्वा हि युद्धे त्वं वै जिजीविषुः। इमान्निपतितान् दृष्ट्वा पुत्रान् भ्रातॄन् पितॄंस्तथा ॥ २३ ॥ सम्बन्धिनो वयस्यांश्च मातुलान् बान्धवांस्तथा। घातयित्वा कथं तात ह्रदे तिष्ठसि साम्प्रतम् ॥ २४ ॥ शूरमानी न शूरस्त्वं मृषा वदसि भारत। शूरोऽहमिति दुर्बुद्धे सर्वलोकस्य शृण्वतः ॥ २५ ॥ न हि शूराः पलायन्ते शत्रून् दृष्ट्वा कथञ्चन। ब्रूहि वा त्वं यया धृत्या शूर त्यजसि सङ्गरम् ॥ २६ ॥ स त्वमुत्तिष्ठ युध्यस्व विनीय भयमात्मनः। घातयित्वा सर्वसैन्यं भ्रातॄंश्चैव सुयोधन ॥ २७ ॥ नेदानीं जीविते बुद्धिः कार्य्या धर्म्मचिकीर्षया। चत्रधर्म्ममपाश्रित्य त्वद्विधेन सुयोधन ॥ २८ ॥ यत्तु कर्णमपाश्रित्य शकुनिञ्चापि सौवलम्। अमर्त्त्य इव सम्मोहात्त्वमात्मानं न बुद्धवान् ॥ २९ ॥ तत् पापं सुमहत् कृत्वा प्रतियुध्यस्व भारत। कथं हि त्वद्विधो मोहात् रोचयेत पलायनम् ॥ ३० ॥ क्व ते तत् पौरुषं तात क्व च मानः सुयोधन। क्व च विक्रान्तता याता क्व च विस्फूर्ज्जितं महत् ॥ ३१ ॥ क्व ते

कृतास्त्वता याता किन्नु शेषे जलाशये। स त्वमुत्तिष्ठ युध्यस्व क्षत्रधर्म्मेण भारत ॥३२॥ अस्मांस्त्वं वा पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम्। अथवा निहतोऽस्माभिर्भूमौ स्वप्स्यसि भारत ॥ ३३ ॥ एष ते परमो धर्म्मः सृष्टो धात्रा महात्मना। तं कुरुष्व यथा तथ्यं राजा भव महारथ ॥ ३४ ॥

सञ्जय उवाच। एवमुक्तो महाराज धर्म्मपुत्रेण धीमता। सलिलस्थस्तव सुत इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥

दुर्य्योधनो उवाच। नैतच्चित्रं महाराज यद्भीः प्राणिनमाविशेत्। न च प्राणभयाद्भीतो व्यपयातोऽस्मि भारत ॥ ३६ ॥ अरथश्चानिषङ्गी च निहतः पार्ष्णिसारथिः। एकश्चाप्यगणः सङ्ख्ये प्रत्याश्वासमरोचयम् ॥ ३७ ॥ न प्राणहेतोर्न भयान्न विषादाद्विशाम्पते। इदमम्भः प्रविष्टोऽस्मि श्रमात्त्विदमनुष्ठितम् ॥ ३८ ॥ त्वञ्चाश्वसिहि कौन्तेय ये चाप्यनुगतास्तव। अहमुत्थाय वः सर्व्वान् प्रतियोत्स्यामि संयुगे ॥ ३९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। आश्वस्ता एव सर्व्वे स्म चिरं त्वां मृगयामहे। तदिदानीं समुत्तिष्ठ युध्यस्वेह सुयोधन ॥ ४० ॥ हत्वा वा समरे पार्थान् स्फीतं राज्यमवाप्नुहि। निहतो वा रणेऽस्माभिर्वीरलोकमवाप्स्यसि ॥ ४१ ॥

दुर्य्योधन उवाच। यदर्थं राज्यमिच्छामि कुरूणां कुरुनन्दन। त इमे निहताः सर्व्वे भ्रातरो मे जनेश्वर ॥ ४२ ॥ क्षीणरत्नाञ्च पृथिवीं हतक्षत्रियपुङ्गवाम्। नाभ्युत्सहाम्यहं भोक्तुं विधवामिव योषितम् ॥ ४३ ॥ अद्यापि त्वहमाशंसे त्वां विजेतुं युधिष्ठिर। भंक्त्वा पञ्चालपाण्डूनामुत्साहं भरतर्षभ ॥ ४४ ॥ न त्विदानीमहं मन्ये कार्य्यं युद्धेन कर्हिचित्। द्रोणे कर्णे च संशान्ते निहते च पितामहे ॥ ४५ ॥ अस्त्विदानीमियं राजन् केवला पृथिवी तव। असहायो हि को राजा राज्यमिच्छेत्

प्रशासितुम् ॥ ४६ ॥ सुहृदस्तादृशान् हत्वा पुत्रान् भ्रातॄन् पितॄ-
नपि । भवद्भिश्च हृते राज्ये को नु जीवेत मादृशः ॥ ४७ ॥ अहं
वनं गमिष्यामि ह्यजिनैः प्रतिवासितः । रतिर्हि नास्ति मे राज्ये
हतपक्षस्य भारत ॥४८॥ हतबान्धवभूयिष्ठा हताश्वा हतकुञ्जरा ।
एषा ते पृथिवी राजन् भुङ्क्ष्वैनां विगतज्वरः ॥ ४९ ॥ वनमेव
गमिष्यामि वसानो मृगचर्म्मणी । न हि मे निर्ज्जनस्यास्तिजीवि-
तेऽद्य स्पृहा विभो ॥ ५० ॥ गच्छ त्वं भुङ्क्ष्व राजेन्द्र पृथिवीं
निहतेश्वराम् । हतयोधां नष्टरत्नां क्षीणवप्रां यथासुखम् ॥५१॥

सञ्जय उवाच । दुर्य्योधनं तव सुतं सलिलस्थं महायशाः ।
श्रुत्वा तु करुणं वाक्यमभाषत युधिष्ठिरः ॥ ५२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । आर्त्तप्रलापान्मा तात सलिलस्थः प्रभा-
षिथाः । नैतन्मनसि मे राजन् वाशितं शकुनेरिव ॥ ५३ ॥ यदि
वापि समर्थः स्यास्त्वं दानाय सुयोधन । नाहमिच्छेयमवनिं त्वया
दत्तां प्रशासितुम् ॥ ५४ ॥ अधर्म्मेण न गृह्णीयां त्वया दत्तां महो-
मिमाम् । न हि धर्म्मः स्मृतो राजन् क्षत्रियस्य प्रतिग्रहः ॥ ५५ ॥
त्वया दत्तां न चेच्छेयं पृथिवीमखिलामहम् । त्वान्तु युद्धे विनि-
र्ज्जित्य भोक्तास्मि वसुधामिमाम् ॥ ५६ ॥ अनीश्वरश्च पृथिवीं
कथं त्वं दातुमिच्छसि । त्वयेयं पृथिवी राजन् किन्न दत्ता तदैव
हि । धर्म्मतो याचमानानां शमार्थञ्च कुलस्य नः ॥ ५७ ॥ वार्ष्णेयं
प्रथमं राजन् प्रत्याख्याय महाबलम् । किमिदानीं ददासि त्वं
को हि ते चित्तविभ्रमः ॥ ५८ ॥ अभियुक्तस्तु को राजा दातु-
मिच्छेद्धि मेदिनीम् । न त्वमद्य महीं दातुमीशः कौरवनन्दन
॥ ५९ ॥ आच्छेत्तुं वा बलाद्राजन् स कथं दातुमिच्छसि । मां
तु निर्ज्जित्य संग्रामे पालयेमां वसुन्धराम् ॥ ६० ॥ सूच्यग्रेणापि
यद्भूमिरपिधीयेत भारत । तन्मात्रमपि चेन्मह्यं न ददाति पुरा
भवान् ॥ ६१ ॥ स कथं पृथिवीमेतां प्रददासि विशाम्पते । सूच्यग्रं

नात्यजः पूर्वं स कथं त्यजसि क्षितिम् ॥ ६२ ॥ एवमैश्वर्य्यमासाद्य प्रशास्य पृथिवीमिमाम् । को हि मूढो व्यवस्येत शत्रोर्दातुं वसुन्धराम् ॥ ६३ ॥ त्वन्तु केवलमौर्ख्येन विमूढो नावबुध्यसे । पृथिवीं दातुकामोऽपि जीवितेन विमोक्ष्यसे ॥ ६४ ॥ अस्मान् वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् । अथवा निहतोऽस्माभिर्व्रज लोकाननुत्तमान् ॥ ६५ ॥ आवयोर्जीवतो राजन् मयि च त्वयि च ध्रुवम् । संशयः सर्व्वभूतानां विजये नो भविष्यति ॥ ६६ ॥ जीवितं तव दुष्प्रज्ञ मयि सम्प्रति वर्त्तते । जीवयेयं त्वहं कामं न तु त्वं जीवितुं क्षमः ॥ ६७ ॥ दहने हि कृतो यत्नस्त्वयास्मासु विशेषतः । आशीविषैर्विषैश्चापि जले चापि प्रवेशनैः ॥ ६८ ॥ त्वया विनिकृता राजन् राज्यस्य हरणेन च । अप्रियाणाञ्च वचनैर्द्रौपद्याः कर्षणेन च ॥ ६९ ॥ एतस्मात् कारणात् पाप जीवितं ते न विद्यते । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ युध्यस्व तत्ते श्रेयो भविष्यति ॥ ७० ॥ एवन्तु विविधा वाचो जययुक्ताः पुनः पुनः । कीर्त्तयन्ति स्म ते वीरास्तत्र तत्र जनाधिप ॥ ७१ ॥

इति शल्यपर्व्वणि ह्रदप्रवेशपर्व्वणि दुर्य्योधनभर्त्सने एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ समाप्तञ्च ह्रदप्रवेशपर्व्व ॥

अथ गदायुद्धपर्व्व ।

धृतराष्ट्र उवाच । एवं सन्तर्ज्ज्यमानस्तु मम पुत्रो महीपतिः । प्रकृत्या मन्युमान् वीरः कथमासीत् परन्तपः ॥ १ ॥ न हि सन्तर्ज्जना तेन श्रुतपूर्व्वा कथञ्चन । राजभावेन मान्यश्च सर्व्वलोकस्य सोऽभवत् ॥ २ ॥ यस्यातपत्रच्छायापि स्वका भानोस्तथा प्रभा । खेदायैवाभिमानित्वात् सहेत् सैवं कथं गिरः ॥ ३ ॥ इयञ्च पृथिवी सर्व्वा सम्लेच्छाटविका भृशम् प्रसादाद्ध्रियते यस्य प्रत्यक्षं तव

सञ्जय ॥४॥ स तथा तर्ज्यमानस्तु पाण्डुपुत्रैर्विशेषतः । विहीनश्च स्वकैर्भृत्यैर्निर्जने चाव्रतो भृशम् ॥५॥ स श्रुत्वा कटुका वाचो जययुक्ताः पुनः पुनः । किमब्रवीत् पाण्डवेयांस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥६॥

सञ्जय उवाच । तर्ज्यमानस्तदा राजन्नुदकस्थस्तवात्मजः । युधिष्ठिरेण राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितेन ह ॥ ७ ॥ स श्रुत्वा कटुकां वाचो विषमस्थो जनाधिपः । दीर्घमुष्णञ्च निश्वस्य सलिलस्थः पुनः पुनः ॥ ८ ॥ सलिलान्तर्गतो राजा धुन्वन् हस्तौ पुनः पुनः । मनश्चकार युद्धाय राजानञ्चाभ्यभाषत ॥ ९ ॥

दुर्य्योधन उवाच । यूयं ससुहृदः पार्थाः सर्वे सरथवाहनाः । अहमेकः परिद्यूनो विरथो हतवाहनः ॥ १० ॥ आत्तशस्त्रै रथोपेतैर्बहुभिः परिवारितः । कथमेकः पदातिः सन्नशस्त्रो योद्धुमुत्सहे ॥ ११ ॥ एकैकेन तु मां यूयं योधयध्वं युधिष्ठिर । न ह्येको बहुभिर्वीरैर्न्याय्यो योधयितुं युधि ॥ १२ ॥ विशेषतो विकवचः श्रान्तश्चापत्समाश्रितः । भृशं विक्षतगात्रश्च श्रान्तवाहन-सैनिकः ॥ १३ ॥ न मे त्वत्तो भयं राजन्न च पार्थाद्वृकोदरात् । फाल्गुनाद्वासुदेवाद्वा पाञ्चालेभ्योऽथ वा पुनः ॥ २४ ॥ यमाभ्यां युयुधानाद्वा ये चान्ये तव सैनिकाः । एकः सर्वानहं क्रुद्धो वारयिष्ये युधि स्थितः ॥ १५ ॥ धर्ममूला सतां कीर्त्तिर्मनुष्याणां जनाधिप । धर्म्मञ्चैवेह कीर्त्तिञ्च पालयन् प्रब्रवीम्यहम् ॥ १६ ॥ अहमुत्थाय वः सर्वान् प्रतियोत्स्यामि संयुगे । अनुगत्यागतान् सर्वानृतून् संवत्सरो यथा ॥१७॥ अद्य वः सरथान् साश्वानशस्त्रो विरथोऽपि सन् । नक्षत्राणीव सर्वाणि सविता रात्रिसङ्क्षये । तेजसा नाशयिष्यामि स्थिरीभवत पाण्डवाः ॥ १८ ॥ अद्यानृण्यं गमिष्यामि क्षत्रियाणां यशस्विनाम् । वाह्लीकद्रोणभीष्माणां कर्णस्य च महात्मनः ॥ १९ ॥ जयद्रथस्य शूरस्य भगदत्तस्य चोभयोः । मद्रराजस्य शल्यस्य भूरिश्रवस एव च ॥ २० ॥ पुत्राणां भरतश्रेष्ठ

शकुनेः सौवलस्य च। मित्राणां सुहृदाञ्चैव बान्धवानां तथैव च ॥ २१ ॥ आनृण्यमद्य गच्छामि हत्वा त्वां भ्रातृभिः सह। एतावदुक्ता वचनं विरराम जनाधिप ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच। दिष्ट्या त्वमपि जानीषे क्षत्रधर्मं सुयोधन। दिष्ट्या ते वर्त्तते बुद्धिर्युद्धायैव महाभुज ॥ २३ ॥ दिष्ट्या शूरोऽसि कौरव्य दिष्ट्या जानासि सङ्गरम्। यस्त्वमेको हि नः सर्वान् संयुगे योद्धुमिच्छसि ॥ २४ ॥ एक एकेन सङ्गम्य यत्ते सम्मतमायुधम्। तत्त्वमादाय युध्यस्व प्रेक्षकास्ते वयं स्थिताः ॥२५॥ अयमिष्टञ्च ते कामं वीर भूयो ददाम्यहम्। हत्वैकं भव नो राजा हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ॥ २६ ॥

दुर्य्योधन उवाच। एकश्चेद्योद्धुमाक्रन्दे शूरोऽद्य मम दीयताम्। आयुधानामियञ्चापि वृता त्वत्सम्मते गदा ॥ २७ ॥ हन्त्वैकं भवतामेकः शक्यं मां योऽभिमन्यते। पदातिर्गदया सङ्ख्ये स युध्यतु मया सह ॥ २८ ॥ वृत्तानि रथयुद्धानि विचित्राणि पदे पदे। इदमेकं गदायुद्धं भवत्वद्याद्भुतं महत् ॥ २९ ॥ अस्त्राणामपि पर्य्यायं कर्त्तुमिच्छन्ति मानवाः। युद्धानामपि पर्य्यायो भवत्वनुमते तव ॥३०॥ गदया त्वां महाबाहो विजेष्यामि सहानुजम्। पाञ्चालान् सृञ्जयांश्चैव ये चान्ये तव सैनिकाः। न हि मे सम्भ्रमो जातु शक्रादपि युधिष्ठिर ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारे मां योधय सुयोधन। एक एकेन सङ्गम्य संयुगे गदया बली ॥ ३२ ॥ पुरुषो भव गान्धारे युध्यस्व सुसमाहितः। अद्य ते जीवितं नास्ति यदीन्द्रोऽपि तवाश्रयः ॥ ३३ ॥

सञ्जय उवाच। एतत् स नरशार्दूलो नामृष्यत तवात्मजः। सलिलान्तर्गतः श्वभ्रे महानाग इव श्वसन् ॥ ३४ ॥ तथासौ वाक्प्रतोदेन तुद्यमानः पुनः पुनः। वचो न मम्षे राजन्नुत्तमाश्वः

क्रयामिव ॥ ३५ ॥ सङ्क्षोभ्य सलिलं वेगाद्गदामादाय वीर्य्यवान्। अद्रिसारमयीं गुर्वीं काञ्चनाङ्गदभूषणाम्। अन्तर्ज्जलात् समुत्तस्थौ नागेन्द्र इव निश्वसन् ॥ ३६ ॥ स भित्त्वा स्तम्भितं तोयं स्कन्धे कृत्वायसीं गदाम्। उदतिष्ठत पुत्रस्ते प्रतपन्रश्मिवानिव ॥ ३७ ॥ ततः शैक्यायसीं गुर्वीं जातरूपपरिष्कृताम्। गदां परामृषद्धीमान् धार्त्तराष्ट्रो महाबलः ॥ ३८ ॥ गदाहस्तन्तु तं दृष्ट्वा सशृङ्गमिव पर्वतम्। प्रजानामिव संक्रुद्धं शूलपाणिमिव स्थितम् ॥ ३९ ॥ स गदी भारतो भाति प्रतपन् भास्करो यथा ॥ ४० ॥ तमुत्तीर्णं महाबाहुं गदाहस्तमरिन्दमम्। मेनिरे सर्वभूतानि दण्डपाणिमिवान्तकम् ॥ ४१ ॥ वज्रहस्तं यथा शक्रं शूलहस्तं यथा हरम्। ददृशुः सर्वपाञ्चालाः पुत्रं तव जनाधिपम् ॥ ४२ ॥ तमुत्तीर्णन्तु संप्रेक्ष्य समहृष्यन्त सर्वशः। पाञ्चालाः पाण्डवेयाश्च तेऽन्योऽन्यस्य तलान्ददुः ॥ ४३ ॥ अवहासन्तु तं मत्वा पुत्रो दुर्य्योधनस्तव। उद्वृत्य नयनं क्रुद्धो दिधक्षुरिव पाण्डवान् ॥ ४४ ॥ त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा सन्दष्टदशनच्छदः। प्रत्युवाच ततस्तान् वै पाण्डवान् सहकेशवान् ॥ ४५ ॥

दुर्य्योधन उवाच। अस्यावहासस्य फलं प्रतिभोक्ष्यथ पाण्डवाः। गमिष्यथ हताः सद्यः सपाञ्चाला यमक्षयम् ॥ ४६ ॥

सञ्जय उवाच। उत्थितश्च जलात्तस्मात् पुत्रो दुर्य्योधनस्तव। अतिष्ठत गदापाणी रुधिरेण समुक्षितः ॥ ४७ ॥ तस्य शोणितदिग्धस्य सलिलेन समुक्षितम्। शरीरं स्म तदा भाति स्रवन्निव महीधरः ॥ ४८ ॥ तमुद्यतगदं वीरं मेनिरे तत्र पाण्डवाः। वैवस्वतमिव क्रुद्धं किङ्करोद्यतपाणिनम् ॥ ४९ ॥ स मेघनिनदो हर्षान्नर्द्दन्निव च गोवृषः। आजुहाव ततः पार्थान् गदया युधि वीर्य्यवान् ॥ ५० ॥

दुर्य्योधन उवाच। एकैकेन च मां यूयमासीदत युधिष्ठिर।

न ह्येको बहुभिर्न्याय्यो वीरो योधयितुं युधि ॥ ५१ ॥ न्यस्तवर्म्मा विशेषेण श्रान्तश्चाप्सु परिप्लुतः । भृशं विक्षतगात्रश्च हतवाहनसैनिकः ॥ ५२ ॥ सर्व्वोपकरणैर्हीनं वर्म्मशस्त्रविवर्ज्जितम् । एकाकिनं युध्यमानं पश्यन्तु दिवि देवताः ॥ ५३ ॥ अवश्यमेव योद्धव्यं सर्व्वैरेव मया सह । युक्तं न युक्तमित्येतद्वेत्सि त्वञ्चैव सर्व्वदा ॥ ५४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मा भूदियं तव प्रज्ञा कथमेवं सुयोधन । यदाभिमन्युं बहवो जघ्नुर्युधि महारथाः ॥ ५५ ॥ क्षत्रधर्म्मं भृशं क्रूरं निरपेक्षं सुनिर्घृणम् । अन्यथा तु कथं हन्युरभिमन्युं तथागतम् ॥ ५६ ॥ सर्व्वे भवन्तो धर्म्मज्ञाः सर्व्वे शूरास्तनुत्यजः । न्यायेन युध्यतां प्रोक्ता शक्रलोकगतिः परा ॥ ५७ ॥ यद्येकस्तु न हन्तव्यो बहुभिर्द्धर्म्म एष वः । तदाभिमन्युं बहवो निजघ्नुस्त्वन्मते कथम् ॥ ५८ ॥ सर्व्वो विमृषते जन्तुः कृच्छ्रस्थो धर्म्मदर्शनम् । पदस्थः पिहितं द्वारं परलोकस्य पश्यति ॥ ५९ ॥ आमुञ्च कवचं वीर मूर्द्धजान् यमयस्व च । यच्चान्यदपि ते नास्ति तदप्यादत्स्व भारत ॥ ६० ॥ इममेकञ्च ते कामं वीर भूयो ददाम्यहम् । पञ्चानां पाण्डवेयानां येन युद्धमिहेच्छसि ॥ ६१ ॥ तं हत्वा वै भवान्राजा हतो वा स्वर्गमाप्नुहि । ऋते च जीविताद्वीर युद्धे किं कुर्म्म ते प्रियम् ॥ ६२ ॥

सञ्जय उवाच । ततस्तव सुतो राजन् वर्म्म जग्राह काञ्चनम् । विचित्रञ्च शिरस्त्राणं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥ ६३ ॥ सोऽवबद्धशिरस्त्राणः शुभकाञ्चनवर्म्मभृत् । रराज राजन् पुत्रस्ते काञ्चनः शैलराडिव ॥ ६४ ॥ सन्नद्धः स गदी राजन् सज्जः संग्राममूर्द्धनि । अब्रवीत् पाण्डवान् सर्व्वान् पुत्रो दुर्य्योधनस्तव ॥ ६५ ॥ भ्रातॄणां भवतामेको युध्यतां गदया मया । सहदेवेन वा योत्स्ये भीमेन नकुलेन वा ॥ ६६ ॥ अथ वा फाल्गुनेनाद्य त्वया वा भरतर्षभ । योत्स्येऽहं सङ्गरं प्राप्य विजेष्ये च रणाजिरे ॥ ६७ ॥ अहमद्य

गमिष्यामि वैरस्यान्तं सुदुर्गमम्। गदया पुरुषव्याघ्र हेमपट्टनिबद्धया॥ ६८॥ गदायुद्धे न मे कश्चित् सदृशोऽस्तीति चिन्तये। गदया वो हनिष्यामि सर्वानेव समागतान्॥ ६९॥ न मे समर्थाः सर्वे वै योद्धुं न्यायेन केचन। न युक्तमात्मना वक्तुमेवं गर्वोद्धतं वचः। अथ वा सफलं ह्येतत् करिष्ये भवतां पुरः॥ ७०॥ अस्मिन् मुहूर्त्ते सत्यं वा मिथ्या वैतद्भविष्यति। गृह्णातु च गदां यो वै योत्स्यतेऽद्य मया सह॥ ७१॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि युधिष्ठिरदुर्य्योधनसंवादे द्वात्रिंशोऽध्यायः॥ ३२॥

सञ्जय उवाच। एवं दुर्य्योधने राजन् गर्ज्जमाने मुहुर्मुहुः। युधिष्ठिरस्य संक्रुद्धो वासुदेवोऽब्रवीदिदम्॥ १॥ यदि नाम ह्ययं युद्धे वरयेत्त्वां युधिष्ठिर। अर्ज्जुनं नकुलञ्चैव सहदेवमथापि वा॥ २॥ किमिदं साहसं राजंस्त्वया व्याहृतमीदृशम्। एकमेव निहत्याजौ भव राजा कुरुष्विति॥ ३॥ एतेन हि कृता योग्या वर्षाणीह त्रयोदश। आयसे पुरुषे राजन् भीमसेनजिघांसया॥ ४॥ कथं नाम भवेत् कार्य्यमस्माभिर्भरतर्षभ। साहसं कृतवांस्त्वन्तु ह्यनुक्रोशान्नृपोत्तम॥ ५॥ नान्यमस्यानुपश्यामि प्रतियोद्धारमाहवे। ऋते वृकोदरात् पार्थात् स च नातिकृतश्रमः॥६॥ तदिदं द्यूतमारब्धं पुनरेव यथा पुरा। विषमं शकुनेश्चैव तव चैव विशाम्पते॥ ७॥ बली भीमः समर्थश्च कृती राजा सुयोधनः। बलवान् वा कृती वेति कृती राजन् विशिष्यते॥ ८॥ सोऽयं राजंस्त्वया शत्रुः समे पथि निवेशितः। न्यस्तश्चात्मा सुविषमे कृच्छ्रामापादिता वयम्॥ ९॥ को नु सर्वान् विनिर्ज्जित्य शत्रूनेकेन वैरिणा। कृच्छ्रप्राप्तेन च तथा हारयेद्राज्यमागतम्॥१०॥

न हि पश्यामि तं लोके योऽद्य दुर्य्योधनं रणे । गदाहस्तं विजेतुं
व शक्तः स्यादमरोऽपि हि ॥ ११ ॥ न त्वं भीमो न नकुलः सह-
देवोऽथ फाल्गुनः । जेतुं न्यायेन शक्तो वै कृती राजा सुयो-
धनः ॥ १२ ॥ स कथं वदसे शत्रुं युध्यस्व गदयेति हि । एकञ्च
नो निहत्याजौ भव राजेति भारत ॥ १३ ॥ वृकोदरं समासाद्य
संशयो विजये हि नः । न्यायतो युध्यमानानां कृती ह्येष महा-
बलः ॥ १४ ॥ एकं वास्मान्निहत्य त्वं भव राजेति वै पुनः । नूनं
न राज्यभागेषा पाण्डोः कुन्त्याश्च सन्ततिः । अत्यन्तवनवासाय
सृष्टा भैक्षाय वा पुनः ॥ १५ ॥

भीमसेन उवाच । मधुसूदन मा कार्षीर्विषादं यदुनन्दन ।
अद्य पारं गमिष्यामि वैरस्य भृशदुर्गमम् ॥ १६ ॥ अहं सुयोधनं
सङ्ख्ये हनिष्यामि न संशयः । विजयो वै ध्रुवः कृष्ण धर्मराजस्य
दृश्यते ॥ १७ ॥ अध्यर्द्धेन गुणेनेयं गदा गुरुतरी मम । न तथा
धार्त्तराष्ट्रस्य मा कार्षीर्माधव व्यथाम् ॥ १८ ॥ अहमेनं हि गदया
संयुगे योद्धुमुत्सहे । भवन्तः प्रेक्षकाः सर्व्वे मम सन्तु जनार्द्दन ॥ १९॥
सामरानपि लोकांस्त्रीन्नानाशस्त्रधरान् युधि । योधयेयं रणे
कृष्ण किमुताद्य सुयोधनम् ॥ २० ॥

सञ्जय उवाच । तथा सम्भाषमाणन्तु वासुदेवो वृकोदरम् ।
हृष्टः संपूजयामास वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ त्वामाश्रित्य महा-
बाहो धर्मराजो युधिष्ठिरः । निहतारिः स्वकां दीप्तां श्रियं
प्राप्ता न संशयः ॥ २२ ॥ त्वया विनिहताः सर्व्वे धृतराष्ट्रसुता रणे ।
राजानो राजपुत्राश्च नागाश्च विनिपातिताः ॥ २३ ॥ कलिङ्गा
मागधाः प्राच्या गान्धाराः कुरवस्तथा । त्वामासाद्य महायुद्धे
निहताः पाण्डनन्दन ॥ २४ ॥ हत्वा दुर्य्योधनञ्चापि प्रयच्छोर्व्वीं
ससागराम् । धर्मराजाय कौन्तेय यथा विष्णुः शचीपतेः ॥२५॥
त्वाञ्च प्राप्य रणे पापो धार्त्तराष्ट्रो विनङ्क्षति । त्वमस्य सक्थिनी

भङ्क्त्वा प्रतिज्ञां पालयिष्यसि ॥ २६ ॥ यत्नेन तु सदा पार्थं योद्धव्यो धृतराष्ट्रजः । कृती च बलवांश्चैव युद्धशौण्डश्च नित्यदा ॥ २७ ॥ ततस्तु सात्यकी राजन् पूजयामास पाण्डवम् ॥ २८ ॥ पाञ्चालाः पाण्डवेयाश्च धर्मराजपुरोगमाः । तद्वचो भीमसेनस्य सर्व एवाभ्यपूजयन् ॥ २९ ॥ ततो भीमबलो भीमो युधिष्ठिरमथाब्रवीत् । सृञ्जयैः सह तिष्ठन्तं तपन्तमिव भास्करम् ॥ ३० ॥ अहमेतेन सङ्गम्य संयुगे योद्धुमुत्सहे । न हि शक्तो रणे जेतुं मामेष पुरुषाधमः ॥ ३१ ॥ अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि निहितं हृदये भृशम् । सुयोधने धार्त्तराष्ट्रे खाण्डवेऽग्निमिवार्ज्जुनः ॥ ३२ ॥ शल्यमद्योद्धरिष्यामि तव पाण्डव हृच्छयम् । निहत्य गदया पापमद्य राजन् सुखी भव ॥ ३३ ॥ अद्य कीर्त्तिमयीं मालां प्रतिमोक्ष्ये तवानघ । प्राणान् श्रियञ्च राज्यञ्च मोक्ष्यतेऽद्य सुयोधनः ॥ ३४ ॥ राजा च धृतराष्ट्रोऽद्य श्रुत्वा पुत्रं मया हतम् । स्मरिष्यत्यशुभं कर्म यत्तच्छकुनिबुद्धिजम् ॥ ३५ ॥ इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो गदामुद्यम्य वीर्य्यवान् । उदतिष्ठत युद्धाय शक्रो वृत्रमिवाह्वयन् ॥ ३६ ॥ तदाह्वानममृष्यन् वै तव पुत्रोऽतिवीर्य्यवान् । प्रत्युपस्थित एवाशु मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ३७ ॥ गदाहस्तं तव सुतं युद्धाय समुपस्थितम् । ददृशुः पाण्डवाः सर्वे कैलासमिव शृङ्गिणम् ॥ ३८ ॥ तमेकाकिनमासाद्य धार्त्तराष्ट्रं महाबलम् । वियूथमिव मातङ्गं समहृष्यन्त पाण्डवाः ॥ ३९ ॥ न सम्भ्रमो न च भयं न च ग्लानिर्न च व्यथा । आसीद्दुर्य्योधनस्यापि स्थितः सिंह इवाहवे ॥ ४० ॥ तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम् । भीमसेनस्तदा राजन् दुर्य्योधनमथाब्रवीत् ॥ ४१ ॥ राज्ञापि धृतराष्ट्रेण त्वया चास्मासु यत् कृतम् । स्मर तद्दुष्कृतं कर्म यद्वृत्तं वारणावते ॥ ४२ ॥ द्रौपदी च परिक्लिष्टा सभामध्ये रजस्वला । द्यूते यद्विजितो राजा शकुनेर्बुद्धिनिश्चयात् ॥ ४३ ॥ यानि चान्यानि दुष्टात्मन् पापानि कृत-

वानसि। अनागःसु च पार्थेषु तस्य पश्य महत् फलम् ॥ ४४ ॥
त्वत्कृते निहतः शेते शरतल्पे महायशाः। गाङ्गेयो भरतश्रेष्ठः
सर्व्वेषां नः पितामहः ॥ ४५ ॥ हतो द्रोणश्च कर्णश्च हतः शल्यः
प्रतापवान्। वैरस्य चादिकर्त्ताऽसौ शकुनिर्निहतो युधि ॥ ४६ ॥
भ्रातरस्ते हताः शूराः पुत्राश्च सहसैनिकाः। राजानश्च हताः
शूराः समरेष्वनिवर्त्तिनः ॥ ४७ ॥ एते चान्ये च निहता बहवः
क्षत्रियर्षभाः। प्रातिकामी तथा पापो द्रौपद्याः क्लेशकृद्धतः ॥ ४८ ॥
अवशिष्टस्त्वमेवैकः कुलघ्नोऽधमपूरुषः। त्वामप्यद्य हनिष्यामि
गदया नात्र संशयः ॥ ४९ ॥ अद्य तेऽहं रणे दर्पं सर्व्वं नाशयिता
नृप। राज्याशां विपुलां राजन् पाण्डवेषु च दुष्कृतम् ॥ ५० ॥

दुर्य्योधन उवाच। किं कथितेन बहुना युध्यस्वाद्य मया सह।
अद्य तेऽहं विनेष्यामि युद्धश्रद्धां वृकोदर ॥ ५१ ॥ किं न पश्यसि
मां पाप गदायुद्धे व्यवस्थितम्। हिमवच्छिखराकारां प्रगृह्य
महतीं गदाम् ॥ ५२ ॥ गदिनं कोऽद्य मां पाप जेतुमुत्सहते
रिपुः। न्यायतो युध्यमानस्य देवेष्वपि पुरन्दरः ॥ ५३ ॥ यदेतत्
कथितं पूर्व्वं मदीयं दुर्व्विचेष्टितम्। सर्व्वं तन्न च मे किञ्चिच्छकितं
कर्त्तुमेव हि ॥ ५४ ॥ अरण्ये चापि वसतिं दास्यञ्च परवेश्मसु।
तथा रूपविपर्य्यासं कारिताः स्थ मया बलात् ॥ ५५ ॥ हताश्च
बान्धवास्तुभ्यं क्षयस्तुल्योऽयमावयोः। पतनं संप्रति तु मे यदि
नाम भवेद्युधि। तदतिश्लाघ्यमेव स्यात् कालो वा तत्र कारणम्
॥ ५६ ॥ अद्यापि न हि मे जेता धर्म्मेणास्ति रणाजिरे। छद्मना
वा विजेष्यध्वमकीर्त्तिः स्यास्यति ध्रुवम्। अधर्म्या चायशस्या च
पश्चात्तप्स्यथ वै ध्रुवम् ॥ ५७ ॥ मा वृथा गर्ज्ज कौन्तेय शार-
दाभ्रमिवाजलम्। दर्शयस्व बलं युद्धे यावत्तत्तेऽद्य विद्यते ॥ ५८ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पाण्डवाः सहसृञ्जयाः। सर्व्वे सम्पूजयामासु-
स्तद्वचो विजिगीषवः ॥ ५९ ॥ तं मत्तमिव मातङ्गं तलशब्देन

मानवाः । भूयः संहर्षयामासु राजन् दुर्य्योधनं नृपम् ॥ ६० ॥ बृंहन्ति कुञ्जरास्तत्र हया क्रेषन्ति चासकृत् । अस्त्राणि संप्रदीप्यन्ते पाण्डवानां जयैषिणाम् ॥ ६१ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि भीमदुर्य्योधनवाक्ये त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

सञ्जय उवाच । तस्मिन् युद्धे महाराज सुसंवृत्ते सुदारुणे । उपविष्टेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ॥ १ ॥ ततस्तालध्वजो रामस्तयोर्युद्ध उपस्थिते । श्रुत्वा तच्छिष्ययो राजन्नाजगाम हलायुधः ॥ २ ॥ तं दृष्ट्वा परमप्रीताः पाण्डवाः सहकेशवाः । उपगम्योपसंगृह्य विधिवत् प्रत्यपूजयन् ॥ ३ ॥ पूजयित्वा ततः पश्चादिदं वचनमब्रुवन् । शिष्ययोः कौशलं युद्धे पश्य रामेति पार्थिव ॥४॥ अब्रवीच्च तदा रामो दृष्ट्वा कृष्णं सपाण्डवम् । दुर्य्योधनञ्च कौरव्यं गदापाणिमवस्थितम् ॥ ५ ॥ चत्वारिंशदहान्यद्य द्वे च मे निःसृतस्य वै । पुष्येण संप्रयातोऽस्मि श्रवणे पुनरागतः । शिष्ययोर्वै गदायुद्धं द्रष्टुकामोऽस्मि माधव ॥ ६ ॥ ततस्तदा गदाहस्तौ दुर्य्योधनवृकोदरौ । युद्धभूमिगतौ वीरावुभावेव विरेजतुः ॥ ७ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा परिष्वज्य हलायुधम् । स्वागतं कुशलञ्चास्मै पर्य्यपृच्छद्यथातथम् ॥ ८ ॥ कृष्णौ चापि महेष्वासावभिवाद्य हलायुधम् । सस्वजाते परिप्रीतौ प्रीयमाणौ यशस्विनौ ॥ ९ ॥ माद्रीपुत्रौ तथा शूरौ द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः । अभिवाद्य स्थिता राजन्रौहिणेयं महाबलम् ॥ १० ॥ भीमसेनोऽथ बलवान् पुत्रस्तव जनाधिप । तथैव चोद्यतगदौ पूजयामासतुर्बलम् ॥ ११ ॥ स्वागतेन च तं तत्र प्रतिपूज्य नराधिपाः । पश्य युद्धं महाबाहो इति ते राममब्रुवन् । एवमूचुर्महात्मानं रौहिणेयं महारथाः ॥ १२ ॥

परिष्वज्य तदा रामः पाण्डवान् सृञ्जयानपि। अपृच्छत् कुशलं सर्व्वान् पार्थिवांश्चामितौजसः। तथैव ते समागम्य पप्रच्छुस्तमनामयम्॥ १३॥ प्रत्यभ्यर्च्य हली सर्व्वान् क्षत्रियांश्च महात्मनः। कृत्वा कुशलसंयुक्तां सम्विदञ्च यथावयः॥ १४॥ जनार्द्दनं सात्यकिञ्च प्रेम्णा स परिषस्वजे। मूर्द्ध्नि चैतावुपाघ्राय कुशलं पर्य्यपृच्छत॥ १५॥ तौ चैनं विधिवद्राजन् पूजयामासतुर्गुरुम्। ब्रह्माणमिव देवेशमिन्द्रोपेन्द्रौ मुदायुतौ॥ १६॥ ततोऽब्रवीद्धर्म्मसुतो रौहिणेयमरिन्दमम्। इदं भ्रात्रोर्महायुद्धं पश्य रामेति भारत॥ १७॥ तेषां मध्ये महाबाहुः श्रीमान् केशवपूर्व्वजः। न्यविशत् परमप्रीतः पूज्यमानो महारथैः॥ १८॥ स बभौ राजमध्यस्थो नीलवासाः सितप्रभः। दिवीव नक्षत्रगणैः परिकीर्णो निशाकरः॥ १९॥ ततस्तयोः सन्निपातस्तुमुलो लोमहर्षणः। आसीदन्तकरो राजन् वैरस्य तव पुत्रयोः॥ २०॥

इति शल्यपर्व्वणि-गदायुद्धपर्व्वणि बलदेवागमने
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः॥ ३४॥

जनमेजय उवाच। पूर्व्वमेव यदा रामस्तस्मिन् युद्ध उपस्थिते। आमन्त्र्य केशवं यातो वृष्णिभिः सहितः प्रभुः॥ १॥ साहाय्यं धार्त्तराष्ट्रस्य न च कर्त्तास्मि केशव। न चैव पाण्डुपुत्राणां गमिष्यामि यथागतम्॥ २॥ एवमुक्त्वा तदा रामो यातः शत्रुनिवर्हणः। तस्य चागमनं भूयो ब्रह्मन् शंसितुमर्हसि॥ ३॥ आख्याहि मे विस्तरतः कथं राम उपस्थितः। कथञ्च दृष्टवान् युद्धं कुशलो ह्यसि मे मतः॥ ४॥

वैशम्पायन उवाच। उपप्लव्यनिविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु। प्रेषितो धृतराष्ट्रस्य समीपं मधुसूदनः। शमम्प्रति महाबाहो

ह्निताथं सर्वदेहिनाम् ॥ ५ ॥ स गत्वा हास्तिनपुरं धृतराष्ट्रं समेत्य च । उक्तवान् वचनं तथ्यं हितञ्चैव विशेषतः ॥ ६ ॥ न च तत् कृतवान्राजा यथाख्यातं हि ते पुरा ॥ ७ ॥ अनवाप्य शमं तत्र कृष्णः पुरुषसत्तमः । आगच्छत महाबाहुरुपप्लव्यं जनाधिप ॥ ८ ॥ ततः प्रत्यागतः कृष्णो धार्त्तराष्ट्रविसर्जितः । अक्रियायां नरव्याघ्र पाण्डवानिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ न कुर्वन्ति वचो मह्यं कुरवः कालचोदिताः । निर्गच्छध्वं पाण्डवेयाः पुष्येण सहिता मया ॥ १० ॥ ततो विभज्यमानेषु बलेषु बलिनां वरः । प्रोवाच भ्रातरं कृष्णं रौहिणेयो महामनाः ॥११॥ तेषामपि महाबाहो साहाय्यं मधुसूदन । क्रियतामिति तत् कृष्णो नास्य चक्रे वचस्तदा ॥१२॥ ततो मन्युपरीतात्मा जगाम यदुनन्दनः । तीर्थयात्रां हलधरः सरस्वत्यां महायशाः ॥ १३ ॥ मैत्रनक्षत्रयोगेण सहितः सर्वयादवैः । आश्रयामास भोजस्तु दुर्योधनमरिन्दमम् । युयुधानेन सहितो वासुदेवस्तु पाण्डवान् ॥ १४ ॥ रौहिणेये गते शूरे पुष्येण मधुसूदनः । पाण्डवेयान् पुरस्कृत्य ययावभिमुखः कुरून् ॥ १५ ॥ गच्छन्नेव पथिस्थस्तु रामः प्रेष्यानुवाच ह । सम्भारांस्तीर्थयात्रायाः सर्वोपकरणानि च । आनयध्वं द्वारकायामग्नीन् वै याजकांस्तथा ॥ १६ ॥ सुवर्णं रजतञ्चैव धेनुर्वासांसि वाजिनः । कुञ्जरांश्च रथांश्चैव खरोष्ट्रवाहनानि च ॥ १७ ॥ क्षिप्रमानीयतां सर्वं तीर्थहेतोः परिच्छदम् । प्रतिस्रोतः सरस्वत्या गच्छध्वं शीघ्रगामिनः ॥ १८ ॥ ऋत्विजश्चानयध्वं वै शतशश्च द्विजर्षभान् । एवं सन्दिश्य तु प्रेष्यान् बलदेवो महाबलः ॥ १९ ॥ तीर्थयात्रां ययौ राजन् कुरूणां वैशसे तदा । सरस्वतीं प्रतिस्रोतः समन्तादभिजग्मिवान् ॥ २० ॥ ऋत्विग्भिश्च सुहृद्भिश्च तथान्यैर्द्विजसत्तमैः । रथैर्गजैस्तथाश्वैश्च प्रेष्यैश्च भरतर्षभ । गोखरोष्ट्रप्रयुक्तैश्च यानैश्च बहुभिर्वृतः ॥ २१ ॥ श्रान्तानां क्लान्तवपुषां

मिथूनां विपुलायुषाम्। देशे देशे तु देयानि दानानि विविधानि च। अर्च्चायै चार्थिनां राजन् कॢप्तानि बहुशस्तथा ॥ २२ ॥ यो यो यत्र द्विजो भोज्यं भोक्तुं कामयते तदा। तस्य तस्य तु तत्रैव-मुपाजह्रुस्तदा नृप ॥ २३ ॥ तत्र स्थिता नरा राजन्रौहिणेयस्य शासनात्। भक्ष्यपेयस्य कुर्व्वन्ति राशींस्तत्र समन्ततः ॥२४॥ वासांसि च महार्हाणि पर्य्यङ्कास्तरणानि च। पूजार्थं तत्र कॢप्तानि विप्राणां सुखमिच्छताम् ॥ २५ ॥ यत्र यः स्वपते विप्रः क्षत्रियो वापि भारत। तत्र तत्र तु तस्यैव सर्व्वं कॢप्तमदृश्यत ॥ २६ ॥ यथासुखं जनः सर्व्वो याति तिष्ठति वै तदा। यातुकामस्य यानानि पानानि तृषितस्य च ॥ २७ ॥ बुभुक्षितस्य चान्नानि स्वादूनि भरतर्षभ। उपाजह्रुर्नरास्तत्र वस्त्राण्याभरणानि च ॥ २८ ॥ स पन्थाः प्रबभौ राजन् सर्व्वस्यैव सुखावहः। स्वर्गोपमस्तदा वीर नराणां तत्र गच्छताम् ॥ २९ ॥ नित्यप्रमुदितोपेतः स्वादुभक्ष्यशुभान्वितः। विपण्यापणपण्यानां नानाजनशतैर्वृतः। नानाद्रुमलतोपेतो नाना-रत्नविभूषितः ॥ ३० ॥ ततो महात्मा नियमे स्थितात्मा पुण्येषु तीर्थेषु वसूनि राजन्। ददौ द्विजेभ्यः क्रतुदक्षिणाश्च यदुप्रवीरो हलभृत् प्रतीतः ॥ ३१ ॥ दोग्ध्रीश्च धेनूश्च सहस्रशो वै सुवाससः काञ्चनबद्धशृङ्गीः। हयांश्च नानाविधदेशजातान् यानानि दासांश्च शुभान् द्विजेभ्यः ॥ ३२ ॥ रत्नानि मुक्तामणिविद्रुमञ्च शृङ्गीसुवर्णं रजतं सुशुभ्रम्। अयस्मयं ताम्रमयञ्च भाण्डं ददौ द्विजातिप्रवरेषु रामः ॥ ३३ ॥ एवं स वित्तं प्रददौ महात्मा सरस्वतीतीर्थवरेषु भूरि। ययौ क्रमेणाप्रतिमप्रभावस्ततः कुरुक्षेत्रमुदारवृत्तिः ॥३४॥

जनमेजय उवाच। सारस्वतानां तीर्थानां गुणोत्पत्तिं वदस्व मे। फलञ्च द्विपदां श्रेष्ठ कर्म्मनिर्वृत्तिमेव च ॥ ३५ ॥ यथा क्रमेण भगवन् तीर्थानामानुपूर्व्वशः। ब्रह्मन् ब्रह्मविदां श्रेष्ठ परं कौतूहलं हि मे ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच। तीर्थानां विस्तरं राजन् गुणोत्पत्तिञ्च सर्वशः। मयोच्यमानं वै पुण्यं शृणु राजेन्द्र कृत्स्नशः॥ ३७॥ पूर्वं महाराज यदुप्रवीर ऋत्विक्सुहृद्विप्रगणैश्च सार्द्धम्। पुण्यं प्रभासं समुपाजगाम यत्रोडुराड्यक्ष्मणा क्लिश्यमान ॥३८॥ विमुक्तशापः पुनराप्य तेजः सर्वं जगद्भासयते नरेन्द्र। एवन्तु तीर्थप्रवरं पृथिव्यां प्रभासनात्तस्य ततः प्रभासः॥ ३९॥

जनमेजय उवाच। किमर्थं भगवान् सोमो यक्ष्मणा समगृह्यत। कथञ्च तीर्थप्रवरे तस्मिंश्चन्द्रो न्यमज्जत॥ ४०॥ कथमाप्लुत्य तस्मिंस्तु पुनराप्यायितः शशी। एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महामुने॥ ४१॥

वैशम्पायन उवाच। दक्षस्य तनया यास्ताः प्रादुरासन् विशाम्पते। स सप्तविंशतिं कन्या दक्षः सोमाय वै ददौ॥ ४२॥ नक्षत्रयोगनिरताः संख्यानार्थञ्च ताभवन्। पत्न्यो वै तस्य राजेन्द्र सोमस्य शुभकर्म्मणः॥ ४३॥ तास्तु सर्वा विशालाक्ष्यो रूपेणाप्रतिमा भुवि। अत्यरिच्यत तासान्तु रोहिणी रूपसम्पदा॥ ४४॥ ततस्तस्यां स भगवान् प्रीतिञ्चक्रे निशाकरः। सास्य हृद्या बभूवाथ तस्मात्तां बुभुजे सदा॥ ४५॥ पुरा हि सोमो राजेन्द्र रोहिण्यामवसच्चिरम्। ततस्ताः कुपिताः सर्वा नक्षत्राख्या महात्मनः॥४६॥ ता गत्वा पितरं प्राहुः प्रजापतिमतन्द्रिताः। सोमो वसति नास्मासु रोहिणीं भजते सदा॥ ४७॥ ता वयं सहिताः सर्वास्त्वत्सकाशे प्रजेश्वर। वत्स्यामो नियताहारास्तपश्चरणतत्पराः॥ ४८॥ श्रुत्वा तासान्तु वचनं दक्षः सोममथाब्रवीत्। समं वर्त्तस्व भार्य्यासु मा त्वधर्मो महान् स्पृशेत्॥ ४९॥ ताश्च सर्वाब्रवीद्दक्षो गच्छध्वं शशिनोऽन्तिकम्। समं वर्त्स्यति सर्वासु चन्द्रमा मम शासनात्॥५०॥ विसृष्टास्तास्तथा जग्मुः शीतांशुभवनं तदा। तथापि सोमो भगवान् पुनरेव महीपते। रोहिणीं निवसत्येव प्रीयमाणो मुहु-

मुहुः ॥ ५१ ॥ ततस्ताः सहिता सर्व्वा भूयः पितरमब्रुवन् । तव शुश्रूषणे युक्ता वत्स्यामो हि तवाश्रमे । सोमो वसति नास्मासु नाकरोद्वचनं तव ॥ ५२ ॥ तासां तद्वचनं श्रुत्वा दक्षः सोममथाब्रवीत् । समं वर्त्तस्व भार्य्यासु मा त्वां शप्स्ये विरोचन ॥ ५३ ॥ अनादृत्य तु तद्वाक्यं दक्षस्य भगवान् शशी । रोहिण्या सार्द्धमवसत्ततस्ताः कुपिताः पुनः ॥ ५४ ॥ गत्वा च पितरं प्राहुः प्रणम्य शिरसा तदा । सोमो वसति नास्मासु तस्मान्नः शरणं भव ॥ ५५ ॥ रोहिन्यामेव भगवन् सदा वसति चन्द्रमाः । न त्वद्वचो गणयति नास्मासु स्नेहमिच्छति । तस्मान्नस्त्राहि सर्व्वा वै यथा नः सोम आविशेत् ॥ ५६ ॥ तच्छ्रुत्वा भगवान् क्रुद्धो यक्ष्माणं पृथिवीपते । ससर्ज्ज रोषात् सोमाय स चोडुपतिमाविशत् ॥ ५७ ॥ स यक्ष्मणाभिभूतात्मा क्षीयताहरहः शशी । यत्नञ्चाप्यकरोद्राजन् मोक्षार्थं तस्य यक्ष्मणः ॥ ५८ ॥ इष्टेष्टिभिर्महाराज विविधाभिर्निशाकरः । न चामुच्यत शापाद्वै क्षयञ्चैवाभ्यगच्छत ॥ ५९ ॥ क्षीयमाणे ततः सोमे ओषध्यो न प्रजज्ञिरे । निरास्वादरसाः सर्व्वा हतवीर्य्याश्च सर्व्वतः ॥ ६० ॥ ओषधीनां क्षये जाते प्राणिनामपि सङ्क्षयः । कृशाश्चासन् प्रजाः सर्व्वाः क्षीयमाणे निशाकरे ॥ ६१ ॥ ततो देवाः समागम्य सोममूचुर्महीपते । किमिदं भवतो रूपमीदृशं न प्रकाशते । कारणं ब्रूहि नः सर्व्वं येनेदं ते महद्भयम् ॥ ६२ ॥ श्रुत्वा च वचनं त्वत्तो विधास्यामस्ततोऽभयम् । एवमुक्तः प्रत्युवाच सर्व्वांस्तान् शशलक्षणः । शापस्य कारणञ्चैव यक्ष्माणञ्च तथात्मनः ॥ ६३ ॥ देवास्तथा वचः श्रुत्वा गत्वा दक्षमथाब्रुवन् । प्रसीद भगवन् सोमे शापोऽयं विनिवर्त्तताम् ॥ ६४ ॥ असौ हि चन्द्रमाः क्षीणः किञ्चिच्छेषो हि लक्ष्यते । क्षयाच्चैवास्य देवेश प्रजाश्चापि गताः क्षयम् । वीरुधौषधयश्चैव वीजानि विविधानि च ॥ ६५ ॥ तेषां क्षये क्षयोऽस्माकं विनास्माभिर्जगच्च किम् । इति ज्ञात्वा

लोकगुरो प्रसादं कर्त्तुमर्हसि ॥ ६६ ॥ एवमुक्तास्ततो देवान् प्राह वाक्यं प्रजापतिः । नैतच्छक्यं मम वचो व्यावर्त्तयितुमन्यथा ॥६७॥ हेतुना तु महाभागा निवर्त्तिष्यति केनचित् । समं वर्त्ततु सर्व्वासु शशी भार्य्यासु नित्यशः ॥ ६८ ॥ सरस्वत्या वरे तीर्थे उन्मज्जन् शशलक्षणः । पुनर्वर्द्धिष्यते देवास्तद्वै सत्यं वचो मम ॥ ६९ ॥ मासार्द्धञ्च क्षयं सोमो नित्यमेव गमिष्यति । मासार्द्धन्तु सदा वृद्धिं सत्यमेतद्वचो मम ॥ ७० ॥ समुद्रं पश्चिमं गत्वा सरस्वत्यब्धिसङ्गमम् । आराधयतु देवेशं ततः कान्तिमवाप्स्यति ॥ ७१ ॥ सरस्वतीं ततः सोमः स जगामर्षिशासनात् । प्रभासं प्रथमं तीर्थं सरस्वत्या जगाम ह ॥ ७२ ॥ अमावस्यां महातेजास्तत्रोन्मज्जन् महाद्युतिः । लोकान् प्रभासयामास शीतांशुत्वमवाप च ॥ ७३ ॥ देवास्तु सर्व्वे राजेन्द्र प्रभासं प्राप्य पुष्कलम् । सोमेन सहिता भूत्वा दक्षस्य प्रमुखेऽभवन् ॥ ७४ ॥ ततः प्रजापतिः सर्व्वा विससर्ज्जाथ देवताः । सोमं च भगवान् प्रीतो भूयो वचनमब्रवीत् ॥ ७५ ॥ मावमंस्थाः स्त्रियः पुत्र मा च विप्रान् कदाचन । गच्छ युक्तः सदा भूत्वा कुरु वै शासनं मम ॥ ७६ ॥ स विसृष्टो महाराज जगामाथ स्वमालयम् । प्रजाश्च मुदिता भूत्वा पुनस्तस्थुर्यथा पुरा ॥ ७७ ॥ एवं ते सर्व्वमाख्यातं यथा शप्तो निशाकरः । प्रभासञ्च यथा तीर्थं तीर्थानां प्रवरं ह्यभूत् ॥ ७८ ॥ अमावास्यां महाराज नित्यशः शशलक्षणः । स्नात्वा ह्याप्यायते श्रीमान् प्रभासे तीर्थ उत्तमे ॥ ७९ ॥ अतश्चैनं प्रजानन्ति प्रभासमिति भूमिप । प्रभां हि परमां लेभे तस्मिन्नुन्मज्ज्य चन्द्रमाः ॥ ८० ॥ ततस्तु चमसोद्भेदमच्युतस्त्वगमद्बली । चमसोद्भेद इत्येवं यं जनाः कथयन्त्युत ॥ ८१ ॥ तत्र दत्त्वा च दानानि विशिष्टानि हलायुधः । उषित्वा रजनीमेकां स्नात्वा च विधिवत्तदा ॥ ८२ ॥ उदपानमथागच्छत् त्वरावान् केशवाग्रजः । आद्यं स्वस्त्ययनञ्चैव यत्रावाप्य महत्

फलम् ॥ ८३ ॥ स्निग्धत्वादोषधीनाञ्च भूमेश्च जनमेजय। जानन्ति सिद्धा राजेन्द्र नष्टामपि सरस्वतीम् ॥ ८४ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि वलदेवतीर्थयात्रायां पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्मान्नदीगतञ्चापि ह्युदपानं यशस्विनः। त्रितस्य च महाराज जगामाथ हलायुधः ॥ १ ॥ तत्र दत्त्वा बहु द्रव्यं पूजयित्वा तथा द्विजान्। उपस्पृश्य च तत्रैव प्रहृष्टो मुषलायुधः ॥ २ ॥ तत्र धर्मपरो ह्यासीत्त्रितः स सुमहातपाः। कूपे च वसता तेन सोमः पीतो महात्मना ॥ ३ ॥ तत्र चैनं समुत्सृज्य भ्रातरौ जग्मतुर्गृहान्। ततस्तौ शशापाथ त्रितो ब्राह्मणसत्तमः ॥ ४ ॥

जनमेजय उवाच। उदपानं कथं ब्रह्मन् कथञ्च सुमहातपाः। पतितः किञ्च स त्यक्तो भ्रातृभ्यां द्विजसत्तमः ॥ ५ ॥ कूपे कथञ्च हित्वैनं भ्रातरौ जग्मतुर्गृहान्। कथञ्च याजयामास पपौ सोमञ्च वै कथम्। एतदाचक्ष्व मे ब्रह्मन् श्रोतव्यं यदि मन्यसे ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच। आसन् पूर्वयुगे राजन् मुनयो भ्रातरस्त्रयः। एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसन्निभाः ॥ ७ ॥ सर्वे प्रजापतिसमाः प्रजावन्तस्तथैव च। ब्रह्मलोकजितः सर्वे तपसा ब्रह्मवादिनः ॥ ८ ॥ तेषान्तु तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च। अभवद्गौतमो नित्यं पिता धर्मरतः सदा ॥ ९ ॥ स तु दीर्घेण कालेन तेषां प्रीतिमवाप्य च। जगाम भगवान्स्थानमनुरूपमिवात्मनः ॥ १० ॥ राजानस्तस्य ये ह्यासन् याज्या राजन्महात्मनः। ते सर्वे स्वर्गते तस्मिंस्तस्य पुत्रानपूजयन् ॥ ११ ॥ तेषान्तु कर्मणा राजंस्तथा चाध्ययनेन च। त्रितः स श्रेष्ठतां प्राप यथैवास्य पिता

तथा॥ १२ ॥ तथा सर्वे महाभागा मुनयः पुण्यलक्षणाः। अपूजयन्महाभागं यथास्य पितरं पुरा॥ १३ ॥ कदाचिद्धि ततो राजन् भ्रातरावेकतद्वितौ। यज्ञार्थं चक्रतुश्चिन्तां तथा वित्तार्थमेव च॥ १४॥ तयोर्बुद्धिः समभवत् त्रितं गृह्य परन्तप। याज्यान् सर्वानुपादाय प्रतिगृह्य पशूंस्ततः॥ १५ ॥ सोमं पास्यामहे हृष्टाः प्राप्य यज्ञं महाफलम्। चक्रुश्चैव तथा राजन् भ्रातरस्त्रय एव च॥ १६ ॥ तथा तु ते परिक्रम्य याज्यान् सर्वान् पशून् प्रति। याजयित्वा ततो याज्यान् लब्ध्वा तु सुबहून् पशून् ॥१७॥ याज्येन कर्मणा तेन प्रतिगृह्य विधानतः। प्राचीं दिशं महात्मान आजग्मुस्ते महर्षयः॥ १८ ॥ त्रितस्तेषां महाराज पुरस्ताद्याति हृष्टवत्। एकतश्च द्वितश्चैव पृष्ठतः कालयन् पशून्॥ १९ ॥ तयोश्चिन्ता समभवद्दृष्ट्वा पशुगणं महत्। कथं नु स्युरिमा गाव आवाभ्यां हि विना त्रितम्॥ २० ॥ तावन्योऽन्यं समाभाष्य एकतश्च द्वितश्च ह। यदूचतुर्मिथः पापौ तन्निबोध जनेश्वर॥ २१ ॥ त्रितो यज्ञेषु कुशलस्त्रितो वेदेषु निष्ठितः। अन्यास्तु बहुला गावस्त्रितः समुपलप्स्यते॥ २२ ॥ तदावां सहितौ भूत्वा गाः प्रकाल्य व्रजावहे। त्रितोऽपि गच्छतां काममावाभ्यां वै विनाकृतः॥ २३॥ तेषामागच्छतां रात्रौ पथि स्थाने वृकोऽभवत्। तत्र कूपोऽविदूरेऽभूत् सरस्वत्यास्तटे महान्॥ २४ ॥ अथ त्रितो वृकं दृष्ट्वा पथि तिष्ठन्तमग्रतः। तद्भयादपसर्पन् वै तस्मिन् कूपे पपात ह॥ २५ ॥ अगाधे सुमहाघोरे सर्वभूतभयङ्करे। त्रितस्ततो महाराज कूपस्थो मुनिसत्तमः। आर्त्तनादं ततश्चक्रे तौ तु शुश्रुवतुर्मुनी॥ २६ ॥ तं ज्ञात्वा पतितं कूपे भ्रातरावेकतद्वितौ। वृकत्रासाच्च लोभाच्च समुत्सृज्य प्रजग्मतुः॥ २७ ॥ भ्रातृभ्यां पशुलुब्धाभ्यामुत्सृष्टः स महातपाः। उदपाने तदा राजन् निर्जने पांशुसंवृते॥ २८॥ त्रित आत्मानमालक्ष्य कूपे वीरुत्तृणावृते। निमग्नं भरतश्रेष्ठ

नरके दुष्कृती यथा ॥ २९ ॥ स बुद्धाऽगणयत् प्राज्ञो मृत्योर्भीतो
धृतोपमः। सोमः कथं नु पातव्य इतस्थेन मया भवेत् ॥ ३० ॥
स एवमभिनिश्चित्य तस्मिन् कूपे महातपाः। ददर्श वीरुधं तत्र
लम्बमानां यदृच्छया ॥ ३१ ॥ पांशुग्रस्ते ततः कूपे विचिन्त्य सलिलं
मुनिः। अग्नीन् सङ्कल्पयामास होत्रे चात्मानमेव च ॥ ३२ ॥
ततस्तां वीरुधं सोमं सङ्कल्प्य सुमहातपाः। ऋचो यजूंषि सामानि
मनसाचिन्तयन्मुनिः ॥ ३३ ॥ ग्रावाणः शर्कराः कृत्वा प्रचक्रेऽभिषवं
नृप। आज्यञ्च सलिलञ्चक्रे भागांश्च त्रिदिबौकसाम् ॥ ३४ ॥ सोम-
स्याभिषवं कृत्वा चकार तुमुलं ध्वनिम्। स चाविशद्दिवं राजन्
स्वन शैक्षितस्य वै। समवाप च तं यज्ञं यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः
॥ ३५ ॥ वर्त्तमाने तथा यज्ञे त्रितस्य सुमहात्मनः। आविग्नं
त्रिदिवं सर्वं कारणञ्च न वुध्यते। ततः सुतुमुलं शब्दं शुश्रावाथ
व्रहस्पतिः ॥ ३६ ॥ श्रुत्वा चैवाब्रवीत् सर्वान् देवान् देवपुरोहितः।
त्रितस्य वर्त्तते यज्ञस्तत्र गच्छामहे सुराः ॥ ३७ ॥ स हि क्रुद्धः
सृजेदन्यान् देवानपि महातपाः ॥ ३८ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य
सहिताः सर्वदेवताः। प्रययुस्तत्र यत्रासौ त्रितयज्ञः प्रवर्त्तते ॥३९॥
ते तत्र गत्वा विबुधास्तं कूपं यत्र स त्रितः। ददृशुस्तं महात्मानं
दीक्षितं यज्ञकर्मसु ॥ ४० ॥ दृष्ट्वा चैनं महात्मानं श्रिया परमया
युतम्। ऊचुश्चाथ महाभागं प्राप्ता भागार्थिनो वयम् ॥ ४१ ॥
अथाब्रवीदृषिर्देवान् पश्यध्वं मां दिवौकसः। अस्मिन् प्रतिभये
कूपे निमग्नं नष्टचेतसम् ॥ ४२ ॥ ततस्त्रितो महाराज भागांस्तेषां
यथाविधि। मन्त्रयुक्तान् समददत्ते च प्रीतास्तदाभवन् ॥ ४३ ॥
ततो यथाविधि प्राप्तान् भागान् प्राप्य दिवौकसः। प्रीतात्मानो
ददुस्तस्मै वरान् यान् मनसेच्छसि ॥ ४४ ॥ स तु वव्रे वरं देवां-
स्त्रातुमर्हत मामितः ॥ ४५ ॥ यश्चेहोपस्पृशेत् कूपे स सोमपगतिं
लभेत् ॥ ४६ ॥ ततश्चोर्म्मिमती राजन्नुत्पपात सरस्वती। तया

द्विपः समुत्तस्थौ पूजयंस्त्रिदिवौकसः ॥ ४७ ॥ तथेति चोक्त्वा विबुधा जग्मू राजन् यथागताः। बितश्चाप्यगमत् प्रीतः स्वमेव निलयं तदा ॥४८॥ क्रुद्धः स तु समासाद्य तावृषी भ्रातरौ तदा। उवाच परुषं वाक्यं शशाप च महातपाः ॥ ४९ ॥ पशुलुब्धौ युवां यस्मान्मामुत्सृज्य प्रधावितौ। तस्माद्वृकाकृती रौद्रौ दंष्ट्रिणावभितश्चरौ। भवितारौ मया शप्तौ पापेनानेन कर्मणा ॥ ५० ॥ प्रसवश्चैव युवयोर्गोलाङ्गूलर्क्षवानराः। इत्युक्ते तु तदा तेन क्षणादेव विशाम्पते। तथाभूतावदृश्येतां वचनात् सत्यवादिनः ॥ ५१ ॥ तत्राप्यमितविक्रान्तः स्पृष्ट्वा तोयं हलायुधः। दत्त्वा च विविधान् दायान् पूजयित्वा च वै द्विजान् ॥५२॥ उदपानञ्च तं वीक्ष्य प्रशस्य च पुनः पुनः। नदीगतमदीनात्मा प्राप्तो विनशनं तदा ॥ ५३ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो विनशनं राजन् जगामाथ हलायुधः। शूद्राभीरान् प्रति द्वेषाद्यत्र नष्टा सरस्वती ॥ १ ॥ यस्मात् सा भरतश्रेष्ठ द्वेषान्नष्टा सरस्वती। तस्मात्तदृषयो नित्यं प्राहुर्विनशनेति ह ॥ २ ॥ तत्राप्युपस्पृश्य बलः सरस्वत्यां महाबलः। सुभूमिकं ततोऽगच्छत् सरस्वत्यास्तटे वरे ॥ ३ ॥ तत्र चाप्सरसः शुभ्रा नित्यकालमतन्द्रिताः। क्रीड़ाभिर्विमलाभिश्च क्रीड़न्ति विमलाननाः ॥ ४ ॥ तत्र देवाः सगन्धर्वा मासि मासि जनेश्वर। अभिगच्छन्ति तत्तीर्थं पुण्यं ब्राह्मणसेवितम् ॥ ५ ॥ तत्रादृश्यन्त गन्धर्वास्तथैवाप्सरसांगणाः। समेत्य सहिता राजन् यथाप्राप्तं यथासुखम् ॥ ६ ॥ तत्र मोदन्ति देवाश्च पितरश्च सवीरुधः। पुण्यैः पुष्पैः सदा दिव्यैः कीर्य्यमाणाः पुनः पुनः ॥ ७ ॥ आक्रीड़-

भूमिः सा राजन् तासामप्सरसां शुभा। सुभूमिकेति विख्याता सरस्वत्यास्तटे वरे॥ ८॥ तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च वसु विप्राय माधवः। श्रुत्वा गीतञ्च तद्दिव्यं वादित्राणाञ्च निःस्वनम्॥ ९॥ छायाश्च विपुला दृष्ट्वा देवगन्धर्वरक्षसाम्। गन्धर्वाणां ततस्तीर्थमगच्छद्रोहिणीसुतः॥ १०॥ विश्वावसुमुखास्तत्र गन्धर्वास्तपसान्विताः। नृत्यवादित्रगीतञ्च कुर्वन्ति सुमनोरमम्॥ ११॥ तत्र दत्त्वा हलधरो विप्रेभ्यो विविधं वसु। अजाविकं गोखरोष्ट्रं सुवर्णं रजतं तथा॥ १२॥ भोजयित्वा द्विजान् कामैः सन्तर्प्य च महाधनैः। प्रययौ सहितो विप्रैस्तूयमानश्च माधवः॥ १३॥ तस्माद्गन्धर्वतीर्थाच्च महाबाहुररिन्दमः। गर्गस्रोतो महातीर्थमाजगामैककुण्डली॥ १४॥ तत्र गर्गेण वृद्धेन तपसा भावितात्मना। कालज्ञानगतिश्चैव ज्योतिषाञ्च व्यतिक्रमः॥ १५॥ उत्पाता दारुणाश्चैव शुभाश्च जनमेजय। सरस्वत्याः शुभे तीर्थे विदिता वै महात्मना॥ १६॥ तस्य नाम्ना च तत्तीर्थं गर्गस्रोत इति स्मृतम्। तत्र गर्गं महाभागमृषयः सुव्रता नृप। उपासाञ्चक्रिरे नित्यं कालज्ञानं प्रति प्रभो॥ १७॥ तत्र गत्वा महाराज बलः श्वेतानुलेपनः। विधिवद्धि धनं दत्त्वा मुनीनां भावितात्मनाम्॥ १८॥ उच्चावचांस्तथा भक्ष्यान् विप्रेभ्यो विप्रदाय सः। नीलवासास्ततोऽगच्छच्छङ्खतीर्थं महायशाः॥ १९॥ तत्रापश्यन्महाशङ्खं महामेरुमिवोच्छ्रितम्। श्वेतपर्वतसङ्काशमृषिसङ्घैर्निषेवितम्। सरस्वत्यास्तटे जातं नगं तालध्वजो बली॥ २०॥ यक्षा विद्याधराश्चैव राक्षसाश्चामितौजसः। पिशाचाश्चामितबला यत्र सिद्धाः सहस्रशः॥ २१॥ ते सर्वे ह्यशनं त्यक्त्वा फलं तस्य वनस्पतेः। व्रतैश्च नियमैश्चैव काले काले स्म भुञ्जते॥ २२॥ प्राप्तैश्च नियमैस्तैस्तैर्विचरन्तः पृथक् पृथक्। अदृश्यमाना मनुजैर्व्यचरन् पुरुषर्षभ। एवं ख्यातो नरपते लोकेऽस्मिन स वनस्पतिः

॥ २३ ॥ ततस्तीर्थं सरस्वत्याः पावनं लोकविश्रुतम्। तस्मिंश्च यदुशार्दूलो दत्त्वा तीर्थे पयस्विनीः। ताम्रायसानि भाण्डानि वस्त्राणि विविधानि च ॥ २४ ॥ पूजयित्वा द्विजांश्चैव पूजितश्च तपोधनैः। पुण्यं द्वैतवनं राजन्नाजगाम हलायुधः ॥ २५ ॥ तत्र गत्वा मुनीन् दृष्ट्वा नानावेशधरान् बलः। आप्लुत्य सलिले चापि पूजयामास वै द्विजान् ॥ २६ ॥ तथैव दत्त्वा विप्रेभ्यः परिभोगान् सुपुष्कलान्। ततः प्रायाद्बली राजन् दक्षिणेन सरस्वतीम् ॥२७॥ गत्वा चैव महाबाहुर्नातिदूरं महायशाः। धर्मात्मा नागधन्वानं तीर्थमागमदच्युतः ॥ २८ ॥ यत्र पन्नगराजस्य वासुकेः सन्निवेशनम्। महाद्युतेर्महाराज बहुभिः पन्नगैर्वृतम्। ऋषीणां हि सहस्राणि तत्र नित्यं चतुर्दश ॥ २९ ॥ तत्र देवाः समागम्य वासुकिं पन्नगोत्तमम्। सर्वपन्नगराजानमभ्यषिञ्चन् यथाविधि। पन्नगेभ्यो भयं तत्र विद्यते न स्म कौरव ॥ ३० ॥ तत्रापि विधिवद्दत्त्वा विप्रेभ्यो रत्नसञ्चयान्। प्रायात् प्राचीं दिशं तत्र तथा तीर्थान्यनेकशः। सहस्रशतसङ्ख्यानि प्रथितानि पदे पदे ॥ ३१ ॥ आप्लुत्य तेषु तीर्थेषु यथोक्तं तत्र चर्षिभिः। कृत्वोपवासनियमं दत्त्वा दानानि भूरिशः ॥ ३२ ॥ अभिवाद्य मुनींस्तांस्तु तत्र तीर्थनिवासिनः। उद्दिष्टमार्गः प्रययौ यत्र भूयः सरस्वती ॥ ३३ ॥ प्राङ्मुखी वै निववृते वृष्टिर्वातहता यथा। ऋषीणां नैमिषेयाणामवेक्षार्थं महात्मनाम् ॥३४॥ निवृत्तान्तां सरित्श्रेष्ठां तत्र दृष्ट्वा तु लाङ्गली। बभूव विस्मितो राजन् बलः श्वेतानुलेपनः ॥ ३५ ॥

जनमेजय उवाच। कस्मात् सरस्वती ब्रह्मन् निवृत्ता प्राङ्मुखी ततः। व्याख्यातुमेतदिच्छामि सर्वमध्वर्य्युसत्तम ॥ ३६ ॥ कस्मिंश्चित् कारणे तत्र विस्मितो यदुनन्दनः। निवृत्ता हेतुना केन कथमेव सरिद्वरा ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच। पूर्वं कृतयुगे राजन् नैमिषेयास्तपस्विनः।

वर्त्तमाने सुविपुले सत्रे द्वादश वार्षिके ॥ ३८ ॥ ऋषयो बहवो राजंस्तत् सत्रमभिपेदिरे। उषित्वा च महाभागास्तस्मिन् सत्रे यथाविधि ॥ ३९ ॥ निवृत्ते नैमिषीये वै सत्रे द्वादशवार्षिके। आजग्मुऋर्षयस्तत्र बहवस्तीर्थकारणात् ॥ ४० ॥ ऋषीणां बहुलत्वात्तु सरस्वत्या विशाम्पते। तीर्थानि नगरायन्ते कुले वै दक्षिणे तदा ॥ ४१ ॥ समन्तपञ्चकं यावत्तावत्ते द्विजसत्तमाः। तीर्थलोभान्नरव्याघ्र नद्यास्तीरं समाश्रिताः ॥ ४२ ॥ जुह्वतां तत्र तेषान्तु मुनीनां भावितात्मनाम्। स्वाध्यायेनातिमहता बभूवुः पूरिता दिशः ॥ ४३ ॥ अग्निहोत्रैस्ततस्तेषां हूयमानैर्महात्मनाम्। अशोभत सरित्श्रेष्ठा दीप्यमानैः समन्ततः ॥ ४४ ॥ वालिखिल्या महाराज अश्मकुट्टाश्च तापसाः। दन्तोलूखलिनश्चान्ये संप्रख्यानास्तथापरे ॥ ४५ ॥ वायुभक्ष्या जलाहाराः पर्णभक्ष्याश्च तापसाः। नानानियमयुक्ताश्च तथा स्थण्डिलशायिनः ॥ ४६ ॥ आसन् वै मुनयस्तत्र सरस्वत्याः समीपतः। शोभयन्तः सरिच्छ्रेष्ठां गङ्गामिव दिवौकसः ॥ ४७ ॥ शतशश्च समापेतुऋर्षयस्तत्र याजिनः। तेऽवकाशं न ददृशुः सरस्वत्या महाव्रताः ॥ ४८ ॥ ततो यज्ञोपवीतैस्ते तत्तीर्थं निर्मिमाय वै। जुहुवुश्चाग्निहोत्रांश्च चक्रुश्च विविधाः क्रियाः ॥ ४९ ॥ ततस्तमृषिसङ्घातं निराशं चिन्तयान्वितम्। दर्शयामास राजेन्द्र तेषामर्थे सरस्वती ॥ ५० ॥ ततः कुञ्जान् बहून् कृत्वा सन्निवृत्ता सरिद्वरा। ऋषीणां पुण्यतपसां कारुण्याज्जनमेजय ॥ ५१ ॥ ततो निवृत्य राजेन्द्र तेषामर्थे सरस्वती। भूय प्रतीच्याभिमुखी प्रसुस्राव सरिद्वरा ॥ ५२ ॥ अमोघागमनं कृत्वा तेषां भूयो व्रजाम्यहम्। इत्यद्भुतं महच्चक्रे तदा राजन्महानदी ॥ ५३ ॥ एवं स कुञ्जो राजन् वै नैमिषीय इति श्रुतः। कुरुक्षेत्रे कुरुश्रेष्ठ कुरुष्व महतीं क्रियाम् ॥ ५४ ॥ तत्र कुञ्जान् बहून् दृष्ट्वा निवृत्ताञ्च सरिद्वराम्। बभूव विस्मयस्तत्र

रामस्याथ महात्मनः ॥ ५५ ॥ उपस्पृश्य तु तत्रापि विधिवद्यदुनन्दनः। दत्त्वा दायान् द्विजातिभ्यो भाण्डानि विविधानि च ॥ ५६ ॥ भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय च। ततः प्रायाद्बलो राजन् पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ ५७ ॥ सरस्वतीतीर्थवरं नानाद्विजगणायुतम्। वदरेङ्गुदकाश्मर्य्यप्लक्षाश्वत्थविभीतकैः ॥ ५८ ॥ कक्कोलैश्च पलाशैश्च करीरैः पीलुभिस्तथा। सरस्वतीतीररुहैस्तरुभिर्विविधैस्तथा ॥ ५९ ॥ करूषकवनैश्चैव विल्वैराम्रातकैस्तथा। अतिमुक्तकषण्डैश्च पारिजातैश्च शोभितम् ॥ ६० ॥ कदलीवनभूयिष्ठं दृष्टिकान्तं मनोहरम्। वाय्वम्बुफलपर्णादैर्दन्तोलूखलिकैरपि ॥ ६१ ॥ तथाश्मकुट्टैर्वानेयैर्मुनिभिर्बहुभिर्वृतम्। स्वाध्यायघोषसङ्घुष्टं मृगयूथशताकुलम् ॥ ६२ ॥ अहिंस्रैर्धर्म्मपरमैर्नृभिरत्यर्थसेवितम्। सप्तसारस्वतं तीर्थमाजगाम हलायुधः। यत्र मङ्कणकः सिद्धस्तपस्तेपे महामुनिः ॥ ६३ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

जनमेजय उवाच। सप्तसारस्वतं कस्मात् कश्च मङ्कणको मुनिः। कथं स सिद्धो भगवान् कश्चास्य नियमोऽभवत् ॥ १ ॥ कस्य वंशे समुत्पन्नः किञ्चाधीतं द्विजोत्तमः। एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विधिवद्द्विजसत्तम ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच। राजन् सप्त सरस्वत्यो याभिर्व्याप्तमिदं जगत्। आहूता बलवद्भिर्हि तत्र तत्र सरस्वती ॥ ३ ॥ सुप्रभा काञ्चनाक्षी च विशाला च मनोरमा। सरस्वती चौघवती सुरेणुर्विमलोदका ॥ ४ ॥ पितामहस्य महतो वर्त्तमाने महामखे। वितते यज्ञवाटे वै संसिद्धेषु द्विजातिषु ॥ ५ ॥ पुण्याहघोषैर्विमलै-

वेदानां निनदेस्तथा। देवेषु चैव व्यग्रेषु तस्मिन् यज्ञविधौ तदा ॥ ६ ॥ तत्र चैव महाराज दीक्षिते प्रपितामहे। यजतस्तस्य सत्रेण सर्व्वकामसमृद्धिना ॥ ७ ॥ मनसा चिन्तिता ह्यर्था धर्म्मार्थकुशलैस्तदा। उपतिष्ठन्ति राजेन्द्र द्विजातींस्तत्र तत्र ह ॥ ८ ॥ जगुश्च तत्र गन्धर्व्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः। वादित्राणि च दिव्यानि वादयामासुरञ्जसा ॥ ९ ॥ तस्य यज्ञस्य सम्पत्त्या तुतुषुर्द्देवता अपि। विस्मयं परमं जग्मुः किमु मानुषयोनयः ॥ १० ॥ वर्त्तमाने तथा यज्ञे पुष्करस्थे पितामहे। अब्रुवन्नृषयो राजन्नायं यज्ञो महागुणः ॥ ११ ॥ न दृश्यते सरित्श्रेष्ठा यस्मादिह सरस्वती। तच्छ्रुत्वा भगवान् प्रीतः सस्माराथ सरस्वतीम् ॥ १२ ॥ पितामहेन यजता आहूता पुष्करेषु वै। सुप्रभा नाम राजेन्द्र नाम्ना तत्र सरस्वती ॥ १३ ॥ तां दृष्ट्वा मुनयस्तुष्टास्त्वरायुक्तां सरस्वतीम्। पितामहं मानयन्तीं क्रतुन्ते बहु मेनिरे ॥ १४ ॥ एवमेषा सरित्श्रेष्ठा पुष्करेषु सरस्वती। पितामहार्थं सम्भूता तुष्ट्यर्थञ्च मनीषिणाम् ॥ १५ ॥ नैमिषे मुनयो राजन् समागम्य समासते। तत्र चित्राः कथा ह्यासन् वेदं प्रति जनेश्वर ॥ १६ ॥ यत्र ते मुनयो ह्यासन् नानास्वाध्यायवेदिनः। ते समागम्य मुनयः सस्मरुर्वै सरस्वतीम् ॥ १७ ॥ सा तु ध्याता महाराज ऋषिभिः सत्रयाजिभिः। समागतानां राजेन्द्र सहायार्थं महात्मनाम् ॥ १८ ॥ आजगाम महाभागा तत्र पुण्या सरस्वती। नैमिषे काञ्चनाक्षी तु मुनीनां सत्रयाजिनाम् ॥१९॥ आगता सरितां श्रेष्ठा तत्र भारत पूजिता। गयस्य यजमानस्य गयेष्वेव महाक्रतुम् ॥ २० ॥ आहूता सरितां श्रेष्ठा गययज्ञे सरस्वती। विशालां तां गयेष्वाहुरृषयः संशितव्रताः ॥ २१ ॥ सरित् सा हिमवत्पार्श्वात् प्रसुता शीघ्रगामिनी। औद्दालके तथा यज्ञे यजतस्तस्य भारत ॥ २२ ॥ समेते सर्व्वतः स्फीते मुनीनां मण्डले तदा। उत्तरे कोशलाभागे पुण्ये राज-

महात्मनः॥ २३॥ उद्दालकेन यजता पूर्वं ध्याता सरस्वती। आजगाम सरित्श्रेष्ठा तं देशमृषिकारणात्॥ २४॥ पूज्यमाना मुनिगणैर्वल्कलाजिनसंवृतैः। मनोरमेति विख्याता सा हि तैर्मनसा कृता॥ २५॥ सुरेणुर्ऋषभे द्वीपे पुण्ये राजर्षिसेविते॥ २६॥ कुरोश्च यजमानस्य कुरुक्षेत्रे महात्मनः। आजगाम महाभागा सरित्श्रेष्ठा सरस्वती॥ २७॥ ओघवत्यपि राजेन्द्र वशिष्ठेन महात्मना। समाहूता कुरुक्षेत्रे दिव्यतोया सरस्वती॥ २८॥ दक्षेण यजता चापि गङ्गाद्वारे सरस्वती। सुरेणुरिति विख्याता प्रसुता शीघ्रगामिनी॥ २९॥ विमलोदा भगवती ब्रह्मणा यजता पुनः। समाहूता ययौ तत्र पुण्ये हैमवते गिरौ॥ ३०॥ एकीभूतास्ततस्तास्तु तस्मिंस्तीर्थे समागताः। सप्तसारस्वतं तीर्थं ततस्तत् प्रथितं भुवि॥ ३१॥ इति सप्त सरस्वत्यो नामतः परिकीर्त्तिताः। सप्तसारस्वतञ्चैव तीर्थं पुण्यं तथा स्मृतम्॥ ३२॥ शृणु मङ्कणकस्यापि कौमारब्रह्मचारिणः। आपगामवगाढ़स्य राजन् प्रक्रीड़ितं महत्॥ ३३॥ दृष्ट्वा यदृच्छया तत्र स्त्रियमम्भसि भारत। स्नायन्तीं रुचिरापाङ्गीं दिग्वाससमनिन्दिताम्। सरस्वत्यां महाराज चस्कन्दे वीजमम्भसि॥ ३४॥ तद्रेतः स तु जग्राह कलसे वै महातपाः। सप्तधा प्रविभागन्तु कलसस्थं जगाम ह॥ ३५॥ तत्रर्षयः सप्त जाता जज्ञिरे मरुतां गणाः। वायुवेगो वायुबलो वायुहा वायुमण्डलः॥३६॥ वायुज्वालो वायुरेता वायुचक्रश्च वीर्य्यवान्। एवमेते समुत्पन्ना मरुतां जनयिष्णवः॥ ३७॥ इदमत्यद्भुतं राजन् शृण्वाश्चर्य्यतरं भुवि। महर्षेश्चरितं यादृक् त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्॥ ३८॥ पुरा मङ्कणकः सिद्धः कुशाग्रेणेति विश्रुतम। क्षतः किल करे राजंस्तस्य शाकरसोऽस्रवत्॥ ३९॥ स वै शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टः प्रनृत्तवान्। ततस्तस्मिन् प्रनृत्ते वै स्थावरं जङ्गमञ्च यत्। प्रनृत्तमुभयं वीर

तेजसा तस्य मोहितम् ॥ ४० ॥ ब्रह्मादिभिः सुरै राजन्नृषिभिश्च तपोधनैः । विज्ञप्तो वै महादेव ऋषेरर्थे नराधिप । नायं नृत्येद्यथा देव तथा त्वं कर्त्तुमर्हसि ॥ ४१ ॥ ततो देवो मुनिं दृष्ट्वा हर्षाविष्टमतीव ह । सुराणां हितकामार्थं महादेवोऽभ्यभाषत ॥ ४२ ॥ हंहो ब्राह्मण धर्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान् । हर्षस्थानं किमर्थञ्च तवेदमधिकं मुने । तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य द्विजसत्तम ॥ ४३ ॥

ऋषिरुवाच । किन्न पश्यसि मे ब्रह्मन् कराच्छाकरसं स्रुतम् । यं दृष्ट्वाहं प्रनृत्तो वै हर्षेण महता विभो ॥ ४४ ॥ तं प्रहस्याब्रवीद्देवो मुनिं रागेण मोहितम् । अहं न विस्मयं विप्र गच्छामीति प्रपश्य माम् ॥ ४५ ॥ एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं महादेवेन धीमता । अङ्गुल्यग्रेण राजेन्द्र स्वाङ्गुष्ठस्ताड़ितोऽभवत् ॥ ४६ ॥ ततो भस्म क्षताद्राजन्निर्गतं हिमसन्निभम् । तद्दृष्ट्वा व्रीड़ितो राजन् स मुनिः पादयोर्गतः ॥४७॥ मेने देवं महादेवमिदञ्चोवाच विस्मितः । नान्यं देवादहं मन्ये रुद्रात् परतरं महत् ॥ ४८ ॥ सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलधृक् । त्वया सृष्टमिदं विश्वं वदन्तीह मनीषिणः ॥ ४९ ॥ त्वामेव सर्वं विशति पुनरेव युगक्षये । देवैरपि न शक्यस्त्वं परिज्ञातुं कुतो मया ॥ ५० ॥ त्वयि सर्वे स्म दृश्यन्ते भावा ये जगति स्थिता । त्वामुपासन्त वरदं देवा ब्रह्मादयोऽनघ ॥ ५१ ॥ सर्वस्त्वमसि देवानां कर्त्ता कारयिता च ह । त्वत्प्रसादात् सुराः सर्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः । एवं स्तुत्वा महादेवं स ऋषिः प्रणतोऽभवत् ॥ ५२ ॥ यदिदञ्चापलं देव कृतमेतत् स्मयादिकम् । अतः प्रसादयामि त्वां तपो मे न क्षरेदिति ॥५३॥ ततो देवः प्रीतमनास्तमृषिं पुनरब्रवीत् । तपस्ते वर्द्धतां विप्र मत्प्रसादात् सहस्रधा । आश्रमे चेह वत्स्यामि त्वया सार्द्धमहं सदा ॥ ५४ ॥ सप्तसारस्वते चास्मिन् यो मामर्चिष्यते नरः । न

तस्य दुर्लभं किञ्चिद्भवितेह परत्र वा। सारस्वतञ्च ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः ॥ ५५ ॥ एतन्मङ्कणकस्यापि चरितं भूरितेजसः। स हि पुत्रः सुकन्यायामुत्पन्नो मातरिश्वना ॥ ५६ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच। उषित्वा तत्र रामस्तु संपूज्याश्रमवासिनः। तथा मङ्कणके प्रीतिं शुभाञ्चक्रे हलायुधः ॥ १ ॥ दत्त्वा दानं द्विजातिभ्यो रजनीं तामुपोष्य च। पूजितो मुनिसङ्घैश्च प्रातरुत्थाय लाङ्गली ॥ २ ॥ अनुज्ञाप्य मुनीन् सर्वान् स्पृष्ट्वा तोयञ्च भारत। प्रययौ त्वरितो रामस्तीर्थहेतोर्महाबलः ॥ ३ ॥ तत औशनसं तीर्थमाजगाम हलायुधः। कपालमोचनं नाम यत्र मुक्तो महामुनिः ॥ ४ ॥ महता शिरसा राजन् ग्रस्तजङ्घो महोदरः। राक्षसस्य महाराज रामक्षिप्तस्य वै पुरा। तत्र पूर्वं तपस्तप्तं काव्येन सुमहात्मना ॥ ५ ॥ यत्रास्य नीतिरखिला प्रादुर्भूता महात्मनः। यत्रस्थश्चिन्तयामास दैत्यदानवविग्रहम् ॥ ६ ॥ तत् प्राप्य च बलो राजंस्तीर्थप्रवरमुत्तमम्। विधिवद्वै ददौ वित्तं ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ ७ ॥

जनमेजय उवाच। कपालमोचनं ब्रह्मन् कथं यत्र महामुनिः। मुक्तः कथञ्चास्य शिरो लग्नं केन च हेतुना ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच। पुरा वै दण्डकारण्ये राघवेण महात्मना। वसता राजशार्दूल राक्षसान् शमयिष्यता ॥ ९ ॥ जनस्थाने शिरश्छिन्नं राक्षसस्य दुरात्मनः। क्षुरेण शितधारेण तत् पपात महावने ॥ १० ॥ महोदरस्य तल्लग्नं जङ्घायां वै यदृच्छया। वने विचरतो राजन्नस्थि भित्त्वास्फुरत्तदा ॥ ११ ॥ स

तेन लग्नेन तदा द्विजातिर्न शशाक ह। अभिगन्तुं महाप्राज्ञ-स्तीर्थान्यायतनानि च ॥ १२ ॥ स पूतिना विस्रवता वेदनार्त्तो महामुनिः। जगाम सर्व्वतीर्थानि पृथिव्याञ्चेति नः श्रुतम् ॥ १३ ॥ स गत्वा सरितः सर्व्वाः समुद्रांश्च महातपाः। कथयामास तत् सर्व्व-मृषीणां भावितात्मनाम् ॥ १४ ॥ आप्लुतः सर्व्वतीर्थेषु न च मोक्ष-मवाप्तवान्। स तु शुश्राव विप्रेन्द्रो मुनीनां वचनं महत् ॥ १५ ॥ सरस्वत्यास्तीर्थवरं ख्यातमौशनसं तदा। सर्व्वपापप्रशमनं सिद्ध-क्षेत्रमनुत्तमम् ॥ १६ ॥ स तु गत्वा ततस्तत्र तीर्थमौशनसं द्विजः। तत औशनसे तीर्थे तस्योपस्पृशतस्तदा। तच्छिरश्चरणं मुक्त्वा पपातान्तर्जले तदा ॥ १७ ॥ विमुक्तस्तेन शिरसा परं सुखमवाप ह। स चाप्यन्तर्जले मूर्द्धा जगामादर्शनं तदा ॥ १८ ॥ ततः स विशिरा राजन् पूतात्मा वीतकल्मषः। आजगामाश्रमं प्रीतः कृत-कृत्यो महोदरः ॥ १९ ॥ सोऽथ गत्वाश्रमं पुण्यं विप्रमुक्तो महा-तपाः। कथयामास तत्सर्व्वमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ २० ॥ ते श्रुत्वा वचनं तस्य ततस्तीर्थस्य मानद। कपालमोचनमिति नाम चक्रुः समागताः ॥ २१ ॥ स चापि तीर्थप्रवरं पुनर्गत्वा महा-नृषिः। पीत्वा पयः सुविपुलं सिद्धिमायात्तदा मुनिः ॥ २२ ॥ तत्र दत्त्वा बहून् दायान् विप्रान् संपूज्य माधवः। जगाम वृष्णि-प्रवरो रुषङ्गोराश्रमन्तदा ॥ २३ ॥ यत्र तप्तं तपो घोरमार्ष्टिषेणेन भारत। ब्राह्मण्यं लब्धवांस्तत्र विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २४ ॥ सर्व्वकामसमृद्धं वै तत्राश्रमपदं महत्। मुनिभिर्ब्राह्मणैश्चैव सेवितं सर्व्वदा विभो ॥ २५ ॥ ततो हलधरः श्रीमान् ब्राह्मणैः परि-वारितः। जगाम यत्र राजेन्द्र रुषङ्गुस्तनुमत्यजत् ॥ २५ ॥ रुष-ङ्गुर्ब्राह्मणो वृद्धस्तपोनित्यश्च भारत। देहन्यासे कृतमना विचिन्त्य बहुधा तदा ॥ २७ ॥ ततः सर्व्वानुपादाय तनयान् वै महातपाः। रुषङ्गुरब्रवीत्तत्र नयध्वं मां पृथूदकम् ॥ २८ ॥ विज्ञायातीत

वयश्च सषहं ते तपोधनाः। तं वै तीर्थमुपानिन्युः सरस्वत्यास्तपोधनम् ॥ २९ ॥ स तैः पुत्रैस्तदा धीमानानीतो वै सरस्वतीम्। पुण्यां तीर्थशतोपेतां विप्रसङ्घैर्निषेविताम् ॥ ३० ॥ स तत्र विधिना राजन्नाप्लुत्य सुमहातपाः। ज्ञात्वा तीर्थगुणांश्चैव प्राहेदमृषिसत्तमः। सुप्रीतः पुरुषव्याघ्र सर्वान् पुत्रानुपासतः ॥ ३१ ॥ सरस्वत्युत्तरे तीरे यस्त्यजेदात्मनस्तनुम्। पृथूदके जप्यपरो नैनं श्वो मरणं तपेत् ॥ ३२ ॥ तत्राप्लुत्य स धर्मात्मा उपस्पृश्य हलायुधः। दत्त्वा चैव बहून् दायान् विप्राणां विप्रवत्सलः ॥ ३३ ॥ ससर्ज्ज यत्र भगवांल्लोकांल्लोकपितामहः। यत्रार्ष्टिषेणः कौरव्य ब्राह्मण्यं संशितव्रतः। तपसा महता राजन् प्राप्तवानृषिसत्तमः ॥ ३४ ॥ सिन्धुद्वीपश्च राजर्षिर्देवापिश्च महातपाः। ब्राह्मण्यं लब्धवान् यत्र विश्वामित्रस्तथा मुनिः। महातपस्वी भगवानुग्रतेजा महायशाः ॥ ३५ ॥ तत्राजगाम बलवान् बलभद्रः प्रतापवान् ॥ ३६ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि सारस्वतोपाख्याने
एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

जनमेजय उवाच। कथमार्ष्टिषेणो भगवान् विपुलं तप्तवांस्तपः। सिन्धुद्वीपः कथञ्चापि ब्राह्मण्यं लब्धवांस्तदा ॥ १ ॥ देवापिश्च कथं ब्रह्मन् विश्वामित्रश्च सत्तम। तन्ममाचक्ष्व भगवन् परं कौतूहलं हि मे ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच। पुरा कृतयुगे राजन्नार्ष्टिषेणो द्विजोत्तमः। वसन् गुरुकुले नित्यं नित्यमध्ययने रतः ॥ ३ ॥ तस्य राजन् गुरुकुले वसतो नित्यमेव ह। समाप्तिं नागमद्विद्या नापि वेदा विशाम्पते ॥ ४ ॥ स निर्विण्णस्ततो राजंस्तपस्तेपे

महातपाः। ततो वै तपसा तेन प्राप वेदाननुत्तमान् ॥ ५ ॥ स विद्वान् वेदयुक्तश्च सिद्धश्चाप्यृषिसत्तमः। तत्र तीर्थे वरान् प्रादात्त्रीनेव सुमहातपाः ॥ ६ ॥ अस्मिंस्तीर्थे महानद्या अद्य प्रभृति मानवः। आप्लुतो वाजिमेधस्य फलं प्राप्स्यति पुष्कलम् ॥ ७ ॥ अद्यप्रभृति नैवात्र भयं व्यालाद्भविष्यति। अपि चाल्पेन यत्नेन फलं प्राप्स्यति पुष्कलम् ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा महातेजा जगाम त्रिदिवं मुनिः। एवं सिद्धः स भगवानार्ष्टिषेणः प्रतापवान् ॥ ९ ॥ तस्मिन्नेव तदा तीर्थे सिन्धुद्वीपः प्रतापवान्। देवापिश्च महाराज ब्राह्मण्यं प्रापतुर्महत् ॥ १० ॥ तथा च कौशिकस्तात तपोनित्यो जितेन्द्रियः। तपसा वै सुतप्तेन ब्राह्मणत्वमवाप्तवान् ॥ ११ ॥ गाधिर्नाम महानासीत् क्षत्रियः प्रथितो भुवि। तस्य पुत्रोऽभवद्राजन् विश्वामित्रः प्रतापवान् ॥ १२ ॥ स राजा कौशिकस्तात महायोग्यभवत् किल। स पुत्रमभिषिच्याथ विश्वामित्रं महातपाः ॥ १३ ॥ देहन्यासे मनश्चक्रे तमूचुः प्रणताः प्रजाः। न गन्तव्यं महाप्राज्ञ त्राहि चास्मान्महाभयात् ॥ १४ ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच ततो गाधिः प्रजास्ततः। विश्वस्य जगतो गोप्ता भविष्यति सुतो मम ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वा तु ततो गाधिर्विश्वामित्रं निवेश्य च। जगाम त्रिदिवं राजन् विश्वामित्रोऽभवन्नृपः। न स शक्नोति पृथिवीं यत्नवानपि रक्षितुम् ॥ १६ ॥ ततः शुश्राव राजा स राक्षसेभ्यो महाभयम्। निर्ययौ नगराच्चापि चतुरङ्गबलान्वितः ॥ १७ ॥ स यात्वा दूरमध्वानं वशिष्ठाश्रममभ्ययात्। तस्य ते सैनिका राजंश्चक्रुस्तत्रानयान् बहून् ॥ १८ ॥ ततस्तु भगवान् विप्रो वशिष्ठाश्रममभ्ययात्। ददृशेऽथ ततः सर्वं भज्यमानं महावनम् ॥ १९ ॥ तस्य क्रुद्धो महाराज वशिष्ठो मुनिसत्तमः। सृजस्व शवरान् घोरानिति स्वां गामुवाच ह ॥ २० ॥ तथोक्ता सासृजद्धेनुः पुरुषान् घोरदर्शनान्। ते च तद्बलमासाद्य बभञ्जुः सर्वतो-

दिशम् ॥ २१ ॥ तच्छ्रुत्वा विद्रुतं सैन्यं विश्वामित्रस्तु गाधिजः । तपः परं मन्यमानस्तपस्येव मनो दधे ॥ २२ ॥ सोऽस्मिंस्तीर्थवरे राजन् सरस्वत्याः समाहितः । नियमैश्चोपवासैश्च कर्षयन्देहमात्मनः ॥ २३ ॥ जलाहारो वायुभक्ष्यः पर्णाहारश्च सोऽभवत् । तथा स्थण्डिलशायी च ये चान्ये नियमाः पृथक् ॥ २४ ॥ असकृत्तस्य देवास्तु व्रतविघ्नं प्रचक्रिरे । न चास्य नियमाद्बुद्धिरपयाति कदाचन ॥ २५ ॥ ततः परेण यत्नेन तप्त्वा बहुविधं तपः । तेजसा भास्कराकारो गाधिजः समपद्यत ॥ २६ ॥ तपसा तु तथा युक्तं विश्वामित्रं पितामहः । अमन्यत महातेजा वरदो वरमस्य तत् ॥ २७ ॥ स तु वव्रे वरं राजन् स्यामहं ब्राह्मणस्त्विति । तथेति चाब्रवीद्ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ २८ ॥ स लब्ध्वा तपसोग्रेण ब्राह्मणत्वं महायशाः । विचचार महीं कृत्स्नां कृतकामः सुरोपमः ॥ २९ ॥ तस्मिंस्तीर्थवरे रामः प्रदाय विविधं वसु । पयस्विनीस्तथा धेनुर्यानानि शयनानि च ॥ ३० ॥ अथ वस्त्राण्यलङ्कारं भक्ष्यं पेयञ्च शोभनम् । अददन्मुदितो राजन् पूजयित्वा द्विजोत्तमान् ॥ ३१ ॥ ययौ राजंस्ततो रामो वकस्याश्रममन्तिकात् । यत्र तेपे तपस्तीव्रं दाल्भ्यो वक इति श्रुतः ॥ ३२ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि सारस्वततीर्थोपाख्याने चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच । ब्रह्मघोषैरवाकीर्णं जगाम यदुनन्दनः । यत्र दाल्भ्यो वको राजन्नाश्रमस्थो महातपाः ॥ १ ॥ जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं वैचित्रवीर्य्यिणः । तपसा घोररूपेण कर्षयन् देहमात्मनः । क्रोधेन महताविष्टो धर्म्मात्मा वै प्रतापवान् ॥ २ ॥ पुरा हि नैमिषीयाणां सत्रे द्वादशवार्षिके । वृत्ते विश्वजितोऽन्ते

वै पाञ्चालानृषयोऽगमन् ॥ ३ ॥ तत्रेश्वरमयाचन्त दक्षिणार्थं मनीषिणः। बलान्वितान् वत्सतरान्निर्व्याधीनेकविंशतिम् ॥ ४ ॥ तानब्रवीद्बको दाल्भ्यो विभजध्वं पशूनिति। पशूनेतानहं त्यक्त्वा भिक्षिष्ये राजसत्तमम् ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वा ततो राजन्नृषीन् सर्वान् प्रतापवान्। जगाम धृतराष्ट्रस्य भवनं ब्राह्मणोत्तम ॥ ६ ॥ स समीपगतो भूत्वा धृतराष्ट्रं जनेश्वरम्। अयाचत पशून् दाल्भ्यः स चैनं रुषितोऽब्रवीत् ॥ ७ ॥ यदृच्छया मृतान् दृष्ट्वा गास्तदा नृपसत्तमः। एतान् पशून्नय क्षिप्रं ब्रह्मबन्धो यदीच्छसि ॥ ८ ॥ ऋषिस्त्वथ वचः श्रुत्वा चिन्तयामास धर्मवित्। अहो वत नृशंसं वै वाक्यमुक्तोऽस्मि संसदि ॥ ९ ॥ चिन्तयित्वा मुहूर्त्तन्तु रोषाविष्टो द्विजोत्तमः। मतिञ्चक्रे विनाशाय धृतराष्ट्रस्य भूपतेः ॥१०॥ स तूत्कृत्य मृतानां वै मांसानि मुनिसत्तमः। जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं नरपतेः पुरा। अवकीर्णे सरस्वत्यास्तीर्थे प्रज्वाल्य पावकम् ॥ ११ ॥ बको दाल्भ्यो महाराज नियमं परमास्थितः। स तैरेव जुहावास्य राष्ट्रं मांसैर्महातपाः ॥ १२ ॥ तस्मिंस्तु विधिवत् सत्रे संप्रवृत्ते सुदारुणे। अक्षीयत ततो राष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पार्थिव ॥ १३ ॥ ततः प्रक्षीयमाणन्तद्राष्ट्रन्तस्य महीपतेः। छिद्यमानं यथानन्तं वनं परशुना विभो। बभूवापद्गतं तच्च व्यपकीर्णमचेतनम् ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा तथावकीर्णन्तु राष्ट्रं स मनुजाधिपः। बभूव दुर्म्मना राजंश्चिन्तयामास च प्रभुः ॥ १५ ॥ मोक्षार्थमकरोद्यत्नं ब्राह्मणैः सहितः पुरा। न च श्रेयोऽध्यगच्छत् स क्षीयते राष्ट्रमेव च ॥ १६ ॥ यदा स पार्थिवः खिन्नस्ते च विप्रास्तदानघ। यदा चापि न शक्नोति राष्ट्रं मोक्षयितुं नृपः ॥ १७ ॥ अथ वै प्राश्निकांस्तत्र पप्रच्छ जनमेजय। ततो वै प्राश्निकाः प्राहुः पशुविप्रकृतस्त्वया ॥ १८ ॥ मांसैरभिजुहोतीति तव राष्ट्रं मुनिर्बकः। तेन ते हूयमानस्य राष्ट्रस्यास्य क्षयो

महान् ॥ १९ ॥ तस्यैतत्तपसः कर्म्म येन ते ह्यनयो महान्। अपां कुञ्जे सरस्वत्यास्तं प्रसादय पार्थिव ॥ २० ॥ सरस्वतीं ततो गत्वा स राजा वकमब्रवीत्। निपत्य शिरसा भूमौ प्राञ्जलिर्भरतर्षभ। प्रसादये त्वां भगवन्नपराधं क्षमस्व मे ॥२१॥ मम दीनस्य लुब्धस्य मौर्ख्येण हतचेतसः। त्वं गतिस्त्वञ्च मे नाथः प्रसादं कर्त्तुमर्हसि ॥ २२ ॥ तन्तथाविलपन्तन्तु शोकोपहतचेतसम्। दृष्ट्वा तस्य कृपा जज्ञे राष्ट्रं तच्च व्यमोचयत् ॥ २३ ॥ ऋषिः प्रसन्नस्तस्याभूत् संरम्भञ्च विहाय सः। मोक्षार्थं तस्य राष्ट्रस्य जुहाव पुनराहुतिम् ॥ २४ ॥ मोचयित्वा ततो राष्ट्रं प्रतिगृह्य पशून् बहून्। हृष्टात्मा नैमिषारण्यं जगाम पुनरेव च ॥ २५ ॥ धृतराष्ट्रोऽपि धर्मात्मा स्वस्थचेता महामनाः। स्वमेव नगरं राजा प्रतिपेदे महर्द्धिमत् ॥ २६ ॥ तत्र तीर्थे महाराज बृहस्पतिरुदारधीः। असुराणामभावाय भवाय च दिवौकसाम् ॥ २७ ॥ मांसैरभिजुहावेष्टिमक्षीयन्त ततोऽसुराः। दैवतैरपि संभग्ना जितकाशिभिराहवे ॥ २८ ॥ तत्रापि विधिवद्दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो महायशाः। वाजिनः कुञ्जरांश्चैव रथांश्चाश्वतरीयुतान् ॥ २९ ॥ रत्नानि च महार्हाणि धनं धान्यञ्च पुष्कलम्। ययौ तीर्थं महाबाहुर्यायातं पृथिवीपते ॥३०॥ यत्र यज्ञे ययातेस्तु महाराज सरस्वती। सर्पिः पयश्च सुस्राव नाहुषस्य महात्मनः ॥ ३१ ॥ तत्रेष्ट्वा पुरुषव्याघ्रो ययातिः पृथिवीपतिः। आक्रामदूर्द्ध्वं मुदितो लेभे लोकांश्च पुष्कलान् ॥ ३२ ॥ पुनस्तत्र च राज्ञस्तु ययातेर्यजतः प्रभो। औदार्य्यं परमं दृष्ट्वा भक्तिञ्चात्मनि शाश्वतीम्। ददौ कामान् ब्राह्मणेभ्यो यान् यान् यो मनसेच्छति ॥ ३३ ॥ यो यत्र स्थित एवेह आहूतो यज्ञसंस्तरे। तस्य तस्य सरिच्छ्रेष्ठा गृहादिशयनादिकम्। षड्रसं भोजनञ्चैव दानं नानाविधं तथा ॥ ३४ ॥ ते मन्यमाना राज्ञस्तु सम्प्रदानमनुत्तमम्। राजानं तुष्टुवुः प्रीता ददुश्चैवाशिषः शुभाः ॥ ३५ ॥

तत्र देवाः सगन्धर्वाः प्रीता यज्ञस्य सम्पदा । विस्मिता मानुषा-श्चासन् दृष्ट्वा तां यज्ञसम्पदम् ॥ ३६ ॥ ततस्तालकेतुर्महाधर्मकेतु-र्महात्मा कृतात्मा महादाननित्यः । वशिष्ठापवाहं महाभीमवेगं धृतात्मा जितात्मा समभ्याजगाम ॥ ३७ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि सारस्वतोपाख्याने
एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

जनमेजय उवाच । वशिष्ठस्यापवाहोऽसौ भीमवेगः कथं नु सः । किमर्थञ्च सरिच्छ्रेष्ठा तमृषिं प्रत्यवाहयत् ॥ १ ॥ कथ-मस्याभवद्वैरं कारणं किञ्च तत् प्रभो । शंस पृष्टो महाप्राज्ञ न हि तृप्यामि कथ्यति ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । विश्वामित्रस्य चैवर्षेर्वशिष्ठस्य च भारत । भृशं वैरमभूद्राजं स्तपस्पर्द्धाकृतं महत् ॥ ३ ॥ आश्रमो वै वशि-ष्ठस्य स्थाणुतीर्थेऽभवन्महान् । पूर्व्वतः पार्श्वतस्त्वासीद्विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ ४ ॥ यत्र स्थाणु र्महाराज तप्तवान् सुमहत्तपः । यत्रास्य कर्म तद्घोरं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ५ ॥ यत्रेष्ट्वा भगवान् स्थाणुः पूजयित्वा सरस्वतीम् । स्थापयामास तत्तीर्थं स्थाणुतीर्थ-मिति प्रभो ॥ ६ ॥ तत्र तीर्थे सुराः स्कन्दमभ्यषिञ्चन्नराधिप । सैनापत्येन महता सुरारिविनिबर्हणम् ॥ ७ ॥ तस्मिन् सार-स्वते तीर्थे विश्वामित्रो महामुनिः । वशिष्ठञ्चालयामास तपसो-ग्रेण तच्छृणु ॥ ८ ॥ विश्वामित्रवशिष्ठौ तावहन्यहनि भारत । स्पर्द्धान्तपःकृतां तीव्रां चक्रतुस्तौ तपोधनौ ॥ ९ ॥ तत्राप्यधिक-सन्तप्तो विश्वामित्रो महामुनिः । दृष्ट्वा तेजो वशिष्ठस्य चिन्ता-मभिजगामह ॥ १० ॥ तस्य बुद्धिरियं ह्यासीद्धर्मनित्यस्य भारत । इयं सरस्वती तूर्णं मत्समीपं तपोधनम् ॥ ११ ॥ आनयिष्यति

वेगेन वशिष्ठं जपतां वरम्। इहागतं द्विजश्रेष्ठं हनिष्यामि न संशयः॥ १२॥ एवं निश्चित्य भगवान् विश्वामित्रो महामुनिः। सस्मार सरितां श्रेष्ठां क्रोधसंरक्तलोचनः॥ १३॥ सा ध्याता मुनिना तेन व्याकुलत्वं जगाम ह। जज्ञे चैनं महावीर्य्यं महाकोपञ्च भाविनी॥ १४॥ तत एनं वेपमाना विवर्णा प्राञ्जलिस्तदा। उपतस्थे मुनिवरं विश्वामित्रं सरस्वती॥ १५॥ हतवीरा यथा नारी साभवद्दुःखिता भृशम्। ब्रूहि किं करवानीति प्रोवाच मुनिसत्तमः॥ १६॥ तामुवाच मुनिः क्रुद्धो वशिष्ठं शीघ्रमानय। यावदेनं निहन्म्यद्य तच्छ्रुत्वा व्यथिता नदी॥ १७॥ साञ्जलिन्तु ततः कृत्वा पुण्डरीकनिभेक्षणा। प्राकम्पत भृशं भीता वायुनेवाहता लता॥ १८॥ तथा रूपान्तु तां दृष्ट्वा मुनिराह महानदीम्। अविचारं वशिष्ठस्त्वमानयस्वान्तिकं मम॥१९॥ सा तस्य वचनं श्रुत्वा ज्ञात्वा पापं चिकीर्षितम्। वशिष्ठस्य प्रभावञ्च जानन्त्यप्रतिमं भुवि॥ २०॥ साभिगम्य वशिष्ठन्तमिममर्थमचोदयत्। यदुक्ता सरितां श्रेष्ठा विश्वामित्रेण धीमता॥ २१॥ उभयोः शापयोर्भीता वेपमाना पुनः पुनः। चिन्तयित्वा महाशापमृषिवित्रासिता भृशम्॥ २२॥ तां कृशाञ्च विवर्णाञ्च दृष्ट्वा चिन्तासमन्विताम्। उवाच राजन् धर्मात्मा वशिष्ठो द्विपदाम्वरः॥ २३॥

वशिष्ठ उवाच। पाह्यात्मानं सरिच्छ्रेष्ठे वह मां शीघ्रगामिनी। विश्वामित्रः शपेद्धि त्वां मा कृथास्त्वं विचारणाम्॥२४॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृपाशीलस्य सा सरित्। चिन्तयामास कौरव्य किं कृत्वा सुकृतं भवेत्॥ २५॥ तस्याश्चिन्ता समुत्पन्ना वशिष्ठो मय्यतीव हि। कृतवान् हि दयां नित्यं तस्य कार्य्यं हितं मया॥ २६॥ अथ कूले स्वके राजन् जपन्तमृषिसत्तमं। जुह्वानं कौशिकं प्रेक्ष्य सरस्वत्यभ्यचिन्तयत्॥ २७॥ इदमन्तरमित्येव

ततः सा सरिताम्वरा । कूलापहारमकरोत् स्वेन वेगेन सा सरित् ॥ २८ ॥ तेन कूलापहारेण मैत्रावरुणिरौह्यत । उह्यमानः स तुष्टाव तदा राजन् सरस्वतीम् ॥ २९ ॥ पितामहस्य सरसः प्रवृत्तासि सरस्वती । व्याप्तञ्चेदं जगत् सर्वं तवैवाम्भोभिरुत्तमैः ॥ ३० ॥ त्वमेवाकाशगा देवी मेघेषुत्सृजसे पयः । सर्वाश्चापस्त्वमेवेति त्वत्तो वयमधीमहि ॥ ३१ ॥ पुष्टिर्द्युतिस्तथा कीर्त्तिः सिद्धिर्बुद्धिरुमा तथा । त्वमेव वाणी स्वाहा त्वं तवायत्तमिदं जगत् । त्वमेव सर्वभूतेषु वससीह चतुर्विधा ॥ ३२ ॥ एवं सरस्वती राजंस्तूयमाना महर्षिणा । वेगेनोवाह तं विप्रं विश्वामित्राश्रमं प्रति । न्यवेदयत चाभीक्ष्णं विश्वामित्राय तं मुनिम् ॥ ३३ ॥ तथानीतं सरस्वत्या दृष्ट्वा कोपसमन्वितः । अथान्वैषत् प्रहरणं वशिष्ठान्तकरं तदा ॥ ३४ ॥ तन्तु क्रुद्धमभिप्रेक्ष्य ब्रह्मवध्याभयान्नदी । अपोवाह वशिष्ठं तं प्राचीं दिशमतन्द्रिता । उभयोः कुर्वती वाक्यं वञ्चयित्वा तु गाधिजम् ॥ ३५ ॥ ततोऽपवाहितं दृष्ट्वा वशिष्ठमृषिसत्तमम् । अब्रवीत्त्वथ संक्रुद्धो विश्वामित्रो ह्यमर्षणः ॥ ३६ ॥ यस्मान्मां त्वं सरिच्छ्रेष्ठे वञ्चयित्वा पुनर्गता । शोणितं वह कल्याणि रक्षोग्रामस्य सम्मतम् ॥ ३७ ॥ ततः सरस्वती शप्ता विश्वामित्रेण धीमता । अवहच्छोणितोन्मिश्रं तोयं संवत्सरं तदा ॥ ३८ ॥ अथर्षयश्च देवाश्च गन्धर्वाप्सरसस्तथा । सरस्वतीं तथा दृष्ट्वा बभूवुर्भृशदुःखिताः ॥ ३९ ॥ एवं वशिष्ठापवाहो लोके ख्यातो जनाधिप । आगच्छच्च पुनर्मार्गं स्वमेव सरितां वरा ॥ ४० ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि वलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

वैशम्पायन उवाच। सा शप्ता तेन क्रुद्धेन विश्वामित्रेण धीमता। तस्मिंस्तीर्थवरे शुभ्रे शोणितं समुपावहत्॥ १॥ अथाजग्मुस्ततो राजन्राक्षसास्तत्र भारत। तत्र ते शोणितं सर्वे पिबन्तः सुखमासते॥ २॥ तृप्ताश्च सुभृशं तेन सुखिता विगतज्वराः। नृत्यन्तश्च हसन्तश्च यथा स्वर्गजितस्तथा॥ ३॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य ऋषयः सुतपोधनाः। तीर्थयात्रां समाजग्मुः सरस्वत्यां महीपते॥ ४॥ तेषु सर्वेषु तीर्थेषु त्वाप्लुत्य मुनिपुङ्गवाः। प्राप्य प्रीतिं परां चापि तपोलुब्धा विशारदाः॥ ५॥ प्रययुर्हि ततो राजन् येन तीर्थमसृग्वहम्। अथागम्य महाभागास्तत्तीर्थं दारुणं तदा॥ ६॥ दृष्ट्वा तोयं सरस्वत्याः शोणितेन परिप्लुतम्। पीयमानञ्च रक्षोभिर्बहुभिर्नृपसत्तम॥ ७॥ तान् दृष्ट्वा राक्षसान् राजन् मुनयः संशितव्रताः। परित्राणे सरस्वत्याः परं यत्नं प्रचक्रिरे॥ ८॥ ते तु सर्वे महाभागाः समागम्य महाव्रताः। आहूय सरितां श्रेष्ठामिदं वचनमब्रुवन्॥ ९॥ कारणं ब्रूहि कल्याणि किमर्थं ते ह्रदो ह्ययम्। एवमाकुलतां यातः श्रुत्वा ध्यास्यामहे वयम्॥ १०॥ ततः सा सर्वमाचष्ट यथावृत्तं प्रवेपती। दुःखितामथ तां दृष्ट्वा ऊचुस्ते वै तपोधनाः॥ ११॥ कारणं श्रुतमस्माभिः शापश्चैव श्रुतोऽनघे। करिष्यामो वयं यत्नं सर्व एव तपोधनाः॥ १२॥ एवमुक्त्वा सरिच्छ्रेष्ठामूचुस्तेऽथ परस्परम्। विमोचयामहे सर्वे शापादेतां सरस्वतीम्॥ १३॥ ते सर्वे ब्राह्मणा राजंस्तपोभिर्नियमैस्तथा। उपवासैश्च विविधैर्यमैः कष्टव्रतैस्तथा॥ १४॥ आराध्य पशुभर्त्तारं महादेवं जगत्पतिम्। अमोचयन्त तां देवीं सरिच्छ्रेष्ठां सरस्वतीम्॥ १५॥ तेषान्तु सा प्रभावेन प्रकृतिस्था सरस्वती। प्रसन्नसलिला जज्ञे यथापूर्वं तथैव ह। विमुक्ता च सरिच्छ्रेष्ठा विबभौ सा यथा पुरा॥ १६॥ दृष्ट्वा तोयं सरस्वत्या मुनिभिस्तैस्तथाकृतम्। तानेव शरणं जग्मू राक्षसाः

क्षुधितास्तदा ॥ १७ ॥ बद्धाञ्जलिं ततो राजन्राक्षसाः क्षुधयार्द्दिताः। ऊचुस्तान् वै मुनीन् सर्वान् कृपायुक्तान् पुनः पुनः ॥१८॥ वयं हि क्षुधिताश्चैव धर्म्मद्धीनाश्च शाश्वतात्। न च नः कामकारोऽयं यद्वयं पापकारिणः ॥ १९ ॥ युष्माकञ्चाप्रसादेन दुष्कृतेन च कर्म्मणा। यत् पापं वर्द्धतेऽस्माकं यतः स्मो ब्रह्मराक्षसाः ॥ २० ॥ योषिताञ्चैव पापेन योनिदोषकृतेन च। एवं हि वैश्यशूद्राणां क्षत्रियाणां तथैव च। ये ब्राह्मणान् प्रद्विषन्ति ते भवन्तीह राक्षसाः ॥ २१ ॥ आचार्य्यमृत्विजञ्चैव गुरुं वृद्धजनं तथा। प्राणिनो येऽवमन्यन्ते ते भवन्तीह राक्षसाः ॥ २२ ॥ तत् कुरुध्वमिहास्माकं तारणं द्विजसत्तमाः। शक्ता भवन्तः सर्व्वेषां लोकानामपि तारणे ॥ २३ ॥ तेषान्तु मुनयः श्रुत्वा तुष्टुवुस्तां महानदीम्। मोक्षार्थं रक्षसां तेषामूचुः प्रयतमानसाः ॥ २४ ॥ क्षुतं कीटावपन्नञ्च यच्चोच्छिष्टान्वितं भवेत्। सकेशमवधूतञ्च रुदितोपहतञ्च यत्। एभिः संसृष्टमन्नञ्च भागोऽसौ रक्षसामिह ॥ २५ ॥ तस्माज्ज्ञात्वा सदा विद्वानेतान् यत्नाद्विवर्ज्जयेत्। राक्षसान्नमसौ भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते ह्यन्नमीदृशम् ॥ २६ ॥ शोधयित्वा ततस्तीर्थमृषयस्ते तपोधनाः। मोक्षार्थं राक्षसानाञ्च नदीं तां प्रत्यचोदयन् ॥ २७ ॥ महर्षीणां मतं ज्ञात्वा ततः सा सरितां वरा। अरुणामानयामास स्वां तनुं पुरुषर्षभ ॥ २८ ॥ तस्यां ते राक्षसाः स्नात्वा तनूस्त्यक्त्वा दिवं गताः। अरुणायां महाराज ब्रह्मवध्यापहा हि सा ॥ २९ ॥ एतमर्थमभिज्ञाय देवराजः शतक्रतुः। तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा विमुक्तः पाप्मना किल ॥ ३० ॥

जनमेजय उवाच। किमर्थं भगवान् शक्रो ब्रह्मवध्यामवाप्तवान्। कथमस्मिंश्च तीर्थे वै आप्लुत्याकल्मषोऽभवत् ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच। शृणुष्वैतदुपाख्यानं यथावृत्तं जनेश्वर। यथा बिभेद समयं नमुचेर्वासवः पुरा ॥ ३२ ॥ नमुचिर्वासवाद्भीतः

सूर्य्यरश्मिं समाविशत्। तेनेन्द्रः सख्यमकरोत् समयञ्चेदमब्रवीत्
॥ ३३ न चार्द्रेण न शुष्केण न रात्रौ नापि चाहनि। वधि-
ष्याम्यसुरश्रेष्ठ सखे सत्येन ते शपे ॥ ३४ ॥ एवं स समयं कृत्वा
दृष्ट्वा नीहारमीश्वरः। चिच्छेदास्य शिरो राजन्नपां फेणेन
वासवः ॥ ३५ ॥ तच्छिरो नमुचेश्छिन्नं पृष्ठतः शक्रमन्वयात्।
भो मित्रहन् पापेति ब्रुवाणं शक्रमन्तिकात् ॥ ३६ ॥ एवं स शिरसा
तेन चोद्यमानः पुनः पुनः। पितामहाय सन्तप्त एतमर्थं न्यवेदयत्
॥ ३७ ॥ तमब्रवील्लोकगुरुररुणायां यथाविधि। इष्ट्वोपस्पृश
देवेन्द्र तीर्थे पापभयापहे ॥ ३८ ॥ एषा पुण्यजला शक्र कृता
मुनिभिरेव च। निगूढ़मस्यागमनमिहासीत् पूर्व्वमेव तु ॥ ३९ ॥
ततोऽभ्येत्यारुणां देवीं प्लावयामास वारिणा। सरस्वत्यारुणायाश्च
पुण्योऽयं सङ्गमो महान् ॥ ४० ॥ इह तं यज देवेन्द्र दद दाना-
न्यनेकशः। अत्राप्लुत्य सुघोरात्त्वं पातकाद्विप्रमोक्ष्यसे ॥ ४१ ॥
इत्युक्तः स सरस्वत्याः कुञ्जे वै जनमेजय। ब्रह्मणो वचना-
च्छक्रो यजद्दृयज्ञैरनेकशः ॥ ४२ ॥ दत्त्वा दानान्यनेकानि स्नात्वा
तीर्थे शतक्रतुः। इष्ट्वा यथावद्बलभिदरुणायामुपास्पृशत् ॥ ४३ ॥
स मुक्तः पाप्मना तेन ब्रह्मवध्याकृतेन ह। जगाम संहृष्टमना-
स्त्रिदिवं त्रिदिवेश्वरः ॥ ४४ ॥ शिरस्तच्चापि नमुचेस्तत्रैवाप्लुत्य
भारत। लोकान् कामदुघान् प्राप्तमक्षयान्राजसत्तम ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच। तत्राप्युपस्पृश्य बलो महात्मा दत्त्वा च
दानानि पृथग्विधानि। अवाप्य धर्मं परमार्य्यकर्म्मा जगाम
सोमस्य महत् सुतीर्थम् ॥ ४६ ॥ यत्रायजद्राजसूयेन सोमः साक्षात्
पुरा विधिवत् पार्थिवेन्द्र। अत्रिर्धीमान् विप्रमुख्यो बभूव होता
यस्मिन् क्रतुमुख्ये महात्मा ॥ ४७ ॥ यस्यान्तेऽभूत सुमहादान-
वानां दैतेयानां राक्षसानाञ्च देवैः। यस्मिन् युद्धं तारकाख्यं
सुतीव्रं यत्र स्कन्दस्तारकं वै जघान ॥ ४८ ॥ सैनापत्यं लब्ध-

वान् देवतानां महासेनो यत्र दैत्यान्तकर्त्ता । साक्षाच्चापि न्यवसत् कार्त्तिकेयः सदा कुमारो यत्र स प्लक्षराज ॥ ४९ ॥

इति शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

जनमेजय उवाच । सरस्वत्याः प्रभावोऽयमुक्तस्ते द्विजसत्तम । कुमारस्याभिषेकन्तु ब्रह्मन् व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥ यस्मिन् काले च देशे च यथा च वदतां वर । यैश्चाभिषिक्तो भगवान् विधिना येन च प्रभुः ॥ २ ॥ स्कन्दो यथा च दैत्यानामकरोत् कदनं महत् । तथा मे सर्व्वमाचक्ष्व परं कौतूहलं हि मे ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । कुरुवंशस्य सदृशं कौतूहलमिदं तव । हर्षमुत्पादयत्येव वचो मे जनमेजय ॥ ४ ॥ हन्त ते कथयिष्यामि शृखानस्य जनाधिप । अभिषेकं कुमारस्य प्रभावञ्च महात्मनः ॥ ५ ॥ तेजो माहेश्वरं स्कन्नमग्नौ प्रपतितं पुरा । तत् सर्व्वभक्षो भगवान्नाशकद्दग्धुमक्षयम् ॥ ६ ॥ तेनासीदतितेजस्वी दीप्तिमान् हव्यवाहनः । न चैव धारयामास गर्भं तेजोमयं तदा ॥ ७ ॥ स गङ्गामभिसङ्गम्य नियोगाद्ब्रह्मणः प्रभुः । गर्भमाहितवान् दिव्यं भास्करोपमतेजसम् ॥ ८ ॥ अथ गङ्गापि तं गर्भमसहन्ती विधारणे । उत्ससर्ज्ज गिरौ रम्ये हिमवत्यमरार्च्चिते ॥ ९ ॥ स तत्र ववृधे लोकानावृत्य ज्वलनात्मजः । ददृशुर्ज्ज्वलनाकारं तं गर्भमथ कृत्तिकाः ॥ १० ॥ शरस्तम्बे महात्मानमनलात्मजमीश्वरम् । ममायमिति ताः सर्व्वाः पुत्रार्थिन्योऽभिचक्रमुः ॥ ११ ॥ तासां विदित्वा भावं तं मातॄणां भगवान् प्रभुः । प्रस्नुतानां पयःषड्भिर्व्वदनैरपिवत्तदा ॥ १२ ॥ तं प्रभावं समालक्ष्य तस्य बालस्य कृत्तिकाः । परं विस्मयमापन्ना देव्यो दिव्यवपुर्द्धराः ॥ १३ ॥

यत्नोत्सृष्टः स भगवान् गङ्गायां गिरिमूर्द्धनि । स शैलः काञ्चनः सर्व्वः संबभौ कुरुनन्दन ॥ १४ ॥ वर्द्धता चैव गर्भेण पृथिवी तेन रञ्जिता । अतश्च सर्व्वे संवृत्ता गिरयः काञ्चनाकराः ॥१५॥ कुमारः सुमहावीर्य्यः कार्त्तिकेय इति स्मृतः । गाङ्गेयः पूर्व्वमभवन्महा-योगवलान्वितः ॥ १६ ॥ शमेन तपसा चैव वीर्य्येण च समन्वितः । ववृधेऽतीव राजेन्द्र चन्द्रवत् प्रियदर्शनः ॥ १७ ॥ स तस्मिन् काञ्चने दिव्ये शरस्तम्बे श्रिया वृतः । स्तूयमानः सदा शेते गन्धर्व्वैर्मुनि-भिस्तथा ॥ १८ ॥ तथैनमन्वनृत्यन्त देवकन्याः सहस्रशः । दिव्य-वादित्रनृत्यज्ञाः स्तुवन्त्यश्चारुदर्शनाः ॥ १९ ॥ अन्वास्ते च नदी देवं गङ्गा वै सरिताम्वरा । दधार पृथिवी चैनं विभ्रती रूप-मुत्तमम् ॥ २० ॥ जातकर्म्मादिकास्तत्र क्रियाश्चक्रे वृहस्पतिः । वेदश्चैनञ्चतुर्मूर्त्तिरुपतस्थे कृताञ्जलिः ॥ २१ ॥ धनुर्व्वेदश्चतुष्पादः शस्त्रग्रामः ससंग्रहः । तत्रैनं समुपातिष्ठत् साक्षाद्वाणी च केवला ॥ २२ ॥ स ददर्श महावीर्य्यो देवदेवमुमापतिम् । शैलपुत्र्या सहासीनं भूतसंघशतैर्वृतम् ॥ २३ ॥ निकाया भूतसंघानां परमा-द्भुतदर्शनाः । विकृता विकृताकारा विकृताभरणध्वजाः ॥ २४ ॥ व्याघ्रसिंहर्क्षवदना विड़ालमकराननाः । वृषदंशमुखाश्चान्ये गजो-ष्ट्रवदनास्तथा उलूकवदनाः केचित् गृध्रगोमायुदर्शना ॥ २५ ॥ क्रौञ्चपारावतनिभैर्व्वदनैराङ्कवैरपि । श्वाविच्छल्लकगोधानामजै-डकगवान्तथा । सदृशानि वपूंष्यन्ये तत्र तत्र व्यधारयन् ॥ २६ ॥ केचिच्छैलाम्बुदप्रख्याश्चक्रोद्यतगदायुधाः । केचिदञ्जनपुञ्जाभाः केचिच्छ्वेताचलप्रभाः । सप्त मातृगणाश्चैव समाजग्मुर्विशाम्पते ॥ २७ ॥ साध्या विश्वेऽथ मरुतो वसवः पितरस्तथा । रुद्रादित्या-स्तथा सिद्धा भुजगा दानवा खगाः ॥ २८ ॥ ब्रह्मा स्वयम्भूर्भगवान् सपुत्रः सह विष्णुना । शक्रस्तथाभ्ययाद्द्रष्टुं कुमारवरमच्युतम् ॥ २९ ॥ नारदप्रमुखाश्चापि देवगन्धर्व्वसत्तमाः । देवर्षयश्च

सिद्धाश्च वृहस्पतिपुरोगमाः ॥ ३० ॥ पितरो जगतः श्रेष्ठा देवानामपि देवताः । तेऽपि तत्र समाजग्मुर्यामा धामाश्च सर्वशः ॥ ३१ ॥ स तु बालोऽपि वलवान् महायोगवलान्वितः । अभ्याजगाम देवेशं शूलहस्तं पिनाकिनम् ॥ ३२ ॥ तमाव्रजन्तमालक्ष्य शिवस्यासीन्मनोगतम् । युगपच्छैलपुत्र्याश्च गङ्गाया पावकस्य च ॥ ३३ ॥ कं नु पूर्व्वमयं बालो गौरवादभ्युपैष्यति । अपि मामिति सर्व्वेषां तेषामासीन्मनोगतम् ॥ ३४ ॥ तेषामेतदभिप्रायं चतुर्णामुपलक्ष्य सः । युगपद्योगमास्थाय ससृजे विविधास्तनुः ॥ ३५ ॥ ततोऽभवच्चतुर्मूर्त्तिः क्षणेन भगवान् प्रभुः । तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठतः ॥ ३६ ॥ एवं स कृत्वा ह्यात्मानं चतुर्धा भगवान् प्रभुः । यतो रुद्रस्ततः स्कन्दो जगामाद्भुतदर्शनः ॥ ३७ ॥ विशाखस्तु ययौ येन देवी गिरिवरात्मजा । शाखो ययौ च भगवान् वायुमूर्त्तिर्विभावसुम् । नैगमेयोऽगमद्गङ्गां कुमारः पावकप्रभः ॥ ३८ ॥ सर्व्वे भास्वरदेहास्ते चत्वारः समरूपिणः । तान् समभ्ययुरव्यग्रास्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३९ ॥ हाहाकारो महानासीद्देवदानवरक्षसाम् । तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्य्यमद्भुतं लोमहर्षणम् ॥ ४० ॥ ततो रुद्रश्च देवी च पावकश्च पितामहम् । गङ्गया सहिताः सर्व्वे प्रणिपेतुर्जगत्पतिम् ॥ ४१ ॥ प्रणिपत्य ततस्ते तु विधिवद्राजपुङ्गव । इदमूचुर्वचो राजन् कार्त्तिकेयप्रियेप्सया ॥ ४२ अस्य बालस्य भगवन्नाधिपत्यं यथेप्सितम् । अस्मत् प्रियार्थं देवेश सदृशं दातुमर्हसि ॥ ४३ ॥ ततः स भगवान् धीमान् सर्व्वलोकपितामहः । मनसा चिन्तयामास किमयं लभतामिति ॥ ४४ ॥ ऐश्वर्य्याणि हि सर्व्वाणि देवगन्धर्व्वरक्षसाम् । भूतयक्षविहङ्गानां पन्नगानाञ्च सर्व्वशः ॥ ४५ ॥ पूर्व्वमेवादिदेशासौ निकायेषु महात्मनाम् । समर्थञ्च तमैश्वर्य्ये महामतिरमन्यत ॥ ४६ ॥ ततो मुहूर्त्तं स ध्यात्वा देवानां श्रेयसि स्थितः । सैनापत्यं ददौ तस्मै

सर्वभूतेषु भारत ॥ ४७ ॥ सर्वदेवनिकायानां ये राजानः परि-
श्रुताः । तान् सर्वान् व्यादिदेशास्मै सर्वभूतपितामहः ॥ ४८ ॥
ततः कुमारमादाय देवा ब्रह्मपुरोगमाः । अभिषेकार्थमाजग्मुः
शैलेन्द्रं सहितास्ततः ॥ ४९ ॥ पुण्यां हैमवतीं देवीं सरिच्छ्रेष्ठां
सरस्वतीम् । समन्तपञ्चके या वै त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ ५० ॥
तत्र तीरे सरस्वत्याः पुण्ये सर्वगुणान्विते । निषेदुर्देवगन्धर्वाः
सर्वे सम्पूर्णमानसाः ॥ ५१ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि युधिष्ठिरदुर्य्योधनसंवादे
द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽभिषेकसम्भारान् सर्वान् संभृत्य
शास्त्रतः । बृहस्पतिः समिद्धेऽग्नौ जुहावाग्निं यथाविधि ॥ १ ॥
ततो हिमवता दत्ते मणिप्रवरशोभिते । दिव्यरत्नाचिते पुण्ये
निषण्णं परमासने ॥ २ ॥ सर्वमङ्गलसम्भारैर्विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ।
आभिषेचनिकं द्रव्यं गृहीत्वा देवतागणाः ॥ ३ ॥ इन्द्राविष्णू महा-
वीर्य्यौ सूर्य्याचन्द्रमसौ तथा । धाता चैव विधाता च तथा चैवा-
निलानिलौ ॥ ४ ॥ पूष्णा भगेनार्य्यम्णा च अंशेन च विवस्वता ।
रुद्रश्च सहितो धीमान् मित्रेण वरुणेन च ॥ ५ ॥ रुद्रैर्वसुभि-
रादित्यैरश्विभ्याञ्च वृतः प्रभुः । विश्वैर्देवैर्मरुद्भिश्च साध्यैश्च
पितृभिः सह ॥ ६ ॥ गन्धर्वैरप्सरोभिश्च यक्षराक्षसपन्नगैः ।
देवर्षिभिरसङ्ख्येयैस्तथा ब्रह्मर्षिभिर्वरैः ॥ ७ ॥ वैखानसैर्वालि-
खिल्यैर्वाय्वाहारैर्मरीचिपैः । भृगुभिश्चाङ्गिरोभिश्च यतिभिश्च महा-
त्मभिः ॥ ८ ॥ सर्वैर्विद्याधरैः पुण्यैर्योगसिद्धैस्तथा वृतः । पिता-
महः पुलस्त्यश्च पुलहश्च महातपाः ॥ ९ ॥ अङ्गिराः कश्यपोऽत्रिश्च
मरीचिर्भृगुरेव च । क्रतुर्हरः प्रचेताश्च मनुर्दक्षस्तथैव च ॥ १० ॥

ऋतवश्च ग्रहाश्चैव ज्योतींषि च विशाम्पते। मूर्त्तिमत्यश्च सरितो वेदाश्चैव सनातनाः॥ ११॥ समुद्राश्च ह्रदाश्चैव तीर्थानि विविधानि च। पृथिवी द्यौर्दिशश्चैव पादपाश्च जनाधिप॥ १२॥ अदितिर्देवमाता च ह्रीः श्रीः स्वाहा सरस्वती। उमा शची सिनीवाली तथा चानुमतिः कुहूः॥ १३॥ राका च धिषणा चैव पत्न्यश्चान्या दिवौकसाम्। हिमवांश्चैव विन्ध्यश्च मेरुश्चानेकशृङ्गवान्॥ १४॥ ऐरावतः सानुचरः कलाः काष्ठास्तथैव च। मासार्द्धमासा ऋतवस्तथा रात्र्यहनी नृप॥ १५॥ उच्चैःश्रवा हयश्रेष्ठो नागराजश्च वासुकिः। अरुणो गरुड़श्चैव वृक्षाश्चौषधिभिः सह॥ १६॥ धर्म्मश्च भगवान् देवः समाजग्मुर्हि सङ्गताः। कालो यमश्च मृत्युश्च यमस्यानुचराश्च ये॥ १७॥ बहुलत्वाच्च नोक्ता ये विविधा देवतागणाः। ते कुमाराभिषेकार्थं समाजग्मुस्ततस्ततः॥ १८॥ जगृहुस्ते तदा राजन् सर्व्व एव दिवौकसः। आभिषेचनिकं भाण्डं मङ्गलानि च सर्व्वशः॥ १९॥ दिव्यसम्भारसंयुक्तैः कलसैः काञ्चनैर्नृप। सरस्वतीभिः पुण्याभिर्दिव्यतोयाभिरेव च॥ २०॥ अभ्यषिञ्चन् कुमारं वै संप्रहृष्टा दिवौकसः। सेनापतिं महात्मानमसुराणां भयङ्करम्॥ २१॥ पुरा यथा महाराज वरुणं वै जलेश्वरम्। तथाभ्यषिञ्चद्भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः। कश्यपश्च महातेजा ये चान्ये नानुकीर्त्तिताः॥ २२॥ तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो बलिनो वातरंहसः। कामवीर्य्यधरान् सिद्धान् महापारिषदान् प्रभुः॥ २३॥ नन्दिसेनं लोहिताक्षं घण्टाकर्णञ्च सम्मतम्। चतुर्थमस्यानुचरं ख्यातं कुमुदमालिनम्॥ २४॥ ततः स्थाणुर्म्महावेगं महापारिषदं प्रभुः। मायाशतधरं कामं कामवीर्य्यबलान्वितम्। ददौ स्कन्दाय राजेन्द्र सुरारिविनिवर्हणम्॥ २५॥ स हि देवासुरे युद्धे दैत्यानां भीमकर्म्मणाम्। जघान दोर्भ्यां संक्रुद्धः प्रयुतानि चतुर्द्दश॥ २६॥ तथा देवा ददुस्तस्मै

सेनां नैऋतसङ्कुलाम्। देवशत्रुक्षयकरीमजय्यां विष्णुरूपिणीम्
॥ २७ ॥ जयशब्दं तथा चक्रुर्देवाः सर्वे सवासवाः। गन्धर्वयक्ष-
रक्षांसि मुनयः पितरस्तथा ॥ २८ ॥ ततः प्रादादनुचरौ यमः
कालोपमावुभौ। उन्माथञ्च प्रमाथञ्च महावीर्य्यौ महाद्युती ॥२९॥
सुभ्राजो भास्करश्चैव यौ तौ सूर्य्यानुयायिनौ। तौ सूर्य्यः कार्त्ति-
केयाय ददौ प्रीतः प्रतापवान् ॥ ३० ॥ कैलासशृङ्गसङ्काशौ
श्वेतमाल्यानुलेपनौ। सोमोऽप्यनुचरौ प्रादान्मणिं सुमणिमेव च
॥ ३१ ॥ ज्वालाजिह्वं तथा ज्योतिरात्मजाय हुताशनः। ददा-
वनुचरौ शूरौ परसैन्यप्रमाथिनौ ॥ ३२ ॥ परिघञ्च वटञ्चैव भीमञ्च
सुमहाबलम्। दहतिं दहनञ्चैव प्रचण्डौ वीर्य्यसम्मतौ। अंशोऽ
प्यनुचरान् पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते ॥ ३३ ॥ उत्क्रोशं पञ्चक-
ञ्चैव वज्रदण्डधरावुभौ। ददावनलपुत्राय वासवः परवीरहा।
तौ हि शत्रून्महेन्द्रस्य जघ्नतुः समरे बहून् ॥ ३४ ॥ चक्रञ्च निक्रम-
ञ्चैव संक्रमञ्च महाबलम्। स्कन्दाय त्रीननुचरान् ददौ विष्णु-
र्महायशाः ॥३५॥ वर्द्धनं नन्दनञ्चैव सर्वविद्याविशारदौ। स्कन्दाय
ददतुः प्रीतावश्विनौ भरतर्षभ ॥ ३६ ॥ कुन्दञ्च कुसुमञ्चैव कुमु-
दञ्च महायशाः। डम्बराडम्बरौ चैव ददौ धाता महात्मने ॥३७॥
चक्रानुचक्रौ बलिनौ मेषचक्रौ बलोत्कटौ। ददौ त्वष्टा महामायौ
स्कन्दायानुचरावुभौ ॥ ३८ ॥ सुव्रतं सत्यसन्धञ्च ददौ मित्रो महा-
त्मने। कुमाराय महात्मानौ तपोविद्याधरौ प्रभुः। सुदर्शनीयौ
वरदौ त्रिषु लोकेषु विश्रुतौ ॥ ३९ ॥ सुप्रभञ्च महात्मानं शुभ-
कर्म्माणमेव च। कार्त्तिकेयाय संप्रादाद्विधाता लोकविश्रुतौ ॥४०॥
पालितकं कालिकञ्च महामायाविनावुभौ। पूषा च पार्षदौ
प्रादात् कार्त्तिकेयाय भारत ॥ ४१ ॥ बलञ्चातिबलञ्चैव महावक्त्रौ
महाबलौ। प्रददौ कार्त्तिकेयाय वायुर्भरतसत्तम ॥ ४२ ॥ घस-
ञ्चातिघसञ्चैव तिमिवक्त्रौ महाबलौ। प्रददौ कार्त्तिकेयाय वरुणः

सत्यसङ्गरः ॥ ४३ ॥ सुवर्च्चसं महात्मानं तथैवाप्यतिवर्च्चसम् । हिमवान् प्रददौ राजन् हुताशनसुताय वै ॥ ४४ ॥ काञ्चनञ्च महात्मानं मेघमालिनमेव च । ददावनुचरौ मेरुरग्निपुत्राय भारत ॥ ४५ ॥ स्थिरञ्चातिस्थिरञ्चैव मेरुरेवापरौ ददौ । महात्मनेऽग्निपुत्राय महावलपराक्रमौ ॥ ४६ ॥ उच्छ्रितञ्चाग्निशृङ्गञ्च महापाषाणयोधिनौ । प्रददावग्निपुत्राय विन्ध्यः पारिषदावुभौ ॥ ४७ ॥ संग्रहं विग्रहञ्चैव समुद्रोऽपि गदाधरौ । प्रददावग्निपुत्राय महापारिषदावुभौ ॥ ४८ ॥ उन्मादं पुष्पदन्तञ्च शङ्कुकर्णं तथैव च । प्रददावग्निपुत्राय पार्व्वती शुभदर्शना ॥ ४९ ॥ जयं महाजयञ्चैव नागौ ज्वलनसूनवे । प्रददौ पुरुषव्याघ्र वासुकिः पन्नगेश्वरः ॥ ५० एवं साध्याश्च रुद्राश्च वसवः पितरस्तथा । सागराः सरितश्चैव गिरयश्च महावलाः ॥ ५१ ॥ ददुः सेनागणाध्यक्षान् शूलपट्टिशधारिणः । दिव्यप्रहरणोपेतान्नानावेशविभूषितान् ॥ ५२ ॥ शृणु नामानि चाप्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः । विविधायुधसम्पन्नाश्चित्राभरणवर्म्मिणः ॥ ५३ ॥ शङ्कुकर्णो निकुम्भश्च पद्मः कमुद एव च । अनन्तो द्वादशभुजस्तथा कृष्णोपकृष्णकौ ॥ ५४ ॥ घ्राणश्रवाः कपिस्कन्धः काञ्चनाक्षो जलन्धमः । अक्षसन्तर्ज्जनो राजन् कुनदीकस्तमोऽभ्रकृत् ॥ ५५ ॥ एकाक्षो द्वादशाक्षश्च तथैवैकजटः प्रभुः । सहस्रवाहुर्विकटो व्याघ्राक्षः क्षितिकम्पनः ॥ ५६ ॥ पुण्यनामा सुनामा च सुवक्त्रः प्रियदर्शनः । परिश्रुतः कोकनदः प्रियमाल्यानुलेपनः ॥ ५७ ॥ अजोदरो गजशिराः स्कन्धाक्षः शतलोचनः । ज्वालाजिह्वः करालश्च शितकेशो जटी हरिः ॥ ५८ ॥ परिश्रुतः कोकनदः कृष्णकेशो जटाधरः । चतुर्दंष्ट्रोऽष्टजिह्वश्च मेघनादः पृथुश्रवाः ॥ ५९ ॥ विद्युताक्षो धनुर्वक्त्रो जाठरो मरुताशनः । उदराक्षो रथाक्षश्च वज्रनाभो वसुप्रभः ॥ ६० ॥ समुद्रवेगो राजेन्द्र शैलकम्पी तथैव च । वृषमेषप्रवाहश्च तथा नन्दोप-

नन्दकौ ॥ ६१ ॥ धम्नः श्वेतः कलिङ्गश्च सिद्धार्थौ वरदस्तथा । प्रियकश्चैव नन्दश्च गोनन्दश्च प्रतापवान् ॥ ६२ ॥ आनन्दश्च प्रमोदश्च स्वस्तिको ध्रुवकस्तथा । क्षेमवाहः सुवाहश्च सिद्धपत्रश्च भारत ॥ ६३ ॥ गोव्रजः कनकापीड़ो महापारिषदेश्वरः । गायनो हसनश्चैव वाणः खड्गश्च वीर्य्यवान् ॥ ६४ ॥ वैताली चातिताली च तथा कथकवातिकौ । हंसजः पङ्कदिग्धाङ्गः समुद्रोन्मादनश्च ह ॥ ६५ ॥ रणोत्कटः प्रहासश्च श्वेतसिद्धश्च नन्दकः । कालकण्ठः प्रभासश्च तथा कुम्भाण्डकोऽपरः ॥ ६६ ॥ कालकाक्षः सितश्चैव भूतलोन्मथनस्तथा । यज्ञवाहः प्रवाहश्च देवयाजी च सोमपः ॥ ६७ मज्जालश्च महातेजाः क्रथक्राथौ च भारत । तुहरश्च तुहारश्च चित्रदेवश्च वीर्य्यवान् ॥ ६८ ॥ मधुरः सुप्रसादश्च किरीटी च महाबलः । वत्सलो मधुवर्णश्च कलशोदर एव च ॥ ६९ ॥ धर्मदो मन्मथकरः सूचीवक्त्रश्च वीर्य्यवान् । श्वेतवक्त्रः सुवक्त्रश्च चारुवक्त्रश्च पाण्डुरः ॥ ७० ॥ दण्डबाहुः सुबाहुश्च रजः कोकिलकस्तथा । अचलः कनकाक्षश्च बालानामपि यः प्रभुः ॥ ७१ ॥ सञ्चारकः कोकनदो गृध्रपत्रश्च जम्बुकः । लोहाजवक्त्रो जवनः कुम्भवक्त्रश्च कुम्भकः ॥ ७२ ॥ मुण्डग्रीवश्च कृष्णौजा हंसवक्त्रश्च चन्द्रभः । पाणिकूर्चा च शम्बुकः पञ्चवक्त्रश्च शिक्षकः । चाषवक्त्रश्च जाम्बूकः खरवक्त्रश्च कुम्भकः ॥ ७३ ॥ योगयुक्ता महात्मानः सततं ब्राह्मणप्रियाः । पैतामहा महात्मानो महापारिषदाश्च ह ॥ ७४ ॥ यौवनस्थाश्च वृद्धाश्च बालाश्च जनमेजय । सहस्रशः पारिषदाः कुमारमवतस्थिरे ॥ ७५ ॥ वक्त्रैर्नानाविधैर्ये तु शृणु तान् जनमेजय । कूर्मकुक्कटवक्त्राश्च दीर्घवक्त्राश्च भारत ॥ ७६ ॥ खरगोमायुमुखाश्चैव शशोलूकमुखास्तथा । खरोष्ट्रवदनाश्चान्ये वराहवदनास्तथा ॥ ७७ ॥ मनुष्यमेकवक्त्राश्च शृगालवदनास्तथा । भीमा मकरवक्त्राश्च शिशुमारमुखास्तथा ॥ ७८ ॥ मार्ज्जारदंशवक्त्राश्च

दीर्घवक्त्राश्च भारत । नकुलोलूकवक्त्राश्च काकवक्त्रास्तथापरे ॥७९॥ आखुवभ्रुकवक्त्राश्च मयूरवदनास्तथा । मत्स्यमेषाननाश्चान्ये अजाविमहिषानना ॥ ८० ॥ ऋक्षशार्दूलवक्त्राश्च द्वीपिसिंहाननास्तथा । भीमा गजाननाश्चैव तथा नक्रमुखास्तथा ॥ ८१ ॥ गरुड़ाननाः खड़्गिमुखा वृककाकमुखास्तथा । गोखरोष्ट्रमुखाश्चान्ये वृषदंशमुखास्तथा ॥ ८२ ॥ महाजठरपादाङ्गास्तारकाचाश्च भारत । पारावतमुखाश्चान्ये तथा वृषमुखाः परे ॥ ८३ ॥ कोकिलाभाननाश्चान्ये श्येनतित्तिरिकाननाः । कृकलासमुखाश्चैव विरजोऽम्बरधारिणः ॥ ८४ ॥ व्यालवक्त्राः शूलिमुखाश्चण्डवक्त्राः शुभाननाः । आशीविषाश्चीरधरा गोनासावदनास्तथा ॥ ८५ ॥ स्थूलोदराः कृशाङ्गाश्च स्थूलाङ्गाश्च कृशोदराः । ह्रस्वग्रीवा महाकर्णा नानाव्यालविभूषिताः ॥ ८६ ॥ गजेन्द्रचर्म्मवसनास्तथा कृष्णाजिनाम्बराः । स्कन्धेमुखा महाराज तथा ह्युदरतोमुखाः ॥ ८७ ॥ पृष्ठेमुखा हनुमुखास्तथा जङ्घामुखा अपि । पार्श्वाननाश्च बहवो नानादेशमुखास्तथा ॥ ८८ ॥ तथा कीटपतङ्गानां सदृशास्या गणेश्वराः । नानाव्यालमुखाश्चान्ये बहुबाहुशिरोधराः ॥ ८९ ॥ नानावृक्षभुजाः केचित् कटीशीर्षास्तथापरे । भुजङ्गभोगवदना नानागुल्मनिवासिनः ॥९०॥ चीरसंवृतगात्राश्च नानाफलकवाससः । नानावेशधराश्चान्ये नानामाल्यानुलेपनाः ॥ ९१ ॥ नानावस्त्रधराश्चैव चर्म्मवासस एव च । उष्णीषिणो मुकुटिनः कम्बुग्रीवाः सुवर्च्चसः ॥ ९२ ॥ किरीटिनः पञ्चशिखास्तथा कठिनमूर्द्धजाः । त्रिशिखा द्विशिखाश्चैव तथा सप्तशिखाः परे ॥ ९३ ॥ शिखण्डिनो मुकुटिनो मुण्डाश्च जटिलास्तथा । चित्रमालाधराः केचित् केचिद्रोमाननास्तथा ॥ ९४ ॥ विग्रहैकरसा नित्यमजेयाः सुरसत्तमैः । दिव्यनानाम्बरधराः सततं विग्रहप्रियाः ॥ ९५ ॥ कृष्णा निर्मांसवक्त्राश्च दीर्घपृष्ठा निरूदरा । स्थूलपृष्ठाः ह्रस्वपृष्ठाः प्रलम्बोदर-

मेहनाः ॥ ९६ ॥ महाभुजा ह्रस्वभुजा ह्रस्वगात्राश्च वामनाः । कुब्जाश्च ह्रस्वजङ्घाश्च हस्तिकर्णशिरोधराः ॥ ९७ ॥ हस्तिनासाः कूर्मनासा वृकनासास्तथापरे । दीर्घौष्ठा दीर्घजङ्घाश्च विकराला ह्यधोमुखाः ॥ ९८ ॥ महादंष्ट्रा ह्रस्वदंष्ट्राश्चतुर्दंष्ट्रास्तथापरे । वारणेन्द्रनिभाश्चान्ये भीमा राजन् सहस्रशः ॥ ९९ ॥ सुविभक्तशरीराश्च दीप्तिमन्तः स्वलङ्कृताः । पिङ्गाक्षाः शङ्कुकर्णाश्च नक्रनासाश्च भारत ॥ १०० ॥ पृथुदंष्ट्रा महादंष्ट्रा स्थूलौष्ठा हरिमूर्द्धजाः । नानापादौष्ठदंष्ट्राश्च नानाहस्तशिरोधराः ॥ १०१ ॥ नानाचर्मभिराच्छन्ना नानाभाषाश्च भारत । कुशला देशभाषासु जल्पन्तोऽन्योऽन्यमीश्वराः ॥ १०२ ॥ हृष्टाः परिपतन्ति स्म महापारिषदास्तथा । दीर्घग्रीवाः दीर्घनखा दीर्घपादशिरोभुजाः ॥ १०३ ॥ पिङ्गाक्षा नीलकण्ठाश्च लम्बकर्णाश्च भारत । वृकोदरनिभाश्चैव केचिदञ्जनसन्निभाः ॥ १०४ ॥ श्वेताक्षा लोहितग्रीवाः पिङ्गाक्षाश्च तथापरे । कल्माषा बहवो राजंश्चित्रवर्णाश्च भारत ॥ १०५ ॥ चामरापीड़कनिभाः श्वेतलोहितराजयः । नानावर्णाः सुवर्णाश्च मयूरसदृशप्रभाः ॥ १०६ ॥ पुनः प्रहरणान्येषां कीर्त्त्यमानानि मे शृणु । शेषैः कृतः पारिषदैरायुधानां परिग्रहः ॥ १०७ ॥ पाशोद्यतकराः केचित् व्यादितास्याः खराननाः । पृथ्वक्षा नीलकण्ठाश्च तथा परिघबाहवः ॥ १०८ ॥ शतघ्नीचक्रहस्ताश्च तथा मुषलपाणयः । असिमुद्गरहस्ताश्च दण्डहस्ताश्च भारत ॥ १०९ ॥ शूलासिहस्ताश्च तथा महाकाया महाबलाः । गदाभुशुण्डिहस्ताश्च तथा तोमरपाणयः ॥ ११० ॥ आयुधैर्विविधैर्घोरैर्महात्मानो महाजवाः । महाबला महावेगा महापारिषदास्तथा ॥ १११ ॥ अभिषेकं कुमारस्य दृष्ट्वा हृष्टा रणप्रियाः । घण्टाजालपिनद्धाङ्गा ननृतुस्ते महौजसः ॥ ११२ ॥ एते चान्ये च बहवो महापारिषदा नृप । उपतस्थुर्महात्मानं कार्त्तिकेयं यशस्विनम् ॥ ११३ ॥ दिव्या-

श्चाप्यन्तरीचाश्च पार्थिवाश्चानिलोपमाः। व्यादिष्टा दैवतैः शूराः स्कन्दस्यानुचराभवन्॥ ११४॥ तादृशानां सहस्राणि प्रयुतान्यर्वुदानि च। अभिषिक्तं महात्मानं परिवार्य्योपतस्थिरे॥ ११५॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां स्कन्दाभिषेके पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४५॥

वैशम्पायन उवाच। शृणु मातृगणान्राजन् कुमारानुचरानिमान्। कीर्त्त्यमानान्मया वीर सपत्नगणसूदनान्॥ १॥ यशस्विनीनां मातॄणां शृणु नामानि भारत। याभिर्व्याप्तास्त्रयो लोकाः कल्याणीभिश्चराचराः॥२॥ प्रभावती विशालाची पलिता गोनसी तथा। श्रीमती बहुला चैव तथैव बहुपुत्रिका॥ ३॥ अप्सुजाता च गोपाली वृहदम्बालिका तथा। जयावती मालतिका ध्रुवरत्ना भयङ्करी॥ ४॥ वसुदामा सुदामा च विशोका नन्दिनी तथा। एकचूड़ा महाचूड़ा चक्रनेमिश्च भारत॥ ५॥ उत्तेजना जयत्सेना कमलाच्यथ शोभना। शत्रुञ्जया तथा चैव क्रोधना शलभी खरी॥ ६॥ मागधी शुभवक्त्रा च तीर्थसेनिश्च भारत। गीतप्रिया च कल्याणी कद्रुरोमामिताशना॥ ७॥ मेघस्वना भोगवती सुभ्रूश्च कनकावती। अलाताची वीर्य्यवती विद्युज्जिह्वा च भारत॥ ८॥ पद्मावती सुनचत्रा कन्दरा बहुयोजना। सन्तानिका च कौरव्य कमला च महावला॥ ९॥ सुदामा बहुदामा च सुप्रभा च यशस्विनी। नृत्यप्रिया च राजेन्द्र शतोलूखलमेखला॥ १०॥ शतघण्टा शतानन्दा भगनन्दा च भाविनी। वपुष्मती चन्द्रशीता भद्रकाली च भारत॥ ११॥ झङ्कारिका निष्कुटिका वामा चत्वरवासिनी। सुमङ्गला स्वस्तिमती वृद्धिकामा जयप्रिया॥ १२॥ धनदा सुप्रसादा च भवदा च जनेश्वरी।

एडी भेडी समेडी च वेतालजननी तथा ॥ १३ ॥ कण्डूतिः कालिका चैव देवमित्रा च भारत। लम्बसी केतकी चैव चित्रसेना तथाचला ॥ १४ ॥ कुक्कुटिका शङ्खलिका तथा शकुनिका नृप। कुण्डरिका कोकिलिका कुम्भिकाथ शतोदरी ॥ १५ ॥ उत्क्राथिनी जलेला च महावेगाथ कङ्कणा। मनोजवा कण्टकिनी घसा पूतना तथा ॥ १६ ॥ केशयन्त्र्यटिर्वामा क्रोशनाथ तड़ित्प्रभा। मन्दोदरी तुण्डी च कोटरा मेघवाहिनी ॥ १७ ॥ सुभगा लम्बिनी लम्बा वसुचूड़ा विकत्थिनी। ऊर्द्धवेणीधरा चैव पिङ्गाक्षी लोहमेखला ॥ १८ ॥ पृथुवक्त्रा मधुलिका मधुकुम्भा तथैव च। यक्षालिका मत्सुनिका जरायुर्ज्जर्जरानना ॥ १९ ॥ ख्याता दहदहा चैव तथा धमधमा नृप। खण्डखण्डा च राजेन्द्र पूषणा मणिकुट्टिका ॥ २० ॥ अमोघा चैव कौरव्य तथा लम्बपयोधरा। वेणुवीणाधरा चैव पिङ्गाक्षी लोहमेखला ॥ २१ ॥ शशोलूकमुखी कृष्णा खरजङ्घा महाजवा। शिशुमारमुखी श्वेता लोहिताक्षी विभीषणा ॥ २२ ॥ जटालिका कामचरी दीर्घजिह्वा बलोत्कटा। कालेहिका वामनिका मुकुटा चैव भारत ॥२३॥ लोहिताक्षी महाकाया हरिपिण्डा च भूमिप। एकत्वचा सुकुसुमा कृष्णकर्णी च भारत ॥ २४ ॥ क्षुरकर्णी चतुष्कर्णी कर्णप्रावरणा तथा। चतुष्पथनिकेता च गोकर्णी महिषानना ॥ २५ ॥ खरकर्णी महाकर्णी भेरीस्वनमहास्वना। शङ्खकुम्भश्रवाश्चैव भगदा च महाबला ॥ २६ ॥ गणा च सुगणा चैव तथा भीत्यथ कामदा। चतुष्पथरता चैव भूतितीर्थान्यगोचरा ॥ २७ ॥ पशुदा वित्तदा चैव सुखदा च महायशाः। पयोदा गोमहिषदा सुविशाला च भारत ॥ २८ ॥ प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठा च रोचमाना सुरोचना। नौकर्णी मुखकर्णी च वशिरा मन्थिनी तथा। एकवक्त्रा मेघरवा मेघमाला विरोचना ॥ २९ ॥ एताश्चान्याश्च बहवो मातरो भरत-

र्षभ। कार्त्तिकेयानुयायिन्यो नानारूपाः सहस्रशः ॥ ३१ ॥ दीर्घ-नख्यो दीर्घदन्त्यो दीर्घतुण्डाश्च भारत। सरला मधुराश्चैव यौवनस्थाः स्वलङ्कृताः ॥ ३१ ॥ माहात्म्येन च संयुक्ताः कामरूपधरास्तथा। निर्मांसगात्राः श्वेताश्च तथा काञ्चनसन्निभाः ॥ ३२ ॥ कृष्णा मेघनिभाश्चान्या धूम्राश्च भरतर्षभ। अरुणाभा महाभागा दीर्घकेश्यः सिताम्बराः ॥ ३३ ॥ ऊर्द्ववेणीधराश्चैव पिङ्गाक्ष्यो लम्बमेखलाः। लम्बोदर्य्यो लम्बकर्णास्तथा लम्बपयोधराः ॥ ३४ ॥ ताम्राक्ष्यस्ताम्रवर्णाश्च हर्य्यक्ष्यश्च तथापराः। वरदाः कामचारिण्यो नित्यं प्रमुदितास्तथा ॥ ३५ ॥ याम्या रौद्रास्तथा सौम्याः कौवेर्य्योऽथ महाबलाः। वारुण्योऽथ च माहेन्द्रास्तथाग्नेय्यः परन्तप ॥ ३६ ॥ वायव्यश्चाथ कौमार्य्यो ब्राह्म्यश्च भरतर्षभ। वैष्णव्यश्च तथा सौर्य्यो वाराह्यश्च महाबलाः ३७ ॥ रूपेणाप्सरसां तुल्या मनोहार्य्यो मनोरमाः। परपुष्टोपमा वाक्ये तथर्द्ध्या धनदोपमाः ॥ ३८ ॥ शक्रवीर्य्योपमा युद्धे दीप्त्या वह्निसमास्तथा। शत्रूणां विग्रहे नित्यं भयदास्ता भवन्त्युत ॥ ३९ ॥ कामरूपधराश्चैव जवे वायुसमास्तथा। अचिन्त्यबलवीर्य्याश्च तथाचिन्त्यपराक्रमाः ॥४०॥ वृक्षचत्वरवासिन्यश्चतुष्पथनिकेतनाः। गुहाश्मशानवासिन्यः शैलप्रस्रवणालयाः ॥ ४१ ॥ नानाभरणधारिण्यो नानामाल्याम्बरास्तथा। नानाविचित्रवेशाश्च नानाभाषास्तथैव च ॥ ४२ ॥ एते चान्ये च बहवो गणाः शत्रुभयङ्कराः। अनुजग्मुर्महात्मानं त्रिदशेन्द्रस्य सम्मते ॥ ४३ ॥ ततः शक्त्यस्त्रमदद्भगवान् पाकशासनः। गुहाय राजशार्दूल विनाशाय सुरद्विषाम् ॥ ४४ ॥ महास्वनां महाघण्टां द्योतमानां सितप्रभाम्। तरुणादित्यवर्णाञ्च पताकां भरतर्षभ ॥ ४५ ॥ ददौ पशुपतिस्तस्मै सर्वभूतमहाचमूम्। उग्रां नानाप्रहरणां तपोवीर्य्यबलान्विताम् ॥ ४६ ॥ अजेयां स्वगुणैर्युक्तां नाम्ना सेनां धनञ्जयाम्। रुद्रतुल्यबलैर्गुप्तां योधानामयुतै

स्त्रिभिः । न सा विजानाति रणात् कदाचिद्विनिवर्त्तितुम ॥ ४७ ॥ विष्णुर्ददौ वैजयन्तीं मालां बलविवर्द्धिनीम् । उमा ददौ विरजसी वाससी सूर्य्यसन्निभे ॥ ४८ ॥ गङ्गा कमण्डलुं दिव्यममृतोद्भवमुत्तमम् । ददौ प्रीत्या कुमाराय दण्डञ्चैव बृहस्पतिः ॥ ४९ ॥ गरुड़ो दयितं पुत्रं मयूरं चित्रवर्हिणम् ॥ ५० ॥ अरुणस्ताम्रचूड़ञ्च प्रददौ चरणायुधम् । नागन्तु वरुणो राजा बलवीर्य्यसमन्वितम् ॥ ५१ ॥ कृष्णाजिनं ततो ब्रह्मा ब्रह्मण्याय ददौ प्रभुः । समरेषु जयञ्चैव प्रददौ लोकभावनः ॥ ५२ ॥ सैनापत्यमनुप्राप्य स्कन्दो देवगणस्य ह । शुशुभे ज्वलितोऽर्च्चिष्मान् द्वितीय इव पावकः ॥ ५३ ॥ ततः पारिषदैश्चैव मातृभिश्च समन्वितः । ययौ दैत्यविनाशाय ह्लादयन् सुरपुङ्गवान् ॥ ५४ ॥ सा सेना नैर्ऋती भीमा सघण्टोच्छ्रितकेतना । सभेरीशङ्खमुरजा सायुधा सपताकिनी । शारदी द्यौरिवाभाति ज्योतिर्भिरिव शोभिता ॥ ५५ ॥ ततो देवनिकायास्ते नानाभूतगणास्तथा । वादयामासुरव्यग्रा भेरीः शङ्खांश्च पुष्कलान् ॥ ५६ ॥ पटहान् झर्झरांश्चैव क्रकचान् गोविषाणिकान् । आड़म्बरान् गोमुखांश्च डिण्डिमांश्च महास्वनान् ॥ ५७ ॥ तुष्टुवुस्ते कुमारन्तु सर्व्वे देवाः सवासवाः । जगुश्च देवगन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ५८ ॥ ततः प्रीतो महासेनस्त्रिदशेभ्यो वरं ददौ । रिपून् हन्तास्मि समरे ये वो वधचिकीर्षवः ॥ ५९ ॥ प्रतिगृह्य वरं देवास्तस्माद्विबुधसत्तमात् । प्रीतात्मानो महात्मानो मेनिरे निहतान् रिपून् ॥ ६० ॥ सर्व्वेषां भूतसङ्घानां हर्षान्नादः समुत्थितः । अपूरयत लोकांस्त्रीन् वरे दत्ते महात्मना ॥ ६१ ॥ स निर्ययौ महासेनो महत्या सेनया वृतः । बधाय युधि दैत्यानां रक्षार्थञ्च दिवौकसाम् ॥ ६२ ॥ व्यवसायो जयो धर्म्मः सिद्धिर्लक्ष्मीर्धृतिः स्मृतिः । महासेनस्य सैन्यानामग्रे जग्मुर्नराधिप ॥ ६३ ॥ स तया भीमया देवः शूलमुद्गरहस्तया ।

ज्वलितालातधारिण्या चित्राभरणवर्म्मया ॥ ६४ ॥ गदामुषल
नाराचशक्तितोमरहस्तया । दृप्तसिंहनिनादिन्या विनद्य प्रययौ
गुहः ॥ ६५ ॥ तं दृष्ट्वा सर्व्वदैतेया राक्षसा दानवास्तथा । व्यद्र-
वन्त दिशः सर्व्वा भयोद्विग्नाः समन्ततः ॥ ६६ ॥ अभ्यद्रवन्त देवा-
स्तान् विविधायुधपाणयः । दृष्ट्वा च स ततः क्रुद्धः स्कन्दस्तेजो-
बलान्वितः ॥ ६७ ॥ शक्त्यस्त्रं भगवान् भीमं पुनः पुनरवासृजत् ।
आदधच्चात्मनस्तेजो हविषेद्ध इवानलः ॥६८॥ अभ्यस्यमाने शक्त्यस्त्रे
स्कन्देनामिततेजसा । उल्काज्वाला महाराज पपात वसुधातले
॥ ६९ ॥ संह्रादयन्तश्च तथा निर्घाताश्चापतत् क्षितौ । यथान्त-
कालसमये सुघोराः स्युस्तथा नृप ॥ ७० ॥ क्षिप्ता ह्येका यदा
शक्तिः सुघोरानलसूनुना । ततः कोट्यो विनिष्पेतुः शक्तीनां
भरतर्षभ ॥ ७१ ॥ ततः प्रीतो महासेनो जघान भगवान् प्रभुः ।
दैत्येन्द्रं तारकं नाम महाबलपराक्रमम् । वृतं दैत्यायुतैर्व्वीरै-
र्व्वलिभिर्द्दशभिर्नृप ॥ ७२ ॥ महिषञ्चाष्टभिः पद्मैर्वृतं संख्ये निज-
घ्निवान् । त्रिपादञ्चायुधशतैर्ज्जघान दशभिर्व्वृतम् ॥ ७३ ॥ ह्रदो-
दरं निखर्व्वैश्च वृतं दशभिरीश्वरः । जघानानुचरैः सार्द्धं विवि-
धायुधपाणिभिः ॥ ७४ ॥ तत्राकुर्व्वन्त विपुलं नादं वध्यत्सु शत्रुषु ।
कुमारानुचरा राजन् पूरयन्तो दिशो दश । ननृतुश्च ववल्गुश्च
जहसुश्च मुदान्विताः ॥ ७५ ॥ शक्त्यस्त्रस्य तु राजेन्द्र ततोऽर्च्चिर्भिः
समन्ततः । दग्धाः सहस्रशो दैत्या नादैः स्कन्दस्य चापरे ॥७६॥
त्रैलोक्यं त्रासितं सर्व्वं जृम्भमाणाभिरेव च । दग्धा महार्च्चिषो-
ऽर्च्चिर्भिः सेनानादैर्हताः परे ॥ ७७ ॥ पताकयावधूताश्च हताः
केचित् सुरद्विषः । केचिद्घण्टारवत्रस्ता निषेदुर्व्वसुधातले । केचित्
प्रहरणैश्छिन्ना विनिपेतुर्गतायुषः ॥ ७८ ॥ एवं सुरद्विषोऽनेकान्
बलवानाततायिनः । जघान समरे वीरः कार्त्तिकेयो महाबलः
॥ ७९ ॥ बाणो नामाथ दैतेयो बलेः पुत्रो महाबलः । क्रौञ्च-

पर्व्वतमाश्रित्य देवश्चक्वानधावत ॥ ८० ॥ तमभ्ययान्महासेनः सुर-शत्रुमुदारधीः । स कार्त्तिकेयस्य भयात् क्रौञ्चं शरणमीयिवान् ॥ ८१ ॥ ततः क्रौञ्चं महामन्युः क्रौञ्चनादनिनादितम् । शक्त्या विभेद भगवान् कार्त्तिकेयोऽग्निदत्तया ॥ ८२ ॥ स शालस्कन्ध-शबलं त्रस्तवानरवारणम् । प्रोड्डीनोद्भ्रान्तविहगं विनिष्पतित-पन्नगम् ॥ ८३ ॥ गोलाङ्गूलर्चसङ्घैश्च द्रवद्भिरनुनादितम् । कुरङ्ग-शतनिर्घोषनिनादितवनान्तरम् ॥८४॥ विनिष्पतद्भिः शरभैः सिंहैश्च सहसा द्रुतैः । शोच्यामपि दशां प्राप्तो रराजैव स पर्व्वत ॥ ८५ ॥ विद्याधराः समुत्पेतुस्तस्य शृङ्गनिवासिनः । किन्नराश्च समु-द्विग्नाः शक्तिपातरवोद्धताः ॥ ८६ ॥ ततो दैत्या विनिष्पेतुः शत-शोऽथ सहस्रशः । प्रदीप्तात् पर्वतश्रेष्ठाद्विचित्राभरणस्रजः । तान्निजघ्नुरतिक्रम्य कुमारानुचरा मृधे ॥ ८७ ॥ स चैव भगवान् क्रुद्धो दैत्येन्द्रस्य सुतं तदा । सहानुजं जघानाशु वृत्रं देवपति-र्यथा ॥ ८८ ॥ विभेद शक्त्या क्रौञ्चञ्च पावकिः परवीरहा । बहुधा चैकधा चैव कृतात्मानं महाबलः ॥ ८९ ॥ शक्तिः क्षिप्ता रणे तस्य पाणिमेति पुनः पुनः । एवं प्रभावो भगवांस्ततो भूयश्च पावकिः ॥ ९० ॥ शौर्य्याद्विगुणयोगेन तेजसा यशसा श्रिया । क्रौञ्चस्तेन विनिर्भिन्नो दैत्याश्च शतशो हताः ॥ ९१ ॥ तत स भगवान् देवो निहत्य विबुधद्विषः । सभाज्यमानो विबुधैः परं हर्षमवाप ह ॥ ९२ ॥ भिन्ने क्रौञ्चे गिरिवरे चण्डपुत्रे च पातिते । ततो दुन्दुभयो राजन् नेदुः शङ्खाश्च भारत ॥ ९३ ॥ मुमुचुर्द्देव-योषाश्च पुष्पवर्षमनुत्तमम् । योगिनामीश्वरं देवं शतशोऽथ सह-स्रशः ॥ ९४ ॥ दिव्यं गन्धमुपादाय ववौ पुण्यश्च मारुतः । गन्धर्वा-स्तुष्टुवुश्चैनं यज्वानश्च महर्षयः ॥ ९५ ॥ केचिदेनं व्यवस्यन्ति पितामहसुतं प्रभुम् । सनत्कुमारं सर्वेषां ब्रह्मयोनिं तमग्रजम् ॥ ९५ ॥ केचिन्महेश्वरसुतं केचित् पुत्रं विभावसोः । उमायाः

कृत्तिकानाञ्च गङ्गायाश्च वदन्त्युत ॥ ९७ ॥ एकधा च द्विधा चैव चतुर्द्धा च महाबलम्। योगीनामीश्वरं देवं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ९८ ॥ एतत्ते कथितं राजन् कार्त्तिकेयाभिषेचनम्। शृणु चैव सरस्वत्यास्तीर्थवर्य्यस्य पुण्यताम् ॥ ९९ ॥ बभूव तीर्थप्रवरं हतेषु सुरशत्रुषु। कुमारेण महाराज त्रिपिष्टपमिवापरम् ॥१००॥ ऐश्वर्य्याणि च तत्रस्थो ददावीशः पृथक् पृथक्। तदा नैर्ऋत-मुख्येभ्यस्त्रैलोक्यं पावकात्मजः ॥ १०१ ॥ एवं स भगवांस्तस्मिं-स्तीर्थे दैत्यकुलान्तकः। अभिषिक्तो महाराज देवसेनापतिः सुरैः ॥ १०२ ॥ तैजसं नाम तत्तीर्थं यत्र पूर्वमपाम्पतिः। अभिषिक्तः सुरगणैर्वरुणो भरतर्षभ ॥ १०३ ॥ तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा स्कन्द-ञ्चाभ्यर्च्य लाङ्गली। ब्राह्मणेभ्यो ददौ रुक्मं वासांस्याभरणानि च ॥ १०४ ॥ उषित्वा रजनीं तत्र माधवः परवीरहा। पूज्य तीर्थवरं तच्च स्पृष्ट्वा तोयञ्च लाङ्गली। हृष्टः प्रीतमनाश्चैव ह्यभव-न्माधवोत्तमः ॥१०५॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि। यथाभिषिक्तो भगवान् स्कन्दो देवैः समागतैः ॥ १०६ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

जनमेजय उवाच। अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन् श्रुतवानस्मि तत्त्वतः। अभिषेकं कुमारस्य विस्तरेण यथाविधि ॥ १ ॥ यच्छ्रुत्वा पूत-मात्मानं विजानामि तपोधन। प्रहृष्टानि च रोमाणि प्रसन्नञ्च मनो मम ॥ २ ॥ अभिषेकं कुमारस्य दैत्यानाञ्च वधन्तथा। श्रुत्वा मे परमा प्रीतिर्भूयः कौतूहलं हि मे ॥ ३ ॥ अपाम्पतिः कथं ह्यस्मिन्नभिषिक्तः पुरा सुरैः। तन्मे ब्रूहि महाप्राज्ञ कुशलो ह्यसि सत्तमः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच। शृणु राजन्निदं चित्रं पूर्वकल्पे यथातथम्। आदौ कृतयुगे राजन् वर्त्तमाने यथाविधि। वरुणं देवताः सर्वाः समेत्येदमथाब्रुवन्॥ ५॥ यथास्मान् सुरराट् शक्रो भयेभ्यः पाति सर्वदा। तथा त्वमपि सर्वासां सरितां वै पतिर्भव॥ ६॥ वासश्च ते सदा देव सागरे मकरालये। समुद्रोऽयं तव वशे भविष्यति नदीपतिः॥ ७॥ सोमेन सार्द्धञ्च तव हानिवृद्धी भविष्यतः। एवमस्त्विति तान् देवान् वरुणो वाक्यमब्रवीत्॥८॥ समागम्य ततः सर्वे वरुणं सागरालयम्। अपांपतिं प्रचक्रुर्हि विधिदृष्टेन कर्म्मणा॥ ९॥ अभिषिच्य ततो देवा वरुणं यादसां पतिम्। जग्मुः स्वान्येव स्थानानि पूजयित्वा जलेश्वरम्॥१०॥ अभिषिक्तस्ततो देवैर्वरुणोऽपि महायशाः। सरितः सागरांश्चैव नदांश्चापि सरांसि च। पालयामास विधिना यथा देवान् शतक्रतुः॥ ११॥ ततस्तत्राप्युपस्पृश्य दत्त्वा च विविधं वसु। अग्नितीर्थं महाप्राज्ञो जगामाथ प्रलम्बहा। नष्टो न दृश्यते यत्र शमीगर्भे हुताशनः॥ १२॥ लोकालोकविनाशे च प्रादुर्भूते तदानघ। उपतस्थुः सुरा यत्र सर्वलोकपितामहम्॥ १३॥ अग्निः प्रनष्टो भगवान् कारणञ्च न विद्महे। सर्वभूतक्षयो मा भूत् सम्पादय विभोऽनलम्॥ १४॥

जनमेजय उवाच। किमर्थं भगवानग्निः प्रनष्टो लोकभावनः। विज्ञातश्च कथं देवैस्तन्ममाचक्ष्व तत्त्वतः॥ १५॥

वैशम्पायन उवाच। भृगोः शापाद्भृशं भीतो जातवेदाः प्रतापवान्। शमीगर्भमथासाद्य ननाश भगवांस्ततः॥ १६॥ प्रनष्टे तु तदा वह्नौ देवाः सर्वे सवासवाः। अन्वेषन्त तदा नष्टं ज्वलनं भृशदुःखिताः॥ १७॥ ततोऽग्नितीर्थमासाद्य शमीगर्भस्थमेव हि। ददृशुर्ज्वलनं तत्र वसमानं यथाविधि॥ १८॥ देवाः सर्वे नरव्याघ्र बृहस्पतिपुरोगमाः। ज्वलनं तं समासाद्य प्रीताभूवन्

सुवासवाः ॥ १९ ॥ पुनर्यथागतं जग्मुः सर्व्वभक्षश्च सोऽभवत् । भृगोः शापान्महीपाल यदुक्तं ब्रह्मवादिना ॥ २० ॥ तत्राप्याप्लुत्य मतिमान् ब्रह्मयोनिं जगाम ह । ससर्ज्ज भगवान् यत्र सर्व्वलोकपितामहः ॥ २१ ॥ तत्राप्लुत्य ततो ब्रह्मा सह दैवैः प्रभुः पुरा । ससर्ज्ज तीर्थानि तथा देवतानां यथाविधि ॥ २२ ॥ तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च वसूनि विविधानि च । कौवेरं प्रययौ तीर्थं यत्र तप्त्वा महत्तपः । धनाधिपत्यं संप्राप्तो राजन्नैलविलः प्रभुः ॥ २३ ॥ तत्रस्थमेव तं राजन् धनानि निधयस्तथा । उपतस्थुर्नरश्रेष्ठ तत्तीर्थं लाङ्गली ततः । गत्वा स्नात्वा च विधिवद्ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ ॥ २४ ॥ ददृशे तत्र तत् स्थानं कौवेरे काननोत्तमे । पुरा यत्र तपस्तप्तं विपुलं सुमहात्मना । यत्र राज्ञा कुवेरेण वरा लब्धाश्च पुष्कलाः ॥ २५ ॥ धनाधिपत्यं सख्यञ्च रुद्रेणामिततेजसा । सुरत्वं लोकपालत्वं पुत्रञ्च नलकूवरम् । यत्र लेभे महाबाहो धनाधिपतिरञ्जसा ॥ २६ ॥ अभिषिक्तश्च तत्रैव समागम्य मरुद्गणैः । वाहनञ्चास्य तद्दत्तं हंसयुक्तं मनोजवम् । विमानं पुष्पकं दिव्यं नैर्ऋतैश्वर्य्यमेव च ॥ २७ ॥ तत्राप्लुत्य बलो राजन् दत्त्वा दायांश्च पुष्कलान् । जगाम त्वरितो रामस्तीर्थं श्वेतानुलेपनः ॥ २८ ॥ निषेवितं सर्व्वसत्त्वैर्नाम्ना वदरपाचनम् । नानर्त्तुकफलोपेतं सदा पुष्पफलं शुभम् ॥ २९ ॥

इति शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तीर्थवरं रामो ययौ वदरपाचनम् । तपस्विसिद्धचरितं यत्र कन्या धृतव्रता ॥ १ ॥ भारद्वाजस्य दुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि । श्रुवावती नाम विभो कुमारी ब्रह्मचारिणी

॥ २ ॥ ततश्चचार सात्युग्रं नियमैर्बहुभिर्वृता । भर्त्ता मे देव-राजः स्यादिति निश्चित्य भाविनी ॥ ३ ॥ समास्तस्या व्यतिक्रान्ता बह्वः कुरुकुलोद्वह । चरन्त्या नियमांस्तांस्तान् स्त्रीभिस्तीव्रान् सुदुश्चरान् ॥ ४ ॥ तस्यास्तु तेन वृत्तेन तपसा च विशाम्पते । भक्त्या च भगवान् प्रीतः परया पाकशासनः ॥ ५ ॥ आजगामाश्रमं तस्यास्त्रिदशाधिपतिः प्रभुः । आस्थाय रूपं विप्रर्षेर्वशिष्ठस्य महात्मनः ॥ ६ ॥ सा तं दृष्ट्वोग्रतपसं वशिष्ठं तपतां वरम् । आचारैर्मुनिभिर्दिष्टैः पूजयामास भारत ॥ ७ ॥ उवाच नियमज्ञा च कल्याणी सा प्रियम्वदा । भगवन्मुनिशार्दूल किमाज्ञापयसि प्रभो ॥ ८ ॥ सर्वमद्य यथाशक्ति तव दास्यामि सुव्रत । शक्रभक्त्या च ते पाणिं न दास्यामि कथञ्चन ॥ ९ ॥ व्रतैश्च नियमैश्चैव तपसा च तपोधन । शक्रस्तोषयितव्यो वै मया त्रिभुवनेश्वरः ॥ १० ॥ इत्युक्तो भगवान् देवः स्मयन्निव निरीक्ष्य ताम् । उवाच नियमं ज्ञात्वा सान्त्वयन्निव भारत ॥ ११ ॥ उग्रं तपश्चरसि वै विदिता मेऽसि सुव्रते । यदर्थमयमारम्भस्तव कल्याणि हृद्गतः ॥ १२ ॥ तच्च सर्वं यथाभूतं भविष्यति वरानने । तपसा लभ्यते सर्वं सर्वं तपसि तिष्ठति ॥ १३ ॥ यानि स्थानानि दिव्यानि विबुधानां शुभानने । तपसा तानि प्राप्याणि तपोमूलं महत् सुखम् ॥ १४ ॥ इह कृत्वा तपो घोरं देहं संन्यस्य मानवाः । देवत्वं यान्ति कल्याणि शृणु चेदं वचो मम ॥ १५ ॥ पचस्वैतानि शुभगे बदराणि शुभव्रते । पचेत्युक्त्वा तु भगवान् जगाम बलसूदनः । आमन्त्र्य तान्तु कल्याणीं ततो जप्यं जजाप सः ॥ १६ ॥ अविदूरे ततस्तस्मादाश्रमात्तीर्थमुत्तमम् । इन्द्रतीर्थेति विख्यातं त्रिषु लोकेषु मानद ॥ १७ ॥ तस्य जिज्ञासनार्थं स भगवान् पाकशासनः । बदराणामपचनं चकार विबुधाधिपः ॥ १८ ॥ ततः प्रतप्ता सा राजन् वाग्यता विगतक्लमा । तत्परा शुचिसम्वीता पावके समधिश्रयत् ॥ १९ ॥

अपचद्राजशार्दूल बदराणि महाव्रता। तस्याः पचन्त्याः सुमहान् कालोऽगात् पुरुषर्षभ। न च स्म तान्यपच्यन्त दिनञ्च क्षयमभ्यगात् ॥ २० ॥ हुताशनेन दग्धश्च यस्तस्याः काष्ठसञ्चयः। अकाष्ठमग्निं सा दृष्ट्वा स्वशरीरमथादहत् ॥ २१ ॥ पादौ प्रक्षिप्य सा पूर्वं पावके चारुदर्शना। दग्धौ दग्धौ पुनः पादावुपावर्त्तयतानघा ॥ २२ ॥ चरणौ दह्यमानौ च नाचिन्तयदनिन्दिता। कुर्वाणा दुष्करं कर्म महर्षिप्रियकाम्यया ॥ २३ ॥ न वैमनस्यं तस्यास्तु मुखभेदोऽथवाभवत्। शरीरमग्निनादीप्य जलमध्येव हर्षिता ॥२४॥ तच्चास्या वचनं नित्यमवर्त्तद्धृदि भारत। सर्वथा बदराण्येव पक्तव्यानीति कन्यका ॥ २५ ॥ सा तन्मनसि कृत्वा वै महर्षेर्वचनं शुभा। अपचद्बदराण्येव न चापच्यन्त भारत ॥ २६ ॥ तस्यास्तु चरणौ वह्निर्ददाह भगवान् स्वयम्। न च तस्या मनो दुःखं स्वल्पमप्यभवत्तदा ॥ २७ ॥ अथ तत् कर्म दृष्ट्वास्याः प्रीतस्त्रिभुवनेश्वरः। ततः सन्दर्शयामास कन्यायै रूपमात्मनः ॥ २८ ॥ उवाच च सुरश्रेष्ठस्तां कन्यां सुदृढव्रताम्। प्रीतोऽस्मि ते शुभे भक्त्या तपसा नियमेन च ॥ २९ ॥ तस्माद्योऽभिमतः कामः स ते सम्पत्स्यते शुभे। देहं त्यक्त्वा महाभागे त्रिदिवे मयि वत्स्यसि ॥ ३० ॥ इदञ्च ते तीर्थवरं स्थिरं लोके भविष्यति। सर्वपापापहं सुभ्रु नाम्ना बदरपाचनम्। विख्यातं त्रिषु लोकेषु ब्रह्मर्षिभिरभिष्टुतम् ॥ ३१ ॥ अस्मिन् खलु महाभागे शुभे तीर्थवरेऽनघे। त्यक्त्वा सप्तर्षयो जग्मुर्हिमवन्तमरुन्धतीम् ॥ ३२ ॥ ततस्ते वै महाभागा गत्वा तत्र सुसंशिताः। वृत्त्यर्थं फलमूलानि समाहर्त्तुं ययुः किल ॥ ३३ ॥ तेषां वृत्त्यर्थिनां तत्र वसतां हिमवद्वने। अनावृष्टिरनुप्राप्ता तदा द्वादशवार्षिकी ॥ ३४ ॥ ते कृत्वा चाश्रमं तत्र न्यवसन्त तपस्विनः। अरुन्धत्यपि कल्याणी तपोनित्याभवत्तदा ॥ ३५ ॥ अरुन्धतीं ततो दृष्ट्वा तीव्रं नियममास्थि-

ताम्। अथागमत्त्रिनयनः सुप्रीतो वरदस्तदा ॥ ३६ ॥ ब्राह्मं रूपं ततः कृत्वा महादेवो महायशाः। तामभ्येत्याब्रवीद्देवो भिक्षामिच्छाम्यहं शुभे ॥ ३७ ॥ प्रत्युवाच ततः सा तं ब्राह्मणञ्चारुदर्शना। क्षीणोऽन्नसञ्चयो विप्र बदराणीह भक्षय ॥ ३८ ॥ ततोऽब्रवीन्महादेवः पचस्वैतानि सुव्रते। इत्युक्ता सापचत्तानि ब्राह्मणप्रियकाम्यया ॥ ३९ ॥ अधिश्रित्य समिद्धेऽग्नौ बदराणि यशस्विनी। दिव्या मनोरमाः पुण्याः कथाः शुश्राव सा तदा। अतीता सा त्वनावृष्टिर्घोरा द्वादशवार्षिकी ॥ ४० ॥ अनश्नन्त्याः पचन्त्याश्च शृण्वन्त्याश्च कथाः शुभाः। दिनोपमः स तस्याश्च कालोऽतीतः सुदारुणः ॥ ४१ ॥ ततस्ते मुनयः प्राप्ताः फलान्यादाय पर्वतात्। ततः स भगवान् प्रीतः प्रोवाचारुन्धतीं तदा ॥ ४२ ॥ उपसर्पस्व धर्मज्ञे यथापूर्वमिमानृषीन्। प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञे तपसा नियमेन च ॥ ४३ ॥ ततः सन्दर्शयामास स्वं रूपं भगवान् हरः। प्रीतोऽब्रवीत्तदा तेभ्यस्तस्याश्च चरितं महत् ॥ ४४ ॥ भवद्भिर्हिमवत्पृष्ठे यत्तपः समुपार्ज्जितम्। अस्याश्च यत्तपो विप्रा न समं तन्मतं मम ॥ ४५ ॥ अनया हि तपस्विन्या तपस्तप्तं सुदुश्चरम्। अनश्नन्त्या पचन्त्या च समा द्वादश पारिताः ॥ ४६ ॥ ततः प्रोवाच भगवांस्तामेवारुन्धतीं पुनः। वरं वृणीष्व कल्याणि यत्तेऽभिलषितं हृदि ॥ ४७ ॥ साब्रवीत् पृथुताम्राक्षी देवं सप्तर्षिसंसदि। भगवन् यदि मे प्रीतस्तीर्थं स्यादिदमुत्तमम्। सिद्धदेवर्षिदयितं नाम्ना बदरपाचनम् ॥ ४८ ॥ तथास्मिन्देवदेवेश त्रिरात्रमुषितः शुचिः। प्राप्नुयादुपवासेन फलं द्वादशवार्षिकम् ॥ ४९ ॥ एवमस्त्विति तां देवः प्रत्युवाच तपस्विनीम्। सप्तर्षिभिस्तुतो देवस्ततो नाकं ययौ तदा ॥ ५० ॥ ऋषयो विस्मयं जग्मुस्तां दृष्ट्वा चाप्यरुन्धतीम्। अश्रान्ताञ्चाविवर्णाञ्च क्षुत्पिपासासहां सतीम् ॥ ५१ ॥ एवं सिद्धिः परा प्राप्ता अरुन्धत्या विशुद्धया।

यथा त्वया महाभागे मदर्थं संशितव्रते ॥ ५२ ॥ विशेषो हि त्वया भद्रे व्रते ह्यस्मिन् समर्पितः। तथा चेदं ददाम्यद्य नियमेन सुतोषितः। विशेषं तव कल्याणि प्रयच्छामि वरं वरे ॥ ५३ ॥ अरुन्धत्या वरस्तस्या यो दत्तो वै महात्मना। तस्य चाहं प्रभावेन तव कल्याणि तेजसा। प्रवक्ष्याम्यपरं भूयो वरमत्र यथाविधि ॥ ५४ ॥ यस्त्वेकां रजनीं तीर्थे वत्स्यते सुसमाहितः। स स्नात्वा प्राप्स्यते लोकान् देहन्यासात् सुदुर्लभान् ॥ ५५ ॥ इत्युक्त्वा भगवान् देवः सहस्राक्षः प्रतापवान्। स्रुवावतीं ततः पुण्यां जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ ५६ ॥ गते वज्रधरे राजंस्तत्र वर्षं पपात ह। पुष्पाणां भरतश्रेष्ठ दिव्यानां पुण्यगन्धिनाम् ॥ ५७ ॥ देवदुन्दुभयश्चापि नेदुस्तत्र महास्वनाः। मारुतश्च ववौ युक्तः पुण्यगन्धो विशाम्पते ॥५८॥ उत्सृज्य तु शुभा देहं जगामेन्द्रस्य भार्य्यताम्। तपसोग्रेण तं लब्ध्वा तेन रेमे सहाच्युता ॥ ५९ ॥

जनमेजय उवाच। का तस्या भगवन्माता क्व संवृद्धा च शोभना। श्रोतुमिच्छाम्यहं विप्र परं कौतूहलं हि मे ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच। भरद्वाजस्य विप्रर्षेः स्कन्नं रेतो महात्मनः। दृष्ट्वाप्सरसमायान्तीं घृताचीं पृथुलोचनाम् ॥ ६१ ॥ स तु जग्राह तद्रेतः करेण जपतां वर। तदापतत् पर्णपुटे तत्र सा त्वभवत् सुता ॥ ६२ ॥ तस्यास्तु जातकर्मादि कृत्वा सर्वं तपोधनः। नाम चास्याः स कृतवान् भरद्वाजो महामुनिः॥६३॥ स्रुवावतीति धर्मात्मा देवर्षिगणसंसदि। स्वे च तामाश्रमे न्यस्य जगाम हिमवद्वनम् ॥६४॥ तत्राप्युपस्पृश्य महानुभावो वसूनि दत्त्वा च महाद्विजेभ्यः। जगाम तीर्थं सुसमाहितात्मा शक्रस्य वृष्णिप्रवरस्तदानीम् ॥ ६५ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वततीर्थोपाख्याने अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । इन्द्रतीर्थं ततो गत्वा यदूनां प्रवरो बली । विप्रेभ्यो धनरत्नानि ददौ स्नात्वा यथाविधि ॥ १ ॥ तत्र ह्यमरराजोऽसावीजे क्रतुशतेन च । वृहस्पतेश्च देवेशः प्रददौ विपुलं धनम् ॥ २ ॥ निरर्गलान् सवरूथान् सर्वान् विविधदक्षिणान् । आजहार क्रतूंस्तत्र यथोक्तान् वेदपारगैः ॥ ३ ॥ तान् क्रतून् भरतश्रेष्ठ शतकृत्वो महाद्युतिः । पूरयामास विधिवत्ततः ख्यातः शतक्रतुः ॥ ४ ॥ तस्य नाम्ना च तत्तीर्थं शिवं पुण्यं सनातनम् । इन्द्रतीर्थमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ५ ॥ उपस्पृश्य च तत्रापि विधिवन्मुषलायुधः । ब्राह्मणान् पूजयित्वा च सदाच्छादनभोजनैः । शुभं तीर्थवरं तस्माद्रामतीर्थं जगाम ह ॥ ६ ॥ यत्र रामो महाभागो भार्गवः सुमहातपाः । असकृत् पृथिवीं जित्वा हतक्षत्रियपुङ्गवाम् ॥ ७ ॥ उपाध्यायं पुरस्कृत्य कश्यपं मुनिसत्तमम् । अयजद्वाजपेयेन सोऽश्वमेधशतेन च । प्रददौ दक्षिणाञ्चैव पृथिवीं वै ससागराम् ॥ ८ ॥ रामो दत्त्वा धनं तत्र द्विजेभ्यो जनमेजय । उपस्पृश्य यथान्यायं पूजयित्वा तथा द्विजान् ॥ ९ ॥ दत्त्वा च दानं विविधं नानारत्नसमन्वितम् । सगोहास्तिकदासीकं साजाविगतवान् वनम् ॥ १० ॥ पुण्ये तीर्थवरे तत्र देवब्रह्मर्षिसेविते । मुनींश्चैवाभिवाद्याथ यमुनातीर्थमागमत् ॥ ११ ॥ यत्रानयामास तदा राजसूयं महीपते । पुत्रोऽदितेर्महाभागो वरुणो वै सितप्रभः ॥ १२ ॥ तत्र निर्ज्जित्य संग्रामे मानुषान् दैवतास्तथा । गन्धर्वान् राक्षसांश्चैव वरुणः पृथिवीपते ॥ १३ ॥ वरं क्रतुं समाजह्रे वरुणः परवीरहा । तस्मिन् क्रतुवरे वृत्ते संग्रामः समजायत । देवानां दानवानाञ्च त्रैलोक्यस्य भयावहः ॥ १४ ॥ राजसूये क्रतुश्रेष्ठे निवृत्ते जनमेजय । जायते सुमहाघोरः संग्रामः क्षत्रियान् प्रति ॥ १५ ॥ तत्रापि लाङ्गली देव ऋषीनभ्यर्च्य पूजया । इतरेभ्योऽप्यदाद्दानमर्थिभ्यः कामदो विभुः ॥ १६ ॥ वनमाली

ततो हृष्टः स्तूयमानो महर्षिभिः। तस्मादादित्यतीर्थञ्च जगाम कमलेक्षणः ॥ १७ ॥ यत्रेष्ट्वा भगवान् ज्योतिर्भास्करो राजसत्तम। ज्योतिषामाधिपत्यञ्च प्रभावञ्चाप्यपद्यत ॥ १८ ॥ तस्या नद्यास्तु तीरे वै सर्व्वे देवाः सवासवाः। विश्वे देवाः समरुतो गन्धर्व्वाप्सरसश्च ह ॥ १९ ॥ द्वैपायनः शुकश्चैव कृष्णश्च मधुसूदनः। यक्षाश्च राक्षसाश्चैव पिशाचाश्च विशाम्पते ॥ २० ॥ एते चान्ये च बहवो योगसिद्धाः सहस्रशः। तस्मिंस्तीर्थे सरस्वत्याः शिवे पुण्ये परन्तप ॥ २१ ॥ तत्र हत्वा पुरा विष्णुरसुरौ मधुकैटभौ। आप्लुत्य भरतश्रेष्ठ तीर्थप्रवर उत्तमे ॥ २२ ॥ द्वैपायनश्च धर्म्मात्मा तत्रैवाप्लुत्य भारत। संप्राप्य परमं योगं सिद्धिञ्च परमां गतः ॥२३॥ असितो देवलश्चैव तस्मिन्नेव महातपाः। परमं योगमास्थाय ऋषिर्योगमवाप्तवान् ॥ २४ ॥

इति शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्मिन्नेव तु धर्म्मात्मा वसति स्म तपोधनः। गार्हस्थ्यं धर्म्ममास्थाय ह्यसितो देवलः पुरा ॥ १ ॥ धर्म्मनित्यः शुचिर्दान्तो न्यस्तदण्डो महातपाः। कर्म्मणा मनसा वाचा समः सर्व्वेषु जन्तुषु ॥ २ ॥ अक्रोधनो महाराज तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः। प्रियाप्रिये तुल्यवृत्तिर्यमवत् समदर्शनः ॥ ३ ॥ काञ्चने लोष्ट्रभावे च समदर्शी महातपाः। देवानपूजयन्नित्यमतिथींश्च द्विजैः सह। ब्रह्मचर्य्यरतो नित्यं सदा धर्म्मपरायणः ॥ ४ ॥ ततोऽभ्येत्य महाराज योगमास्थाय भिक्षुकः। जैगीषव्यो मुनिर्धीमांस्तस्मिंस्तीर्थे समाहितः ॥ ५ ॥ देवलस्याश्रमे राजन् प्रवसन् स महाद्युतिः। योगनित्यो महाराज सिद्धिं प्राप्तो महातपाः ॥६॥

तं तत्र वसमानन्तु जैगीषव्यं महामुनिम्। देवलो दर्शयन्नेव नैवामुञ्चत धर्मतः॥ ७॥ एवं तयोर्महाराज दीर्घकालोऽभ्यगात् पुरा। जैगीषव्यं मुनिवरं न ददर्शाथ देवलः॥ ८॥ आहार-काले मतिमान् परिव्राड्जनमेजय। उपातिष्ठत धर्मज्ञो भैक्ष्य-काले स देवलम्॥ ९॥ स दृष्ट्वा भिक्षुरूपेण प्राप्तं तत्र महा-मुनिम्। गौरवं परमं चक्रे प्रीतिञ्च विपुलान्तथा॥ १०॥ देव-लस्तु यथाशक्ति पूजयामास भारत। ऋषिदृष्टेन विधिना समा बह्वीः समाहितः॥ ११॥ कदाचित्तस्य नृपते देवलस्य महा-त्मनः। चिन्ता सुमहती जाता मुनिं दृष्ट्वा महाद्युतिम्॥ १२॥ समास्तु समतिक्रान्ता बह्वः पूजयतो मम। न चायमलसो भिक्षु-रभ्यभाषत किञ्चन॥ १३॥ एवं विगणयन्नेव स जगाम महो-दधिम्। अन्तरीक्षचरः श्रीमान् कलसं गृह्य देवलः॥ १४॥ गच्छन्नेव स धर्मात्मा समुद्रं सरितांपतिम्। जैगीषव्यं ततो-ऽपश्यद्गतं प्रागेव भारत॥ १५॥ ततः स विस्मयश्चिन्तां जगामाथा-सितः प्रभुः। कथं भिक्षुरयं प्राप्तः समुद्रे स्नात एव च॥ १६॥ इत्येवं चिन्तयामास महर्षिरसितस्तदा। स्नात्वा समुद्रे विधि-वत् शुचिर्जप्यं जजाप ह॥ १७॥ कृतजप्याह्निकः श्रीमानाश्रमञ्च जगाम ह। कलसं जलपूर्णं वै गृहीत्वा जनमेजय॥ १८॥ ततः स प्रविशन्नेव स्वमाश्रमपदं मुनिः। आसीनमाश्रमे तत्र जैगीषव्य-मपश्यत॥ १९॥ न व्याहरति चैवैनं जैगीषव्यः कथञ्चन। काष्ठ-भूतोऽऽश्रमपदे वसति स्म महातपाः॥ २०॥ तं दृष्ट्वा चाप्लुतं तोये सागरे सागरोपमम्। प्रविष्टमाश्रमञ्चापि पूर्वमेव ददर्श सः॥ २१॥ असितो देवलो राजंश्चिन्तयामास बुद्धिमान्। दृष्ट्वा प्रभावन्तपसो जैगीषव्यस्य योगजम्॥ २२॥ चिन्तयामास राजेन्द्र तदा स मुनिसत्तमः। मया दृष्टः समुद्रे च आश्रमे च कथं त्वयम्॥ २३॥ एवं विगणयन्नेव स मुनिर्मन्त्रपारगः। उत्पपाताश्रमात्तस्मादन्त-

दीर्घं विश्राम्यते। जिज्ञासार्थं तदा भिक्षोर्जैगीषव्यस्य देवलः ॥ २४ ॥ सोऽन्तरीक्षचरान् सिद्धान् समपश्यत् समाहितान्। जैगीषव्यञ्च तैः सिद्धैः पूज्यमानमपश्यत ॥ २५ ॥ ततोऽसितः सुसंरब्धो व्यवसायी दृढ़व्रतः। अपश्यद्वै दिवं यान्तं जैगीषव्यं स देवलः ॥ २६ ॥ तस्माच्च पितृलोकं तं व्रजन्तं सोऽन्वपश्यत। पितृलोकाच्च तं यान्तं याम्यं लोकमपश्यत ॥ २७ ॥ तस्मादपि समुत्पत्य सोमलोकमभिप्लुतम्। व्रजन्तमन्वपश्यत् स जैगीषव्यं महामुनिम्। लोकान् समुत्पतन्तन्तु शुभानेकान्तयाजिनाम् ॥२८॥ ततोऽग्निहोत्रिणां लोकांस्ततश्चाप्युत्पपात ह। दर्शञ्च पौर्णमासञ्च ये यजन्ति तपोधनाः ॥ २९ ॥ तेभ्यः संप्रद्रुषे धीमान् लोकेभ्यः पशुयाजिनाम्। व्रजन्तं लोकममलमपश्यद्देवपूजितम्। ॥ ३० ॥ चातुर्म्मास्यैर्बहुविधैर्यजन्ते ये तपोधनाः। तेषां स्थानं ततो यान्तं तथाग्निष्टोमयाजिनाम् ॥ ३१ ॥ अग्निष्टुतेन च तथा ये यजन्ति तपोधनाः। तत्स्थानमनुसंप्राप्तमन्वपश्यत देवलः ॥३२॥ वाजपेयं क्रतुवरं तथा बहुसुवर्णकम्। आहरन्ति महाप्राज्ञास्तेषां लोकेष्वपश्यत ॥ ३३ ॥ यजन्ते राजसूयेन पुण्डरीकेण चैव ये। तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः ॥ ३४ ॥ अश्वमेधं क्रतुवरं नरमेधं तथैव ये। आहरन्ति नरश्रेष्ठास्तेषां लोकेष्वपश्यत ॥ ३५ ॥ सर्वमेधञ्च दुष्प्रापं तथा सौत्रामणिञ्च ये। तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः ॥ ३६ ॥ द्वादशाहैश्च सत्रैर्ये यजन्ते विविधैर्नृप। तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः ॥३७ मित्रावरुणयोर्लोके चादित्यानां तथैव च। सलोकतामनुप्राप्तमपश्यत ततोऽसितः ॥ ३८ ॥ रुद्राणाञ्च वसूनाञ्च स्थानं यच्च बृहस्पतेः। तानि सर्वाण्यतीतानि समपश्यत्ततोऽसितः ॥ ३९ ॥ आरुह्य च गवां लोकं प्रयातो ब्रह्मसत्रिणाम्। लोकानपश्यद्गच्छन्तं जैगीषव्यं ततोऽसितः ॥ ४० ॥ त्रींल्लोकानपरान् विप्रमुत्पतन्तं

स्वतेजसा। पतिव्रतानां लोकांश्च व्रजन्तं सोऽन्वपश्यत॥ ४१॥ ततो मुनिवरं भूयो जैगीषव्यमथासितः। नान्वपश्यत योगस्थमन्तर्हितमरिन्दम॥ ४२॥ सोऽचिन्तयन्महाभागो जैगीषव्यस्य देवलः। प्रभावं सुव्रतत्वञ्च सिद्धिं योगस्य चातुलाम्॥ ४३॥ असितोऽपृच्छत तदा सिद्धान् लोकेषु सत्तमान्। प्रयतः प्राञ्जलि- [illegible] त्वान् ब्रह्मसत्रिणः॥ ४४॥ जैगीषव्यं न पश्यामि तं [illegible] महौजसम्। एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे॥ ४५॥

सिद्धा ऊचुः। शृणु देवल भूतार्थं शंसतां नो दृढ़व्रत। जैगीषव्यः स वै लोकं शाश्वतं ब्रह्मणो गतः॥ ४६॥

वैशम्पायन उवाच। स श्रुत्वा वचनं तेषां सिद्धानां ब्रह्मसत्रिणाम्। असितो देवलस्तूर्णमुत्पपात पपात च॥ ४७॥ ततः सिद्धास्तमूचुर्हि देवलं पुनरेव ह। न देवल गतिस्तत्र तव गन्तुं तपोधन। ब्रह्मणः सदनं विप्र जैगीषव्यो यदाप्तवान्॥ ४८॥

वैशम्पायन उवाच। तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सिद्धानां देवलः पुनः। आनुपूर्व्येण लोकांस्तान् सर्वानवततार ह॥ ४९॥ स्वमाश्रमपदं पुण्यमाजगाम पतङ्गवत्। प्रविशन्नेव चापश्यज्जैगीषव्यं स देवलः॥ ५०॥ ततो बुद्ध्या व्यगणयद्देवलो धर्मयुक्तया। दृष्ट्वा प्रभावं तपसो जैगीषव्यस्य योगजम्॥ ५१॥ ततोऽब्रवीन्महात्मानं जैगीषव्यं स देवलः। विनयावनतो राजन्नुपसर्प्य महामुनिम्। मोक्षधर्मं समास्थातुमिच्छेयं भगवन्नहम्॥ ५२॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा उपदेशं चकार सः। विधिञ्च योगस्य परं कार्य्याकार्य्यञ्च शास्त्रतः॥ ५३॥ सन्न्यासकृतबुद्धिन्तं ततो दृष्ट्वा महातपाः। सर्वाश्चास्य क्रियाश्चक्रे विधिदृष्टेन कर्मणा॥ ५४॥ सन्न्यासकृतबुद्धिं तं भूतानि पितृभिः सह। ततो दृष्ट्वा प्ररुरुदुः कोऽस्मान् संविभजिष्यति॥ ५५॥ देवलस्तु वचः श्रुत्वा भूतानां करुणं तथा।

द्गिमो द्य व्याहरतां मोक्षं त्यक्तुं मनो दधे ॥ ५६ ॥ ततस्तु फल-मूलानि पवित्राणि च भारत। पुष्पाण्योषधयश्चैव रोरूयन्ते सहस्रशः ॥ ५७ ॥ पुनर्नो देवलः क्षुद्रो नूनं छेत्स्यति दुर्मतिः। अभयं सर्व्वभूतेभ्यो यो दत्त्वा नावबुध्यते ॥ ५८ ॥ ततो भूयो व्यगणयत् स्वबुद्ध्या मुनिसत्तमः। मोक्षे गार्हस्थ्यधर्म्मे वा किन्नु श्रेयस्करं भवेत् ॥ ५९ ॥ इति निश्चित्य मनसा देवलो राज-सत्तम। त्यक्त्वा गार्हस्थ्यधर्म्मं स मोक्षधर्म्ममरोचयत् ॥ ६० ॥ एव-मादीनि सञ्चिन्त्य देवलो निश्चयात्ततः। प्राप्तवान् परमां सिद्धिं परं योगञ्च भारत ॥ ६१ ॥ ततो देवाः समागम्य वृहस्पतिपुरो-गमाः। जैगीषव्यं तपश्चास्य प्रशंसन्ति तपस्विनः ॥ ६२ ॥ अथा-ब्रवीदृषिवरो देवान् वै नारदस्तथा। जैगीषव्ये तपो नास्ति विस्मापयति योऽसितम् ॥ ६३ ॥ तमेवं वादिनं धीरं प्रत्यूचुस्ते दिवौकसः। मैवमित्येव शंसन्तो जैगीषव्यं महामुनिम् ॥ ६४ ॥ नातः परतरं किञ्चित्तुल्यमस्ति प्रभावतः। तेजसस्तपसश्चास्य योगस्य च महात्मनः ॥ ६५ ॥ एवं प्रभावो धर्म्मात्मा जैगीषव्यस्तथासितः। तयोरिदं स्थानवरं तीर्थञ्चैव महात्मनोः ॥ ६६ ॥ तत्राप्युपस्पृश्य ततो महात्मा दत्त्वा च वित्तं हलभृद्द्विजेभ्यः। अवाप्य धर्म्मं पर-मार्थ्यकर्म्मा जगाम सोमस्य महत् सुतीर्थम् ॥ ६७ ॥

इति शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि वलदेवतीर्थयात्रायां
सारस्वतोपाख्याने पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच। यत्रेजिवानुडुपती राजसूयेन भारत। तस्मिंस्तीर्थे महानासीत् संग्रामस्तारकामयः ॥ १ ॥ तत्राप्युपस्पृश्य बली दत्त्वा दानानि चात्मवान्। सारस्वतस्य धर्म्मात्मा मुनेस्तीर्थं

जगाम ह ॥ २ ॥ तत्र द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां द्विजोत्तमान्।
वेदानध्यापयामास पुरा सारस्वतो मुनिः ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच। कथं द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां तपोधन।
ऋषीनध्यापयामास पुरा सारस्वतो मुनिः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच। आसीत् पूर्वं महाराज मुनिर्धीमान्महा-
तपाः। दधीच इति विख्यातो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ५ ॥
तस्यातितपसः शक्रो बिभेति सततं विभो। न स लोभयितुं शक्यः
फलैर्बहुविधैरपि ॥ ६ ॥ प्रलोभनार्थं तस्याथ प्राहिणोत् पाक-
शासनः। दिव्यामप्सरसं पुण्यां दर्शनीयामलम्बुषाम् ॥ ७ ॥
तस्य तर्पयतो देवान् सरस्वत्यां महात्मनः। समीपतो महाराज
सोपातिष्ठत भाविनी ॥ ८ ॥ तान्दिव्यवपुषं दृष्ट्वा तस्यर्षेर्भाविता-
त्मनः। रेतःस्कन्नं सरस्वत्यां तत् सा जग्राह निम्नगा ॥ ९ ॥
कुक्षौ चाप्यदधद्दृष्ट्वा तद्रेतः पुरुषर्षभ। सा दधार च तं गर्भं
पुत्रहेतोर्महानदी ॥ १० ॥ सुषुवे चापि समये पुत्रं सा सरितां
वरा। जगाम पुत्रमादाय तमृषिं प्रतिं च प्रभो ॥ ११ ॥ ऋषिं
संसदि तं दृष्ट्वा सा नदी मुनिसत्तमम्। ततः प्रोवाच राजेन्द्र
ददती पुत्रमस्य तम् ॥ १२ ॥ ब्रह्मर्षे तव पुत्रोऽयं त्वद्भक्त्या धारितो
मया। दृष्ट्वा तेऽप्सरसं रेतो यत् स्कन्नं प्रागलम्बुषाम् ॥ १३ ॥
तत् कुक्षिणा वै ब्रह्मर्षे त्वद्भक्त्या धृतवत्यहम्। न विनाशमिदं
गच्छेत्त्वत्तेज इति निश्चयात् ॥ १४ ॥ प्रतिगृह्णीष्व पुत्रं स्वं मया
दत्तमनिन्दितम्। इत्युक्तः प्रतिजग्राह प्रीतिञ्चावाप पुष्कलाम्
॥ १५ ॥ स्वसुतञ्चाप्यजिघ्रत्तं मूर्द्ध्नि प्रेम्णा द्विजोत्तमः। परिष्वज्य
चिरं कालं तदा भरतसत्तम ॥ १६ ॥ सरस्वत्यै वरं प्रादात् प्रीय-
माणो महामुनिः। विश्वे देवाः सपितरो गन्धर्वाप्सरसां गणाः।
तृप्तिं यास्यन्ति सुभगे तर्प्यमाणास्तवाम्भसा ॥ १७ ॥ इत्युक्त्वा स
तु तुष्टाव वचोभिर्वै महानदीम्। प्रीतः परमहृष्टात्मा यथावत्

शृणु पार्थिव ॥ १८ ॥ प्रसुतासि महाभागे सरसो ब्रह्मणः पुरा। जानन्ति त्वां सरिच्छ्रेष्ठे मुनयः संशितव्रताः ॥ १९ ॥ मम प्रियकरी चापि सततं प्रियदर्शने। तस्मात् सारस्वतः पुत्रो महांस्ते वरवर्णिनि ॥ २० ॥ तवैव नाम्ना प्रथितः पुत्रस्ते लोकभावनः। सारस्वत इति ख्यातो भविष्यति महातपाः ॥ २१ ॥ एष द्वादश वार्षिक्यामनावृष्ट्यां द्विजर्षभान्। सारस्वतो महाभागे वेदानध्यापयिष्यति ॥ २२ ॥ पुण्याभ्यश्च परिद्भ्यस्त्वं सदा पुण्यतमा शुभे। भविष्यसि महाभागे मत्प्रसादात् सरस्वति ॥ २३ ॥ एवं सा संस्तुता तेन वरं लब्ध्वा महानदी। पुत्रमादाय मुदिता जगाम भरतर्षभ ॥ २४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु विरोधे देवदानवैः। शक्रः प्रहरणान्वेषी लोकांस्त्रीन् विचचार ह ॥ २५ ॥ न चोपलेभे भगवान् शक्रः प्रहरणं तदा। यद्वै तेषां भवेद्योग्यं वधाय विबुधद्विषाम् ॥ २६ ॥ ततोऽब्रवीत् सुरान् शक्रो न मे शक्या महासुराः। ऋतेऽस्थिभिर्द्दधीचस्य निहन्तुं त्रिदशद्विषः ॥ २७ ॥ तस्माद्गत्वा ऋषिश्रेष्ठो याच्यतां सुरसत्तमाः। दधीचास्थीनि देहीति तैर्वधिष्यामहे रिपून् ॥ २८ ॥ स च तैर्याचितोऽस्थीनि यत्नादृषिवरस्तदा। प्राणत्यागं कुरुश्रेष्ठ चकारैवाविचारयन्। स लोकानक्षयान् प्राप्तो देवप्रियकरस्तदा ॥ २९ ॥ तस्यास्थिभिरथो शक्रः संप्रहृष्टमनास्तदा। कारयामास दिव्यानि नानाप्रहरणान्युत। वज्राणि चक्राणि गदा गुरून् दण्डांश्च पुष्कलान् ॥ ३० ॥ स हि तीव्रेण तपसा संभृत परमर्षिणा। प्रजापतिसुतेनाथ भृगुणा लोकभावनः ॥ ३१ ॥ अतिकायः स तेजस्वी लोकसारो विनिर्मितः। जज्ञे शैलगुरुः प्रांशुर्महिम्ना प्रथितः प्रभुः। नित्यमुद्विजते चास्य तेजसः पाकशासनः ॥ ३२ ॥ तेन वज्रेण भगवान्मन्त्रयुक्तेन भारत। विसृज्य क्रोध विसृष्टेन ब्रह्मतेजोभवेन च। दैत्यदानववीराणां जघान नवतीर्नव ॥ ३३ ॥ अथ काले व्यति-

क्रान्ते महत्यतिभयङ्करे। अनावृष्टिरनुप्राप्ता राजन् द्वादशवार्षिकी ॥ ३४ ॥ तस्यां द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां महर्षयः। वृत्त्यर्थं प्राद्रवन्राजन् क्षुधार्त्ताः सर्वतो दिशम् ॥ ३५ ॥ दिग्भ्यस्तान् प्रद्रुतान् दृष्ट्वा मुनिः सारस्वतस्तदा। गमनाय मतिञ्चक्रे तं प्रोवाच सरस्वती ॥ ३६ ॥ न गन्तव्यमितः पुत्र तवाहारमहं सदा। दास्यामि मत्स्यप्रवरानुष्यतामिह भारत ॥ ३७ ॥ इत्युक्तस्तर्पयामास स पितृन् देवतास्तथा। आहारमकरोन्नित्यं प्राणान् देवांश्च धारयन् ॥ ३८ ॥ अथ तस्यामनावृष्ट्यामतीतायां महर्षयः। अन्योऽन्यं परिप्रपच्छुः पुनः स्वाध्यायकारणात् ॥ ३९ ॥ तेषां क्षुधापरीतानां नष्टा वेदाभिधावताम्। सर्वेषामेव राजेन्द्र न कश्चित् प्रतिभानवान् ॥ ४० ॥ अथ कश्चिदृषिस्तेषां सारस्वतमुपेयिवान्। कुर्वाणं संयतात्मानं स्वाध्यायमृषिसत्तमम् ॥ ४१ ॥ स गत्वाचष्ट तेभ्यश्च सारस्वतमतिप्रभम्। स्वाध्यायममरप्रख्यं कुर्वाणं विजने वने ॥ ४२ ॥ ततः सर्वे समाजग्मुस्तत्र राजन्महर्षयः। सारस्वतं मुनिश्रेष्ठमिदमूचुः समागताः ॥ ४३ ॥ अस्मानध्यापयस्वेति तानुवाच ततो मुनिः। शिष्यत्वमुपगच्छध्वं विधिवद्धि ममेत्युत ॥ ४४ ॥ तत्राब्रुवन्मुनिगणा बालस्त्वमसि पुत्रक। स तानाह न मे धर्मो नश्येदिति पुनर्मुनीन् ॥ ४५ ॥ यो ह्यधर्मेण वै ब्रूयाद्गृह्णीयाद्वाप्यधर्मतः। हीयेतां तावुभौ क्षिप्रं स्यातां वा वैरिणावुभौ ॥ ४६ ॥ न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः। ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ ४७ ॥ एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य मुनयस्ते विधानतः। तस्माद्वेदाननुप्राप्य पुनर्धर्मं प्रचक्रिरे ॥ ४८ ॥ षष्टिर्मुनिसहस्राणि शिष्यत्वं प्रतिपेदिरे। सारस्वतस्य विप्रर्षेर्वेदस्वाध्यायकारणात् ॥ ४९ ॥ मुष्टिं मुष्टिं ततः सर्वे दर्भाणां ते ह्युपाहरन्। तस्यासनार्थं विप्रर्षेर्बालस्यापि वशे स्थिताः ॥ ५० ॥ तत्रापि दत्त्वा वसु रौहिणेयो महाबल केशव-

पूर्वजोऽथ। जगाम तीर्थं मुदितः क्रमेण ख्यातं महद्वृद्धकन्या स्म यत्र ॥ ५१ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

जनमेजय उवाच। कथं कुमारी भगवंस्तपोयुक्ता ह्यभूत् पुरा। किमर्थञ्च तपस्तेपे को वास्या नियमोऽभवत् ॥ १ ॥ सुदुष्करमिदं ब्रह्मंस्त्वत्त श्रुतमनुत्तमम्। आख्याहि तत्त्वमखिलं यथा तपसि सा स्थिता ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच। ऋषिरासीन्महावीर्य्यः कुणिर्गर्गो महायशाः। स तप्त्वा विपुलं राजंस्तपो वै तपसां वरः ॥ ३ ॥ मनसाथ सुतां सुभ्रूं समुत्पादितवान् विभुः। ताञ्च दृष्ट्वा मुनिः प्रीतः कुणिर्गर्गो महायशाः। जगाम त्रिदिवं राजन् सन्त्यज्येह कलेवरम् ॥ ४ ॥ सुभ्रूः सा ह्यथ कल्याणी पुण्डरीकनिभेक्षणा। महता तपसोग्रेण कृत्वा श्रममनिन्दिता। उपवासैः पूजयन्ती पितॄन्देवांश्च सा पुरा ॥ ५ ॥ तस्यास्तु तपसोग्रेण महान् कालोऽत्यगान्नृप। सा पित्रा दीयमानापि तत्र नैच्छदनिन्दिता। आत्मनः सदृशं सा तु भर्त्तारं नान्वपश्यत ॥ ६ ॥ ततः सा तपसोग्रेण पीड़यित्वात्मनस्तनुम्। पितृदेवार्च्चनरता बभूव विजने वने ॥ ७ ॥ आत्मानं मन्यमानापि कृतकृत्यं श्रमान्विता। वार्द्धक्येन च राजेन्द्र तपसा चैव कर्षिता ॥ ८ ॥ सा नाशकद्यदा गन्तुं पदात् पदमपि स्वयम्। चकार गमने बुद्धिं परलोकाय वै तदा ॥ ९ ॥ मोक्तुकामान्तु तां दृष्ट्वा शरीरं नारदोऽब्रवीत्। असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तवानघे ॥ १० ॥ एवन्तु श्रुतमस्माभिर्द्देवलोके महाव्रते। तपः परमकं प्राप्तं न तु लोकास्त्वया जिताः ॥ ११ ॥

तन्नारदवचः श्रुत्वा साब्रवीदृषिसंसदि। तपसोऽर्द्धं प्रयच्छामि पाणिग्राहस्य सत्तम॥ १२॥ इत्युक्ते चास्या जग्राह पाणिं गालवसम्भवः। ऋषि प्राक्शृङ्गवान्नाम समयञ्चेदमब्रवीत्॥ १३॥ समयेन तवाद्याहं पाणिं स्प्रक्ष्यामि शोभने। यद्येकरात्रं वस्तव्यं त्वया सह मयेति वै। तथेति सा प्रतिश्रुत्य तस्मै पाणिं ददौ तदा॥ १४॥ यथादृष्टेन विधिना हुत्वा चाग्निं विधानतः। चक्रे च पाणिग्रहणं तस्योद्वाहञ्च गालविः॥ १५॥ सा रात्रावभवद्राजंस्तरुणी वरवर्णिनी। दिव्याभरणवस्त्रा च दिव्यस्रगनुलेपना॥१६॥ तां दृष्ट्वा गालविः प्रीतो दीपयन्तीमिव श्रिया। उवास च क्षपामेकां प्रभाते साब्रवीच्च तम्॥ १७॥ यस्त्वया समयो विप्र कृतो मे तपताम्वर। तेनोषितास्मि भद्रन्ते स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम्॥१८॥ सानुज्ञाताब्रवीद्भूयो योऽस्मिंस्तीर्थे समाहितः। वत्स्यते रजनीमेकां तर्पयित्वा दिवौकसः॥ १९॥ चत्वारिंशतमष्टौ च द्वौ चाष्टौ सम्यगाचरेत्। यो ब्रह्मचर्य्यं वर्षाणि फलं तस्य लभते सः॥२०॥ एवमुक्त्वा ततः साध्वी देहं त्यक्त्वा दिवं गता। ऋषिरप्यभवद्दीनस्तस्या रूपं विचिन्तयन्॥ २१॥ समयेन तपोऽर्द्धञ्च कृच्छ्रात् प्रतिगृहीतवान्। साधयित्वा तदात्मानं तस्याः स गतिमन्वियात्। दुःखितो भरतश्रेष्ठ तस्या रूपबलात्कृतः॥२२॥ एतत्ते वृद्धकन्याया व्याख्यातञ्चरितं महत्। तथैव ब्रह्मचर्य्यञ्च स्वर्गस्य च गतिः शुभा॥ २३॥ तत्रस्थश्चापि शुश्राव हतं शल्यं हलायुधः। तत्रापि दत्त्वा दानानि द्विजातिभ्यः परन्तप। शुशोच शल्यं संग्रामे निहतं पाण्डवैस्तदा॥ २४॥ समन्तपञ्चकद्वारात्ततो निष्क्रम्य माधवः। पप्रच्छर्षिगणान्रामः कुरुक्षेत्रस्य यत् फलम्॥२५॥ ते पृष्टा यदुसिंहेन कुरुक्षेत्रफलं विभो। समाचख्युर्महात्मानस्तस्मै सर्वं यथातथम्॥ २६॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने द्विपञ्चाशोऽध्यायः॥ ५२॥

ऋषय ऊचुः । प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते सनातनी राम समन्त-
पञ्चकम् । समीजिरे यत्र पुरा दिवौकसो वरेण सत्रेण महा-
वरप्रदाः ॥ १ ॥ पुरा च राजर्षिवरेण धीमता बहूनि वर्षा-
ण्यमितेन तेजसा । प्रकृष्टमेतत् कुरुणा महात्मना ततः कुरुक्षेत्र-
मितीह पप्रथे ॥ २ ॥

राम उवाच । किमर्थं कुरुणा कृष्टं क्षेत्रमेतन्महात्मना ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कथ्यमानं तपोधनाः ॥ ३ ॥

ऋषय ऊचुः । पुरा किल कुरुं राम कर्षन्तं सततोत्थितम् ।
अभ्येत्य शक्रस्त्रिदिवात् पर्य्यपृच्छत कारणम् ॥ ४ ॥

इन्द्र उवाच । किमिदं वर्त्तते राजन् प्रयत्नेन परेण च ।
राजर्षे किमभिप्रेतं येनेयं कृष्यते क्षितिः ॥ ५ ॥

कुरुरुवाच । इह ये पुरुषाः क्षेत्रे मरिष्यन्ति शतक्रतो ।
ते गमिष्यन्ति सुकृतान् लोकान् पापविवर्ज्जितान् ॥ ६ ॥ अवहस्य
ततः शक्रो जगाम त्रिदिवं प्रभुः । राजर्षिरप्यनिर्विण्णः कर्षत्येव
वसुन्धराम् ॥ ७ ॥ आगम्यागम्य चैवेनं भूयो भूयोऽवहस्य च ।
शतक्रतुरनिर्विण्णं पृष्ट्वा पृष्ट्वा जगाम ह ॥ ८ ॥ यदा तु तपसोग्रेण
चकर्ष वसुधां नृपः । ततः शक्रोऽब्रवीद्देवान्राजर्षेर्यच्चिकीर्षितम् ॥९॥
एतत् श्रुत्वाब्रुवन्देवाः सहस्राक्षमिदं वचः । वरेण छन्द्यतां शक्र
राजर्षिर्यदि शक्यते ॥ १० ॥ यदि ह्यत्र प्रमीता वै स्वर्गं गच्छन्ति
मानवाः । अस्माननिष्ट्वा क्रतुभिर्भागो नो न भविष्यति ॥ ११ ॥
आगम्य च ततः शक्रस्तदा राजर्षिमब्रवीत् । अलं खेदेन भवतः
क्रियतां वचनं मम ॥ १२ ॥ मानवा ये निराहारा देहन्त्यक्ष्यन्त्यत-
न्द्रिताः । युधि वा निहताः सम्यगपि तिर्य्यग्गता नृप ॥ १३ ॥
ते स्वर्गभाजो राजेन्द्र भविष्यन्ति महामते । तथास्त्विति ततो राजा
कुरुः शक्रमुवाच ह ॥ १४ ॥ ततस्तमभ्यनुज्ञाप्य प्रहृष्टेनान्तरा-
त्मना । जगाम त्रिदिवं भूयः क्षिप्रं बलनिसूदनः ॥ १५ ॥ एव-

मेतद्यदुश्रेष्ठ कृष्टं राजर्षिणा पुरा। शक्रेण चाभ्यनुज्ञातं पुण्यं प्राणान् विमुञ्चताम्॥ १६ ॥ ब्रह्माद्यैश्च सुरश्रेष्ठैः पुण्यै राजर्षिभिस्तथा। नातः परतरं पुण्यं भूमेः स्थानं भविष्यति॥ १७॥ इह तप्स्यन्ति ये केचित्तपः परमकं नराः। देहत्यागेन ते सर्वे यास्यन्ति ब्रह्मणः क्षयम्॥ १८॥ ये पुनः पुण्यभाजो वै दानं दास्यन्ति मानवाः। तेषां सहस्रगुणितं भविष्यत्यचिरेण वै॥१९॥ ये चेह नित्यं मनुजा निवत्स्यन्ति शुभैषिणः। यमस्य विषयं ते तु न द्रक्ष्यन्ति कदाचन॥ २०॥ यक्ष्यन्ति ये च क्रतुभिर्महद्भिर्मनुजेश्वराः। तेषां त्रिपिष्टपे वासो यावद्भूमिर्द्धरिष्यति॥ २१॥ अपि चात्र स्वयं शक्रो जगौ गाथां सुराधिपः। कुरुक्षेत्रे निबद्धां वै तां शृणुष्व हलायुध॥ २२॥ पांशवोऽपि कुरुक्षेत्राद्वायुना समुदीरिताः। अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम्॥ २३॥ सुरर्षभा ब्राह्मणसत्तमाश्च तथा नृगाद्या नरदेवमुख्याः। इष्ट्वा महार्हैः क्रतुभिर्नृसिंहाः सन्त्यज्य देहान् सुगतिं प्रपन्नाः॥ २४॥ तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामह्रदानाञ्च मचक्रकस्य च। एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते॥ २५॥ शिवं महत् पुण्यमिदं दिवौकसां सुसम्मतं सर्वगुणैः समन्वितम्। अतश्च सर्वेऽत्र नृपा हता रणे यास्यन्ति पुण्यां गतिमक्षयां सदा॥ २६॥ इत्युवाच स्वयं शक्रः कुरुक्षेत्रमहोदयम्। तच्चानुमोदितं सर्वं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैः॥ २७॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि सारस्वतोपाख्याने त्रिपञ्चाशोऽध्यायः॥ ४१॥

वैशम्पायन उवाच। कुरुक्षेत्रं ततो दृष्ट्वा दत्त्वा दायांश्च सात्वतः। आश्रमं सुमहद्दिव्यमगमज्जनमेजय॥ १॥ मधुकाम्र-

वर्णोपेतं प्लक्षन्यग्रोधसङ्कुलम् । चिरविल्वयुतं पुण्यं पनसार्जुन-
सङ्कुलम् ॥ २ ॥ तं दृष्ट्वा यादवश्रेष्ठः प्रवरं पुण्यलक्षणम् । पप्रच्छ
तानृषीन् सर्व्वान् कस्याश्रमवरस्त्वयम् ॥ ३ ॥ ते तु सर्व्वे महात्मान
ऊचू राजन् हलायुधम् । शृणु विस्तरशो राम यस्यायं पूर्व्व
आश्रमः ॥ ४ ॥ अत्र विष्णुः पुरा देवस्तप्तवांस्तप उत्तमम् । अत्रास्य
विधिवद्यज्ञाः सर्व्वे वृत्ताः सनातनाः ॥ ५ ॥ अत्रैव ब्राह्मणी सिद्धा
कौमारब्रह्मचारिणी । योगयुक्ता दिवं याता तपःसिद्धा तप-
स्विनी ॥ ६ ॥ बभूव श्रीमती राजन् शाण्डिलस्य महात्मनः ।
सुता धृतव्रता साध्वी नियता ब्रह्मचारिणी ॥ ७ ॥ सा तु तप्त्वा
तपो घोरं दुश्चरं स्त्रीजनेन ह । गतास्वर्गं महाभागा देवब्राह्मण-
पूजिता । श्रुत्वा ऋषीणां वचनमाश्रमं तं जगाम ह ॥ ८ ॥
ऋषींस्तानभिवाद्याथ पार्श्वे हिमवतोऽच्युतः । सन्ध्याकार्य्याणि
सर्व्वाणि निर्वर्त्यारुरुहेऽचलम् ॥ ९ ॥ नातिदूरं ततो गत्वा नगं
तालध्वजो बली । पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ॥ १० ॥
प्रभावञ्च सरस्वत्याः प्लक्षप्रस्रवणं बलः । संप्राप्तः कारवपनं प्रवरं
तीर्थमुत्तमम् ॥ ११ ॥ हलायुधस्तत्र चापि दत्त्वा दानं महा-
बलः । आप्लुतः सलिले पुण्ये सुशीते विमले शुचौ । अन्तर्पया-
मास पितॄन् देवांश्च रणदुर्मदः ॥ १२ ॥ तत्रोष्यैकान्तु रजनीं
यतिभिर्ब्राह्मणैः सह । मित्रावरुणयोः पुण्यं जगामाश्रममच्युतः
॥ १३ ॥ इन्द्रोऽग्निरर्य्यमा चैव यत्र प्राक् प्रीतिमाप्नुवन् । तं देशं
कारवपनाद्यमुनायां जगाम ह ॥ १४ ॥ स्नात्वा तत्रापि धर्म्मात्मा
परां प्रीतिमवाप्य च । ऋषिभिश्चैव सिद्धैश्च सहितो वै महा-
बलः । उपविष्टः कथाः शुभ्राः शुश्राव यदुपुङ्गवः ॥ १५ ॥ तथा
तु तिष्ठतां तेषां नारदो भगवानृषिः । आजगामाथ तं देशं यत्र
रामो व्यवस्थितः ॥ १६ ॥ जटामण्डलसंवीतः स्वर्णचीरो महा-
तपाः । हेमदण्डधरो राजन् कमण्डलुधरस्तथा ॥ १७ ॥ कच्छपीं

सुखशब्दान्तां गृह्य वीणां मनोरमाम्। नृत्ये गीते च कुशलो देवब्राह्मणपूजितः॥ १८॥ प्रकर्त्ता कलहानाञ्च नित्यञ्च कलहप्रियः। तं देशमगमद्यत्र श्रीमान्रामो व्यवस्थितः॥ १९॥ प्रत्युत्थाय तु तं सम्यक् पूजयित्वा यतव्रतम्। देवर्षिं पर्य्यपृच्छत् स यथावृत्तं कुरून् प्रति॥ २०॥ ततोऽस्याकथयद्राजन्नारदः सर्वधर्मवित। सर्वमेतद्यथावृत्तमतीव कुरुसङ्क्षयम्॥ २१॥ ततोऽब्रवीद्रौहिणेयो नारदं दीनया गिरा। किमवस्थन्तु तत्‌क्षेत्रं ये च तत्राभवन्नृपाः॥ २२॥ श्रुतमेतन्मया पूर्वं सर्वमेव तपोधन। विस्तरश्रवणे जातं कौतूहलमतीव मे॥ २३॥

नारद उवाच। पूर्वमेव हतो भीष्मो द्रोणः सिन्धुपतिस्तथा। हतो वैकर्त्तनः कर्णः पुत्राश्चास्य महारथाः॥ २४॥ भूरिश्रवा रौहिणेय मद्रराजश्च वीर्य्यवान्। एते चान्ये च बहवस्तत्र तत्र महाबलाः॥ २५॥ प्रियान् प्राणान् परित्यज्य जयार्थं कौरवस्य वै। राजानो राजपुत्राश्च समरेष्वनिवर्त्तिनः॥ २६॥ अहतांश्च महाबाहो शृणु मे तत्र माधव। धार्त्तराष्ट्रबले शेषास्त्रयः समितिमर्द्दनाः॥ २७॥ कृपश्च कृतवर्मा च द्रोणपुत्रश्च वीर्य्यवान्। तेऽपि वै विद्रुता राम दिशो दश भयात्तदा॥ २८॥ दुर्य्योधनो हते शल्ये प्रद्रुतेषु कृपादिषु। ह्रदं द्वैपायनं नाम विवेश भृशदुःखितः॥ २९॥ शयानं धार्त्तराष्ट्रन्तु स्तम्भिते सलिले तदा। पाण्डवाः सह कृष्णेन वाग्भिरुग्राभिरार्द्दयन्॥ ३०॥ स तुद्यमानो बलवान् वाग्भी राम समन्ततः। उत्थितः स ह्रदाद्वीरः प्रगृह्य महतीं गदाम्॥ ३१॥ स चाप्युपगतो योद्धुं भीमेन सह साम्प्रतम्। भविष्यति तयोरद्य युद्धं राम सुदारुणम्॥ ३२॥ यदि कौतूहलं तेऽस्ति व्रज माधव मा चिरम्। पश्य युद्धं महाघोरं शिष्ययोर्यदि मन्यसे॥ ३३॥

वैशम्पायन उवाच। नारदस्य वचः श्रुत्वा तानभ्यर्च्य द्विज-

षेभात्। सर्वान् विसर्ज्जयामास ये तेनाभ्यागताः सह ॥ ३४ ॥
गम्यतां द्वारका चेति सोऽन्वशादनुयायिनः। सोऽवतीर्य्याचल-
श्रेष्ठात् प्लक्षप्रस्रवणात् शुभात् ॥ ३५ ॥ ततः प्रीतमना रामः श्रुत्वा
तीर्थफलं महत्। विप्राणां सन्निधौ श्लोकमगायदिममच्युतः ॥३६॥
सरस्वतीवाससमा कुतो रतिः सरस्वतीवाससमाः कुतो गुणाः।
सरस्वतीं प्राप्य दिवं गता जनाः सदा स्मरिष्यन्ति नदीं सरस्वतीम्
॥ ३७ ॥ सरस्वती सर्वनदीषु पुण्या सरस्वती लोकसुखावहा
सदा। सरस्वतीं प्राप्य जनाः सुदुष्कृतं सदा न शोचन्ति परत्र
चेह च ॥ ३८ ॥ ततो मुहुर्मुहुः प्रीत्या प्रेक्षमाणः सरस्वतीम्।
हयैर्युक्तं रथं शुभ्रमातिष्ठत परन्तपः ॥ ३९ ॥ स शीघ्रगामिना
तेन रथेन यदुपुङ्गवः। दिदृक्षुरभिसंप्राप्तः शिष्ययुद्धमुपस्थितम् ॥४०॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां
सारस्वतोपाख्याने चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं तदभवद्युद्धं तुमुलं जनमेजय।
यत्र दुःखान्वितो राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥ १ ॥
धृतराष्ट्र उवाच। रामं सन्निहितं दृष्ट्वा गदायुद्ध उपस्थिते।
मम पुत्रः कथं भीमं प्रत्ययुध्यत सञ्जय ॥ २ ॥
सञ्जय उवाच। रामसान्निध्यमासाद्य पुत्रो दुर्य्योधनस्तव।
युद्धकामो महाबाहुः समहृष्यत वीर्य्यवान् ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा लाङ्गलिनं
राजा प्रत्युत्थाय च भारत। प्रीत्या परमया युक्तः समभ्यर्च्च्य
यथाविधि। आसनञ्च ददौ तस्मै पर्य्यपृच्छदनामयम् ॥ ४ ॥ ततो
युधिष्ठिरं रामो वाक्यमेतदुवाच ह। मधुरं धर्मसंयुक्तं शूराणां
हितमेव च ॥ ५ ॥ मया श्रुतं कथयतामृषीणां राजसत्तम।
कुरुक्षेत्रं परं पुण्यं पावनं स्वर्ग्यमेव च। दैवतैर्ऋषिभिर्जुष्टं

ब्राह्मणैश्च महात्मभिः ॥ ६ ॥ तत्र वै योत्स्यमाना ये देहं त्यच्यन्ति मानवाः । तेषां स्वर्गो ध्रुवो वासः शक्रेण सह मारिष ॥ ७ ॥ तस्मात् समन्तपञ्चकमितो याम द्रुतं नृप । प्रथितोत्तरवेदी सा देवलोके प्रजापतेः ॥ ८ ॥ तस्मिन्महापुण्यतमे त्रैलोक्यस्य सनातने । संग्रामे निधनं प्राप्य ध्रुवं स्वर्गो भविष्यति ॥ ९ ॥ तथेत्युक्त्वा महाराज कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । समन्तपञ्चकं वीरः प्रायादभिमुखः प्रभुः ॥ १० ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा प्रगृह्य महतीं गदाम् । पद्भ्याममर्षाद्द्युतिमानगच्छत् पाण्डवैः सह ॥ ११ ॥ तथा यान्तं गदाहस्तं वर्म्मणा चापि दंशितम् । अन्तरीक्षगता देवाः साधु साध्वित्यपूजयन् । वात्तिकाश्चारणा ये तु दृष्ट्वा ते हर्षमागताः ॥१२ स पाण्डवैः परिवृतः कुरुराजस्तवात्मजः । मत्तस्येव गजेन्द्रस्य गतिमास्थाय सोऽव्रजत् ॥ १३ ॥ ततः शङ्खनिनादेन भेरीणाञ्च महास्वनैः । सिंहनादैश्च शूराणां दिशः सर्वाः प्रपूरिताः ॥ १४ ॥ प्रतीच्यभिमुखं देशं यथोद्दिष्टं सुतेन ते । गत्वा तु तैः परिक्षिप्तः समन्तात् सर्वतो दिशः ॥ १५ ॥ दक्षिणेन सरस्वत्याश्चापरं तीर्थमुत्तमम् । तस्मिन् देशे त्वनिरिणे ते तु युद्धमरोचयन् ॥ १६ ॥ ततो भीमो महाकोटीं गदां गृह्याथ वर्म्मभृत् । विभ्रद्रूपं महाराज सदृशं हि गरुत्मतः ॥१७॥ अववद्धशिरस्त्राणः सङ्ख्ये काञ्चनवर्म्मभृत् । रराज राजन् पुत्रस्ते काञ्चनः शैलराडिव । सृक्कणी संलिहन्राजन् क्रोधरक्तेक्षणः श्वसन् ॥ १८ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा गदामादाय वीर्य्यवान् । भीमसेनमभिप्रेक्ष्य गजोगजमिवाह्वयत् ॥ १९ ॥ अद्रिसारमयीं भीमस्तथैवादाय वीर्य्यवान् । आह्वयामास नृपतिं सिंहः सिंहं यथा वने ॥ २० ॥ तावुद्यतगदापाणी दुर्य्योधनवृकोदरौ । संयुगे प्रचकाशेते गिरी सशिखराविव ॥ २१ ॥ तावुभौ समतिक्रुद्धावुभौ भीमपराक्रमौ । उभौ शिष्यौ गदायुद्धे रौहिणेयस्य धीमतः ॥ २२ ॥ उभौ सदृशकर्म्माणौ

मघवासवयोरिव। तथा सदृशकर्माणौ वरुणस्य महाबलौ ॥ २३ ॥
वासुदेवस्य रामस्य तथा वैश्रवणस्य च। सदृशौ तौ महाराज
मधुकैटभयोर्युधि ॥ २४ ॥ उभौ सदृशकर्माणौ तथा सुन्दोप-
सुन्दयोः। रामरावणयोश्चैव वालिसुग्रीवयोस्तथा ॥ २५ ॥ तथैव
कालस्य समौ मृत्योश्चैव परन्तपौ। अन्योऽन्यमभिधावन्तौ मत्ता-
विव महाद्विपौ ॥ २६ ॥ वाशितासङ्गमे दृप्तौ शरदीव मदोत्कटौ।
उभौ क्रोधविषं दीप्तं वमन्तावुरगाविव ॥ २७ ॥ अन्योऽन्यमभि-
संरब्धौ प्रेक्षमाणावरिन्दमौ। उभौ भरतशार्दूलौ विक्रमेण सम-
न्वितौ ॥ २८ ॥ सिंहाविव दुराधर्षौ गदायुद्धे परन्तपौ। मत्ता-
विव जिगीषन्तौ मातङ्गौ भरतर्षभ ॥ २९ ॥ नखदंष्ट्रायुधौ वीरौ
व्याघ्राविव दुरुत्सहौ। प्रजासंहरणे क्षुब्धौ समुद्राविव दुस्तरौ
॥ ३० ॥ लोहिताङ्गाविव क्रुद्धौ प्रतपन्तौ महारथौ। पूर्वपश्चि-
मजौ मेघौ वायुना क्षुभितौ यथा ॥ ३१ ॥ गर्ज्जमानौ सुविषमं
क्षरन्तौ प्रावृषीव हि। रश्मियुक्तौ महात्मानौ दीप्तिमन्तौ महा-
बलौ ॥ ३२ ॥ ददृशाते कुरुश्रेष्ठौ कालसूर्य्याविवोदितौ। व्याघ्रा-
विव सुसंरब्धौ गर्ज्जन्ताविव तोयदौ ॥ ३३ ॥ जहृषाते महाबाहू
सिंहौ केशरिणाविव। गजाविव सुसंरब्धौ ज्वलिताविव पावकौ
॥ ३४ ॥ ददृशाते महात्मानौ सशृङ्गाविव पर्वतौ। रोषात् प्रस्फुर-
माणोष्ठौ निरीक्षन्तौ परस्परम् ॥ ३५ ॥ तौ समेतौ महात्मानौ
गदाहस्तौ नरोत्तमौ। उभौ परमसंहृष्टावुभौ परमसम्मतौ ॥ ३६ ॥
सदश्वाविव ह्रेषन्तौ बृंहन्ताविव कुञ्जरौ। वृषभाविव गर्ज्जन्तौ
दुर्य्योधनवृकोदरौ ॥ ३७ ॥ दैत्याविव बलोन्मत्तौ रेजतुस्तौ नरो-
त्तमौ। ततो दुर्य्योधनो राजन्निदमाह युधिष्ठिरम् ॥ ३८ ॥
भ्रातृभिः सहितश्चैव कृष्णेन च महात्मना। रामेणामितवीर्य्येण
वाक्यं शौटीर्य्यसम्मतम् ॥ ३९ ॥ कैकेयैः सृञ्जयैर्गुप्तं पाञ्चालैश्च
महात्मभिः। इदं व्यवसितं युद्धं मम भीमस्य चोभयोः ॥ ४० ॥

उपोपविष्टाः पश्यध्वं सहैभिर्नृपपुङ्गवैः । श्रुत्वा दुर्य्योधनवचः प्रत्यपद्यन्त तत्तथा ॥४१॥ ततः समुपविष्टन्तत् सुमहद्राजमण्डलम् । विराजमानं ददृशे दिवीवादित्यमण्डलम् ॥ ४२ ॥ तेषां मध्ये महाबाहुः श्रीमान् शुभवपूर्वजः । उपविष्टो महाराज पूज्यमानः समन्ततः ॥ ४३ ॥ केशुभे राजमध्यस्थो नीलवासाः सितप्रभः । नक्षत्रैरिव सम्पूर्णो वृतो निशि निशाकरः ॥ ४४ ॥ तौ तथा तु महाराज गदाहस्तौ सुदुःसहौ । अन्योऽन्यं वाग्भिरुग्राभिस्तक्ष- माणौ व्यवस्थितौ ॥ ४५ ॥ अप्रियाणि ततोऽन्योऽन्यमुक्त्वा तौ कुरुसत्तमौ । उदीक्षन्तौ स्थितौ वीरौ वृत्रशक्रौ यथाहवे ॥ ४६ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि गदायुद्धे
पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो वाग्युद्धमभवत्तुमुलं जनमेजय । यत्र दुःखान्वितो राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥ १ ॥ धिगस्तु खलु मानुष्यं यस्य निष्ठेयमीदृशी । एकादशचमूभर्त्ता यत्र पुत्रो ममा- नघ ॥ २ ॥ आज्ञाप्य सर्वान्नृपतीन् भुक्त्वा चेमां वसुन्धराम् । गदा- मादाय वेगेन पदातिः प्रस्थितो रणे ॥ ३ ॥ भूत्वा हि जगतो नाथो ह्यनाथ इव मे सुतः । गदामुद्यम्य यो याति किमन्यद्भाग- धेयतः ॥ ४ ॥ अहो दुःखं महत् प्राप्तं पुत्रेण मम सञ्जय । एव- मुक्त्वा सुदुःखार्त्तो विरराम जनाधिपः ॥ ५ ॥

सञ्जय उवाच । स मेघनिनदो हर्षान्निनदन्निव गोवृषः । आजुहाव तदा पार्थं युद्धाय युधि वीर्य्यवान् ॥ ६ ॥ भीममाह्वय- माने तु कुरुराजे महात्मनि । प्रादुरासन् सुघोराणि रूपाणि पविधान्युत ॥ ७ ॥ ववुर्वाताः सनिर्घाताः पांशुवर्षं पपात च । बभूवुश्च दिशः सर्वास्तिमिरेण समावृताः ॥ ८ ॥ महास्वनाः सनि-

र्घातास्तुमुला लोमहर्षणाः । पेतुस्तथोल्काः शतशः स्फोटयन्त्यो नभस्तलात् ॥ ९ ॥ राहुश्चाग्रसदादित्यमपर्वणि विशाम्पते । चकम्पे च महाकम्पं पृथिवी सवनद्रुमा ॥ १० ॥ दीप्ताश्च वाताः प्रववुर्नीचैः शर्करवर्षिणः । गिरीणां शिखराण्येव न्यपतन्त महीतले ॥ ११ ॥ मृगा बहुविधाकाराः संपतन्ति दिशो दश । दीप्ताः शिवाश्चाप्यनदन् घोररूपाः सुदारुणाः ॥ १२ ॥ निर्घाताश्च महाघोरा बभूवुर्लोमहर्षणाः । दीप्तायां दिशि राजेन्द्र मृगाश्चाशुभवेदिनः ॥ १३ ॥ उदपानगताश्चापो व्यवर्द्धन्त समन्ततः । अशरीरा महानादाः श्रूयन्ते स्म तदा नृप ॥ १४ ॥ एवमादीनि दृष्ट्वाथ निमित्तानि वृकोदरः । उवाच भ्रातरं ज्येष्ठं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ १५ ॥ नैष शक्तो रणे जेतुं मन्दात्मा मां सुयोधनः । अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि निगूढं हृदये चिरम् ॥ १६ ॥ सुयोधने कौरवेन्द्रे खाण्डवे पावको यथा । शल्यमद्योद्धरिष्यामि तव पाण्डव हृच्छयम् ॥१७॥ निहत्य गदया पापमिमं कुरुकुलाधमम् । अद्य कीर्त्तिमयीं मालां प्रतिमोक्ष्याम्यहं त्वयि ॥ १८ ॥ हत्वेमं पापकर्माणं गदया रणमूर्द्धनि । अद्यास्य शतधा देहं भिनद्मि गदयानया ॥ १९ ॥ नायं प्रवेष्टा नगरं पुनर्वारणसाह्वयम् ॥ २० ॥ सर्पोत्सर्गस्य शयने विषदानस्य भोजने । प्रमाणकोट्यां पातस्य दाहस्य जतुवेश्मनि ॥ २१ ॥ सभायामवहासस्य सर्वस्वहरणस्य च । वर्षमज्ञातवासस्य वनवासस्य चानघ ॥ २२ ॥ अद्यान्तमेषां दुःखानां गन्ताहं भरतर्षभ । एकाह्ना विनिहत्येमं भविष्याम्यात्मनोऽनृणः ॥ २३ ॥ अद्यायुर्धार्त्तराष्ट्रस्य दुर्मतेरकृतात्मनः । समाप्तं भरतश्रेष्ठ मातापित्रोश्च दर्शनम् ॥ २४ ॥ अद्य सौख्यन्तु राजेन्द्र कुरुराजस्य दुर्मतेः । समाप्तञ्च महाराज नारीणां दर्शनं पुनः ॥ २५ ॥ अद्यायं कुरुराजस्य शान्तनोः कुलदूषणः । प्राणान् श्रियञ्च राज्यञ्च त्यक्त्वा शेष्यति भूतले ॥ २६ ॥ राजा च धृतराष्ट्रोऽद्य श्रुत्वा पुत्रं निपा-

सितम् । स्मरिष्यत्यशुभं कर्म यत्तच्छकुनिबुद्धिजम् ॥ २७ ॥
इत्युक्त्वा राजशार्दूल गदामादाय वीर्य्यवान् । अवातिष्ठत युद्धाय
शक्रो वृत्रमिवाह्वयन् ॥ २८ ॥ तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गि-
णम् । भीमसेनः पुनः क्रुद्धो दुर्य्योधनमुवाच ह ॥ २९ ॥ राज्ञश्च
धृतराष्ट्रस्य तथा त्वमपि चात्मनः । स्मर तद्दुष्कृतं कर्म यद्वृत्तं
वारणावते ॥ ३० ॥ द्रौपदी च परिक्लिष्टा सभामध्ये रजस्वला ।
द्यूतेन वञ्चितो राजा यत्त्वया सौबलेन च ॥ ३१ ॥ वने दुःखञ्च
यत् प्राप्तमस्माभिस्त्वत्कृतं महत् । विराटनगरे चैव योन्यन्तर-
गतैरिव । तत् सर्वं यातयाम्यद्य दिष्ट्या दृष्टोऽसि दुर्मते ॥ ३२ ॥
त्वत्कृतेऽसौ हतः शेते शरतल्पे प्रतापवान् । गाङ्गेयो रथिनां
श्रेष्ठो निहतो याज्ञसेनिना ॥ ३३ ॥ हतो द्रोणश्च कर्णश्च तथा
शल्यः प्रतापवान् । वैराग्नेरादिकर्त्तासौ शकुनिः सौबलो हतः ॥ ३४
प्रातिकामी तथा पापो द्रौपद्याः क्लेशकृद्धतः । भ्रातरस्ते हताः
सर्वे शूरा विक्रान्तयोधिनः ॥ ३५ ॥ एते चान्ये च बहवो निहता-
स्त्वत्कृते नृपाः । त्वामद्य निहनिष्यामि गदया नात्र संशयः ॥ ३६ ॥
इत्येवमुच्चै राजेन्द्र भाषमाणं वृकोदरम् । उवाच वीतभी राजन्
पुत्रस्ते सत्यविक्रमः ॥ ३७ ॥ किं कत्थितेन बहुना युध्यस्व त्वं
वृकोदर । अद्य तेऽहं विनेष्यामि युद्धश्रद्धां कुलाधम ॥ ३८ ॥
नैव दुर्य्योधनः क्षुद्र केनचित्त्वद्विधेन वै । शक्यस्त्रासयितुं वाचा
यथान्यः प्राकृतो नरः ॥ ३९ ॥ चिरकालेप्सितं दिष्ट्या हृदयस्थ-
मिदं मम । त्वया सह गदायुद्धं त्रिदशैरुपपादितम् ॥ ४० ॥ किं
वाचा बहुनोक्तेन कत्थितेन च दुर्मते । वाणी सम्पाद्यतामेषा
कर्म्मणा मा चिरं कृथाः ॥ ४१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्व एवाभ्य-
पूजयन् । राजानः सोमकाश्चैव ये तत्रासन् समागताः ॥ ४२ ॥
ततः सम्पूजितः सर्वैः संप्रहृष्टतनूरुहः । भूयो धीरां मतिञ्चक्रे
युद्धाय कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥ तं मत्तमिव मातङ्गं तलशब्दैर्नरा-

षिणः । भूयः संहर्षयाञ्चक्रुर्दुर्य्योधनममर्षणम् ॥ ४४ ॥ तं महात्मा महात्मानं गदामुद्यम्य पाण्डवः । अभिदुद्राव वेगेन धार्त्तराष्ट्रं वृकोदरः ॥ ४५ ॥ बृंहन्ति कुञ्जरास्तत्र हया ह्रेषन्ति चासकृत् । शस्त्राणि चाप्यदीप्यन्त पाण्डवानां जयैषिणाम् ॥ ४६ ॥

इति शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि गदायुद्धे
षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

सञ्जय उवाच । ततो दुर्य्योधनो दृष्ट्वा भीमसेनं तथागतम् । अत्युद्ययावदीनात्मा वेगेन महता नदन् ॥ १ ॥ समापेततुरन्योऽन्यं शृङ्गिणौ गोवृषाविव । महानिर्घातघोषश्च प्रहाराणामजायत ॥२॥ अभवच्च तयोर्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् । जिगीषतोर्युधान्योऽन्यमिन्द्रप्रह्लादयोरिव ॥ ३ ॥ रुधिरोक्षितसर्व्वाङ्गौ गदाहस्तौ मनस्विनौ । ददृशाते महात्मानौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ४ ॥ तथा तस्मिन्महायुद्धे वर्त्तमाने सुदारुणे । खद्योतसङ्घैरिव खं दर्शनीयं व्यरोचत ॥ ५ ॥ तथा तस्मिन् वर्त्तमाने संकुले तुमुले भृशम् । उभावपि परिश्रान्तौ युध्यमानावरिन्दमौ ॥ ६ ॥ तौ मुहूर्त्तं समाश्वस्य पुनरेव परन्तपौ । अभ्यहारयतान्योऽन्यं संप्रगृह्य गदे शुभे ॥ ७ ॥ तौ तु दृष्ट्वा महावीर्य्यौ समाश्वस्तौ नरर्षभौ । बलिनौ वारणौ यद्वद्वाशितार्थे मदोत्कटौ ॥ ८ ॥ समानवीर्य्यौ संप्रेक्ष्य प्रगृहीतगदावुभौ । विस्मयं परमं जग्मुर्द्देवगन्धर्व्वमानवाः ॥ ९ ॥ प्रगृहीतगदौ दृष्ट्वा दुर्य्योधनवृकोदरौ । संशयः सर्व्वभूतानां विजये समपद्यत ॥ १० ॥ समागम्य ततो भूयो भ्रातरौ बलिनाम्वरौ । अन्योऽन्यस्यान्तरं प्रेप्सू प्रचक्रातेऽन्तरं प्रति ॥११॥ यमदण्डोपमां गुर्वीमिन्द्राशनिमिवोद्यताम् । ददृशुः प्रेक्षका राजन् रौद्रीं विशसनीं गदाम् ॥ १२ ॥ आविध्यतो गदां तस्य भीम-

सेनस्य संयुगे। शब्दः सुतुमुलो घोरो मुहूर्त्तं समपद्यत ॥ १३ ॥ आविध्यन्तमरिं प्रेक्ष्य धार्त्तराष्ट्रोऽथ पाण्डवम्। गदामतुलवेगां तां विस्मितः संबभूव ह ॥ १४ ॥ चरंश्च विविधान्मार्गान्मण्डलानि च भारत। अशोभत तदा वीरो भूय एव वृकोदरः ॥ १५ ॥ तौ परस्परमासाद्य यत्तावन्योऽन्यरक्षणे। मार्जाराविव भक्षार्थे ततक्षाते मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥ अचरद्भीमसेनस्तु मार्गान् बहुविधांस्तथा। मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥ १७ ॥ अस्त्रयन्त्राणि चित्राणि स्थानानि विविधानि च। परिमोक्षं प्रहाराणां वर्ज्जनं परिधारणम् ॥ १८ ॥ अभिद्रवणमाक्षेपमवस्थानं सविग्रहम्। परावर्त्तनसंवर्त्तमवप्लुतमुपप्लुतम् ॥ १९ ॥ उपन्यस्तमपन्यस्तं गदायुद्धविशारदौ। एवं तौ विचरन्तौ तु न्यघ्नतां वै परस्परम् ॥ २० ॥ वञ्चयानौ पुनश्चैव चेरतुः कुरुसत्तमौ। विक्रीडन्तौ सुबलिनौ मण्डलानि विचेरतुः ॥ २१ ॥ तौ दर्शयन्तौ समरे युद्धक्रीड़ां समन्ततः। गदाभ्यां सहसान्योऽन्यमाजघ्नतुररिन्दमौ ॥ २२ ॥ तौ परस्परमासाद्य दंष्ट्राभ्यां द्विरदौ यथा। अशोभेतां महाराज शोणितेन परिप्लुतौ ॥ २३ ॥ एवं तदभवद्युद्धं घोररूपमसंवृतम्। परिवृत्तेऽहनि क्रूरं वृत्रवासवयोरिव। गदाहस्तौ ततस्तौ तु मण्डलावस्थितौ बली ॥ २४ ॥ दक्षिणं मण्डलं राजन् धार्त्तराष्ट्रोऽभ्यवर्त्तत। सव्यन्तु मण्डलं तत्र भीमसेनोऽभ्यवर्त्तत ॥ २५ ॥ तथा तु चरतस्तस्य भीमस्य रणमूर्द्धनि। दुर्य्योधनो महाराज पार्श्वदेशेऽभ्यताड़यत् ॥ २६ ॥ आहतस्तु तदा भीमः पुत्रेण तव मारिष। आविध्यत गदां गुर्व्वीं प्रहारन्तमचिन्तयन् ॥ २७ ॥ इन्द्राशनिसमां घोरां यमदण्डमिवोद्यताम्। ददृशुस्ते महाराज भीमसेनस्य तां गदाम् ॥ २८ ॥ आविध्यन्तं गदां दृष्ट्वा भीमसेनं तवात्मजः। समुद्यम्य गदां घोरां प्रत्यविध्यत् परन्तपः ॥ २९ ॥ गदामारुतवेगेन तव पुत्रस्य भारत। शब्द आसीत् सुतुमुलस्तेजश्च

समजायत॥ ३० ॥ स चरन् विविधान्मार्गान् मण्डलानि च भागशः। समशोभत तेजस्वी भूयो भीमात् सुयोधनः॥ ३१ ॥ आविद्धा सर्व्ववेगेन भीमेन महती गदा। सधूमं सार्च्चिषं साग्निं मुमोचाग्रा महास्वना॥ ३२ ॥ आधूतां भीमसेनेन गदां दृष्ट्वा सुयोधनः। अद्रिसारमयीं गुर्व्वीमाविध्य बह्वशोभत॥ ३३ ॥ गदामारुतवेगं हि दृष्ट्वा तस्य महात्मनः। भयं विवेश पाण्डूंस्तु सर्व्वानेव ससोमकान्॥ ३४ ॥ तौ दर्शयन्तौ समरे युद्धक्रीड़ां समन्ततः। गदाभ्यां सहसान्योऽन्यमाजघ्नतुररिन्दमौ॥ ३५ ॥ तौ परस्परमासाद्य दंष्ट्राभ्यां द्विरदौ यथा। अशोभेतां महाराज शोणितेन परिप्लुतौ॥ ३६ ॥ एवं तदभवद्युद्धं घोररूपमसंवृतम्। परिवृत्तेऽहनि क्रूरं वृत्रवासवयोरिव॥ ३७ ॥ दृष्ट्वा व्यवस्थितं भीमं तव पुत्रो महाबलः। चरंश्चित्रतरान्मार्गान् कौन्तेयमभिदुद्रुवे॥ ३८॥ तस्य भीमो महावेगां जाम्बूनदपरिष्कृताम्। अभिक्रुद्धस्य क्रुद्धस्तु ताड़यामास तां गदाम्॥३९॥ सविस्फुलिङ्गो निर्ह्रादस्तयोस्तत्राभिघातजः। प्रादुरासीन्महाराज सृष्टयोर्व्वज्रयोरिव॥ ४० ॥ वेगवत्या तया तत्र भीमसेनेन मुक्तया। निपतन्त्या महाराज पृथिवी समकम्पत॥ ४१ ॥ तान्नामृष्यत कौरव्यो गदां प्रतिहतां रणे। मत्तो द्विप इव क्रुद्धः प्रतिकुञ्जरदर्शनात्॥ ४२ ॥ स सव्यं मण्डलं राजन्नुद्भ्राम्य कृतनिश्चयः। आजघ्ने मूर्द्ध्नि कौन्तेयं गदया भीमवेगया॥ ४३ ॥ तया त्वभिहतो भीमः पुत्रेण तव पाण्डवः। नाकम्पत महाराज तदद्भुतमिवाभवत्॥ ४४ ॥ आश्चर्य्यञ्चापि तद्राजन् सर्व्वसैन्यान्यपूजन्। यद्गदाभिहतो भीमो नाकम्पत पदात् पदम्॥ ४५ ॥ ततो गुरुतरीं दीप्तां गदां हेमपरिष्कृताम्। दुर्य्योधनाय व्यसृजत् भीमो भीमपराक्रमः॥ ४६ ॥ तं प्रहारमसंभ्रान्तो लाघवेन महाबलः। मोघं दुर्य्योधनश्चक्रे तत्राभूद्विस्मयो महान्॥ ४७ ॥ सा तु मोघा गदा राजन् पतन्ती भीमचोदिता।

चालयामास पृथिवीं महानिर्घातनिस्वना ॥ ४८ ॥ आस्थाय कौशिकान्मार्गानुत्पतन् स पुनः पुनः । गदानिपातं प्रज्ञाय भीमसेनञ्च वञ्चितम् ॥ ४९ ॥ वञ्चयित्वा तथा भीमं गदया कुरुसत्तमः । ताड़यामास संक्रुद्धो वक्षोदेशे महाबलः ॥ ५० ॥ गदया निहतो भीमो मुह्यमानो महारणे । नाभ्यमन्यत कर्त्तव्यं पुत्रेणाभ्याहतस्तव ॥ ५१ ॥ तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने राजन् सोमकपाण्डवाः । भृशोपहतसङ्कल्पा न हृष्टमनसोऽभवन् ॥ ५२ ॥ स तु तेन प्रहारेण मातङ्ग इव रोषितः । हस्तिवद्धस्तिसङ्काशमभिदुद्राव ते सुतम् ॥ ५३ ॥ ततस्तु तरसा भीमो गदया तनयं तव । अभिदुद्राव वेगेन सिंहो वनगजं यथा ॥ ५४ ॥ उपसृत्य तु राजानं गदामोक्षविशारदः । आविध्यत गदां राजन् समुद्दिश्य सुतं तव ॥५५॥ अताड़यद्भीमसेनः पार्श्वे दुर्य्योधनं तदा । स विह्वलः प्रहारेण जानुभ्यामगमन्महीम् ॥५६॥ तस्मिन् कुरुकुलश्रेष्ठे जानुभ्यामवनीं गते । उदतिष्ठत्ततो नादः सृञ्जयानां जगत्पते ॥ ५७ ॥ तेषान्तु निनदं श्रुत्वा सृञ्जयानां नरर्षभ । अमर्षाद्भरतश्रेष्ठ पुत्रस्ते समकुप्यत ॥ ५८ ॥ उत्थाय तु महाबाहुर्महानाग इव श्वसन् । दिधक्षन्निव नेत्राभ्यां भीमसेनमवैक्षत ॥ ५९ ॥ ततः स भरतश्रेष्ठो गदापाणिरथाद्रवत् । प्रमथिष्यन्निव शिरो भीमसेनस्य संयुगे ॥६०॥ स महात्मा महात्मानं भीमं भीमपराक्रमः । अताड़यत् शङ्खदेशे न चचालाचलोपमः ॥ ६१ ॥ स भूयः शुशुभे पार्थस्ताड़ितो गदया रणे । उद्भिन्नरुधिरो राजन् प्रभिन्न इव कुञ्जरः ॥ ६२ ॥ ततो गदां वीरहणीमयोमयीं प्रगृह्य वज्राशनितुल्यनिस्वनाम् । अताड़यच्छत्रुममित्रकर्षणो बलेन विक्रम्य धनञ्जयाग्रजः ॥ ६३ ॥ स भीमसेनाभिहतस्तवात्मजः पपात सङ्कम्पितदेहबन्धनः । सुपुष्पितो मारुतवेगताड़ितो वने महाशाल इवावघूर्णितः ॥ ६४ ॥ ततः प्रणेदुर्जहृषुश्च पाण्डवाः समीक्ष्य पुत्रं पतितं क्षितौ तव । ततः

सुतस्ते प्रतिलभ्य चेतनां समुत्पपात द्विरदो यथा ह्रदात् ॥ ६५ ॥ स पार्थिवो नित्यममर्षितस्तदा महारथः शिक्षितवत् परिभ्रमन्। अताड़यत् पाण्डवमग्रतः स्थितं स विह्वलाङ्गो जगतीमुपास्पृशत् ॥ ६६ ॥ स सिंहनादं विननाद कौरवो निपात्य भूमौ युधि भीमसोजसा। बिभेद चैवाशनितुल्यतेजसा गदानिपातेन शरीररक्षणम् ॥ ६७ ॥ ततोऽन्तरीक्षे निनदो महानभूद्दिवौकसामप्सरसाञ्च नेदुषाम्। पपात चोच्चैरमरप्रवेरितं विचित्रपुष्पोत्करवर्षमुत्तमम् ॥ ६८ ॥ ततः परानाविशदुत्तमं भयं समीक्ष्य भूमौ पतितं नरोत्तमम्। अहीयमानञ्च बलेन कौरवं निशम्य भेदं सुदृढ़स्य वर्म्मणः ॥ ६९ ॥ ततो मुहूर्त्तादुपलभ्य चेतनां प्रमृज्य वक्त्रं रुधिरार्द्रमात्मनः। धृतिं समालम्ब्य विवृत्तलोचनो बलेन संस्तभ्य वृकोदरः स्थितः ॥ ७० ॥

इति शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि गदायुद्धे
सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

सञ्जय उवाच। समुदीर्णं ततो दृष्ट्वा संग्रामं कुरुमुख्ययोः। अथाब्रवीदर्जुनस्तु वासुदेवं यशस्विनम् ॥ १ ॥ अनयोर्वीरयोर्युद्धे को ज्यायान् भवतो मतः। कस्य वा को गुणो भूयानेतद्वद जनार्द्दन ॥ २ ॥

वासुदेव उवाच। उपदेशोऽनयोस्तुल्यो भीमस्तु बलवत्तरः। कृती यत्नपरस्त्वेष धार्त्तराष्ट्रो वृकोदरात् ॥ ३ ॥ भीमसेनस्तु धर्म्मेण युध्यमानो न जेष्यति। अन्यायेन तु युध्यन् वै हन्यादेव सुयोधनम् ॥ ४ ॥ मायया निर्ज्जिता देवैरसुरा इति नः श्रुतम्। विरोचनस्तु शक्रेण मायया निर्ज्जितः स वै ॥ ५ ॥ मायया चाक्षिपत्तेजो वृत्रस्य बलसूदनः। तस्मान्मायामयं भीम आतिष्ठतु

पराक्रमम् ॥ ६ ॥ प्रतिज्ञातन्तु भीमेन द्यूतकाले धनञ्जय। ऊरू भेत्स्यामि ते सङ्ख्ये गदयेति सुयोधन ॥ ७ ॥ सोऽयं प्रतिज्ञां ताञ्चापि पालयत्वरिकर्षणः। मायाविनञ्च राजानं माययैव निकृन्ततु ॥ ८ ॥ यद्येष बलमास्थाय न्यायेन प्रहरिष्यति। विषमस्थस्ततो राजा भविष्यति युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ पुनरेव तु वक्ष्यामि पाण्डवेय निबोध मे। धर्मराजापराधेन भयं नः पुनरागतम् ॥ १० कृत्वा हि सुमहत् कर्म हत्वा भीष्ममुखान् कुरून्। जयः प्राप्तो यशश्चाग्र्यं वैरञ्च प्रतियातितम् ॥ ११ ॥ तदेवं विजयः प्राप्तः पुनः संशयितः कृतः। अबुद्धिरेषा महती धर्मराजस्य पाण्डव ॥ १२ ॥ यदेकविजये युद्धं पणितं घोरमीदृशम्। सुयोधनः कृती वीर एकायनगतस्तथा ॥ १३ ॥ अपि चोशनसा गीतः श्रूयतेऽयं पुरातनः। श्लोकस्तत्त्वार्थसहितस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १४ ॥ पुनरावर्त्तमानानां भग्नानां जीवितैषिणाम्। भेतव्यमरिशेषाणामेकायनगता हि ते ॥ १५ ॥ साहसोत्पतितानाञ्च निराशानाञ्च जीविते। न शक्यमग्रतः स्थातुं शक्रेणापि धनञ्जय ॥ १६ ॥ सुयोधनमिमं भग्नं हतसैन्यं ह्रदं गतम्। पराजितं वनप्रेप्सुं निराशं राज्यलम्भने। कोऽन्वेष संयुगे प्राज्ञः पुनर्द्वन्द्वे समाह्वयेत् ॥ १७ ॥ अपि नो निर्ज्जितं राज्यं न हरेत सुयोधनः। यस्त्रयोदशवर्षाणि गदया कृतनिश्चयः। चरत्यूर्द्ध्वञ्च तिर्य्यक् च भीमसेनजिघांसया ॥ १८ ॥ एतञ्चेन्न महाबाहुरन्यायेन हनिष्यति। एष वः कौरवो राजा धार्त्तराष्ट्रो भविष्यति ॥ १९ ॥ धनञ्जयस्तु श्रुत्वैतत् केशवस्य महात्मनः। प्रेक्षतो भीमसेनस्य सव्यमूरुमताड़यत् ॥ २० ॥ गृह्य संज्ञां ततो भीमो गदया व्यचरद्रणे। मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ॥ २१ ॥ दक्षिणं मण्डलं सव्यं गोमूत्रकमथापि च। व्यचरत् पाण्डवो राजन्नरिं सम्मोहयन्निव ॥ २२ ॥ तथैव तव पुत्त्रोऽपि गदामार्गविशारदः। व्यचरल्लघु चित्रञ्च भीम-

सेनजिघांसया ॥ २३ ॥ आधुन्वन्तौ गदे घोरे चन्दनागुरुरूषिते । वैरस्यान्तं परीप्सन्तौ रणे क्रुद्धाविवान्तकौ ॥ २४ ॥ अन्योऽन्यं तौ जिघांसन्तौ प्रवीरौ पुरुषर्षभौ । युयुधाते गरुत्मन्तौ यथा नागमिवैषिणौ ॥२५॥ मण्डलानि विचित्राणि चरतोर्नृपभीमयोः । गदासम्पातजास्तत्र प्रजज्ञुः पावकार्चिषः ॥ २६ ॥ समं प्रहरतोस्तत्र शूरयोर्बलिनोर्मृधे । क्षुब्धयोर्वायुना राजन् द्वयोरिव समुद्रयोः ॥ २७ ॥ तयोः प्रहरतोस्तुल्यं मत्तकुञ्जरयोरिव । गदानिर्घातसंह्रादः प्रहारात् समजायत ॥ २८ ॥ तस्मिंस्तदा संप्रहारे दारुणे सङ्कुले भृशम् । उभावपि परिश्रान्तौ युध्यमानावरिन्दमौ ॥ २९ ॥ तौ मुहूर्त्तं समाश्वस्य पुनरेव परन्तपौ । अभ्यहारयतां क्रुद्धौ प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ ३० ॥ तयोः समभवद्युद्धं घोररूपमसंवृतम् । गदानिपातै राजेन्द्र तक्षतोर्वै परस्परम् ॥ ३१ ॥ समरे प्रद्रुतौ तौ तु वृषभाक्षौ तरस्विनौ । अन्योऽन्यं जघ्नतुर्वीरौ पङ्कस्थौ महिषाविव ॥ ३२ ॥ जर्ज्जरीकृतसर्वाङ्गौ रुधिरेणाभिसंप्लुतौ । ददृशाते हिमवति पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३३ ॥ दुर्य्योधनस्तु पार्थेन विवरे संप्रदर्शिते । ईषदुत्स्मयमानस्तु सहसा प्रससार ह ॥ ३४ ॥ तमभ्याशगतं प्राज्ञो रणे प्रेक्ष्य वृकोदरः । अवाक्षिपद्गदां तस्मै वेगेन महता बली ॥ ३५ ॥ अवाक्षिप्तान्तु तां दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशाम्पते । अवासर्पत्ततः स्थानात् सा मोघा न्यपतद्भुवि ॥ ३६ ॥ मोचयित्वा प्रहारं तं सुतस्तवससम्भ्रमात् । भीमसेनञ्च गदया प्राहरत् कुरुसत्तमः ॥ ३७ ॥ तस्य विस्यन्दमानेन रुधिरेणामितौजसः । प्रहारगुरुपाताच्च मूर्च्छेव समजायत ॥३८॥ दुर्य्योधनो न तं वेद पीड़ितं पाण्डवं रणे । धारयामास भीमोऽपि शरीरमतिपीड़ितम् ॥ ३९ ॥ अमन्यत स्थितं ह्येनं प्रहरिष्यन्तमाहवे । ततो न प्राहरत्तस्मै पुनरेव तवात्मजः ॥ ४० ॥ ततो मुहूर्त्तमाश्वस्य दुर्य्योधनमुपस्थितम् । वेगेनाभ्यपतद्राजन् भीम-

सेनः प्रतापवान् ॥ ४१ ॥ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य संरब्धममितौजसम्।
भीमसेनस्य प्रहारं तं चिकीर्षुर्भरतर्षभ ॥ ४२ ॥ अवस्थाने मतिं
कृत्वा पुत्रस्तव महामनाः। इयेषोत्पतितुं राजंश्छलयिष्यन् वृको-
दरम् ॥ ४३ ॥ अबुध्यद्भीमसेनस्तद्राज्ञस्तस्य चिकीर्षितम्। अथास्य
समभिद्रुत्य समुत्क्रुश्य च सिंहवत् ॥ ४४ ॥ सृत्युं वञ्चयतो राजन्
पुनरेवोत्पतिष्यतः। ऊरुभ्यां प्राहिणोद्राजन् गदां वेगेन पाण्डवः
॥ ४५ ॥ सा वज्रनिष्पेषसमा प्रहिता भीमकर्म्मणा। ऊरू दुर्य्यो-
धनस्याथ बभञ्ज प्रियदर्शनौ ॥ ४६ ॥ स पपात नरव्याघ्रो वसुधा-
मनुनादयन्। भग्नोरुर्भीमसेनेन पुत्रस्तव महीपते ॥ ४७ ॥ ववु-
र्वाताः सनिर्घाताः पांशुवर्षं पपात च। चचाल पृथिवी चापि
सवृक्षक्षुपपर्वता ॥ ४८ ॥ तस्मिन्निपतिते वीरे पत्यौ सर्वमही-
क्षिताम्। महास्वना पुनर्दीप्ता सनिर्घाता भयङ्करी। पपात
चोल्का महती पतिते पृथिवीपतौ ॥ ४९ ॥ तथा शोणितवर्षञ्च
पांशुवर्षञ्च भारत। ववर्ष मघवांस्तत्र तव पुत्रे निपातिते ॥ ५० ॥
यक्षाणां राक्षसानाञ्च पिशाचानां तथैव च। अन्तरीक्षे महान्नादः
श्रूयते भरतर्षभ ॥ ५१ ॥ तेन शब्देन घोरेण मृगाणामथ पक्षि-
णाम्। जज्ञे घोरतरः शब्दो बहूनां सर्वतो दिशम् ॥ ५२ ॥ ये
तत्र वाजिनः शेषा गजाश्च मनुजैः सह। मुमुचुस्ते महानादं तव
पुत्रे निपातिते। भेरीशङ्खमृदङ्गानामभवच्च स्वनो महान् ॥ ५३ ॥
अन्तर्भूमिगतैश्चैव तव पुत्रे निपातिते। बहुपादैर्बहुभुजैः कबन्धै-
र्घोरदर्शनैः। नृत्यद्भिर्भयदैर्व्याप्ता दिशस्तत्राभवन्नृप ॥ ५४ ॥
ध्वजवन्तोऽस्त्रवन्तश्च शस्त्रवन्तस्तथैव च। प्राकम्पन्त ततो राजं-
स्तव पुत्रे निपातिते ॥ ५५ ॥ ह्रदाः कूपाश्च रुधिरमुद्वेमुर्नृपसत्तम।
नद्यश्च सुमहावेगाः प्रतिस्रोतोवहाभवन् ॥ ५६ ॥ पुंलिङ्गा इव
नार्य्यस्तु स्त्रीलिङ्गाः पुरुषाभवन्। दुर्य्योधने तदा राजन् पतिते
तनये तव ॥ ५७ ॥ दृष्ट्वा तानद्भुतोत्पातान् पाञ्चालाः पाण्डवैः

सह। आविग्नमनसः सर्व्वे बभूवुर्भरतर्षभ ॥ ५८ ॥ ययुर्देवा यथाकामं गन्धर्व्वाप्सरसस्तथा। कथयन्तोऽद्भुतं युद्धं सुतयोस्तव भारत ॥ ५९ ॥ तथैव सिद्धा राजेन्द्र तथा वातिकचारणाः। नरसिंहौ प्रशंसन्तौ विप्रजग्मुर्यथागतम् ॥ ६० ॥

इति शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि दुर्य्योधनोरुभङ्गे अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

सञ्जय उवाच। तं पातितं ततो दृष्ट्वा महाशालमिवोद्गतम्। प्रहृष्टमनसः सर्व्वे ददृशुस्तत्र पाण्डवाः ॥ १ ॥ तं मत्तमिव मातङ्गं सिंहेन विनिपातितम्। ददृशुर्हृष्टरोमाणः सर्व्वे ते चापि सोमकाः ॥ २ ॥ ततो दुर्य्योधनं हत्वा भीमसेनः प्रतापवान्। पतितं कौरवेन्द्रं तमुपागम्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ गौर्गौरिति पुरा मन्द द्रौपदीमेकवाससम्। यत् सभायां हसन्नस्मांस्तदा वदसि दुर्म्मते ॥ ४ ॥ तस्यावहासस्य फलमद्य त्वं समवाप्नुहि। एवमुक्त्वा स वामेन पदा मौलिमुपास्पृशत्। शिरश्च राजसिंहस्य पादेन सम-लोड़यत् ॥ ५ ॥ तथैव क्रोधसंरक्तो भीमः परबलार्द्दनः। पुन-रेवाब्रवीद्वाक्यं यत्तत् शृणु नराधिप ॥ ६ ॥ येऽस्मान् पुरा प्रनृत्यन्ति मूढा गौरिति गौरिति। तान् वयं प्रतिनृत्यामः पुनर्गौरिवि गौरिति ॥ ७ ॥ नास्माकं निकृतिर्वह्निर्नाक्षद्यूते न वञ्चना। स्वबाहुबलमाश्रित्य प्रबाधामो वयं रिपून् ॥ ८ ॥ सोऽवाप्य वैरस्य परस्य पारं वृकोदरः प्राह शनैः प्रहस्य। युधिष्ठिरं केशव-सृञ्जयांश्च धनञ्जयं माद्रवतीसुतौ च ॥ ९ ॥ रजस्वलां द्रौपदी-मानयन् ये ये चाप्यकुर्व्वन्त सदस्यवस्त्राम्। तान् पश्यध्वं पाण्डवै-र्धार्त्तराष्ट्रान्रणे हतांस्तपसा याज्ञसेन्याः ॥ १० ॥ ये नः पुरा षण्ढतिलानवोचन् क्रूरा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य पुत्राः। ते नो हताः

सगणाः सानुबन्धाः कामं स्वर्गं नरकं वा पतामः ॥ ११ ॥ पुनश्च
राज्ञः पतितस्य भूमौ स तां गदां स्कन्धगतां प्रगृह्य। वामेन
पादेन शिरः प्रमृद्य दुर्य्योधनं नैकृतिकं न्यवोचत् ॥ १२ ॥ हृष्टेन
राजन् कुरुसत्तमस्य क्षुद्रात्मना भीमसेनेन पादम्। दृष्ट्वा कृतं
मूर्द्धनि नाभ्यनन्दन् धर्म्मात्मानः सोमकानां प्रवर्हाः ॥ १३ ॥ तव
पुत्रं तथा हत्वा कत्थमानं वृकोदरम्। नृत्यमानञ्च बहुशो धर्म-
राजोऽब्रवीदिदम् ॥ १४ ॥ गतोऽसि वैरस्यानृण्यं प्रतिज्ञा पूरिता
त्वया। शुभेनैवाशुभेनाथ कर्म्मणा विरमाधुना ॥ १५ ॥ मा
शिरोऽस्य पदा मर्द्दीर्मा धर्म्मस्तेऽतिगो भवेत्। राजा ज्ञातिर्हत-
श्चायं नैतन्न्याय्यं तवानघ ॥ १६ ॥ एकादशचमूनाथं कुरूणामधिपं
तथा। मा स्प्राक्षीर्भीम पादेन राजानं ज्ञातिमेव च ॥ १७ ॥
हतबन्धुर्हतामात्यो भ्रष्टसैन्यो हतो मृधे। सर्व्वाकारेण शोच्योऽयं
नावहास्योऽयमीश्वरः ॥ १८ ॥ विध्वस्तोऽयं हतामात्यो हत-
भ्राता हतप्रजः। उत्सन्नपिण्डो भ्राता च नैतन्न्याय्यं कृतं त्वया
॥ १९ ॥ धार्म्मिको भीमसेनोऽसावित्याहुस्त्वां पुरा जनाः। स
कस्माद्भीमसेन त्वं राजानमधितिष्ठसि ॥ २० ॥ इत्युक्त्वा भीम-
सेनन्तु साश्रुकण्ठो युधिष्ठिरः। उपसृत्याब्रवीद्दीनो दुर्य्योधन-
मरिन्दमम् ॥ २१ ॥ तात मन्युर्न ते कार्य्यो नात्मा शोच्यस्त्वया
तथा। नूनं पूर्व्वकृतं कर्म्म सुघोरमनुभूयते ॥ २२ ॥ धात्रोप-
दिष्टं विषमं नूनं फलमसंस्कृतम्। यद्वयं त्वां जिघांसामस्त्वञ्चा-
स्मान् कुरुसत्तम ॥ २३ ॥ आत्मनो ह्यपराधेन महद्व्यसनमीदृशम्।
प्राप्तवानसि यल्लोभान्मदाद्बाल्याच्च भारत ॥ २४ ॥ घातयित्वा वय-
स्यांश्च भ्रातॄनथ पितॄंस्तथा। पुत्रान् पौत्रांस्तथा चान्यांस्ततोऽसि
निधनं गतः ॥ २५ ॥ तवापराधादस्माभिर्भ्रातरस्ते महारथाः।
निहता ज्ञातयश्चान्ये दिष्टं मन्ये दुरत्ययम् ॥ २६ ॥ नात्मानु-
शोचनीयस्ते श्लाघ्यो मृत्युस्तवानघ। वयमेवाधुना शोच्याः सर्व्वा-

वस्यास्तु कौरव। कृपणं वर्त्तयिष्यामस्तैर्हीना बन्धुभिः प्रियैः ॥२७॥ भ्रातॄणाञ्चैव पुत्राणां नप्तॄणां शोकविह्वलाः। कथं द्रच्यामि विधवा वधूः शोकपरिप्लुताः॥२८॥ त्वमेकः प्रस्थितो राजन् स्वर्गे ते निलयो ध्रुवः। वयं नारकिसंज्ञा वै दुःखं भोच्याम दारुणम् ॥ २९ ॥ स्नुषाश्च प्रस्नुषाश्चैव धृतराष्ट्रस्य विह्वलाः। गर्हयिष्यन्ति नो नूनं विधवाः शोककर्षिताः ॥ ३० ॥ एवमुक्त्वा सुदुःखार्त्तो निशश्वास स पार्थिवः। विललाप चिरञ्चापि धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३१ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि युधिष्ठिरविलापे
एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। अधर्म्मेण हतं दृष्ट्वा राजानं माधवोत्तमः। किमब्रवीत्तदा सूत बलदेवो महाबलः ॥ १ ॥ गदायुद्धविशेषज्ञो गदायुद्धविशारदः। कृतवान्रौहिणेयो यत्तन्ममाचच्व सञ्जय ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच। ऊर्वोरभिहतं दृष्ट्वा भीमसेनेन ते सुतम्। रामः प्रहरतां श्रेष्ठश्चुक्रोध बलवद्वली ॥ ३ ॥ ततो मध्ये नरेन्द्राणामूर्द्ध्वबाहुर्हलायुधः। कुर्व्वन्नार्त्तस्वरं घोरं धिग्धिग्भीमेत्युवाच ह ॥ ४ ॥ अहो धिग्यदधो नाभेः प्रहृतं धर्म्मविग्रहे। नैतद्दृष्टं गदायुद्धे कृतवान् यद्वृकोदरः ॥ ५ ॥ अधो नाभ्या न हन्तव्यमिति शास्त्रस्य निश्चयः। अयं त्वशास्त्रविन्मूढः स्वच्छन्दात् संप्रवर्त्तते ॥ ६ ॥ तस्य तत्तद्ब्रुवाणस्य रोषः समभवन्महान्। ततो लाङ्गलमुद्यम्य भीममभ्यद्रवद्वली ॥ ७ ॥ तस्योर्द्ध्वबाहोः सदृशं रूपमासीन्महात्मनः। बहुधातुविचित्रस्य श्वेतस्येव महागिरेः ॥ ८ ॥ तमुत्पतन्तं जग्राह केशवो विनयानतः। बाहुभ्यां पीनवृत्ताभ्यां प्रयत्नाद्बलवद्बली ॥ ९ ॥ सितासितौ यदुवरौ शुशुभातेऽधिकं तदा। नभोगतौ यथा राजंश्चन्द्रसूर्य्यौ दिनक्षये ॥ १० ॥

उवाच चैनं संरब्धं शमयन्निव केशवः। आत्मवृद्धिर्मित्रवृद्धिर्मित्र-मित्रोदयस्तथा। विपरीतं द्विषत्स्वेतत् षड्विधा वृद्धिरात्मनः ॥ ११ ॥ आत्मन्यपि च मित्रेषु विपरीतं यदा भवेत्। तदा विद्यात्मनो ग्लानिमाशु शान्तिकरो भवेत् ॥ १२ ॥ अस्माकं सहजं मित्रं पाण्डवाः शुद्धपौरुषाः। स्वकाः पितृष्वसुः पुत्रास्ते परैर्निकृता भृशम् ॥ १३ ॥ प्रतिज्ञापालनं धर्मः क्षत्रियस्येति वेत्थ च। सुयोधनस्य गदया भङ्क्तास्मूरू महाहवे। इति पूर्वं प्रतिज्ञातं भीमेन हि सभातले ॥ १४ ॥ मैत्रेयेणाभिशप्तश्च पूर्वमेव महर्षिणा। ऊरू भेत्स्यति ते भीमो गदयेति परन्तप ॥ १५ ॥ अतो दोषं न पश्यामि मा क्रुधस्त्वं प्रलम्बहन्। यौनैस्तैः सुखहार्दैश्च सम्बन्धः सह पाण्डवैः ॥ १६ ॥ तेषां वृद्ध्या हि नो वृद्धिर्मा क्रुधः पुरुषर्षभ। वासुदेववचः श्रुत्वा सीरभृत् प्राह धर्मवित् ॥ १७ ॥ धर्मः सुचरितः सद्भिः स च द्वाभ्यां नियच्छति। अर्थश्चात्यर्थलुब्धस्य कामश्चातिप्रसङ्गिनः ॥ १८ ॥ धर्मार्थौ धर्मकामौ च कामार्थौ चाप्यपीड़यन्। धर्मार्थकामान् योऽभ्येति सोऽत्यन्तं सुखमश्नुते ॥१९॥ तदिदं व्याकुलं सर्वं कृतं धर्मस्य पीड़नात्। भीमसेनेन गोविन्द कामं त्वन्तु यथात्थ माम् ॥ २० ॥

कृष्ण उवाच। अरोषणो हि धर्मात्मा सततं धर्मवत्सलः। भवान् प्रख्यायते लोके तस्मात् संशाम्य मा क्रुधः ॥ २१ ॥ प्राप्तं कलियुगं विद्धि प्रतिज्ञां पाण्डवस्य च। आनृण्यं यातु वैरस्य प्रतिज्ञायाश्च पाण्डवः ॥ २२ ॥

सञ्जय उवाच। धर्मच्छलमपि श्रुत्वा केशवात् स विशाम्पते। नैव प्रीतमना रामो वचनं प्राह संसदि ॥ २३ ॥ हत्वाधर्मेण राजानं धर्मात्मानं सुयोधनम्। जिह्मयोधीति लोकेऽस्मिन् ख्यातं यास्यति पाण्डवः ॥ २४ ॥ दुर्योधनोऽपि धर्मात्मा गतिं यास्यति शाश्वतीम्। ऋजुयोधी हतो राजा धार्त्तराष्ट्रो नराधिपः ॥ २५ ॥

युद्दौघां प्रविश्याजौ रणयज्ञं वितत्य च। हुत्वात्मानममित्राग्नौ प्राप चावभृथं यशः ॥ २६ ॥ इत्युक्त्वा रथमास्थाय रौहिणेयः प्रतापवान्। श्वेताभ्रशिखराकारः प्रययौ द्वारकां प्रति ॥ २७ ॥ पाञ्चालास्तु सवार्ष्णेयाः पाण्डवाश्च विशाम्पते। रामे द्वारवतीं याते नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ २८ ॥ ततो युधिष्ठिरं दीनं चिन्तापरमधोमुखम्। शोकोपहतसङ्कल्पं वासुदेवोऽब्रवीदिदम् ॥ २९ ॥

वासुदेव उवाच। धर्मराज किमर्थं त्वमधर्ममनुमन्यसे। हतबन्धोर्यदेतस्य पतितस्य विचेतसः ॥३०॥ दुर्य्योधनस्य भीमेन मृद्यमानं शिरः पदा। उपप्रेक्षसि कस्मात्त्वं धर्मज्ञः सन्नराधिप ॥३१॥

युधिष्ठिर उवाच। न ममैतत् प्रियं कृष्ण यद्राजानं वृकोदरः। पदा मूर्द्ध्न्यस्पृशत् क्रोधात् न च हृष्ये कुलक्षये ॥ ३२ ॥ निकृत्या निकृता नित्यं धृतराष्ट्रसुतैर्वयम्। बहूनि परुषाण्युक्त्वा वनं प्रस्थापिता स्म ह ॥ ३३ ॥ भीमसेनस्य तद्दुःखमतीव हृदि वर्त्तते। इति सञ्चिन्त्य वार्ष्णेय मयैतत् समुपेक्षितम् ॥ ३४ ॥ तस्माद्धत्वा कृतप्रज्ञं लुब्धं कामवशानुगम्। लभतां पाण्डवः कामं धर्म्मेऽधर्म्मेऽपि वा कृते ॥ ३५ ॥

सञ्जय उवाच। इत्युक्ते धर्मराजेन वासुदेवोऽब्रवीदिदम्। काममस्त्वेतदिति वै कृच्छ्राद्यदुकुलोद्वहः ॥ ३६ ॥ इत्युक्तो वासुदेवेन भीमप्रियहितैषिणा। अन्वमोदत तत् सर्वं यद्भीमेन कृतं युधि ॥ ३७ ॥ भीमसेनोऽपि हत्वाजौ तव पुत्रममर्षणः। अभिवाद्याग्रतः स्थित्वा संहृष्टः स कृताञ्जलिः ॥ ३८ ॥ प्रोवाच सुमहातेजा धर्मराजं युधिष्ठिरम्। हर्षादुत्फुल्लनयनो जितकाशी विशाम्पते ॥ ३९ ॥ तवाद्य पृथिवी राजन् क्षेमा निहतकण्टका। तां प्रशाधि महाराज स्वधर्ममनुपालय ॥ ४० ॥ यस्तु कर्त्तास्य वैरस्य निकृत्या निकृतिप्रियः। सोऽयं वै निहतः शेते पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ ४१ ॥ दुःशासनप्रभृतयः सर्व्वे ते चोग्रवादिनः। राधेयः

शकुनिश्चापि निहतास्तव शत्रवः ॥ ४२ ॥ सेयं रत्नसमाकीर्णा मही
सवनपर्वता । उपावृत्ता महाराज त्वामद्य निहतद्विषम् ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । गतो वैरस्य निधनं हतो राजा सुयो-
धनः । कृष्णस्य मतमास्थाय विजितेयं वसुन्धरा ॥ ४४ ॥ दिष्ट्या
गतस्त्वमानृण्यं मातुः कोपस्य चोभयोः । दिष्ट्या जयसि दुर्द्धर्ष
दिष्ट्या शत्रुर्निपातितः ॥ ४५ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवसान्त्वनायां
षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । हतं दुर्य्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे ।
पाण्डवाः सृञ्जयाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । हतं दुर्य्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे ।
सिंहेनेव महाराज मत्तं वनगजं यथा ॥ २ ॥ प्रहृष्टमनसस्तत्र
कृष्णेन सह पाण्डवाः । पाञ्चालाः सृञ्जयाश्चैव निहते कुरुनन्दने
॥ ३ ॥ आविध्यन्नुत्तरीयाणि सिंहनादांश्च नेदिरे । नैतान् हर्ष-
समाविष्टानियं सेहे वसुन्धरा ॥ ४ ॥ धनूंष्यन्ये व्याक्षिपन्त ज्या-
श्चाप्यन्ये तथाक्षिपन् । दध्मुरन्ये महाशङ्खानन्ये जघ्नुश्च दुन्दुभीः ॥५॥
चिक्रीडुश्च तथैवान्ये जहसुश्च तवाहिताः । अब्रुवंश्चासकृद्वीरा
भीमसेनमिदं वचः ॥ ६ ॥ दुष्करं भवता कर्म रणेऽद्य सुमहत्
कृतम् । कौरवेन्द्रं रणे हत्वा गदयातिकृतश्रमम् ॥ ७ ॥ इन्द्रे-
णेव हि वृत्रस्य वधं परमसंयुगे । त्वया कृतममन्यन्त शत्रोर्वधमिमं
जनाः ॥ ८ ॥ चरन्तं विविधान्मार्गान् मण्डलानि च सर्वशः ।
दुर्य्योधनमिमं शूरं कोऽन्यो हन्याद्वृकोदरात् ॥ ९ ॥ वैरस्य च
गतः पारं त्वमिहान्यैः सुदुर्गमम् । अशक्यमेतदन्येन सम्पादयितु-
मीदृशम् ॥ १० ॥ कुञ्जरेणेव मत्तेन वीर संग्राममूर्द्धनि । दुर्य्यों-

धनञ्जिरो दिष्ट्या पादेन मृदितं त्वया ॥ ११ ॥ सिंहेन महिषस्येव कृत्वा सङ्गरमद्भुतम्। दुःशासनस्य रुधिरं दिष्ट्या पीतं त्वयानघ ॥ १२ ॥ ये विप्रचक्रू राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम्। मूर्द्धि तेषां कृतः पादो दिष्ट्या ते स्वेन कर्मणा ॥ १३ ॥ अमित्राणामधिष्ठानाद्वधाद्दुर्य्योधनस्य च। भीम दिष्ट्या पृथिव्यान्ते प्रथितं सुमहद्यशः ॥ १४ ॥ एवं नूनं हते वृत्रे शक्रं नन्दन्ति वन्दिनः। यथा त्वां निहतामित्रं वयं नन्दाम भारत ॥ १५ ॥ दुर्य्योधनवधे यानि रोमाणि हृषितानि नः। अद्यापि न विहृष्यन्ति तानि तद्विद्धि भारत। इत्यब्रुवन् भीमसेनं वार्त्तिकास्तत्र सङ्गताः ॥१६॥ तान् हृष्टान् पुरुषव्याघ्रान् पाञ्चालान् पाण्डवैः सह। ब्रुवतोऽसदृशं तत्र प्रोवाच मधुसूदनः ॥ १७ ॥ न न्याय्यं निहतं शत्रुं भूयो हन्तुं नराधिपाः। असकृद्वाग्भिरुग्राभिर्निहतो ह्येष मन्दधीः ॥ १८ ॥ तदैवैष हतः पापो यदैव निरपत्रपः। लुब्धः पापसहायश्च सुहृदां शासनातिगः ॥ १९ ॥ बहुशो विदुरद्रोणकृपगाङ्गेयसृञ्जयैः। पाण्डुभ्यः पार्थ्यमानोऽपि पित्र्यमंशं न दत्तवान् ॥ २० ॥ नैष योग्योऽद्य मित्रं वा शत्रुर्वा पुरुषाधमः। किमनेनातितुन्नेन वाग्भिः काष्ठसधर्मणा ॥ २१ ॥ रथेष्वारोहत क्षिप्रं गच्छामो वसुधाधिपाः। दिष्ट्या हतोऽयं पापात्मा सामात्यज्ञातिबान्धवः ॥ २२ ॥ इति श्रुत्वा त्वधिक्षेपं कृष्णाद्दुर्य्योधनो नृपः। अमर्षवशमापन्न उदतिष्ठद्विशाम्पते ॥ २३ ॥ स्फिग्देशेनोपविष्टः स दोर्भ्यां विष्टभ्य मेदिनीम्। दृष्टिं भ्रुसङ्कटीं कृत्वा वासुदेवे न्यपातयत् ॥२४॥ अर्द्धोन्नतशरीरस्य रूपमासीन्नृपस्य तु। क्रुद्धस्याशीविषस्येव छिन्नपुच्छस्य भारत ॥ २५ ॥ प्राणान्तकरणीं घोरां वेदनामप्यचिन्तयन्। दुर्य्योधनो वासुदेवं वाग्भिरुग्राभिरार्द्दयत् ॥ २६ ॥ कंसदासस्य दायाद न ते लज्जास्त्यनेन वै। अधर्म्मेण गदायुद्धे यदहं विनिपातितः। ऊरू भिन्धीति भीमस्य स्मृतिं

मिथ्याप्रयच्छता ॥ २७ ॥ किन्न विज्ञातमेतन्मे यदर्जुनमवोधिथाः ॥ २८ ॥ घातयित्वा महीपालानृजुयुद्धान् सहस्रशः। जिह्मैरुपायैर्बहुभिर्न ते लज्जा न ते घृणा ॥ २९ ॥ अहन्यहनि शूराणां कुर्वाणः कदनं महत्। शिखण्डिनं पुरस्कृत्य घातितस्ते पितामहः ॥ ३० ॥ अश्वत्थाम्नः सनामानं हत्वा नागं सुदुर्मते। आचार्यो न्याशित शस्त्रं तत् किं न विदितं मम ॥ ३१ ॥ स चानेन नृशंसेन धृष्टद्युम्नेन वीर्य्यवान्। पात्यमानस्त्वया दृष्टो न चैनं त्वमवारयः ॥ ३२ ॥ वधार्थं पाण्डुपुत्रस्य याचितां शक्तिमेव च। घटोत्कचे व्यंसयतः कस्त्वत्तः पापकृत्तमः ॥ ३३ ॥ छिन्नहस्तः प्रायगतस्तथा भूरिश्रवा बली। त्वया निसृष्टेन हतः शैनेयेन महात्मना ॥ ३४ ॥ कुर्वाणश्चोत्तमं कर्म कर्णः पार्थजिगीषया। व्यंसनेनाश्वसेनस्य पन्नगेन्द्रसुतस्य वै ॥ ३५ ॥ पुनश्च पतिते चक्रे व्यसनार्त्तः पराजितः। पातितः समरे कर्णश्चक्रव्यग्रोऽग्रणीर्नृणाम् ॥ ३६ ॥ यदि माञ्चापि कर्णञ्च भीष्मद्रोणौ च संयुगे। ऋजुना प्रतियुध्येथा न ते स्याद्विजयो ध्रुवम् ॥ ३७ ॥ त्वया पुनरनार्य्येण जिह्ममार्गेण पार्थिवाः। स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो वयञ्चान्ये च घातिताः ॥ ३८ ॥

वासुदेव उवाच। हतस्त्वमसि गान्धारे सभ्रातृसुतबान्धवः। सगणः ससुहृच्चैव पापमार्गमनुष्ठितः ॥ ३९ ॥ तवैव दुष्कृतैर्वीरौ भीष्मद्रोणौ निपातितौ। कर्णश्च निहत सङ्ख्ये तव शीलानुवर्त्तकः ॥ ४० ॥ याच्यमानो मया मूढ़ पित्र्यमंशं न दित्ससि। पाण्डवेभ्यः स्वराज्यञ्च लोभाच्छकुनिनिश्चयात् ॥ ४१ ॥ विषं ते भीमसेनाय दत्तं सर्वे च पाण्डवाः। प्रदीपिता जतुगृहे मात्रा सह सुदुर्मते ॥ ४२ ॥ सभायां याज्ञसेनी च क्लिष्टा द्यूते रजस्वला। तदैव तावद्दुष्टात्मन् वध्यस्त्वं निरपत्रपः ॥ ४३ ॥ अनक्षज्ञञ्च धर्मज्ञं सौबलेनाक्षवेदिना। निकृत्या यत् पराजैषीस्तस्मादसि हतो रणे ॥ ४४ ॥ जयद्रथेन पापेन यत् कृष्णा क्लेशिता वने। यातेषु

मृगयाञ्चैव तृणविन्दोरथाश्रमम् ॥ ४५ ॥ अभिमन्युश्च यद्बाल एको बहुभिराहवे। त्वद्दोषैर्निहतः पापस्तस्मादसि हतो रणे ॥ ४६ ॥ यान्यकार्य्याणि चास्माकं कृतानीति प्रभाषसे। वैगुण्येन तवात्यर्थं सर्व्वं हि तदनुष्ठितम् ॥ ४७ ॥ बृहस्पतेरुशनसो नोपदेशः श्रुतस्त्वया। वृद्धा नोपासिताश्चैव हितं वाक्यं न ते श्रुतम् ॥ ४८ ॥ लोभेनातिबलेन त्वं तृष्णया च वशीकृतः। कृतवानस्यकार्य्याणि विपाकस्तेषु भुज्यताम् ॥ ४९ ॥

दुर्य्योधन उवाच। अधीतं विधिवद्दत्तं भूः प्रशास्ता ससागरा। मूर्द्धिस्थितममित्राणां कोऽनुस्वन्ततरो मया ॥ ५० ॥ यदिष्टं क्षत्रबन्धूनां स्वधर्म्ममनुपश्यताम्। तदिदं निधनं प्राप्तं कोऽनुस्वन्ततरो मया ॥ ५१ ॥ देवार्हा मानुषा भोगाः प्राप्ता असुलभा नृपैः। ऐश्वर्य्यञ्चोत्तमं प्राप्तं कोऽनुस्वन्ततरो मया ॥५२॥ ससुहृत् सानुजश्चैव स्वर्गं गन्ताहमच्युत। यूयं विहतसङ्कल्पाः शोचन्तो वर्त्तयिष्यथ ॥ ५३ ॥

सञ्जय उवाच। अस्य वाक्यस्य निधने कुरुराजस्य धीमतः। अपतत् सुमहद्वर्षं पुष्पाणां पुण्यगन्धिनाम् ॥ ५४ ॥ अवादयन्त गन्धर्व्वा वादित्रं सुमनोहरम्। जगुश्चाप्सरसो राज्ञो यशः सम्बद्धमेव च ॥ ५५ ॥ सिद्धाश्च मुमुचुर्व्वाचः साधु साध्विति पार्थिव। ववौ च सुरभिर्व्वायुः पुण्यगन्धो मृदुः सुखः। व्यराजंश्च दिशः सर्व्वा नभो वैदूर्य्यसन्निभम् ॥ ५६ ॥ अत्यद्भुतानि ते दृष्ट्वा वासुदेवपुरोगमाः। दुर्य्योधनस्य पूजान्तु दृष्ट्वा व्रीडामुपागमन् ॥ ५७ ॥ हतांश्चाधर्म्मतः श्रुत्वा शोकार्त्ताः शुशुचुर्हि ते। भीष्मं द्रोणं तथा कर्णं भूरिश्रवसमेव च ॥ ५८ ॥ तांस्तु चिन्तापरान् दृष्ट्वा पाण्डवान् दीनचेतसः। प्रोवाचेदं वचः कृष्णो मेघदुन्दुभिनिस्वनः ॥५९॥ नैष शक्योऽतिशीघ्रास्त्रस्ते च सर्व्वे महारथाः। ऋजुयुद्धेन विक्रान्ता हन्तुं युष्माभिराहवे ॥ ६० ॥ नैष शक्यः कदाचित्तु हन्तुं धर्म्मेण

पार्थिवः। ते वा भीष्ममुखाः सर्वे महेष्वासा महारथाः॥ ६१॥ मयानेकैरुपायैस्तु मायायोगेन चासकृत्। हतास्ते सर्व एवाजौ भवतां हितमिच्छता॥ ६२॥ यदि नैवं विधं जातु कुर्य्यां जिह्म-महं रणे। कुतो वो विजयो भूयः कुतो राज्यं कुतो धनम्॥६३॥ ते हि सर्वे महात्मानश्चत्वारोऽतिरथा भुवि। न शक्या धर्मतो हन्तुं लोकपालैरपि स्वयम्॥ ६४॥ तथैवायं गदापाणिर्धार्त्तराष्ट्रो गतक्लमः। न शक्यो धर्मतो हन्तुं कालेनापीह दण्डिना॥ ६५॥ न च वो हृदि कर्त्तव्यं यदयं घातितो रिपुः। मिथ्या वध्यास्तथो-पायैर्बहवः शत्रवोऽधिकाः॥ ६६॥ पूर्वैरनुगतो मार्गो देवैरसुर-घातिभिः। सद्भिश्चानुगतः पन्थाः स सर्वैरनुगम्यते॥ ५७॥ कृत-कृत्याः स्म सायाह्ने निवासं रोचयामहे। साश्वनागरथाः सर्वे विश्रमामो नराधिपाः॥ ६८ वासुदेववचः श्रुत्वा तदानीं पाण्डवैः सह। पाञ्चाला भृशसंहृष्टा विनेदुः सिंहसङ्घवत्॥ ६९॥ ततः प्रध्मापयन् शङ्खान् पाञ्चजन्यञ्च माधवः। हृष्टा दुर्य्योधनं दृष्ट्वा निहतं पुरुषर्षभ॥ ७०॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि कृष्णपाण्डवसंवादे एकषष्ठोऽध्यायः॥ ६१॥

सञ्जय उवाच। ततस्ते प्रययुः सर्वे निवासाय महीक्षितः। शङ्खान् प्रध्मापयन्तो वै हृष्टाः परिघबाहवः॥ १॥ पाण्डवान् गच्छतश्चापि शिबिरं नो विशाम्पते। महेष्वासोऽन्वगात् पश्चात् युयुत्सुः सात्यकिस्तथा॥ २॥ धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रौपदेयाश्च सर्वशः। सर्वे चान्ये महेष्वासाः प्रययु शिबिराण्युत॥ ३॥ ततस्ते प्राविशन् पार्था हतत्विट्कं हतेश्वरम्। दुर्य्योधनस्य शिबिरं रङ्गवद्विसृते जने॥ ४॥ गतोत्सवं पुरमिव हृतनागमिव ह्रदम्।

स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठं वृद्धामात्यैरधिष्ठितम् ॥ ५ ॥ तत्रैतान् पर्य्युपातिष्ठन् दुर्य्योधनपुरःसराः । कृताञ्जलिपुटा राजन् काषायमलिनाम्बराः ॥ ६ ॥ शिबिरं समनुप्राप्य कुरुराजस्य पाण्डवाः । अवतेरुर्महाराज रथेभ्यो रथसत्तमाः ॥ ७ ॥ ततो गाण्डीवधन्वानमभ्यभाषत केशवः । स्थितः प्रियहिते नित्यमतीव भरतर्षभ ॥८॥ अवरोपय गाण्डीवमक्षय्यौ च महेषुधी । अथाहमवरोक्ष्यामि पश्चाद्भरतसत्तम ॥ ९ ॥ स्वयञ्चैवावरोह त्वमेतत् श्रेयस्तवानघ । तच्चाकरोत्तथा वीरः पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः ॥ १० ॥ अथ पश्चात्ततः कृष्णो रश्मीनुत्सृज्य वाजिनाम् । अवारोहत मेधावी रथाद्गाण्डीवधन्वनः ॥ ११ ॥ तथावतीर्णे भूतानामीश्वरे सुमहात्मनि । कपिरन्तर्दधे दिव्यो ध्वजो गाण्डीवधन्वनः ॥ १२ ॥ स दग्धो द्रोणकर्णाभ्यां दिव्यैरस्त्रैर्महारथः । अनादीप्ताग्निना ह्याशु प्रजज्वाल महीपते ॥१३॥ सोपासङ्गः सरश्मिश्च साश्वः सयुगबन्धुरः । भस्मीभूतोऽपतद्भूमौ रथो गाण्डीवधन्वनः ॥ १४ ॥ तं तथाभस्मभूतन्तु दृष्ट्वा पाण्डुसुताः प्रभो । अभवन् विस्मिता राजन्नर्जुनश्चेदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ कृताञ्जलिः सप्रणयं प्रणिपत्याभिवाद्य च । गोविन्द कस्माद्भगवन्रथो दग्धोऽयमग्निना ॥ १६ ॥ किमेतन्महदाश्चर्य्यमभवद्यदुनन्दन । तन्मे ब्रूहि महाबाहो श्रोतव्यं यदि मन्यसे ॥ १७ ॥

वासुदेव उवाच । अस्त्रैर्बहुविधैर्दग्धः पूर्व्वमेवायमर्जुन । मदधिष्ठितत्वात् समरे न विशीर्णः परन्तप ॥ १८ ॥ इदानीन्तु विशीर्णोऽयं दग्धो ब्रह्मास्त्रतेजसा । मया विमुक्तः कौन्तेय त्वय्यद्य कृतकर्म्मणि ॥ १९ ॥ ईषदुत्स्मयमानश्च भगवान् केशवोऽरिहा । परिष्वज्य च राजानं युधिष्ठिरमभाषत ॥ २० ॥ दिष्ट्या जयसि कौन्तेय दिष्ट्या ते शत्रवो जिताः । दिष्ट्या गाण्डीवधन्वा च भीमसेनश्च पाण्डवः ॥ २१ ॥ त्वञ्चापि कुशली राजन् माद्रीपुत्रौ च

पाण्डवौ। मुक्ता वीरक्षयादस्मात् संग्रामान्निहतद्विषः ॥ २२ ॥
चिप्रमुत्तरकालानि कुरु कार्य्याणि भारत ॥ २३ ॥ उपयातमुप-
प्लव्यं सह गाण्डीवधन्वना। आनीय मधुपर्कं मां यत् पुरा त्वम-
वोचियाः ॥ २४ ॥ एष भ्राता सखा चैव तव कृष्ण धनञ्जयः।
रक्षितव्यो महाबाहो सर्व्वास्वापत्स्विति प्रभो ॥ २५ ॥ तव चैवं
ब्रुवाणस्य तथेत्येवाहमब्रुवम्। स सव्यसाची गुप्तस्ते विजयी च
जनेश्वर ॥ २६ ॥ भ्रातृभिः सह राजेन्द्र शूरः सत्यपराक्रमः।
मुक्तो वीरक्षयादस्मात् संग्रामाल्लोमहर्षणात् ॥ २७ ॥ एवमुक्तस्तु
कृष्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः। हृष्टरोमा महाराज प्रत्युवाच
जनार्द्दनम् ॥ २८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। प्रमुक्तं द्रोणकर्णाभ्यां ब्रह्मास्त्रमरिमर्द्दन।
कस्त्वदन्यः सहेत् साक्षादपि वज्री पुरन्दरः ॥ २९ ॥ भवतस्तु
प्रसादेन संशप्तकगणा जिताः। महारणगतः पार्थो यच्च नासीत्
पराङ्मुखः ॥ ३० ॥ तथैव च महाबाहो पर्य्यायैर्बहुभिर्मया।
कर्म्मणामनुसन्तानं तेजसश्च गतिं शुभाम् ॥ ३१ ॥ उपप्लव्ये महर्षिर्मे
कृष्णो द्वैपायनोऽब्रवीत्। यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो
जयः ॥ ३२ ॥ इत्येवमुक्ते ते वीराः शिविरं तव भारत। प्रविश्य
प्रत्यपद्यन्त कोषरत्नर्द्धिसञ्चयान् ॥ ३३ ॥ रजतं जातरूपञ्च मणी-
नथ च मौक्तिकान्। भूषणान्यथ मुख्यानि कम्बलान्यजिनानि च
॥ ३४ ॥ दासीदासमसङ्ख्येयं राज्योपकरणानि च। ते प्राप्य धन-
मक्षय्यं त्वदीयं भरतर्षभ। उदक्रोशन्महाभागा नरेन्द्र विजिता-
रयः ॥ ३५ ॥ ते तु वीराः समाश्वस्य वाहनान्यवमुच्य च। अति-
ष्ठन्त मुहुः सर्व्वे पाण्डवाः सात्यकिस्तथा ॥ ३६ ॥ अथाब्रवीन्महा-
राज वासुदेवो महायशाः। अस्माभिर्मङ्गलार्थाय वस्तव्यं शिवि-
राद्बहिः ॥ ३७ ॥ तथेत्युक्ता हि ते सर्व्वे पाण्डवाः सात्यकिस्तथा।
वासुदेवेन सहिता मङ्गलार्थं बहिर्ययुः ॥ ३८ ॥ ते समासाद्य

सरितं पुण्यामोघवतीं नृप। न्यवसन्नथ तां रात्रिं पाण्डवा हत-
शत्रवः ॥ ३९ ॥ ततः संप्रेषयामासुर्यादवं नागसाह्वयम्। स च
प्रायाज्जवेनाशु वासुदेवः प्रतापवान्। दारुकं रथमारोप्य येन
राजाम्बिकासुतः ॥ ४० ॥ तमूचुः संप्रयास्यन्तं शैव्यसुग्रीववाहनम्।
प्रत्याश्वासय गान्धारीं हतपुत्त्रां तपस्विनीम् ॥ ४१ ॥ स प्रायात्
पाण्डवैरुक्तस्तत्पुरं सात्वतां वरः। आससाद ततः क्षिप्रं गान्धारीं
निहतात्मजाम् ॥ ४२ ॥

इति शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि कृष्णस्य हस्तिनापुरगमने
द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

जनमेजय उवाच। किमर्थं राजशार्दूल धर्म्मराजो युधिष्ठिरः।
गान्धार्य्याः प्रेषयामास वासुदेवं परन्तपम् ॥ १ ॥ यदा पूर्व्वं गतः
कृष्णः शमार्थं कौरवान् प्रति। न च तं लब्धवान् कामं ततो युद्ध-
मभूदिदम् ॥ २ ॥ निहतेषु च योधेषु हते दुर्य्योधने तदा।
पृथिव्यां पाण्डवेयस्य निःसपत्ने कृते युधि ॥ ३ ॥ विद्रुते शिविरे
शून्ये प्राप्ते यशसि चोत्तमे। किन्नु तत् कारणं ब्रह्मन् येन कृष्णो
गतः पुनः ॥ ४ ॥ न चैतत् कारणं ब्रह्मन्नल्पं वै प्रतिभाति मे।
यत्रागमदमेयात्मा स्वयमेव जनार्द्दनः ॥ ५ ॥ तत्त्वतो वै समाचक्ष्व
सर्व्वमध्वर्य्युसत्तम। यच्चात्र कारणं ब्रह्मन् कार्य्यस्यास्य विनिश्चये ॥६
वैशम्पायन उवाच। त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो यन्मां पृच्छसि
पार्थिव। तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथावद्भरतर्षभ ॥ ७ ॥ हतं दुर्य्यो-
धनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे। व्युत्क्रम्य समयं राजन् धार्त्तराष्ट्रं
महाबलम् ॥ ८ ॥ अन्यायेन हतं दृष्ट्वा गदायुद्धेन भारत। युधि-
ष्ठिरं महाराज महद्भयमथाविशत् ॥ ९ ॥ चिन्तयानं महाभागां
गान्धारीं तपसान्विताम्। घोरेण तपसा युक्ता त्रैलोक्यमपि सा

दहेत् ॥१०॥ तस्य चिन्तयमानस्य बुद्धिः समभवत्तदा। गान्धार्य्याः क्रोधदीप्तायाः पूर्वं प्रशमनं भवेत् ॥ ११ ॥ सा हि पुत्रवधं श्रुत्वा कृतमस्माभिरीदृशम्। मानसेनाग्निना क्रुद्धा भस्मसान्नः करिष्यति ॥ १२ ॥ कथं दुःखमिदं तीव्रं गान्धारी संप्रसह्यति। श्रुत्वा विनिहतं पुत्रं छलेनाजिह्मयोधिनम् ॥ १३ ॥ एवं विचिन्त्य बहुधा भयशोकसमन्वितः। वासुदेवमिदं वाक्यं धर्मराजोऽभ्यभाषत ॥१४॥ तव प्रसादाद्गोविन्द राज्यं निहतकण्टकम्। अप्राप्यं मनसापीदं प्राप्तमस्माभिरच्युत ॥ १५ ॥ प्रत्यक्षं मे महाबाहो संग्रामे लोमहर्षणे। विमर्द्दः सुमहान् प्राप्तस्त्वया यादवनन्दन ॥ १६ ॥ त्वया देवासुरे युद्धे वधार्थममरद्विषाम्। यथा सह्यं पुरा दत्तं हताश्च विबुधद्विषः ॥ १७ ॥ सह्यं तथा महाबाहो दत्तमस्माकमच्युत। सारथ्येन च वार्ष्णेय भवता हि धृता वयम् ॥ १८ ॥ यदि न त्वं भवेन्नाथः फाल्गुनस्य महारणे। कथं शक्यो रणे जेतुं भवेदेष बलार्णवः ॥ १९ ॥ गदाप्रहारा विपुलाः परिघैश्चापि ताड़नम्। शक्तिभिर्भिन्दिपालैश्च तोमरैः सपरश्वधैः ॥ २० ॥ अस्मत्कृते त्वया कृष्ण वाचः सुपरुषाः श्रुताः। शस्त्राणाञ्च निपाता वै वज्रस्पर्शोपमा रणे ॥ २१ ॥ ते च ते सफला याता हते दुर्य्योधनेऽच्युत। तत् सर्वं न यथा नश्येत् पुनः कृष्ण तथा कुरु ॥ २२ ॥ सन्देहदोलां प्राप्तं नश्चेतः कृष्ण जये सति। गान्धार्य्या हि महाबाहो क्रोधं बुध्यस्व माधव ॥ २३ ॥ सा हि नित्यं महाभागा तपसोग्रेण कर्षिता। पुत्रपौत्रवधं श्रुत्वा ध्रुवं नः संप्रधक्ष्यति। तस्याः प्रसादनं वीर प्राप्तकालं मतं मम ॥ २४ ॥ कश्च तां क्रोधताम्राक्षीं पुत्रव्यसनकर्षिताम्। वीक्षितुं पुरुषः शक्तस्त्वामृते पुरुषोत्तम ॥ २५ ॥ तत्र मे गमनं प्राप्तं रोचते तव माधव। गान्धार्य्याः क्रोधदीप्तायाः प्रशमार्थमरिन्दम। त्वं हि कर्त्ता विकर्त्ता च लोकानां प्रभवाप्ययः ॥ २६ ॥ हेतुकारणसंयुक्तैर्वाक्यैः काल-

समीरितैः। क्षिप्रमेव महाप्राज्ञ गान्धारीं शमयिष्यसि ॥ २७ ॥ पितामहश्च भगवान् कृष्णस्तत्र भविष्यति। सर्व्वथा ते महाबाहो गान्धार्य्याः क्रोधनाशनम्। कर्त्तव्यं सात्वतां श्रेष्ठ पाण्डवानां हितार्थिना ॥ २८ ॥ धर्म्मराजस्य वचनं श्रुत्वा यदुकुलोद्वहः। आमन्त्र्य दारुकं प्राह रथः सज्जो विधीयताम् ॥ २९ ॥ केशवस्य वचः श्रुत्वा त्वरमाणोऽथ दारुकः। न्यवेदयद्रथं सज्जं केशवाय महात्मने ॥ ३० ॥ तं रथं यादवश्रेष्ठः समारुह्य परन्तपः। जगाम हास्तिनपुरं त्वरितः केशवो विभुः ॥ ३१ ॥ ततः प्रायान्महाराज माधवो भगवान्रथी। नागसाह्वयमासाद्य प्रविवेश च वीर्य्यवान् ॥ ३२ ॥ प्रविश्य नगरीं वीरो रथघोषेण नादयन्। विदितो धृतराष्ट्रस्य सोऽवतीर्य्य रथोत्तमात्। अभ्यगच्छददीनात्मा धृतराष्ट्रनिवेशनम् ॥ ३३ ॥ पूर्व्वञ्चाभिगतं तत्र सोऽपश्यदृषिसत्तमम्। पादौ प्रपीड्य कृष्णस्य राज्ञश्चापि जनार्द्दनः ॥ ३४ ॥ अभ्यवादयदव्यग्रो गान्धारीञ्चापि केशवः। ततस्तु यादवश्रेष्ठो धृतराष्ट्रमधोक्षजः ॥ ३५ ॥ पाणिमालम्ब्य राजेन्द्र सुस्वरं प्ररुरोद ह। स मुहूर्त्तादिवोत्सृज्य वाष्पं शोकसमुद्भवम् ॥ ३६ ॥ प्रक्षाल्य वारिणा नेत्रे ह्याचम्य च यथाविधि। उवाच प्रसृतं वाक्यं धृतराष्ट्रमरिन्दमः ॥ ३७ ॥ न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिद्भूतभव्यस्य भारत। कालस्य च यथावृत्तं तत्ते सुविदितं प्रभो ॥ ३८ ॥ यतितं पाण्डवैः सर्व्वैस्तव चित्तानुरोधिभिः। कथं कुलक्षयो न स्यात्तथा क्षत्रस्य भारत ॥ ३९ ॥ भ्रातृभिः समयं कृत्वा क्षान्तवान् धर्म्मवत्सलः। द्यूतच्छलजितैः शुद्धैर्व्वनवासोऽभ्युपागतः ॥ ४० ॥ अज्ञातवासचर्य्या च नानावेशसमावृतैः। अन्ये च बहवः क्लेशास्त्वशक्तैरिव नित्यदा ॥ ४१ ॥ मया च स्वयमागम्य युद्धकाल उपस्थिते। सर्व्वलोकस्य सान्निध्ये ग्रामांस्त्वं पञ्च याचितः ॥४२॥ त्वया कालोपसृष्टेन लोभतो नापवर्ज्जिताः। तवापराधान्नृपते सर्व्वं क्षत्रं क्षयं गतम् ॥ ४३ ॥

भीष्मेण सोमदत्तेन वाह्लीकेन कृपेण च। द्रोणेन च सपुत्रेण विदुरेण च धीमता। याचितस्त्वं शमं नित्यं न च तत् कृतवानसि ॥ ४४ ॥ कालोपहतचित्तो हि सर्व्वो मुह्यति भारत। यथा मूढ़ो भवान् पूर्व्वमस्मिन्नर्थे समुद्यत ॥ ४५ ॥ किमन्यत् कालयोगाद्धि दिष्टमेव परायणम्। मा च दोषान्महाप्राज्ञ पाण्डवेषु निवेशय ॥ ४६ ॥ अल्पोऽप्यतिक्रमो नास्ति पाण्डवानां महात्मनाम्। धर्मतो न्यायतश्चैव स्नेहतश्च परन्तप ॥ ४७ ॥ एतत् सर्व्वन्तु विज्ञाय ह्यात्मदोषकृतं फलम्। असूयां पाण्डुपुत्रेषु न भवान् कर्त्तुमर्हति ॥ ४८ ॥ कुलं वंशश्च पिण्डश्च यच्च पुत्रकृतं फलम्। गान्धार्य्यास्तव चैवाथ पाण्डवेषु प्रतिष्ठितम् ॥ ४९ ॥ त्वञ्चैव कुरुशार्द्दूल गान्धारी च यशस्विनी। मा शुचो नरशार्द्दूल पाण्डवान् प्रति किल्बिषम् ॥ ५० ॥ एतत् सर्व्वमनुध्यात्वा आत्मनश्च व्यतिक्रमम्। शिवेन पाण्डवान् ध्याहि नमस्ते भरतर्षभ ॥ ५१ ॥ जानासि च महाबाहो धर्म्मराजस्य या त्वयि। भक्तिर्भरतशार्द्दूल स्नेहश्चापि स्वभावतः ॥ ५२ ॥ एतच्च कदनं कृत्वा शत्रूणामपकारिणाम्। दह्यते स दिवारात्रौ न च शर्म्माधिगच्छति ॥ ५३ ॥ त्वाञ्चैव नरशार्द्दूल गान्धारीञ्च यशस्विनीम्। स शोचन् नरशार्द्दूलो न शान्तिमधिगच्छति ॥ ५४ ॥ ह्रिया परमयाविष्टो भवन्तं नाधिगच्छति। पुत्रशोकाभिसन्तप्तं बुद्धिव्याकुलितेन्द्रियम् ॥ ५५ ॥ एवमुक्त्वा महाराज धृतराष्ट्रं यदूत्तमः। उवाच परमं वाक्यं गान्धारीं शोककर्षिताम् ॥ ५६ ॥ सौबलेयि निबोध त्वं यत्त्वां वक्ष्यामि सुव्रते। त्वत्समा नास्ति लोकेऽस्मिन्नद्य सीमन्तिनी शुभे ॥ ५७ ॥ जानासि च यथा राज्ञि सभायां मम सन्निधौ। धर्म्मार्थसहितं वाक्यमुभयोः पक्षयोर्हितम् ॥ ५८ ॥ उक्तवत्यसि कल्याणि न च ते तनयैः कृतम् ॥ ५९ ॥ दुर्य्योधनस्त्वया चोक्तो जयार्थी परुषं वचः। शृणु मूढ़ वचो मह्यं यतो धर्म्मस्ततो जयः ॥ ६० ॥ तदिदं

समनुप्राप्तं तव वाक्यं नृपात्मजे। एवं विदित्वा कल्याणि मा स्म
शोके मनः कृथाः ॥६१॥ पाण्डवानां विनाशाय मा ते बुद्धिः कदा-
चन। शक्ता चासि महाभागे पृथिवीं सचराचरम्। चक्षुषा क्रोध-
दीप्तेन निर्द्दग्धुं तपसो बलात् ॥ ६२ ॥ वासुदेववचः श्रुत्वा गान्धारी
वाक्यमब्रवीत्। एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि केशव ॥ ६३ ॥
आधिभिर्द्दह्यमानाया मतिः सञ्चलिता मम। सा मे व्यवस्थिता श्रुत्वा
तव वाक्यं जनार्द्दन ॥६४॥ राज्ञस्त्वन्धस्य वृद्धस्य हतपुत्रस्य केशव।
त्वं गतिः सहितैर्वीरैः पाण्डवैर्द्दिपदांवर ॥ ६५ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं
मुखं प्रच्छाद्य वाससा। पुत्रशोकाभिसन्तप्ता गान्धारी प्ररुरोद ह
॥ ६६ ॥ तत एनां महाबाहुः केशवः शोककर्षिताम्। हेतुकारण-
संयुक्तैर्वाक्यैराश्वासयत् प्रभुः ॥ ६७ ॥ समाश्वास्य च गान्धारीं
धृतराष्ट्रञ्च माधवः। द्रौणिसङ्कल्पितं भावमनुबुध्यत केशवः ॥ ६८ ॥
ततस्त्वरित उत्थाय पादौ मूर्द्ध्ना प्रणम्य च। द्वैपायनस्य राजेन्द्र
ततः कौरवमब्रवीत् ॥ ६९ ॥ आपृच्छे त्वां कुरुश्रेष्ठ मा च शोके
मनः कृथाः। द्रौणेः पापोऽस्त्यभिप्रायस्तेनास्मि सहसोत्थितः ॥७०॥
पाण्डवानां वधे रात्रौ बुद्धिस्तेन प्रदर्शिता। एतत् श्रुत्वा तु वचनं
गान्धार्य्या सहितोऽब्रवीत् ॥ ७१ ॥ धृतराष्ट्रो महाबाहुः केशवं
केशिसूदनम्। शीघ्रं गच्छ महाबाहो पाण्डवान् परिपालय ॥७२
भूयस्त्वया समेष्यामि क्षिप्रमेव जनार्द्दन। प्रायात्ततस्तु त्वरितो
दारुकेण सहाच्युतः ॥ ७३ ॥ वासुदेवे गते राजन् धृतराष्ट्रं जने-
श्वरम्। आश्वासयदमेयात्मा व्यासो लोकनमस्कृतः ॥ ७४ ॥ वासु-
देवोऽपि धर्मात्मा कृतकृत्यो जगाम ह। शिविरं हास्तिनपुरा-
द्दिदृक्षुः पाण्डवान्नृप ॥ ७५ ॥ आगम्य शिविरं रात्रौ सोऽभ्यगच्छत
पाण्डवान्। तच्च तेभ्यः समाख्याय सहितस्तैः समाहितः ॥ ७६ ॥

इति शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि धृतराष्ट्रगान्धारीप्रबोधने
त्रिषष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। अधिष्ठितः पदा मूर्द्धि भग्नसक्थो महीङ्गतः। शौटीर्य्यमानी पुत्रो मे किमभाषत सञ्जय॥ १॥ अत्यर्थं कोपनो राजा जातवैरश्च पाण्डुषु। व्यसनं परमं प्राप्तः किमाह परमाहवे॥ २॥

सञ्जय उवाच। शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि यथावृत्तं नराधिप। राज्ञा यदुक्तं भग्नेन तस्मिन् व्यसन आगते॥ ३॥ भग्नसक्थो नृपो राजन् पांशुना सोऽवगुण्ठितः। यमयन् मूर्द्धजांस्तत्र वीक्ष्य चैव दिशो दश॥ ४॥ केशान्नियम्य यत्नेन निश्वसन्नुरगो यथा। संरम्भाश्रुपरीताभ्यां नेत्राभ्यामभिवीक्ष्य माम्। बाहू धरण्यां निष्पिष्य मुहुर्मत्त इव द्विपः॥ ५॥ प्रकीर्णान्मूर्द्धजान् धुन्वन्दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन्। गर्हयन् पाण्डवं ज्येष्ठं निश्वस्येदमथाब्रवीत्॥६॥ भीष्मे शान्तनवे नाथे कर्णे चास्त्रभृताम्वरे। गौतमे शकुनौ चापि द्रोणे चास्त्रभृताम्वरे॥ ७॥ अश्वत्थाम्नि तथा शल्ये शूरे च कृतवर्मणि। इमामवस्थां प्राप्तोऽस्मि कालो वै दुरतिक्रमः॥ ८॥ एकादशचमूभर्त्ता सोऽहमेतां दशाङ्गतः। कालं प्राप्य महाबाहो न कश्चिदतिवर्त्तते॥ ९॥ आख्यातव्यं मदीयानां येऽस्मिन् जीवन्ति संयुगे। यथाहं भीमसेनेन व्युत्क्रम्य समयं हतः॥ १०॥ बहूनि सुनृशंसानि कृतानि खलु पाण्डवैः। भूरिश्रवसि कर्णे च भीष्मे द्रोणे च श्रीमति॥ ११॥ इदञ्चाकीर्त्तिजं कर्म नृशंसैः पाण्डवैः कृतम्। येन ते सत्सु निर्वेदं गमिष्यन्ति हि मे मतिः॥ १२॥ का प्रीतिः सत्त्वयुक्तस्य कृत्वोपाधिकृतं जयम्। को वा समयभेत्तारं बुधः सम्मन्तुमर्हति॥ १३॥ अधर्म्मेण जयं लब्ध्वा कोनु हृष्येत पण्डितः। यथा संहृष्यते पापः पाण्डुपुत्रो वृकोदरः॥१४॥ किन्नु चित्रमतस्त्वद्य भग्नसक्थस्य यन्मम। क्रुद्धेन भीमसेनेन पादेन मृदितं शिरः॥ १५॥ प्रतपन्तं श्रिया जुष्टं वर्त्तमानञ्च बन्धुषु। एवं कुर्य्यान्नरो यो हि स वै सञ्जय पूजितः॥ १६॥

अभिज्ञौ युद्धधर्मस्य मम माता पिता च मे। तौ हि सञ्जय दुःखार्त्तौ विज्ञाप्यौ वचनान्मम ॥ १७ ॥ इष्टं भृत्या भृताः सम्यग्-भूः प्रशास्ताससागरा। मूर्द्धि स्थितममित्राणां जीवतामेव सञ्जय ॥ १८ ॥ दत्ता दाया यथाशक्ति मित्राणाञ्च प्रियं कृतम्। अमित्रा बाधिताः सर्व्वे कोऽनु स्वन्ततरो मया ॥ १९ ॥ यातानि परराष्ट्राणि नृपा भुक्ताश्च दासवत्। प्रियेभ्यः प्रकृतं साधु कोऽनु स्वन्ततरो मया ॥ २० ॥ मानिता बान्धवाः सर्व्वे वश्यः सम्पूजितो जनः। त्रितयं सेवितं सर्व्वं कोऽनु स्वन्ततरो मया ॥ २१ ॥ आज्ञप्तं नृपमुख्येषु मानः प्राप्तः सुदुर्लभ। आजानेयैस्तथा यातं कोऽनु स्वन्ततरो मया ॥ २२ ॥ अधीतं विधिवद्दत्तं प्राप्तमायुर्निरामयम्। स्वधर्म्मेण जिता लोकाः कोऽनु स्वन्ततरो मया ॥ २३ ॥ दिष्ट्या नाहं जितः सङ्ख्ये परान् प्रेष्यवदाश्रितः। दिष्ट्या मे विपुला लक्ष्मीर्मृते त्वन्यं गता विभो ॥ २४ ॥ यदिष्टं क्षत्रबन्धूनां स्वधर्म-मनुतिष्ठताम्। निधनं तन्मया प्राप्तं कोऽनु स्वन्ततरो मया ॥ २५ ॥ दिष्ट्या नाहं परावृत्तो वैरात् प्राकृतवर्ज्जितः। दिष्ट्या नाविमतिं काञ्चिद्भजित्वा तु पराजितः ॥ २६ ॥ सुप्तं वाथ प्रमत्तं वा यथा हन्याद्विषेण वा। एवं व्युत्क्रान्तधर्म्मेण व्युत्क्रम्य समयं हतः ॥ २७ ॥ अश्वत्थामा महाभागः कृतवर्म्मा च सात्वतः। कृपः शारद्वतश्चैव वक्तव्या वचनान्मम ॥ २८ ॥ अधर्म्मेण प्रवृत्तानां पाण्डवानामनेकशः। विश्वासं समयघ्नानां यूयं न गन्तुमर्हथ ॥ २९ ॥ वार्त्तिकांश्चाब्रवीद्राजा पुत्रस्ते सत्यविक्रमः। अधर्म्माद्भीमसेनेन निहतोऽहं यथा रणे ॥ ३० ॥ सोऽहं द्रोणं स्वर्गगतं कर्णशल्यावुभौ तथा। वृषसेनं महावीर्य्यं शकुनिञ्चापि सौबलम् ॥ ३१ ॥ जलसन्धं महावीर्य्यं भगदत्तञ्च पार्थिवम्। सौमदत्तिं महेष्वासं सैन्धवञ्च जयद्रथम् ॥ ३२ ॥ दुःशासनपुरोगांश्च भ्रातृनात्मसमांस्तथा। दौःशासनिञ्च विक्रान्तं लक्ष्मणञ्चात्मजावुभौ ॥ ३३ ॥

एतांश्चान्यांश्च सुबहून् मदीयांश्च सहस्रशः । पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि सार्थहीन इवाध्वगः ॥ ३४ ॥ कथं भ्रातॄन् हतान् श्रुत्वा भर्त्तारञ्च स्वसा मम । रोरूयमाणा दुःखार्त्ता दुःशला सा भविष्यति ॥३५॥ स्नुषाभिः प्रस्नुषाभिश्च वृद्धो राजा पिता मम । गान्धारीसहितश्चैव कां गतिं प्रतिपत्स्यते ॥ ३६ ॥ नूनं लक्ष्मणमातापि हतपुत्रा हतेश्वरा । विनाशं यास्यति क्षिप्रं कल्याणी पृथुलोचना ॥३७॥ यदि जानाति चार्वाकः परिव्राड्वाग्विशारदः । करिष्यति महाभागो ध्रुवं सोऽपचितिं मम ॥ ३८ ॥ समन्तपञ्चके पुण्ये त्रिषु लोकेषु विश्रुते । अहं निधनमासाद्य लोकान् प्राप्स्यामि शाश्वतान् ॥ ३९ ॥ ततो जनसहस्राणि वाष्पपूर्णानि मारिष । प्रलापं नृपतेः श्रुत्वा व्यद्रवन्त दिशो दश ॥ ४० ॥ ससागरवना घोरा पृथिवी सचराचरा । चचालाथ सनिर्ह्रादा दिशश्चैवाविलाभवन् ॥ ४१ ॥ ते द्रोणपुत्रमासाद्य यथावृत्तं न्यवेदयन् । व्यवहारं गदायुद्धे पार्थिवस्य च पातनम् ॥ ४२ ॥ तदाख्याय ततः सर्वे द्रोणपुत्रस्य भारत । ध्यात्वा च सुचिरं कालं जग्मुरार्त्ता यथागतम् ॥ ४३ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि दुर्य्योधनविलापे चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

सञ्जय उवाच । वार्तिकानां सकाशात्तु श्रुत्वा दुर्य्योधनं हतम् । हतशिष्टास्ततो राजन् कौरवाणां महारथाः ॥ १ ॥ विनिर्भिन्नाः शितैर्वाणैर्गदातोमरशक्तिभिः । अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ २ ॥ त्वरिता जवनैरश्वैरायोधनमुपागमन् । तत्रापश्यन्महात्मानं धार्त्तराष्ट्रं निपातितम् ॥ ३ ॥ प्रभग्नं वायुवेगेन महाशालं यथा वने । भूमौ विचेष्टमानं तं रुधिरेण समुक्षितम् ॥४

महागजमिवारण्ये व्याधेन विनिपातितम्। विवर्त्तमानं बहुशो रुधिरौघपरिप्लुतम्॥ ५॥ यदृच्छया निपतितं चक्रमादित्यगोचरम्। महावातसमुत्थेन संशुष्कमिव सागरम्॥ ६॥ पूर्णचन्द्रमिव व्योम्नि तुषारावृतमण्डलम्। रेणुध्वस्तं दीर्घभुजं मातङ्गसमविक्रमम्॥ ७॥ वृतं भूतगणैर्घोरैः क्रव्यादैश्च समन्ततः। यथा धनं लिप्समानैर्भृत्यैर्नृपतिसत्तमम्॥८॥ भ्रुकुटीकृतवक्त्रान्तं क्रोधादुद्वृत्तचक्षुषम्। सामर्षं तं नरव्याघ्रं व्याघ्रं निपतितं यथा॥ ९॥ ते तं दृष्ट्वा महेष्वासा भूतले पतितं नृपम्। मोहमभ्यागमन् सर्व्वे कृपप्रभृतयो रथाः॥ १०॥ अवतीर्य्य रथेभ्यश्च प्राद्रवन्राजसन्निधौ। दुर्य्योधनञ्च संप्रेक्ष्य सर्व्वे भूमावुपाविशन्॥ ११॥ ततो द्रौणिर्महाराज वाष्पपूर्णेक्षणः श्वसन्। उवाच भरतश्रेष्ठं सर्व्वलोकेश्वरेश्वरम्॥ १२॥ न नूनं विद्यते सत्यं मानुषे किञ्चिदेव हि। यत्र त्वं पुरुषव्याघ्र शेषे पांशुषु रूषितः॥ १३॥ भूत्वा हि नृपतिः पूर्व्वं समाज्ञाप्य च मेदिनीम्। कथमेकोऽद्य राजेन्द्र तिष्ठसे निर्ज्जने वने॥ १४॥ दुःशासनं न पश्यामि नापि कर्णं महारथम्। नापि तान् सुहृदः सर्व्वान् किमिदं पुरुषर्षभ॥ १५॥ दुःखं नूनं कृतान्तस्य गतिं ज्ञातुं कथञ्चन। लोकानाञ्च भवान् यत्र शेते पांशुषु रूषितः॥ १६॥ एष मूर्द्धाभिषिक्तानामग्रे गत्वा परन्तपः। स भृशं ग्रसते पांशुं पश्य कालविपर्य्ययम्॥ १७॥ क्व ते तदमलं छत्रं व्यजनं क्व च पार्थिव। सा च ते महती सेना क्व गता पार्थिवोत्तम॥ १८॥ दुर्व्विज्ञेया गतिर्नूनं कार्य्याणां कारणान्तरे। यद्वै लोकगुरुर्भूत्वा भवानेतां दशां गतः॥ १९॥ अध्रुवा सर्व्वमर्त्येषु ध्रुवं श्रीरुपलक्ष्यते। भवतो व्यसनं दृष्ट्वा शक्रविस्पर्द्धिनो भृशम्॥ २०॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दुःखितस्य विशेषतः। उवाच राजन् पुत्रस्ते प्राप्तकालमिदं वचः॥ २२॥ विमृज्य नेत्रे पाणिभ्यां शोकजं वाष्पमुत्सृजन्। कृपादीन् स तदा वीरान्

सर्वानेव नराधिपः ॥ २२ ॥ ईदृशो मर्त्यधर्मोऽयं धात्रा निर्द्दिष्ट उच्यते। विनाशः सर्वभूतानां कालपर्य्यायमागतः ॥ २३ ॥ सोऽयं मां समनुप्राप्तः प्रत्यक्षं भवतां हि यः। पृथिवीं पालयित्वाहमेतां निष्ठामुपागतः ॥ २४ ॥ दिष्ट्या नाहं परावृत्तो युद्धे कस्याञ्चिदापदि। दिष्ट्याहं निहतः पापैश्छलेनैव विशेषतः ॥ २५ ॥ उत्साहश्च कृतो नित्यं मया दिष्ट्या युयुत्सता। दिष्ट्या चास्मि हतो युद्धे निहतज्ञातिबान्धवः ॥ २६ ॥ दिष्ट्या च वोऽहं पश्यामि मुक्तानस्माज्जनक्षयात्। स्वस्तियुक्तांश्च कल्यांश्च तन्मे प्रियमनुत्तमम् ॥ २७ ॥ मा भवन्तोऽनुतप्यन्तां सौहृदान्निधनेन मे। यदि वेदाः प्रमाणं वो जिता लोका मयाक्षयाः ॥ २८ ॥ मन्यमानः प्रभावञ्च कृष्णस्यामिततेजसः। तेन न च्यावितश्चाहं क्षत्रधर्मात् स्वनुष्ठितात् ॥ २९ ॥ स मया समनुप्राप्तो नास्मि शोच्यः कथञ्चन। कृतं भवद्भिः सदृशमनुरूपमिवात्मनः। यतितं विजये नित्यं दैवन्तु दुरतिक्रमम् ॥ ३० ॥ एतावदुक्त्वा वचनं वाष्पव्याकुललोचनः। तूष्णीं बभूव राजेन्द्र रुजासौ विह्वलो भृशम् ॥ ३१ ॥ तथा तु दृष्ट्वा राजानं वाष्पशोकसमन्वितः। द्रौणिः क्रोधेन जज्वाल यथा वह्निर्जगत्क्षये ॥ ३२ ॥ स तु क्रोधसमाविष्टः पाणौ पाणिं प्रपीड्य च। वाष्पविह्वलया वाचा राजानमिदमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ पिता मे निहतः क्षुद्रैः सुनृशंसेन कर्मणा। न तथा तेन तप्यामि यथा राजंस्त्वयाद्य वै ॥ ३४ ॥ शृणु चेदं वचो मह्यं सत्येन वदतः प्रभो। इष्टापूर्त्तेन दानेन धर्मेण सुकृतेन च ॥ ३५ ॥ अद्याहं सर्वपाञ्चालान् वासुदेवस्य पश्यतः। सर्वोपायैर्हि नेष्यामि प्रेतराजनिवेशनम। अनुज्ञान्तु महाराज भवान्मे दातुमर्हति ॥३५॥ इति श्रुत्वा तु वचनं द्रोणपुत्रस्य कौरवः। मनसः प्रीतिजननं कृपं वचनमब्रवीत्। आचार्य्य शीघ्रं कलसं जलपूर्णं समानय ॥ ३६ ॥ स तद्वचनमाज्ञाय राज्ञो ब्राह्मणसत्तमः। कलसं पूर्णमादाय

शोऽन्तिकमुपागमत् ॥ ३७ ॥ तमब्रवीन्महाराज पुत्रस्तव विशा-
ते। ममाज्ञया द्विजश्रेष्ठ द्रोणपुत्रोऽभिषिच्यताम्। सैन्या-
येन भद्रन्ते मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ३८ ॥ राज्ञो नियोगा-
द्धव्यं ब्राह्मणेन विशेषतः। वर्त्तता क्षत्रधर्मेण ह्येवं धर्म्मविदो
दुः ॥ ३९ ॥ राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा कृपः शारद्वतस्ततः। द्रौणिं
ज्ञो नियोगेन सैनापत्येऽभ्यषेचयत् ॥ ४० ॥ सोऽभिषिक्तो महा-
ज परिष्वज्य नृपोत्तमम्। प्रययौ सिंहनादेन दिशः सर्वा
नादयन् ॥ ४१ ॥ दुर्य्योधनोऽपि राजेन्द्र शोणितौघपरिप्लुतः।
निशां प्रतिपेदेऽथ सर्वभूतभयावहाम् ॥४२॥ अपक्रम्य तु ते तूर्णं
आदायोधनान्नृप। शोकसंविग्नमनसश्चिन्ताध्यानपराभवन् ॥४३॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि अश्वत्थामसैनापत्याभिषेके
पञ्चषष्टोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

समाप्तं गदायुद्धपर्व। समाप्तञ्च शल्यपर्व।

श्रीमहाभारतम्।

सौप्तिकपर्व ।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

सञ्जय उवाच। ततस्ते सहिता वीरा प्रयाता दक्षिणामुखा। उपास्तमनवेलायां शिविराभ्याशमागताः ॥ १ ॥ विमुच्य वाहांस्त्वरिता भीता समभवस्तदा। गहनं देशमासाद्य प्रच्छन्ना न्यविशन्त ते ॥ २ ॥ सेनानिवेशमभितो नातिदूरमवस्थिताः। निकृत्ता निशितैः शस्त्रैः समन्तात् क्षतविक्षताः। दीर्घमुष्णञ्च निश्वस्य पाण्डवानन्वचिन्तयन् ॥ ३ ॥ श्रुत्वा च निनदं घोरं पाण्डवानां जयैषिणाम्। अनुसारभयाद्भीताः प्राङ्मुखाः प्राद्रवन् पुनः ॥ ४ ॥ ते मुहूर्त्तं ततो गत्वा श्रान्तवाहाः पिपासिताः। नामृष्यन्त महेष्वासाः क्रोधामर्षवशङ्गताः। राज्ञो बधेन सन्तप्ता मुहूर्त्तं समवस्थिताः ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। अश्रद्धेयमिदं कर्म्म कृतं भीमेन सञ्जय। यत् स नागायुतप्राणः पुत्रो मम निपातितः ॥ ६ ॥ अवध्यः सर्व्वभूतानां वज्रसंहननो युवा। पाण्डवैः समरे पुत्रो निहतो मम सञ्जय ॥ ७ ॥ न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं गावल्गणे नरैः। यत् समेत्य रणे पार्थैः पुत्रो मम निपातितः ॥ ८ ॥ अद्रिसारमयं नूनं हृदयं मम सञ्जय। हतं पुत्रशतं श्रुत्वा यन्न दीर्णं सहस्रधा ॥ ९ ॥

कथं हि वृद्धमिथुनं हतपुत्रं भविष्यति। न ह्यहं पाण्डवेयस्य विषये वस्तुमुत्सहे ॥ १० ॥ कथं राज्ञः पिता भूत्वा स्वयं राजा च सञ्जय। प्रेष्यभूतः प्रवर्त्तेयं पाण्डवेयस्य शासनात् ॥ ११ ॥ आज्ञाप्य पृथिवीं सर्वां स्थित्वा मूर्द्धनि सञ्जय। कथमद्य भविष्यामि प्रेष्यभूतो दुरन्तकृत् ॥ १२ ॥ कथं भीमस्य वाक्यानि श्रोतुं शक्यामि सञ्जय। येन पुत्रशतं पूर्णमेकेन निहतं मम ॥ १३ ॥ कृतं सत्यं वचस्तस्य विदुरस्य महात्मनः। अकुर्वता वचस्तेन मम पुत्रेण सञ्जय ॥ अधर्मेण हते तात पुत्रे दुर्य्योधने मम। कृतवर्मा कृपो द्रौणिः किमकुर्वतः सञ्जय ॥ १५ ॥

सञ्जय उवाच। गत्वा तु तावका राजन्नातिदूरमवस्थिताः। अपश्यन्त वनं घोरं नानाद्रुमलतावृतम् ॥ १६ ॥ ते मुहूर्त्तन्तु विश्रम्य लब्धतोयैर्हयोत्तमैः। सूर्य्यास्तमनवेलायां समासेदुर्महद्वनम् ॥ १७ ॥ नानामृगगणैर्जुष्टं नानापक्षिगणावृतम्। नानाद्रुमलताच्छन्नं नानाव्यालनिषेवितम् ॥ १८ ॥ नानातोयैः समाकीर्णं नानापुष्पोपशोभितम्। पद्मिनीशतसंछन्नं नीलोत्पलसमायुतम् ॥ १९ ॥ प्रविश्य तद्वनं घोरं वीक्षमाणाः समन्ततः। शाखासहस्रसंछन्नं न्यग्रोधं ददृशुस्ततः ॥ २० ॥ उपेत्य तु तदा राजन् न्यग्रोधं ते महारथाः। ददृशुर्द्विपदां श्रेष्ठा श्रेष्ठं तं वै वनस्पतिम् ॥ २१ ॥ तेऽवतीर्य्य रथेभ्यश्च विप्रमुच्य च वाजिनः। उपस्पृश्य यथान्यायं सन्ध्यामन्वासत प्रभो ॥ २२ ॥ ततोऽस्तं पर्वतश्रेष्ठमनुप्राप्ते दिवाकरे। सर्वस्य जगतो धात्री शर्वरी समपद्यत ॥ २३ ॥ ग्रहनक्षत्रताराभिः प्रकीर्णाभिरलङ्कृतम्। नभोऽंशुकमिवाभाति प्रेक्षणीयं समन्ततः ॥ २४ ॥ इच्छया ते प्रवल्गन्ति ये सत्त्वा रात्रिचारिणः। दिवाचराश्च ये सत्त्वास्ते निद्रावशमागताः ॥ २५ ॥ रात्रिञ्चराणां सत्त्वानां निर्घोषोऽभूत् सुदारुणः। क्रव्यादाश्च प्रमुदिता घोराः प्राप्ता च शर्वरी ॥ २६ ॥ तस्मिन्रात्रिमुखे

घोरे दुःखशोकसमन्विताः। कृतवर्म्मा कृपो द्रौणिरुपोपविविशुः समम् ॥ २७ ॥ तत्रोपविष्टाः शोचन्तो न्यग्रोधस्य समीपतः। तमेवार्थमतिक्रान्तं कुरुपाण्डवयोः क्षयम् ॥ २८ ॥ निद्रया च परीताङ्गा निषेदुर्धरणीतले। श्रमेण सुदृढं युक्ता विक्षता विविधैः शरैः ॥ २९ ॥ ततो निद्रावशं प्राप्तौ कृपभोजौ महारथौ। सुखोचितावदुःखार्हौ निषण्णौ धरणीतले ॥ ३० ॥ तौ तु सुप्तौ महाराज श्रमशोकसमन्वितौ। महार्हशयनोपेतौ भूमावेव ह्यनाथवत् ॥ ३१ ॥ क्रोधामर्षवशं प्राप्तो द्रोणपुत्रस्तु भारत। नैव स्म स जगामाथ निद्रां सर्प इव श्वसन् ॥ ३२ ॥ न लेभे स तु निद्रां वै दह्यमानो हि मन्युना। वीक्षाञ्चक्रे महाबाहुस्तद्वनं घोरदर्शनम् ॥ ३३ ॥ वीक्षमाणो वनोद्देशं नानासत्त्वैर्निषेवितम्। अपश्यत महाबाहुर्न्यग्रोधं वायसैर्वृतम् ॥ ३४ ॥ तत्र काकसहस्राणि तां निशां पर्य्यनाययन्। सुखं स्वपन्ति कौरव्य पृथक् पृथगपाश्रयाः ॥ ३५ ॥ सुप्तेषु तेषु काकेषु विस्रब्धेषु समन्ततः। सोऽपश्यत् सहसायान्तमुलूकं घोरदर्शनम् ॥ ३६ ॥ महास्वनं महाकायं हर्य्यक्षं बभ्रुपिङ्गलम्। सुदीर्घघोणानखरं सुपर्णमिव वेगितम् ॥ ३७ ॥ सोऽथ शब्दं मृदुं कृत्वा लीयमान इवाण्डजः। न्यग्रोधस्य ततः शाखां प्रार्थयामास भारत ॥ ३८ ॥ सन्निपत्य तु शाखायां न्यग्रोधस्य विहङ्गमः। सुप्तान् जघान सुबहून् वायसान् वायसान्तकः ॥ ३९ ॥ केषाञ्चिदच्छिनत् पक्षान् शिरांसि च चकर्त्त ह। चरणांश्चैव केषाञ्चिदभनक् चरणायुधः। क्षणेनाहत्य बलवान् येऽस्य दृष्टिपथे स्थिता ॥ ४० ॥ तेषां शरीरावयवैः शरीरैश्च विशाम्पते। न्यग्रोधमण्डलं सर्वं सञ्छन्नं सर्वतोऽभवत् ॥ ४१ ॥ तांस्तु हत्वा ततः काकान् कौशिको मुदितोऽभवत्। प्रतिकृत्य यथाकामं शत्रूणां शत्रुसूदनः ॥ ४२ ॥ तद्दृष्ट्वा सोपधं कर्म कौशिकेन कृतं निशि। तद्भावे कृतसङ्कल्पो द्रौणिरेकोऽन्वचिन्तयत् ॥ ४३ ॥

उपदेशः कृतोऽनेन पक्षिणा मम संयुगे। शत्रूणां क्षपणे युक्तः प्राप्तकालश्च मे मतः॥ ४४॥ नाद्य शक्या मया हन्तुं पाण्डवा जितकाशिनः। बलवन्तः कृतोत्साहा लब्धलक्ष्याः प्रहारिणः॥४५॥ राज्ञः सकाशात्तेषान्तु प्रतिज्ञातो वधो मया। पतङ्गाग्निसमां वृत्तिमास्थायात्मविनाशिनीम्॥ ४६॥ न्यायतो युध्यमानस्य प्राणत्यागो न संशयः। छद्मना तु भवेत् सिद्धिः शत्रूणाञ्च क्षयो महान्॥ ४७॥ तत्र संशयितादर्थाद्योऽर्थो निःसंशयो भवेत्। तं जना बहुमन्यन्ते ये च शास्त्रविशारदाः॥ ४८॥ यच्चाप्यत्र भवेद्वाच्यं गर्हितं लोकनिन्दितम्। कर्त्तव्यं तन्मनुष्येण क्षत्रधर्मेण वर्त्तता॥ ४९॥ निन्दितानि च सर्वाणि कुत्सितानि पदे पदे। सोपधानि कृतान्येन पाण्डवैरकृतात्मभिः॥ ५०॥ अस्मिन्नर्थे पुरा गीताः श्रूयन्ते धर्मचिन्तकैः। श्लोका न्यायमवेक्षद्भिस्तत्त्वार्थास्तत्त्वदर्शिभिः॥ ५१॥ परिश्रान्ते विदीर्णे वा भुञ्जाने वापि शत्रुभिः। प्रस्थाने वा प्रवेशे वा प्रहर्त्तव्यं रिपोर्बलम्॥ ५२॥ निद्रार्त्तमर्द्धरात्रे च तथा नष्टप्रणायकम्। भिन्नयोधं बलं यच्च द्विधायुक्तञ्च यद्भवेत्॥ ५३॥ इत्येव निश्चयं चक्रे सुप्तानां निशि मारणे। पाण्डूनां सह पाञ्चालैर्द्रोणपुत्रः प्रतापवान्॥ ५४॥ स क्रूरां मतिमास्थाय विनिश्चित्य मुहुर्मुहुः। सुप्तौ प्राबोधयत्तौ तु मातुलं भोजमेव च॥ ५५॥ तौ प्रबुद्धौ महात्मानौ कृपभोजौ महाबलौ। नोत्तरं प्रतिपद्येतां तत्र युक्तं ह्रिया वृतौ॥ ५६॥ स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा बाष्पविह्वलमब्रवीत्। हतो दुर्य्योधनो राजा एकवीरो महाबलः। यस्यार्थे वैरमस्माभिरासक्तं पाण्डवैः सह॥ ५७॥ एकाकी बहुभिः क्षुद्रैराहवे शुद्धविक्रमः। पातितो भीमसेनेन एकादशचमूपतिः॥ ५८॥ वृकोदरेण क्षुद्रेण सुनृशंसमिदं कृतम्। मूर्द्धाभिषिक्तस्य शिरः पादेन परिमृद्नता॥ ५९॥ विनर्द्दन्ति च पाञ्चालाः क्ष्वेडन्ति च हसन्ति च। धमन्ति शङ्खान् शतशो हृष्टा

घ्नन्ति च दुन्दुभीन् ॥ ६० ॥ वादित्रघोषस्तुमुलो विमिश्रः शङ्ख-
निस्वनैः। अनिलेनेरितो घोरो दिशः पूरयतीव ह ॥ ६१ ॥
अश्वानां ह्रेषमाणानां गजानाञ्चैव बृंहताम्। सिंहनादश्च शूराणां
श्रूयते सुमहानयम् ॥ ६२ ॥ दिशं प्राचीं समाश्रित्य हृष्टानां
गच्छतां भृशम्। रथनेमिस्वनाश्चैव श्रूयन्ते लोमहर्षणाः ॥ ६३ ॥
पाण्डवैर्धार्त्तराष्ट्राणां यदिदं कदनं कृतम्। वयमेव त्रयः शिष्टा
अस्मिन्महति वैशसे ॥ ६४ ॥ केचिन्नागशतप्राणाः केचित् सर्व्वास्त्र-
कोविदाः। निहताः पाण्डवेयैस्ते मन्ये कालस्य पर्य्ययम् ॥ ६५ ॥
एवमेतेन भाव्यं हि नूनं कार्य्येण तत्त्वतः। यथा ह्यस्येदृशी निष्ठा
कृते कार्य्येऽपि दुष्करे ॥ ६६ ॥ भवतोस्तु यदि प्रज्ञा न मोहा-
दपनीयते। व्यापन्नेऽस्मिन्महत्यर्थे यन्नः श्रेयस्तदुच्यताम् ॥ ६७ ॥

इति सौप्तिकपर्व्वणि द्रौणिमन्त्रणायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

कृप उवाच। श्रुतन्ते वचनं सर्व्वं यद्यदुक्तं त्वया विभो।
ममापि तु वचः किञ्चिच्छृणुष्वाद्य महाभुज ॥ १ ॥ आबद्धा मानुषाः
सर्व्वे निबद्धाः कर्म्मणोर्द्वयोः। दैवे पुरुषकारे च परं ताभ्यां न
विद्यते ॥ २ ॥ न हि दैवेन सिध्यन्ति कार्य्याण्येकेन सत्तम। न
चापि कर्म्मणैकेन द्वाभ्यां सिद्धिस्तु योगतः ॥ ३ ॥ ताभ्यामुभाभ्यां
सर्व्वार्था निबद्धा ह्यधमोत्तमाः। प्रवृत्ताश्चैव दृश्यन्त निवृत्ताश्चैव
सर्व्वशः ॥ ४ ॥ पर्ज्जन्यः पर्व्वते वर्षन् किन्नु साधयते फलम्। कृष्टे
क्षेत्रे तथा वर्षन् किं न साधयते फलम् ॥ ५ ॥ उत्थानञ्चाप्यदैवस्य
ह्यनुत्थानञ्च दैवतम्। व्यर्थं भवति सर्व्वत्र पूर्व्वकस्तत्र निश्चयः ॥६॥
सुवृष्टे तु यथा देवे सम्यक् क्षेत्रे च कर्षिते। बीजं महागुणं
भूयात्तथा सिद्धिर्हि मानुषी ॥ ७ ॥ तयोर्दैवं विनिश्चित्य स्वयं
नैव प्रवर्त्तते। प्राज्ञाः पुरुषकारे तु वर्त्तन्ते दाक्ष्यमाश्रिताः ॥ ८ ॥

ताभ्यां सर्वं हि कार्य्यार्थां मनुष्याणां नरर्षभ। विचेष्टन्तः स्म दृश्यन्ते निवृत्तास्तु तथैव च ॥ ९ ॥ कृतः पुरुषकारश्च सोऽपि दैवेन सिध्यति। तथास्य कर्मणः कर्त्तुरभिनिर्वर्त्तते फलम् ॥ १० ॥ उत्थानन्तु मनुष्याणां दक्षाणां दैववर्ज्जितम्। अफलं दृश्यते लोके सम्यगप्युपपादितम् ॥ ११ ॥ तत्रालसा मनुष्याणां ये भवन्त्यमनस्विनः। उत्थानन्ते विगर्हन्ति प्राज्ञानांस्तन्न रोचते॥ १२ ॥ प्रायशो हि कृतं कर्म नाफलं दृश्यते भुवि। अकृत्वा च पुनर्दुःखं कर्म दृश्येन्महाफलम् ॥ १३ ॥ चेष्टामकुर्वँल्लभते यदि किञ्चिद्यदृच्छया। यो वा न लभते कृत्वा दुर्द्दशौ तावुभावपि ॥ १४ ॥ शक्नोति जीवितुं दक्षो नालसः सुखमेधते। दृश्यन्ते जीवलोकेऽस्मिन् दक्षाः प्रायो हितैषिणः ॥ १५ ॥ यदि दक्षः समारम्भात् कर्मणो नाश्नुते फलम्। नास्य वाच्यं भवेत् किञ्चिल्लव्यं वाधिगच्छति ॥ १६ ॥ अकृत्वा कर्म यो लोके फलं विन्दति धिष्ठितः। स तु वक्तव्यतां याति द्वेष्यो भवति प्रायशः ॥ १७ ॥ एवमेतदनादृत्य वर्त्तते यस्त्वतोऽन्यथा। स करोत्यात्मनोऽनर्थानेष बुद्धिमतां नयः ॥ १८ ॥ हीनं पुरुषकारेण यदि दैवेन वा पुनः। कारणाभ्यामथैताभ्यामुत्थानमफलं भवेत् ॥ १९ ॥ हीनं पुरुषकारेण कर्म त्विह न सिध्यति। दैवतेभ्यो नमस्कृत्य यस्त्वर्थान् सम्यगीहते। दक्षो दाक्षिण्यसम्पन्नो न स मोघं विहन्यते ॥ २० ॥ सम्यगीहा पुनरियं यो वृद्धानुपसेवते। आपृच्छति च यः श्रेयः करोति च हितं वचः ॥ २१ ॥ उत्थयोत्थाय हि सदा प्रष्टव्या वृद्धसम्मताः। ते स्म योगे परं मूलं तन्मूला सिद्धिरुच्यते ॥ २२ ॥ वृद्धानां वचनं श्रुत्वा योऽभ्युत्थानं प्रयोजयेत्। उत्थानस्य फलं सम्यक् तदा स लभतेऽचिरात् ॥ २३ ॥ रागात् क्रोधाद्भयाल्लोभात् योऽर्थानीहेत मानवः। अनीशश्चावमानी च स शीघ्रं भ्रश्यते श्रियः ॥ २४ ॥ सोऽयं दुर्य्योधनेनार्थो लुब्धेनादीर्घदर्शिना। असं-

मन्त्रा समारब्धो मूढत्वादविचिन्तितः ॥ २५ ॥ हितबुद्धीननादृत्य संमन्त्र्यासाधुभिः सह । वार्य्यमाणोऽकरोद्वैरं पाण्डवैर्गुणवत्तरैः ॥ २६ ॥ पूर्व्वमप्यतिदुःशीलो न धैर्य्यं कर्त्तुमर्हति । तपत्यर्थे विपन्ने हि मित्राणां न कृतं वचः ॥ २७ ॥ अनुवर्त्तामहे यत्तु वयं तं पापपूरुषम् । अस्मानप्यनयस्तस्मात्प्राप्तोऽयं दारुणो महान् ॥ २८ ॥ अनेन तु ममाद्यापि व्यसनेनोपतापिता । बुद्धिश्चिन्तयतः किञ्चित् स्वं श्रेयो नावबुध्यते ॥ २९ ॥ मुह्यता तु मनुष्येण प्रष्टव्याः सुहृदो जनाः । तत्रास्य बुद्धिर्विनयस्तत्र श्रेयश्च पश्यति ॥ ३० ॥ ततोऽस्य मूलं कार्य्याणां बुद्ध्या निश्चित्य वै बुधाः । तेऽत्र पृष्टा यथा ब्रूयुस्तत् कर्त्तव्यं तथा भवेत् ॥ ३१ ॥ ते वयं धृतराष्ट्रञ्च गान्धारीञ्च समेत्य ह । उपपृच्छामहे गत्वा विदुरञ्च महामतिम् ॥ ३२ ॥ ते पृष्टास्तु वदेयुर्यत् श्रेयो नः समनन्तरम् । तदस्माभिः पुनः कार्य्यमिति मे नैष्ठिकी मतिः । अनारम्भात्तु कार्य्याणां नार्थः सम्पद्यते क्वचित् ॥ ३३ ॥ कृते पुरुषकारे च येषां कार्य्यं न सिध्यति । दैवेनोपहतास्ते तु नात्र कार्य्या विचारणा ॥ ३४ ॥

इति सौप्तिकपर्व्वणि द्रौणिकृपसंवादे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । कृपस्य वचनं श्रुत्वा धर्म्मार्थसहितं शुभम् । अश्वत्थामा महाराज दुःखशोकसमन्वितः ॥ १ ॥ दह्यमानस्तु शोकेन प्रदीप्तेनाग्निना यथा । क्रूरं मनस्ततः कृत्वा तावुभौ प्रत्यभाषत ॥ २ ॥ पुरुषे पुरुषे बुद्धिर्या या भवति शोभना । तुष्यति च पृथक् सर्व्वे प्रज्ञया ते स्वया स्वया ॥ ३ ॥ सर्व्वो हि मन्यते लोक आत्मानं बुद्धिमत्तरम् । सर्व्वस्यात्मा बहुमतः सर्व्वात्मानं प्रशंसति ॥ ४ ॥ सर्व्वस्य हि स्वका प्रज्ञा साधुवादे प्रतिष्ठिता । परबुद्धिञ्च निन्दन्ति स्वां प्रशंसन्ति चासकृत् ॥ ५ ॥ कारणान्तर-

येगेन येगी येषां समा मतिः। अन्योऽन्येन च तुष्यन्ति बहु मन्यन्ति चासकृत्॥ ६॥ तस्यैव तु मनुष्यस्य सा सा बुद्धिस्तदा तदा। कालयोगे विपर्यासं प्राप्यान्योऽन्यं विपद्यते॥ ७॥ विचित्रत्वात्तु चित्तानां मनुष्याणां विशेषतः। चित्तवैक्लव्यमासाद्य सा सा बुद्धिः प्रजायते॥ ८॥ यथा हि वैद्यः कुशलो ज्ञात्वा व्याधिं यथाविधि। भैषज्यं कुरुते योगात् प्रशमार्थमिति प्रभो॥ ९॥ एवं कार्य्यस्य योगार्थं बुद्धिं कुर्वन्ति मानवाः। प्रज्ञया हि स्वया युक्तास्तांश्च निन्दन्ति मानवाः॥ १०॥ अन्यया यौवने मर्त्त्यो बुद्ध्या भवति मोहितः। मध्येऽन्यया जरायान्तु सोऽन्यां रोचयते मतिम्॥ ११॥ व्यसनं वा महाघोरं समृद्धिं वापि तादृशीम्। अवाप्य पुरुषो भोज कुरुते बुद्धिवैकृतिम्॥ १२॥ एकस्मिन्नेव पुरुषे सा सा बुद्धिस्तदा तदा। भवत्यकृतप्रज्ञत्वात् सा तस्यैव न रोचते॥ १३॥ निश्चित्य तु यथाप्रज्ञं यां मतिं साधु पश्यति। तया प्रकुरुते भावं सा तस्योद्योगकारिका॥ १४॥ सर्वो हि पुरुषो भोज साध्वेतदिति निश्चितः। कर्त्तुमारभते प्रीतो मारणादिषु कर्मसु॥ १५॥ सर्वे हि युक्तिमास्थाय प्रज्ञाञ्चापि स्वकां नराः। चेष्टन्ते विविधां चेष्टां हितमित्येव जानते॥ १६॥ उपजाता व्यसनजा येयमद्य मतिर्मम। युवयोस्तां प्रवक्ष्यामि मम शोकविनाशिनीम्॥ १७॥ प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा कर्म तासु विधाय च। वर्णे वर्णे समाधत्त ह्येकैकं गुणभाग्गुणम्॥ १८॥ ब्राह्मणे वेदमग्र्यन्तु क्षत्रिये तेज उत्तमम्। दाक्ष्यं वैश्ये च शूद्रे च सर्ववर्णानुकूलताम्॥ १९॥ अदान्तो ब्राह्मणोऽसाधुर्निस्तेजाः क्षत्रियोऽधमः। अदक्षो निन्द्यते वैश्यः शूद्रश्च प्रतिकूलवान्॥२०॥ सोऽस्मि जातः कुलश्रेष्ठे ब्राह्मणानां सुपूजिते। मन्दभाग्यतयाऽस्म्येतं क्षत्रधर्ममनुष्ठितः॥२१॥ क्षत्रधर्मं विदित्वाहं यदि ब्राह्मण्यसंश्रितः। प्रकुर्य्यां सुमहत् कर्म न मे तत् साधुसम्मतम्॥ २२॥

धारयंश्च धनुर्दिव्यं दिव्यान्यस्त्राणि चाहवे। पितरं निहतं दृष्ट्वा किं नु वच्यामि संसदि ॥ २३ ॥ सोऽहमद्य यथाकामं चत्रधर्म्म-मुपास्य तम्। गन्तास्मि पदवीं राज्ञः पितुश्चापि महात्मनः ॥ २४ ॥ अद्य स्वप्स्यन्ति पाञ्चाला विश्वस्ता जितकाशिनः। विमुक्तयुग्य-कवचा हर्षेण च समन्विताः। जय मत्वात्मनश्चैव श्रान्ता व्यायाम-कर्षिता ॥ २५ ॥ तेषां निशि प्रसुप्तानां सुस्थानां शिविरे स्वके। अवस्कन्दं करिष्यामि शिविरस्याद्य दुष्करम् ॥ २६ ॥ तानवस्कन्द्य शिविरे प्रेतभूतान् विचेतसः। सूदयिष्यामि विक्रम्य मघवानिव दानवान् ॥ २७ ॥ अद्य तान् सहितान् सर्वान् धृष्टद्युम्नपुरोगमान्। सूदयिष्यामि विक्रम्य कक्षं दीप्त इवानलः। निहत्य चैव पाञ्चा-लान् शान्तिं लब्धास्मि सत्तम॥ २८ ॥ पाञ्चालेषु चरिष्यामि सूदयन्नद्य संयुगे। पिनाकपाणिः संक्रुद्धः स्वयं रुद्रः पशुष्विव ॥२९ अद्याहं सर्वपाञ्चालान्निकृत्य च निहत्य च। अर्द्दयिष्यामि संहृष्टो रणे पाण्डुसुतांस्तथा ॥ ३० ॥ अद्याहं सर्वपाञ्चालैः कृत्वा भूमिं शरीरिणीम्। प्रहृत्यैकैकशस्तेषु भविष्याम्यनृणः पितुः ॥ ३१ ॥ दुर्य्योधनस्य कर्णस्य भीष्मसैन्धवयोरपि। गमयिष्यामि पाञ्चालान् पदवीमद्य दुर्गमाम् ॥ ३२ ॥ अद्य पाञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नस्य वै निशि। नचिरात् प्रमथिष्यामि पशोरिव शिरो बलात् ॥ ३३ ॥ अद्य पाञ्चालपाण्डूनां शयितानात्मजान्निशि। खड्गेन निशिते-नाजौ प्रमथिष्यामि गौतम ॥ ३४ ॥ अद्य पाञ्चालसेनां तां निहत्य निशि सौप्तिके। कृतकृत्य सुखी चैव भविष्यामि महामते ॥ ३५ ॥

इति सौप्तिकपर्वणि द्रौणिमन्त्रणायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

कृप उवाच। दिष्ट्या ते प्रतिकर्त्तव्ये मतिर्जातेयमच्युत। न त्वां वारयितुं शक्तो वज्रपाणिरपि स्वयम् ॥ १ ॥ अनुयास्यावहे

तान्तु प्रभाते सहितावुभौ । अद्य रात्रौ विश्रमस्व विमुक्तकवच-ध्वजः ॥ २ ॥ अहं त्वामनुयास्यामि कृतवर्मा च सात्वतः । परा-नभिमुखं यान्तं रथावास्थाय दंशितौ ॥ ३ ॥ आवाभ्यां सहितः शत्रून् श्वो निहन्ता समागमे । विक्रम्य रथिनां श्रेष्ठ पाञ्चालान् सपदानुगान् ॥ ४ ॥ शक्तस्त्वमसि विक्रम्य विश्रमस्व निशामिमाम् । चिरं ते जाग्रतस्तात स्वप तावन्निशामिमाम् ॥ ५ ॥ विश्रान्तश्च विनिद्रश्च स्वस्थचित्तश्च मानद । समेत्य समरे शत्रून् वधिष्यसि न संशयः ॥ ६ ॥ न हि त्वां रथिनां श्रेष्ठं प्रगृहीतवरायुधम् । जेतुमुत्सहते कश्चिदपि देवेषु वासवः ॥ ७ ॥ कृपेण सहितं यान्तं गुप्तञ्च कृतवर्मणा । को द्रौणिं युधि संरब्धं योधयेदपि देवराट् ॥ ८ ॥ ते वयं निशि विश्रान्ता विनिद्रा विगतज्वराः । प्रभातायां रजन्यां वै निहनिष्याम शात्रवान् ॥ ९ ॥ तव ह्यस्त्राणि दिव्यानि मम चैव न संशयः । सात्वतोऽपि महेष्वासो नित्यं युद्धेषु कोविदः ॥ १० ॥ ते वयं सहितास्तात सर्वान् शत्रून् समागतान् । प्रसह्य समरे हत्वा प्रीतिं प्राप्स्याम पुष्कलाम् । विश्रमस्व त्वमव्यग्रः स्वप चेमां निशां सुखम् ॥ ११ ॥ अहञ्च कृतवर्मा च त्वां प्रयान्त नरो-त्तमम् । अनुयास्याव सहितौ धन्विनौ परतापनौ । रथिनं त्वरया यान्तं रथमास्थाय दंशितौ ॥ १२ ॥ स गत्वा शिविरं तेषां नाम विश्राव्य चाहवे । ततः कर्त्तासि शत्रूनां युध्यतां कदनं महत् ॥१३॥ कृत्वा च कदनं तेषां प्रभाते विमलेऽहनि । विहरस्व यथा शक्रः सूदयित्वा महासुरान् ॥ १४ ॥ त्वं हि शक्तो रणे जेतुं पाञ्चा-लानां वरूथिनीम् । दैत्यसेनामिव क्रुद्धः सर्वदानवसूदनः ॥१५॥ मया त्वां सहितं संख्ये गुप्तञ्च कृतवर्मणा । न सहेत विभुः साक्षा-द्वज्रपाणिरपि स्वयम् ॥ १६ ॥ न चाहं समरे तात कृतवर्मा न चैव ह । अनिर्ज्जित्य रणे पाण्डून् व्यपयास्याव कर्हिचित् ॥ १७ ॥ हत्वा च समरे क्रुद्धान् पाञ्चालान् पाण्डुभिः सह । निवर्त्तिष्यामहे

सर्वे हता वा स्वर्गगा वयम् ॥ १८ ॥ सर्वोपायैः सहायास्ते प्रभाते वयमाहवे । सत्यमेतन्महाबाहो प्रब्रवीमि तवानघ ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्ततो द्रोणिर्मातुलेन हितं वचः । अब्रवीन्मातुलं राजन् क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ २० ॥ आतुरस्य कुतो निद्रा नरस्यामर्षितस्य च । अर्थांश्चिन्तयतश्चापि कामयानस्य वा पुनः ॥ २१ ॥ तदिदं समनुप्राप्तं पश्य मेऽद्य चतुष्टयम् । यस्य भागश्चतुर्थो मे स्वप्नमह्नाय नाशयेत् ॥ २२ ॥ किं नाम दुःखं लोकेऽस्मिन् पितुर्वधमनुस्मरन् । हृदयं निर्द्दहन्मेऽद्य रात्र्यहानि न शाम्यति ॥ २३ ॥ यथा च निहतः पापैः पिता मम विशेषतः । प्रत्यक्षमपि ते सर्वं तन्मे मर्माणि कृन्तति ॥ २४ ॥ कथं हि मादृशो लोके मुहूर्त्तमपि जीवति । द्रोणो हतेति यद्वाचः पाञ्चालानां शृणोम्यहम् ॥२५॥ धृष्टद्युम्नमहत्वाजौ नाहं जीवितुमुत्सहे । स मे पितुर्वधाद्वध्यो पाञ्चाला ये च सङ्गताः ॥ २६ ॥ विलापो भग्नसक्थस्य यस्तु राज्ञो मया श्रुतः । स पुनर्हृदयं कस्य क्रूरस्यापि न निर्द्दहेत् ॥ २७ ॥ कस्य ह्यकरुणस्यापि नेत्राभ्यामश्रु नाव्रजेत् । नृपतेर्भग्नसक्थस्य श्रुत्वा तादृग्वचः पुनः ॥ २८ ॥ यश्चायं मित्रपक्षो मे मयि जीवति निर्ज्जितः । शोकं मे वर्द्धयत्येष वारिवेग इवार्णवम् । एकाग्रमनसो मेऽद्य कुतो निद्रा कुतः सुखम् ॥ २९ ॥ वासुदेवार्ज्जुनाभ्यां हि तानहं परिरक्षितान् । अविषह्यतमान्मन्ये महेन्द्रेणापि मातुल ॥ ३० ॥ न चास्मि शक्तः संयन्तुं कोपमेतं समुत्थितम् । न तं पश्यामि लोकेऽस्मिन् यो मां कोपान्निवर्त्तयेत् । इति मे निश्चिता बुद्धिरेषा साधुमता च मे ॥ ३१ ॥ वार्त्तिकैः कथ्यमानस्तु मित्राणां मे पराभवः । पाण्डवानाञ्च विजयो हृदयं दहतीव मे ॥ ३२ ॥ अहन्तु कदनं कृत्वा शत्रूणामद्य सौप्तिके । ततो विश्रमिता चैव स्वप्ता च विगतज्वरः ॥ ३३ ॥

इति सौप्तिकपर्व्वणि द्रौणिमन्त्रणायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

कृप उवाच। शुश्रूषुरपि दुर्मेधाः पुरुषोऽनियतेन्द्रियः। नालं वेदयितुं कृत्स्नौ धर्मार्थाविति मे मतिः॥ १॥ तथैव तावन्मेधावी विनयं यो न शिक्षते। न च किञ्चन जानाति सोऽपि धर्मार्थनिश्चयम्॥ २॥ चिरं ह्यपि जडः शूरः पण्डितं पर्य्युपास्य ह। न स धर्मान् विजानाति दर्वी सूपरसानिव॥ ३॥ मुहूर्त्तमपि तं प्राज्ञः पण्डितं पर्य्युपास्य ह। क्षिप्रं धर्मान् विजानाति जिह्वा सूपरसानिव॥ ४॥ शुश्रूषुस्त्वेव मेधावी पुरुषो नियतेन्द्रियः। जानीयादागमान् सर्वान् ग्राह्यञ्च न विरोधयेत्॥ ५॥ अनेयस्त्ववमानी यो दुरात्मा पापपूरुषः। दिष्टमुत्सृज्य कल्याणं करोति बहु पापकम्॥ ६॥ नाथवन्तन्तु सुहृदः प्रतिषेधन्ति पापकात्। निवर्त्तते तु लक्ष्मीवान्नालक्ष्मीवान्निवर्त्तते॥ ७॥ यथा ह्युच्चावचैर्वाक्यैः क्षिप्तचित्तो नियम्यते। तथैव सुहृदां शक्यो न शक्यस्त्ववसीदति॥ ८॥ तथैव सुहृदं प्राज्ञं कुर्वाणं कर्म पापकम्। प्राज्ञाः संप्रतिषेधन्ति यथाशक्ति पुनः पुनः॥ ९॥ स कल्याणे मनः कृत्वा नियम्यात्मानमात्मना। कुरु मे वचनं तात येन पश्चान्न तप्स्यसे॥ १०॥ न वध पूज्यते लोके सुप्तानामिह धर्मतः। तथैवापास्तशस्त्राणां विमुक्तरथवाजिनाम्॥ ११॥ ये च ब्रूयुस्तवास्मीति ये च स्युः शरणागताः। विमुक्तमूर्द्धजा ये च ये चापि हतवाहनाः॥ १२॥ अद्य स्वप्स्यन्ति पाञ्चाला विमुक्तकवचा विभो। विश्वस्ता रजनीं सर्वे प्रेता इव विचेतसः॥ १३॥ यस्तेषां तदवस्थानां द्रुह्येत पुरुषोऽनृजुः। व्यक्तं स नरके मज्जेदगाधे विपुलेऽप्लवे॥ १४॥ सर्वास्त्रविदुषां लोके श्रेष्ठस्त्वमसि विश्रुतः। न च ते जातु लोकेऽस्मिन् सुसूक्ष्ममपि किल्बिषम्॥ १५॥ त्वं पुनः सूर्य्यसङ्काशः श्वोभूत उदिते रवौ। प्रकाशे सर्वभूतानां विजेता युधि शात्रवान्॥ १६॥ असम्भावितरूपं हि त्वयि कर्म्म विगर्हितम्। शुक्ले रक्तमिव न्यस्तं भवेदिति मतिर्मम॥ १७॥

अश्वत्थामोवाच। एवमेव तथात्थ त्वं मातुलेह न संशयः। तैस्तु पूर्वमयं सेतुः शतधा विदलीकृतः ॥ १८॥ प्रत्यक्षं भूमिपालानां भवताञ्चापि सन्निधौ। न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ॥ १९ ॥ कर्णश्च पतिते चक्रे रथस्य रथिनां वरः। उत्तमे व्यसने सन्नो हतो गाण्डीवधन्वना ॥ २० ॥ तथा शान्तनवो भीष्मो न्यस्तशस्त्रो निरायुधः। शिखण्डिनं पुरस्कृत्य हतो गाण्डीव धन्वना ॥ २१ ॥ भूरिश्रवा महेष्वासस्तथा प्रायगतो रणे। क्रोशतां भूमिपालानां युयुधानेन पातितः ॥ २२ ॥ दुर्य्योधनश्च भीमेन समेत्य गदया रणे। पश्यतां भूमिपालानामधर्म्मेण निपातितः ॥ २३ ॥ एकाकी बहुभिस्तत्र परिवार्य्य महारथैः। अधर्म्मेण नरव्याघ्रो भीमसेनेन पातितः ॥ २४ ॥ विलापो भग्नसक्थस्य यो मे राज्ञः परिश्रुतः। वार्त्तिकानां कथयतां स मे मर्म्माणि कृन्तति ॥ २५ ॥ एवञ्चाधार्म्मिकाः पापाः पाञ्चाला भिन्नसेतवः। तानेवं भिन्नमर्य्यादान् किं भवान्न विगर्हति ॥ २६ ॥ पितृहन्तॄनहं हत्वा पाञ्चालान्निशि सौप्तिके। कामं कीटः पतङ्गो वा जन्म प्राप्य भवामि वै ॥ २७ ॥ त्वरे चाहमनेनाद्य यदिदं मे चिकीर्षितम्। तस्य मे त्वरमाणस्य कुतो निद्रा कुतः सुखम् ॥ २८ ॥ न स जातः पुमांल्लोके कश्चिन्न स भविष्यति। यो मे व्यावर्त्तयेदेतां बधे तेषां कृतां मतिम् ॥ २९ ॥

सञ्जय उवाच। एवमुक्त्वा महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान्। एकान्ते योजयित्वाश्वान् प्रायादभिमुखः परान् ॥ ३० ॥ तमब्रूतां महात्मानौ भोजशारद्वतावुभौ। किमर्थं स्यन्दनो युक्तः किञ्च कार्य्यं चिकीर्षितम् ॥ ३१ ॥ एकसार्थंप्रयातौ स्वस्त्वया सह नरर्षभ। समदुःखसुखौ चापि नावां शङ्कितुमर्हसि ॥ ३२ ॥ अश्वत्थामा तु संक्रुद्धः पितुर्बधमनुस्मरन्। ताभ्यां तथ्यं तदाचख्यौ यदस्यात्मचिकीर्षितम् ॥३३॥ हत्वा शतसहस्राणि योधानां निशितैः शरैः।

न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ॥ ३४ ॥ तं तथैव हनिष्यामि न्यस्तवर्माणमद्य वै । एवं पाञ्चालराजस्य पापं पापेन कर्मणा ॥ ३५ ॥ कथञ्च निहतः पापः पाञ्चाल्यः पशुवन्मया । शस्त्रेण विजितांल्लोकान्नाप्नुयादिति मे मतिः ॥ ३६ ॥ क्षिप्रं सन्नद्ध-कवचौ सखड्गावात्तकार्मुकौ । मामास्थाय प्रतीक्षेतां रथवर्य्यौ परन्तपौ ॥ ३७ ॥ इत्युक्त्वा रथमास्थाय प्रायादभिमुखः परान् । तमन्वगात् कृपो राजन् कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ३८ ॥ ते प्रयाता व्यरोचन्त परानभिमुखास्त्रयः । हूयमाना यथा यज्ञे समिद्धा हव्यवाहनाः ॥ ३९ ॥ ययुश्च शिविरं तेषां संप्रसुप्तजनं विभो । द्वारदेशन्तु संप्राप्य द्रौणिस्तस्थौ महारथः ॥ ४० ॥

इति सौप्तिकपर्वणि द्रौणिपाण्डवशिविरगमने
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । द्वारदेशे ततो द्रौणिमवस्थितमवेक्ष्य तौ । अकुर्वतां भोजकृपौ किं सञ्जय वदस्व मे ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । कृतवर्माणमामन्त्र्य कृपञ्च स महारथः । द्रौणिर्मन्युपरीतात्मा शिविरद्वारमासदत् ॥ २ ॥ तत्र भूतं महा-कायं चन्द्रार्कसदृशद्युतिम् । सोऽपश्यत् द्वारमाश्रित्य तिष्ठन्तं लोम-हर्षणम् ॥ ३ ॥ वसानञ्चर्म वैयाघ्रं महारुधिरविस्रवम् । कृष्णा-जिनोत्तरासङ्गं नागयज्ञोपवीतिनम् ॥ ४ ॥ बाहुभिः स्वायतैः पीनैर्नानाप्रहरणोद्यतैः । बद्धाङ्गदमहासर्पं ज्वालामालाकुलाननम् ॥ ५ ॥ दंष्ट्राकरालवदनं व्यादितास्यं भयानकम् । नयनानां सहस्रैश्च विचित्रैरभिभूषितम् ॥ ६ ॥ नैव तस्य वपुः शक्यं प्रवक्तुं वेष एव च । सर्वथा तु तदालक्ष्य स्फुटेयुरपि पर्वताः ॥ ७ ॥ तस्यास्यनासिकाभ्यान्तु श्रवणाभ्याञ्च सर्वशः । तेभ्यश्चाक्षिसहस्रेभ्यः

प्रादुरासन्महार्च्चिषः ॥ ८ ॥ तथा तेजोमरीचिभ्यः शङ्खचक्रगदा-
धराः । प्रादुरासन् हृषीकेशाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ९ ॥ तद-
त्यद्भुतमालोक्य भूतं लोकभयङ्करम् । द्रौणिरव्यथितो दिव्यैरस्त्र-
वर्षैरवाकिरत् । द्रौणिमुक्ताञ्छरांस्तांस्तु तद्भूतं महदग्रसत् ॥१०॥
उदधेरिव वार्य्योघान् पावको वड़वामुखः । अग्रसत्तांस्तदा भूतं
द्रौणिना प्रहिताञ्छरान् ॥ ११ ॥ अश्वत्थामा तु संप्रेक्ष्य शरौघां-
स्तान्निरर्थकान् । रथशक्तिं मुमोचास्मै दीप्तामग्निशिखामिव ॥१२॥
सा तमाहत्य दीप्ताग्रा रथशक्तिरदीर्य्यत । युगान्ते सूर्य्यमाहत्य
महोल्केव दिवश्चुता ॥ १३ ॥ अथ हेमत्सरुं दिव्यं खड्ग-
माकाशवर्च्चसम् । कोषात् समुद्बवर्हाशु बिलाद्दीप्तमिवोरगम् ॥१४॥
ततः खड्गवरं धीमान् भूताय प्राहिणोत्तदा । स तदासाद्य
भूतं वै विलं नकुलवद्ययौ ॥ १५ ॥ ततः स कुपितो द्रौणिरिन्द्र-
केतुनिभां गदाम् । ज्वलन्तीं प्राहिणोत्तस्मै भूतं तामपि चाग्रसत्
॥ १६ ॥ ततः सर्वायुधाभावे वीक्षमाणस्ततस्ततः । अपश्यत् कृत-
माकाशमनाकाशं जनार्द्दनैः ॥ १७ ॥ तदद्भुततमं दृष्ट्वा द्रोणपुत्रो
निरायुधः । अब्रवीदतिसन्तप्तः कृपवाक्यमनुस्मरन् ॥ १८ ॥ ब्रुवता-
मप्रियं पथ्यं सुहृदां न शृणोति यः । स शोचत्यापदं प्राप्य यथाह-
मतिवर्त्त्य तौ ॥ १९ ॥ शास्त्रदृष्टानविद्वान् यः समतीत्य जिघांसति ।
स पथः प्रच्युतो धर्मात् कुपथे प्रतिहन्यते ॥ २० ॥ गोब्राह्मण-
नृपस्त्रीषु सखुर्मातुर्गुरोस्तथा । हीनप्राणजड़ान्धेषु सुप्तभीतो-
त्थितेषु च ॥ २१ ॥ मत्तोन्मत्तप्रमत्तेषु न शस्त्राणि निपातयेत् ।
इत्येवं गुरुभिः पूर्वमुपदिष्टं नृणां सदा ॥ २२ ॥ सोऽहमुत्क्रम्य
पन्थानं शास्त्रदृष्टं सनातनम् । अमार्गेणैवमारभ्य घोरामापदमागतः
॥ २३ ॥ तां चापदं घोरतरां प्रवदन्ति मनीषिणः । यदुद्यम्य
महत् कृत्यं भयादपि निवर्त्तते ॥ २४ ॥ अशक्यञ्चैव तत् कर्त्तुं कर्म
शक्तिबलादिह । न हि दैवाद्गरीयो वै मानुषं कर्म कथ्यते ॥२५॥

मानुषं कुर्वतः कर्म यदि दैवान्न सिध्यति। स पथ प्रच्युतो धर्माद्विपथं प्रतिपद्यते॥ २६॥ प्रतिघातं ह्यविज्ञानं प्रवदन्ति मनीषिणः। यदारभ्य क्रियां काञ्चिद्भयादिह निवर्त्तते॥ २७॥ तदिदं दुष्प्रणीतेन भयं मां समुपस्थितम्। न हि द्रोणसुतः संख्ये निवर्त्तेत कथञ्चन॥ २८॥ इदञ्च सुमहद्भूतं दैवदण्डमिवोद्यतम्। न चैतदभिजानामि चिन्तयन्नपि सर्वथा॥ २९॥ ध्रुव येयमधर्मेण प्रवृत्ता कलुषा मतिः। तस्याः फलमिदं घोरं प्रतिघाताय दृश्यते। ॥ ३०॥ तदिदं दैवविहितं मम संख्ये निवर्त्तनम्। नान्यत्र दैवादुद्यन्तुमिह शक्यं कथञ्चन॥ ३१॥ सोऽहमद्य महादेवं प्रपद्ये शरणं प्रभुम्। दैवदण्डमिदं घोरं स हि मे नाशयिष्यति ॥ ३२॥ कपर्द्दिनं देवदेवमुमापतिमनामयम्। कपालमालिनं रुद्रं भगनेत्रहरं हरम्॥ ३३॥ स हि देवोऽत्यगाद्देवांस्तपसा विक्रमेण च। तस्माच्छरणमभ्येमि गिरिशं शूलपाणिनम्॥ ३४॥

इति सौप्तिकपर्वणि महाभूतदर्शने द्रौणिचिन्तायां षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

सञ्जय उवाच। एवं स चिन्तयित्वा तु द्रोणपुत्रो विशाम्पते। अवतीर्य्य रथोपस्थाद्दध्यौ प्रणतः स्थितः॥ १॥

द्रौणिरुवाच। उग्रं स्थाणुं शिवं रुद्रं सर्वमीशानमीश्वरम्। गिरिशं वरदं देवं भवभावनमीश्वरम्॥ २॥ शितिकण्ठमजं शक्रं दक्षक्रतुहरं हरम्। विश्वरूपं विरूपाक्षं बहुरूपमुमापतिम्॥ ३॥ श्मशानवासिनं दृप्तं महागणपतिं विभुम्। खट्वाङ्गधारिणं रुद्रं जटिलं ब्रह्मचारिणम्॥ ४॥ मनसा सुविशुद्धेन दुष्करेणाल्पतेजसा। सोऽहमात्मोपहारेण यक्ष्ये त्रिपुरघातिनम् ॥ ५॥ स्तुतं स्तुत्यं स्तूयमानममोघं कृत्तिवाससम्। विलोहितं

नीलकण्ठमसह्यं दुर्निवारणम् ॥ ६ ॥ शुभ्रं ब्रह्मसृजं ब्रह्म ब्रह्म-
चारिणमेव च। व्रतवन्तं तपोनिष्ठमनन्तं तपतां गतिम् ॥ ७ ॥
बहुरूपं गणाध्यक्षं त्र्यक्षं पारिषदप्रियम्। धनाध्यक्षेक्षितमुखं
गौरीहृदयवल्लभम् ॥ ८ ॥ कुमारपितरं पिङ्गं गोवृषोत्तमवाहनम्।
तनुवाससमत्युग्रमुमाभूषणतत्परम् ॥ ९ ॥ परं परेभ्यः परमं परं
यस्मान्न विद्यते। इष्वस्त्रोत्तमभर्त्तारं दिगन्तं देशरक्षिणम् ॥१०॥
हिरण्यकवचं देवं चन्द्रमौलिविभूषणम्। प्रपद्ये शरणं देव
परमेण समाधिना ॥ ११ ॥ इमाञ्चेदापदं घोरां तरामाद्य सुदु-
स्तराम्। सर्वभूतोपहारेण यक्ष्येऽहं शुचिना शुचिम् ॥ १२ ॥
इति तस्य व्यवसितं ज्ञात्वा योगात् स्वकर्मणः। पुरस्तात् काञ्चनी
वेदी प्रादुरासीन्महात्मनः ॥ १३ ॥ तस्यां वेद्यां तदा राजंश्चित्र-
भानुरजायत। स दिशो विदिशः खञ्च ज्वालाभिरभिपूरयन् ॥१४॥
दीप्तास्यनयनाश्चात्र नैकपादशिरोभुजाः। रत्नचित्राङ्गदधराः समु-
द्यतकरास्तथा ॥ १५ ॥ द्विपशैलप्रतीकाशाः प्रादुरासन्महागणाः।
श्ववराहोष्ट्रवक्त्राश्च हयगोमायुगोमुखाः ॥ १६ ॥ ऋक्षमार्ज्जार-
वदना व्याघ्रद्वीपिमुखास्तथा। काकवक्त्राः प्लवमुखाः शुकवक्त्रा-
स्तथैव च ॥ १७ ॥ महाजगरवक्त्राश्च हंसवक्त्राः सितप्रभाः।
दार्व्वाघाटमुखाश्चापि चाषवक्त्राश्च भारत ॥ १८ ॥ कूर्मनक्रमुखा-
श्चैव शिशुमारमुखास्तथा। महामकरवक्त्राश्च तिमिवक्त्रास्तथैव च
॥ १९ ॥ हरिवक्त्राः क्रौञ्चमुखाः कपोतेभमुखास्तथा। पारावत-
मुखाश्चैव मद्गुवक्त्रास्तथैव च ॥ २० ॥ पाणिकर्णाः सहस्राक्षा-
स्तथैव च महोदराः। निर्मांसाः काकवक्त्राश्च श्येनवक्त्राश्च भारत
॥ २१ ॥ तथैवाशिरसो राजन्नृक्षवक्त्राश्च भारत। प्रदीप्तनेत्र-
जिह्वाश्च ज्वालावर्णास्तथैव च ॥ २२ ॥ ज्वालाकेशाश्च राजेन्द्र
ज्वलद्रोमचतुर्भुजाः। मेषवक्त्रास्तथैवान्ये तथा छागमुखा नृप
॥ २३ ॥ शङ्खाभाः शङ्खवक्त्राश्च शङ्खकर्णास्तथैव च। शङ्खमाला-

परिकराः शङ्खध्वनिसमस्वनाः ॥ २४ ॥ जटाधराः पञ्चशिखास्तथा मुण्डाः कृशोदराः । चतुर्दंष्ट्राश्चतुर्ज्जिह्वाः शङ्कुकर्णा किरीटिनः ॥ २५ ॥ मौञ्जीधराश्च राजेन्द्र तथा कुञ्चितमूर्द्धजाः । उष्णीषिणो मुकुटिनश्चारुवक्त्राः स्वलङ्कृताः ॥ २६ ॥ पद्मोत्पलापीड़धरास्तथा कुमुदधारिणः । माहात्म्येन च संयुक्ताः शतशोऽथ सहस्रशः ॥२७॥ शतघ्नीवज्रहस्ताश्च तथा मुषलपाणयः । भूषण्डीपाशहस्ताश्च गदाहस्ताश्च भारत ॥ २८ ॥ पृष्ठेषु बद्धे षुधयश्चित्रवाणा रणोत्कटाः । सध्वजाः सपताकाश्च सघण्टा सपरश्वधाः ॥ २९ ॥ महापाशोद्यतकरास्तथा लगुड़पाणयः । स्थूणाहस्ताः खड़्गहस्ताः सर्पोच्छ्रितकिरीटिनः ॥ ३० ॥ महासर्पाङ्गदधराश्चित्राभरणधारिणः । रजोध्वस्ताः पङ्कदिग्धाः सर्वे शुक्लाम्बरस्रजः । नीलाङ्गाः कपिलाङ्गाश्च मुण्डवक्त्रास्तथैव च ॥ ३१ ॥ भेरीशङ्खमृदङ्गांस्ते झर्झरानकगोमुखान् । अवादयन् पारिषदाः प्रहृष्टाः कनकप्रभाः ॥३२॥ गायमानास्तथैवान्ये नृत्यमानास्तथापरे । लङ्घयन्तः प्लवन्तश्च वल्गन्तश्च महारवाः ॥ ३३ ॥ धावन्तो जवनाश्चण्डाः पवनोद्धूतमूर्द्धजाः । मत्ता इव महानागा विनदन्तो मुहुर्मुहुः ॥ ३४ ॥ सुभीमा घोररूपाश्च शूलपट्टिशपाणयः । नानाविरागवसनाश्चित्रमाल्यानुलेपनाः ॥ ३५ ॥ रत्नचित्राङ्गदधराः समुद्यतकरास्तथा । हन्तारो द्विषतां शूराः प्रसह्यासह्यविक्रमाः ॥ ३६ ॥ पातारोऽसृग्वसाद्यानां मांसान्त्रकृतभोजनाः । चड़ालाः कर्णिकाराश्च प्रहृष्टाः पिठरोदराः ॥ ३७ ॥ अतिह्रस्वातिदीर्घाश्च प्रलम्बाश्चातिभैरवाः । विकटाः काललम्बोष्ठा बृहच्छेफाण्डपिण्डकाः ॥ ३८ ॥ महार्हनानामुकुटा मुण्डाश्च जटिलाः परे । सार्कैन्दुग्रहनक्षत्रां द्यां कुर्य्युस्ते महीतले ॥ ३९ ॥ उत्सहेरंस्र ये हन्तुं भूतग्रामं चतुर्विधम् । ये च वीतभया नित्यं हरस्य भ्रुकुटीसहाः ॥ ४० ॥ कामकारकरा नित्यं त्रैलोक्यस्येश्वरेश्वराः । नित्यानन्दप्रमुदिता

वागीशा वीतमत्सराः ॥ ४१ ॥ प्राप्याष्टगुणमैश्वर्य्यं ये न यान्ति च विस्मयम्। येषां विस्मयते नित्यं भगवान् कर्म्मभिर्हरः ॥ ४२ ॥ मनोवाक्कर्मभिर्भक्तैर्नित्यमाराधितश्च यैः। मनोवाक्कर्मभिर्भक्तान् पाति पुत्रानिवौरसान् ॥ ४३ ॥ पिबन्तोऽसृग्वसाश्चान्ये क्रुद्धा ब्रह्मद्विषां सदा। चतुर्विधात्मकं सोमं ये पिबन्ति च सर्व्वदा ॥ ४४ ॥ श्रुतेन ब्रह्मचर्य्येण तपसा च दमेन च। ये समाराध्य शूलाङ्कं भवसायुज्यमागताः ॥ ४५ ॥ यैरात्मभूतैर्भगवान् पार्व्वत्या च महेश्वरः। महाभूतगणैर्भुङ्क्ते भूतभव्यभवत्प्रभु ॥ ४६ ॥ नानावादित्रहसितक्ष्वेडितोत्क्रुष्टगर्ज्जितैः। सन्नादयन्तस्ते विश्वमश्वत्थामानमभ्ययुः ॥ ४७ ॥ संस्तुवन्तो महादेवं भाः कुर्व्वाणाः सुवर्च्चसः। विवर्द्धयिषवो द्रौणेर्म्महिमानं महात्मनः। जिज्ञासमानास्तत्तेजः सौप्तिकञ्च दिदृक्षवः ॥ ४८ ॥ भीमोग्रपरिघालातशूलपट्टिशपाणयः। घोररूपाः समाजग्मुर्भूतसङ्घाः समन्ततः ॥ ४९ ॥ जनयेयुर्भयं ये स्म त्रैलोक्यस्यापि दर्शनात्। तान् प्रेक्षमाणोऽपि व्यथां न चकार महाबलः ॥ ५० ॥ अथ द्रौणिर्धनुष्पाणिर्बद्धगोधाङ्गुलित्रवान्। स्वयमेवात्मनात्मानमुपहारमुपाहरत् ॥ ५१ ॥ धनूंषि समिधस्तत्र पवित्राणि शिताः शराः। हविरात्मवतश्चात्मा तस्मिन् भारत कर्म्मणि ॥ ५२ ॥ ततः सौम्येन मन्त्रेण द्रोणपुत्रः प्रतापवान्। उपहारं महामन्युरथात्मानमुपाहरत् ॥ ५३ ॥ तं रुद्रं रौद्रकर्म्माणं रौद्रैः कर्म्मभिरच्युतः। अभिष्टुत्य महात्मानमित्युवाच कृताञ्जलिः ॥ ५४ ॥

द्रौणिरुवाच। इममात्मानमद्याहं जातमाङ्गिरसे कुले। अग्नौ जुहोमि भगवन् प्रतिगृह्णीष्व मां बलिम् ॥ ५५ ॥ तव भक्त्या महादेव परमेण समाधिना। अस्यामापदि विश्वात्मन्नुपाकुर्म्मि तवाग्रतः ॥ ५६ ॥ त्वयि सर्व्वाणि भूतानि सर्व्वभूतेषु चासि वै। गुणानां हि प्रधानानामेकत्वं त्वयि तिष्ठति ॥ ५७ ॥ सर्व्वभूताश्रय

विभो हविर्भूतमवस्थितम्। प्रतिगृहाण मां देव यद्यशक्याः परे मया॥ ५८॥ इत्युक्ता द्रौणिरास्थाय तां वेदीं दीप्तपावकाम्। संत्यज्यात्मानमारुह्य कृष्णवर्त्मन्युपाविशत्॥ ५९॥ तमूर्द्ध्वबाहुं निश्चेष्टं दृष्ट्वा हविरुपस्थितम्। अब्रवीद्भगवान् साक्षान्महादेवो हसन्निव॥ ६०॥ सत्यशौचार्ज्जवत्यागैस्तपसा नियमेन च। क्षान्त्या भक्त्या च धृत्या च बुद्ध्या च वचसा तथा॥ ६१॥ यथावदहमाराद्धः कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा। तस्मादिष्टतमः कृष्णादन्यो मम न विद्यते॥ ६२॥ कुर्वता तस्य सम्मानं त्वाञ्च जिज्ञासता मया। पाञ्चालाः सहसा गुप्ता मायाश्च बहुशः कृताः॥ ६३॥ कृतस्तस्यैव सम्मानः पाञ्चालान्रक्षता मया। अभिभूतास्तु कालेन नैषामद्यास्ति जीवितम्॥ ६४॥ एवमुक्ता महात्मानं भगवानात्मनस्तनुम्। आविवेश ददौ चास्मै विमलं खड्गमुत्तमम्॥ ६५॥ अथाविष्टो भगवता भूयो जज्वाल तेजसा। बलवांश्चाभवद्युद्धे दैवसृष्टेन तेजसा॥ ६६॥ तमदृश्यानि भूतानि रक्षांसि च समाद्रवन्। अभितः शत्रुशिविरं यान्तं साक्षादिवेश्वरम्॥ ६७॥

इति सौप्तिकपर्वणि द्रौणिशिविरप्रवेशे सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

धृतराष्ट्र उवाच। तथा प्रयाते शिविरं द्रोणपुत्रे महारथे। कच्चित् कृपश्च भोजश्च भयार्त्तौ न न्यवर्त्तताम्॥ १॥ कच्चिन्न वारितौ, क्षुद्रै रक्षिभिर्नोपलक्षितौ। असह्यमिति मन्वानौ न निवृत्तौ महारथौ॥ २॥ कच्चिदुन्मथ्य शिविरं हत्वा सोमकपाण्डवान्। दुर्य्योधनस्य पदवीं गतौ परमिकां रणे॥ ३॥ पाञ्चालैर्निहतौ वीरौ कच्चिन्न स्वपतां क्षितौ। कच्चित्ताभ्यां कृतं कर्म तन्ममाचक्ष्व सञ्जय॥ ४॥

सञ्जय उवाच। तस्मिन् प्रयाते शिविरं द्रोणपुत्रे महात्मनि।

कृपश्च कृतवर्मा च शिविरद्वार्य्यतिष्ठताम् ॥ ५ ॥ अश्वत्थामा तु तौ
दृष्ट्वा यत्नवन्तौ महारथौ । प्रहृष्टः शनकै राजन्निदं वचनमब्रवीत्
॥ ६ ॥ यत्तौ भवन्तौ पर्य्याप्तौ सर्व्वक्षत्रस्य नाशने । किं पुनर्योध-
शेषस्य प्रसुप्तस्य विशेषतः ॥ ७ ॥ अहं प्रवेक्ष्ये शिविरं चरिष्यामि
च कालवत् । यथा न कश्चिदपि वां जीवन्मुच्येत मानव । तथा
भवद्भ्यां कार्य्यं स्यादिति मे निश्चिता मतिः ॥ ८ ॥ इत्युक्त्वा प्रावि-
शत् द्रौणिः पार्थानां शिविरं महत् । अद्वारेणाभ्यवस्कन्द्य विहाय
भयमात्मनः ॥ ९ ॥ स प्रविश्य महाबाहुरुद्देशज्ञश्च तस्य ह ।
धृष्टद्युम्नस्य निलयं शनकैरभ्युपागमत् ॥ १० ॥ ते तु कृत्वा महत्
कर्म्म श्रान्ताश्च बलवद्रणे । प्रसुप्ताश्चैव विश्वस्ताः स्वमैत्य परि-
वारिताः ॥११॥ अथ प्रविश्य तद्वेश्म धृष्टद्युम्नस्य भारत । पाञ्चाल्यं
शयने द्रौणिरपश्यत् सुप्तमन्तिकात् ॥ १२ ॥ क्षौमावदाते महति
स्पर्द्ध्यास्तरणसंवृते । माल्यप्रवरसंयुक्ते धूपैश्चूर्णैश्च वासिते ॥ १३ ॥
तं शयानं महात्मानं विश्रब्धमकुतोभयम् । प्राबोधयत पादेन शय-
नस्थं महीपते ॥ १४ ॥ संबुध्य चरणस्पर्शमुत्थाय रणदुर्म्मदः ।
अभ्यजानदमेयात्मा द्रोणपुत्रं महारथम् ॥ १५ ॥ तमुत्पतन्तं
शयनादश्वत्थामा महाबलः । केशेष्वालम्ब्य पाणिभ्यां निष्पिपेष
महीतले ॥ १६ ॥ स बलात्तेन निष्पिष्टः साध्वसेन च भारत ।
निद्रया चैव पाञ्चाल्यो नाशकच्चेष्टितुं तदा ॥ १७ ॥ तमाक्रम्य
पदा राजन् कण्ठे चोरसि चोभयोः । नदन्तं विस्फुरन्तञ्च पशु-
मारममारयत् ॥ १८ ॥ तुदन्नखैस्तु स द्रौणिं नातिव्यक्तमुदाहरत् ।
आचार्य्यपुत्र शस्त्रेण जहि मां मा चिरं कृथा । त्वत्कृते सुकृतां-
ल्लोकान् गच्छेयं द्विपदाम्वर ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा तु वचनं विरराम
परन्तपः । सुतः पाञ्चालराजस्य आक्रान्तो बलिना भृशम् ॥२०॥
तस्याव्यक्तान्तु तां वाचं संश्रुत्य द्रौणिरब्रवीत् । आचार्य्यघातिनां
लोका न सन्ति कुलपांसन । तस्माच्छस्त्रेण निधनं न त्वमर्हसि

दुर्म्मते ॥ २१ ॥ एवं ब्रुवाणस्तं वीरं सिंहो मत्तमिव द्विपम् । मर्म्मस्वभ्यवधीत् क्रुद्धः पादाष्ठीलैः सुदारुणैः ॥ २२ ॥ तस्य वीरस्य शब्देन मार्य्यमाणस्य वेश्मनि । अबुध्यन्त महाराज स्त्रियो ये चास्य रक्षिणः ॥ २३ ॥ ते दृष्ट्वा धर्षयन्तन्तमतिमानुषविक्रमम् । भूतमेवाध्यवस्यन्तो न स्म प्रव्याहरन् भयात् ॥ २४ ॥ तन्तु तेनाभ्युपायेन गमयित्वा यमक्षयम् : अध्यतिष्ठत तेजस्वी रथं प्राप्य सुदर्शनम् ॥ २५ ॥ स तस्य भवनाद्राजन् निष्क्रम्य नादयन्दिशः । रथेन शिविरं प्रायाज्जिघांसुर्द्विषतो बली ॥ २६ ॥ अपक्रान्ते ततस्तस्मिन् द्रोणपुत्रे महारथे । सहितै रक्षिभिः सर्वैः प्रणेदुर्योषितस्तदा ॥ २७ ॥ राजानं निहतं दृष्ट्वा भृशं शोकपरायणाः । व्याक्रोशन् क्षत्रियाः सर्वा धृष्टद्युम्नस्य भारत ॥ २८ ॥ तासान्तु तेन शब्देन समीपे क्षत्रियर्षभाः । क्षिप्रञ्च समनह्यन्त किमेतदिति चाब्रुवन् ॥ २९ ॥ स्त्रियस्तु राजन् वित्रस्ता भारद्वाजं निरीक्ष्य ताः । अब्रुवन् दीनकण्ठेन क्षिप्रमाद्रवतेति वै ॥ ३० ॥ राक्षसो वा मनुष्यो वा नैनं जानीमहे वयम् । हत्वा पाञ्चालराजानं रथमारुह्य तिष्ठति ॥ ३१ ॥ ततस्ते योधमुख्यास्तु सहसा पर्य्यवारयन् । स तानापततः सर्वान् रुद्रास्त्रेण व्यपोथयत् ॥ ३२ ॥ धृष्टद्युम्नञ्च हत्वा स तांश्चैवास्य पदानुगान् । अपश्यच्छयने सुप्तमुत्तमौजसमन्तिके ॥ ३३ ॥ तमप्याक्रम्य पादेन कण्ठे चोरसि तेजसा । तथैव मारयामास विनर्द्दन्तमरिन्दमम् ॥ ३४ ॥ युधामन्युश्च संप्राप्तो मत्वा तं रक्षसा हतम् । गदामुद्यम्य वेगेन हृदि द्रौणिमताड़यत् ॥३५॥ तमभिद्रुत्य जग्राह क्षितौ चैनमताड़यत् । विस्फुरन्तञ्च पशुवत्तथैवैनममारयत् ॥ ३६ ॥ तथा स वीरो हत्वा तं ततोऽन्यान् समुपाद्रवत् । संसुप्तानेव राजेन्द्र तत्र तत्र महारथान् ॥ ३७ ॥ स्फुरतो वेपमानांश्च शमितेव पशून्मखे । ततो निस्त्रिंशमादाय जघानान्यान् पृथग्जनान् ॥ ३८ ॥ भागशो विचरन्मार्गानसियुद्ध-

विशारदः। तथैव गुल्मे संप्रेक्ष्य शयानान्मध्यगौल्मिकान्। श्रान्तान्न्यस्तायुधान् सर्वान् क्षणेनैव व्यपोथयत्॥ ३९॥ योधानश्वान् द्विपांश्चैव प्राच्छिनत् स वरासिना। रुधिरोक्षितसर्वाङ्गः कालसृष्ट इवान्तकः॥ ४०॥ विस्फुरद्भिश्च तैर्द्रौणिर्निस्त्रिंशस्योद्यमेन च। आक्षेपणेन चैवासेस्त्रिधा रक्तोक्षितोऽभवत्॥ ४१॥ तस्य लोहितसिक्तस्य दीप्तखड्गस्य युध्यतः। अमानुष इवाकारोबभौ परमभीषणः॥ ४२॥ ये त्वजाग्रत कौरव्य तेऽपि शब्देन मोहिताः। निरीक्ष्यमाणा अन्योऽन्यं द्रौणिं दृष्ट्वा प्रविव्यथुः॥ ४३॥ तद्रूपं तस्य ते दृष्ट्वा क्षत्रियाः शत्रुकर्षिणः। राक्षसं मन्यमानास्तं नयनानि न्यमीलयन्॥ ४४॥ स घोररूपो व्यचरत् कालवच्छिबिरे ततः। अपश्यद्द्रौपदीपुत्रानवशिष्टांश्च सोमकान्॥ ४५॥ तेन शब्देन वित्रस्ता धनुर्हस्ता महारथाः। धृष्टद्युम्नं हतं श्रुत्वा द्रौपदेया विशाम्पते। अवाकिरञ्छरव्रातैर्भारद्वाजमभीतवत्॥ ४६॥ ततस्तेन निनादेन संप्रबुद्धाः प्रभद्रकाः। शिलीमुखैः शिखण्डी च द्रोणपुत्रं समार्द्दयन्॥ ४७॥ भारद्वाजः स तान् दृष्ट्वा शरवर्षाणि वर्षतः। ननाद बलवन्नादं जिघांसुस्तान्महारथान्॥ ४८॥ ततः परमसंक्रुद्धः पितुर्वधमनुस्मरन्। अवरुह्य रथोपस्थात्त्वरमाणोऽभिदुद्रुवे॥ ४९॥ सहस्रचन्द्रं विमलं गृहीत्वा चर्म्म संयुगे। खड्गञ्च विपुलं दिव्यं जातरूपपरिष्कृतम्। द्रौपदेयानभिद्रुत्य खड्गेन व्यधमद्बली॥ ५०॥ ततः स नरशार्दूल प्रतिविन्ध्यं महाहवे। कुक्षिदेशेऽवधीद्राजन् स हतो न्यपतद्भुवि॥ ५१॥ प्रासेन विद्ध्वा द्रौणिन्तु सुतसोमः प्रतापवान्। पुनश्चासिं समुद्यम्य द्रोणपुत्रमुपाद्रवत्॥ ५२॥ सुतसोमस्य सासिं तं बाहुं छित्त्वा नरर्षभ। पुनरप्याहनत् पार्श्वे स भिन्नहृदयोऽपतत्॥ ५३॥ नाकुलिस्तु शतानीको रथचक्रेण वीर्य्यवान्। दोर्भ्यामुत्क्षिप्य वेगेन वक्षस्येनमताड़यत्॥ ५४॥ अताड़यच्छतानीकं मुक्तचक्रं

द्विजस्तु सः। स विह्वलो ययौ भूमिं ततोऽस्यापाहरच्छिरः ॥५५॥ श्रुतकर्मा तु परिघं गृहीत्वा समताड़यत्। अभिद्रुत्य ययौ द्रौणिं सव्ये सफलके भृशम् ॥ ५६ ॥ स तु तं श्रुतकर्माणमास्ये जघ्ने वरासिना। स हतो न्यपतद्भूमौ विमूढ़ो विकृताननः ॥ ५७ ॥ तेन शब्देन वीरस्तु श्रुतकीर्त्तिर्महारथः। अश्वत्थामानमासाद्य शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ५८ ॥ तस्यापि शरवर्षाणि चर्मणा प्रतिवार्य्य सः। सकुण्डलं शिरः कायाद्भ्राजमानमपाहरत् ॥ ५९ ॥ ततो भीष्मनिहन्तारं सह सर्वैः प्रभद्रकैः। अहनत् सर्वतो वीरं नानाप्रहरणैर्बली। शिलीमुखेन चाप्येनं भ्रुवोर्मध्ये समार्पयत् ॥ ६० ॥ स तु क्रोधसमाविष्टो द्रोणपुत्रो महाबलः। शिखण्डिनं समासाद्य द्विधा चिच्छेद सोऽसिना ॥ ६१ ॥ शिखण्डिनं ततो हत्वा क्रोधाविष्टः परन्तपः। प्रभद्रकगणान् सर्वानभिदुद्राव वेगवान्। यच्च शिष्टं विराटस्य बलन्तु भृशमाद्रवत् ॥ ६२ ॥ द्रुपदस्य च पुत्राणां पौत्राणां सुहृदामपि। चकार कदनं घोरं दृष्ट्वा दृष्ट्वा महाबलः ॥ ६३ ॥ अन्यानन्यांश्च पुरुषानभिसृत्याभिसृत्य च। न्यकृन्तदसिना द्रौणिरसिमार्गविशारद ॥ ६४ ॥ कालीं रक्तास्यनयनां रक्तमाल्यानुलेपनाम्। रक्ताम्बरधरामेकां पाशहस्तां कुटुम्बिनीम् ॥ ६५ ॥ ददृशुः कालरात्रिन्ते गायमानामवस्थिताम्। नराश्वकुञ्जरान् पाशैर्बद्ध्वा घोरैः प्रतस्थुषीम् ॥ ६६ ॥ हरन्तीं विविधान् प्रेतान् पाशबद्धान् विमूर्द्धजान्। तथैव च सदा राजन्नयस्तशस्त्रान् महारथान् ॥ ६७ ॥ स्वप्ने सुप्तान्नयन्तीं तां रात्रिष्वन्यासु मारिष। ददृशुर्योधमुख्यास्ते घ्नन्तं द्रौणिञ्च सर्वदा ॥ ६८ ॥ यतः प्रभृति संग्रामः कुरुपाण्डवसेनयोः। ततः प्रभृति तां कन्यामपश्यन् द्रौणिमेव च ॥ ६९ ॥ तांस्तु दैवहतान् पूर्वं पश्चाद्द्रौणिर्न्यपातयत्। त्रासयन् सर्वभूतानि विनदन् भैरवान्नवान् ॥ ७० ॥ तदनुस्मृत्य ते वीरा दर्शनं पूर्वकालिकम्। इदं तदित्यमन्यन्त दैवेनोपनिपी-

ड़िताः ॥ ७१ ॥ ततस्तेन निनादेन प्रत्यबुध्यन्त धन्विनः। शिविरे पाण्डवेयानां शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७२ ॥ सोऽच्छिनत् कस्यचित् पादौ जघनञ्चैव कस्यचित्। कांश्चिद्बिभेद पार्श्वेषु कालसृष्ट इवान्तकः ॥ ७३ ॥ अत्युग्रप्रतिपिष्टैश्च नदद्भिश्च भृशातुरैः। गजाश्वमथितैश्चान्यैर्मही कीर्णाभवत् प्रभो ॥ ७४ ॥ क्रोशतां किमिदं कोऽयं कः शब्दः किन्नु किं कृतम्। एवं तेषां तदा द्रौणिरन्तकः समपद्यत ॥ ७५ ॥ अपेतशस्त्रसन्नाहान् सन्नद्धान् पाण्डुसृञ्जयान्। प्राहिणोन्मृत्युलोकाय द्रौणिः प्रहरताम्वरः ॥ ७६ ॥ ततस्तच्छब्दवित्रस्ता उत्पतन्तो भयातुराः। निद्रान्धा नष्टसंज्ञाश्च तत्र तत्र निलिल्यिरे ॥ ७७ ॥ ऊरुस्तम्भगृहीताश्च कश्मलाभिहतौजसः। विनदन्तो भृशं त्रस्ताः समासीदन् परस्परम् ॥ ७८ ॥ ततो रथं पुनर्द्रौणिरास्थितो भीमनिस्वनम्। धनुष्पाणिः शरैरन्यान् प्रैषयद्वै यमक्षयम् ॥ ७९ ॥ पुनरुत्पततश्चापि दूरादपि नरोत्तमान्। शूरान् संपततश्चान्यान् कालरात्र्यै न्यवेदयत् ॥ ८ ॥ तथैव स्यन्दनाग्रेण प्रमथन् स विधावति। शरवर्षैश्च विविधैरवर्षच्छात्रवांस्तत ॥ ८१ ॥ पुनश्च सुविचित्रेण शतचन्द्रेण चर्मणा। तेन चाकाशवर्णेन तदाचरत सोऽसिना ॥ ८२ ॥ तथा स शिविरं तेषां द्रौणिराहवदुर्मदः। व्यक्षोभयत राजेन्द्र महाह्रदमिव द्विपः ॥ ८३ ॥ उत्पेतुस्तेन शब्देन योधा राजन् विचेतसः। निद्रार्त्ताश्च भयार्त्ताश्च व्यधावन्त ततस्ततः ॥ ८४ ॥ विस्वरं चुक्रुशुश्चान्ये बह्वबद्धं तथावदन्। न च स्म प्रत्यपद्यन्त शस्त्राणि वसनानि च ॥ ८५ ॥ विमुक्तकेशाश्चाप्यन्ये नाभ्यजानन् परस्परम्। उत्पतन्तोऽपतञ्छ्रान्ताः केचित्तत्राभ्रमंस्तथा ॥ ८६ ॥ पुरीषमसृजन् केचित् केचिन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः। बन्धनानि च राजेन्द्र सञ्छिद्य तुरगा द्विपाः ॥ ८७ ॥ समं पर्य्यपतंश्चान्ये कुर्वन्तो महदाकुलम्। तत्र केचिन्नरा भीता व्यलीयन्त महीतले। तथैव

तान्निपतितानपिंषन् गजवाजिनः ॥ ८८ ॥ तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने रक्षांसि पुरुषर्षभ। हृष्टानि व्यनदन्नुच्चैर्मुदा भरतसत्तम ॥८९॥ स शब्दः पूरितो राजन् भूतसंघैर्मुदायुतैः। अपूरयद्दिशः सर्वा दिवञ्चातिमहास्वनः ॥ ९० ॥ तेषामार्त्तस्वरं श्रुत्वा वित्रस्ता गजवाजिनः। मुक्ताः पर्य्यपतन्राजन् मृद्नन्त शिविरे जनान् ॥ ९१ ॥ तैस्तत्र परिधावद्भिश्चरणोदीरितं रजः। अकरोच्छिविरे तेषां रजन्यां द्विगुणं तमः॥ ९२ ॥ तस्मिंस्तमसि सञ्जाते प्रमूढाः शिविरे जनाः। नाजानन् पितरः पुत्रान् भ्रातन् भ्रातर एव च ॥ ९३ ॥ गजा गजानतिक्रम्य निर्मनुष्यान् हया हयान्। अताड़यं स्तथाभञ्जंस्तथामृद्नंश्च भारत ॥ ९४ ॥ ते भग्नाः प्रपतन्ति स्म निघ्नन्तश्च परस्परम्। न्यपातयंस्तथा चान्यान् पातयित्वा तदापिषन् ॥ ९५ ॥ विचेतसः सनिद्राश्च तमसा चावृता नराः। जघ्नुः स्वानेव तत्राथ कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ ९६ ॥ त्यक्त्वा द्वाराणि च द्वास्थास्तथा गुल्मानि गौल्मिकाः। प्राद्रवन्त यथाशक्ति कान्दिशीका विचेतसः ॥ ९७ ॥ विप्रनष्टाश्च तेऽन्योन्यं नाजानन्तो तथा विभो। क्रोशन्तस्तात पुत्रेति दैवोपहतचेतसः ॥ ९८ ॥ पलायतां दिशस्तेषां तानप्युत्सृज्य बान्धवान्। गोत्रनामभिरन्योन्यमाक्रन्दन्त ततो जनाः ॥ ९९ ॥ हाहाकारञ्च कुर्वाणाः पृथिव्यां शेरते परे। तान् बुद्ध्वा रणमध्येऽसौ द्रोणपुत्रो न्यपातयत् ॥१००॥ तत्रापरे वध्यमाना मुहुर्मुहुरचेतसः। शिविरान्निष्पतन्ति स्म क्षत्रिया भयपीड़िताः ॥ १०१ ॥ तांश्च निष्पततस्त्रस्ताञ्छिविराज्जीवितैषिणः। कृतवर्म्मा कृपश्चैव द्वारदेशे निजघ्नतुः ॥१०२॥ विशस्त्रयन्त्रकवचान्मुक्तकेशान् कृताञ्जलीन्। वेपमानान् क्षितौ भीतान्नैव कांश्चिदमुञ्चताम् ॥ १०३ ॥ नामुच्यत तयोः कश्चिन्निष्क्रान्तः शिविराद्बहिः। कृपस्य च महाराज हार्द्दिक्यस्य च दुर्मतेः ॥ १०४ ॥ भूयश्चैव चिकीर्षन्तौ द्रोणपुत्रस्य तौ प्रियम्।

न्विषु देशेषु ददतुः शिबिरस्य हुताशनम् ॥ १०५ ॥ ततः प्रकाशे शिबिरे खड्गेन पितृनन्दनः। अश्वत्थामा महाराज व्यचरत् कृतहस्तवत् ॥ १०६ ॥ कांश्चिदापततो वीरानपरांश्चैव धावतः। व्ययोजयत खड्गेन प्राणैर्द्दिजवरोत्तमः ॥ १०७ ॥ कांश्चिद्योधान् स खड्गेन मध्ये संछिद्य वीर्य्यवान्। अपातयद्द्रोणपुत्रः संरब्धस्तिलकाण्डवत् ॥ १०८ ॥ विनदद्भिर्भृशायस्तैर्नराश्वद्विरदोत्तमैः। पतितैरभवत् कीर्णा मेदिनी भरतर्षभ ॥ १०९ ॥ मानुषाणां सहस्रेषु हतेषु पतितेषु। उदतिष्ठन् कबन्धानि बहून्युत्थाय चापतन् ॥ ११० ॥ सायुधान् साङ्गदान् बाहून्विचकर्त्त शिरांसि च। हस्तिहस्तोपमानूरून् हस्तान् पादांश्च भारत ॥ १११ ॥ पृष्ठछिन्नान् शिरश्छिन्नान् पार्श्वच्छिन्नांस्तथापरान्। स महात्माकरोद्द्रौणिः कांश्चिच्चापि पराङ्मुखान् ॥ ११२ ॥ मध्यदेशे नरानन्यांश्चिच्छेदान्यांश्च कर्णतः। अंसदेशे निहत्यान्यान् काये प्रावेशयच्छिरः ॥ ११३ ॥ एवं विचरतस्तस्य निघ्नतः सुबहून्नरान्। तमसा रजनी घोरा बभौ दारुणदर्शना ॥ ११४ ॥ किञ्चित् प्राणैश्च पुरुषैर्हतैश्चान्यैः सहस्रशः। बहुना च गजाश्वेन भूरभूद्भीमदर्शना ॥ ११५ ॥ यक्षरक्षःसमाकीर्णे रथाश्वद्विपदारुणे। क्रुद्धेन द्रोणपुत्रेण संछिन्नाः प्रापतन् भुवि ॥ ११६ ॥ भ्रातॄनन्ये पितॄनन्ये पुत्रानन्ये विचुक्रुशुः। केचिदूचुर्न तत् क्रुद्धैर्धार्त्तराष्ट्रैः कृतं रणे ॥ ११७ ॥ यत् कृतं नः प्रसुप्तानां रक्षोभिः क्रूरकर्मभिः। असान्निध्याद्धि पार्थानामिदं नः कदनं कृतम् ॥ ११८ ॥ न देवासुरगन्धर्वैर्न यक्षैर्न च राक्षसैः। शक्यो विजेतुं कौन्तेयो गोप्ता यस्य जनार्द्दनः ॥ १०९ ॥ ब्रह्मण्यः सत्यवाग्दान्तः सर्वभूतानुकम्पकः। न च सुप्तं प्रमत्तं वा न्यस्तशस्त्रं कृताञ्जलिम्। धावन्तं मुक्तकेशम्वा हन्ति पार्थो धनञ्जयः ॥ १२० ॥ तदिदं नः कृतं घोरं रक्षोभिः क्रूरकर्मभिः। इति लालप्यमानाः स्म शेरते

बहवो जनाः ॥ १२१ ॥ स्तनताञ्च मनुष्याणामपरेषाञ्च कूजताम् ।
ततो मुहूर्त्तात् प्राशाम्यत् स शब्दस्तुमुलो महान् ॥१२२॥ शोणित-
व्यतिषिक्तायां वसुधायाञ्च भूमिप । तद्रजस्तुमुलं घोरं चणेना-
न्तरधीयत ॥ १२३ ॥ सञ्चेष्टमानानुद्विग्नान्निरुत्साहान् सहस्रशः ।
न्यपातयन्नरान् क्रुद्धः पशून् पशुपतिर्यथा ॥ १२४ ॥ अन्योन्यं
संपरिष्वज्य शयानान् द्रवतोऽपरान् । संलीनान् युध्यमानांश्च
सर्वान् द्रौणिरपोथयत् ॥ १२५ ॥ दह्यमानान् हुताशेन वध्य-
मानांश्च तेन ते । परस्परं तदा योधाननयद्यमसादनम् ॥ २६ ॥
तस्या रजन्यास्त्वर्द्धेन पाण्डवानां महद्बलम् । गमयामास राजेन्द्र
द्रौणिर्यमनिवेशनम् ॥ १२७ ॥ निशाचराणां सत्त्वानां रात्रिः
सा हर्षवर्द्धनी । आसीन्नरगजाश्वानां रौद्री क्षयकरी भृशम्
॥ १२८ ॥ तत्रादृश्यन्त रक्षांसि पिशाचाश्च पृथग्विधाः । खादन्तो
नरमांसानि पिबन्तः शोणितानि च ॥ १२९ ॥ करालाः पिङ्गला
रौद्राः शैलदन्ता रजस्वलाः । जटिला दीर्घसक्थाश्च पञ्चपादा
महोदराः ॥ १३० ॥ पश्चादङ्गुलयो रुक्षा विरूपा भैरवस्वनाः ।
घण्टाजालावबद्धाश्च नीलकण्ठा विभीषणाः ॥ १३१ ॥ सपुत्रदाराः
सुक्रूराः सुदुर्द्दशा सुनिर्घृणाः । विविधानि च रूपाणि तत्रा-
दृश्यन्त रक्षसाम् ॥ १३२ ॥ पीत्वा च शोणितं हृष्टाः प्रानृत्यन्-
गणशः परे । इदं परमिदं मेध्यमिदं स्वाद्विति चाब्रुवन् ॥ १३३ ॥
मेदोमज्जास्थिरक्तानां वसानाञ्च भृशाशिताः । परमांसानि
खादन्तः क्रव्यादा मांसजीविनः ॥ १३४ ॥ वसाश्चैवापरे पीत्वा
पर्य्यधावन् विकुक्षिकाः । नानावक्त्रास्तथा रौद्राः क्रव्यादाः पिशि-
ताशिनः ॥ १३५ ॥ अयुतानि च तत्रासन् प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
रक्षसां घोररूपाणां महतां क्रूरकर्म्मणाम् ॥ १३६ ॥ मुदितानां
वितृप्तानां तस्मिन्महति वैशसे । समेतानि बहून्यासन् भूतानि
च जनाधिप ॥ १३७ ॥ प्रत्यूषकाले शिविरात् प्रतिगन्तुमियेष सः

॥ १३८ ॥ नृशोणितावसिक्तस्य द्रौणेरासीदसित्सरुः । पाणिना सह संश्लिष्ट एकीभूत इव प्रभो ॥ १३९ ॥ दुर्गमां पदवीं गत्वा विरराज जनक्षये । युगान्ते सर्वभूतानि भस्म कृत्वेव पावकः ॥ १४० ॥ यथाप्रतिज्ञं तत् कर्म कृत्वा द्रौणायनिः प्रभो । दुर्गमां पदवीं गच्छन् पितुरासीद्गतज्वरः ॥ १४१ ॥ यथैव संसुप्तजने शिबिरे प्राविशन्निशि । तथैव हत्वा निःशब्दे निश्चक्राम नरर्षभ ॥ १४२ ॥ निष्क्रम्य शिबिरात्तस्मात्ताभ्यां सङ्गम्य वीर्य्यवान् । आचख्यौ कर्म तत् सर्वं हृष्टः संहर्षयन् विभो ॥ १४३ ॥ तावप्याचख्यतुस्तस्मै प्रियं प्रियकरौ तदा । पाञ्चालान् सृञ्जयांश्चैव विनिकृत्तान् सहस्रशः । प्रीत्या चोच्चैरुदक्रोशंस्तथैवास्फोटयंस्तलान् ॥ १४४ ॥ एवं विधा हि सा रात्रि सोमकानां जनक्षये । प्रसुप्तानां प्रमत्तानामासीत् सुभृशदारुणा ॥ १४५ ॥ असंशयं हि कालस्य पर्य्यायो दुरतिक्रमः । तादृशा निहता यत्र कृत्वास्माकं जनक्षयम् ॥ १४६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । प्रागेव सुमहत् कर्म द्रौणिरेतन्महारथः । नाकरोदीदृशं कस्मान्मत्पुत्रविजये धृतः ॥ १४७ ॥ अथ कस्माद्धते क्षत्ते कर्मेदं कृतवानसौ । द्रोणपुत्रो महेष्वासस्तन्मे संशितुमर्हसि ॥ १४८ ॥

सञ्जय उवाच । तेषां नूनं भयान्नासौ कृतवान् कुरुनन्दन । असान्निध्याद्धि पार्थानां केशवस्य च धीमतः । सात्यकेश्चापि कर्मेदं द्रोणपुत्रेण साधितम् ॥ १४९ ॥ को हि तेषां समक्षं तान् हन्यादपि मरुत्पतिः । एतदीदृशकं वृत्तं राजन् सुप्तजने विभो ॥१५०॥ ततो जनक्षयं कृत्वा पाण्डवानां महात्ययम् । दिष्ट्या दिष्ट्येति चान्योन्यं समेत्योचुर्महारथाः ॥ १५१ ॥ पर्य्यष्वजत तौ द्रौणिस्ताभ्यां संप्रतिनन्दितः । इदं हर्षात्तु सुमहदाददे वाक्यमुत्तमम् ॥ १५२ ॥ पाञ्चाला निहताः सर्वे द्रौपदेयाश्च सर्वशः । सोमका

मत्स्यशेषाश्च सर्वे विनिहता मया ॥ १५३ ॥ इदानीं कृतकृत्याः स्म याम तत्रैव मा चिरम् । यदि जीवति नो राजा तस्मै संशामहे प्रियम् ॥ १५४ ॥

इति सौप्तिकपर्वणि पाञ्चालादिवधेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच । ते हत्वा सर्वपाञ्चालान् द्रौपदेयांश्च सर्वशः । आगच्छन् सहितास्तत्र यत्र दुर्य्योधनो हतः ॥ १ ॥ गत्वा चैनमपश्यन्त किञ्चित्प्राणं जनाधिपम् । ततो रथेभ्यः प्रस्कन्द्य परिवव्रुस्तवात्मजम् ॥ २ ॥ तं भग्नसक्थं राजेन्द्र कृच्छ्रप्राणमचेतनम् । वमन्तं रुधिरं वक्त्रादपश्यन् वसुधातले ॥ ३ ॥ वृतं समन्ताद्बहुभिः श्वापदैर्घोरदर्शनैः । शालावृकगणैश्चैव भक्षयिष्यद्भिरन्तिकात् ॥ ४ ॥ निवारयन्तं कृच्छ्रात्तान् श्वापदांश्च चिखादिषून् । विचेष्टमानं मह्याञ्च सुभृशं गाढवेदनम् ॥ ५ ॥ तं शयानं तथा दृष्ट्वा भूमौ स्वरुधिरोक्षितम् । हतशिष्टास्त्रयो वीराः शोकार्त्ताः पर्य्यवारयन् । अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ६ ॥ तैस्त्रिभिः शोणितादिग्धैर्निश्वसद्भिर्महारथैः । शुशुभे संवृतो राजा वेदी त्रिभिरिवाग्निभिः ॥७॥ ते तं शयानं संप्रेक्ष्य राजानमतथोचितम् । अविषह्येन दुःखेन ततस्ते रुरुदुस्त्रयः ॥ ८ ॥ ततस्तु रुधिरं हस्तैर्मुखान्निर्मृज्य तस्य हि । रणे राज्ञः शयानस्य कृपणं पर्य्यदेवयन् ॥ ९ ॥

कृप उवाच । न दैवस्यातिभारोऽस्ति यदयं रुधिरोक्षितः । एकादशचमूभर्त्ता शेते दुर्य्योधनो हतः ॥ १० ॥ पश्य चामीकराभस्य चामीकरविभूषिताम् । गदाङ्गदाप्रियस्येमां समीपे पतितां भुवि ॥ ११ ॥ इयमेनं गदा शूरं न जहाति रणे रणे । स्वर्गायापि व्रजन्तं हि न जहाति यशस्विनम् ॥ १२ ॥ पश्येमां सह

वीरेण जाम्बूनदविभूषिताम्। शयानां शयने ह्येनां भार्य्यां प्रीतिमतीमिव ॥ १३ ॥ योऽयं मूर्द्धाभिषिक्तानामग्रे यातः परन्तपः। स हतो ग्रसते पांशून् पश्य कालस्य पर्य्ययम् ॥ १४ ॥ येनाजौ निहता भूमावशेरत हतद्विषः। स भूमौ निहतः शेते कुरुराज परैरयम् ॥ १५ ॥ भयान्नमन्ति राजानो यस्य स्म शतसंघशः। सवीरशयने शेते क्रव्याद्भिः परिवारितः ॥ १६ ॥ उपासन्त द्विजाः पूर्व्वमर्थहेतोर्यमीश्वरम्। उपासते च तं ह्यद्य क्रव्यादा मांसहेतवः ॥ १७ ॥

सञ्जय उवाच। तं शयानं कुरुश्रेष्ठं ततो भरतसत्तम। अश्वत्थामा समालोक्य करुणं पर्य्यदेवयत् ॥ १८ ॥ आहुस्त्वां राजशार्द्दूल मुख्यं सर्व्वधनुष्मताम्। धनाध्यक्षोपमं युद्धे शिष्यं सङ्कर्षणस्य च ॥ १९ ॥ कथं विवरमद्राक्षीद्भीमसेनस्तवानघ। बलिनं कृतिनं नित्यं स च पापात्मवान्नृप ॥ २० ॥ कालो नूनं महाराज लोकेऽस्मिन् बलवत्तरः। पश्यामो निहतं त्वाञ्च भीमसेनेन संयुगे ॥ २१ ॥ कथं त्वां सर्व्वधर्म्मज्ञं क्षुद्रः पापो वृकोदरः। निकृत्या हतवान् मन्दो नूनं कालो दुरत्ययः ॥ २२ ॥ धर्म्मयुद्धे ह्यधर्म्मेण समाहूयौजसा मृधे। गदया भीमसेनेन निर्भग्ने सक्थिनी तव ॥ २३ ॥ अधर्म्मेण हतस्याजौ मृद्यमानं पदा शिरः। य उपेक्षितवान् क्षुद्रं धिक्तमस्तु युधिष्ठिरम् ॥ २४ ॥ युद्धेष्वपवदिष्यन्ति योधा नूनं वृकोदरम्। यावत् स्थास्यन्ति भूतानि निकृत्या ह्यसि पातितः ॥ २५ ॥ ननु रामोऽब्रवीद्राजंस्त्वां सदा यदुनन्दनः। दुर्य्योधनसमो नास्ति गदया इति वीर्य्यवान् ॥ २६ ॥ श्लाघते त्वां हि वार्ष्णेयो राजन् संसत्सु भारत। सुशिष्यो मम कौरव्यो गदायुद्ध इति प्रभो ॥ २७ ॥ यां गतिं क्षत्रियस्याहुः प्रशस्तां परमर्षयः। हतस्याभिमुखस्याजौ प्राप्तस्त्वमसि तां गतिम् ॥ २८ ॥ दुर्य्योधन न शोचामि त्वामहं पुरुषर्षभ। हतपुत्रौ तु

शोचामि गान्धारीं पितरञ्च ते॥ २९ ॥ भिक्षुकौ विचरिष्येते शोचन्तौ पृथिवीमिमाम्। धिगस्तु कृष्णं वार्ष्णेयमर्जुनञ्चापि दुर्म्मतिम्॥ ३०॥ धर्म्मज्ञमानिनौ यौ त्वां वध्यमानमुपेक्षताम्। पाण्डवाश्चापि ते सर्व्वे किं वक्ष्यन्ति नराधिप। कथं दुर्य्योधनो-ऽस्माभिर्हत इत्यनपत्रपाः॥ ३१॥ धन्यस्त्वमसि गान्धारे यस्त्वमा-योधने हतः। प्रयातोऽभिमुखः शत्रून् धर्म्मेण पुरुषर्षभ॥ ३२॥ हतपुत्रा हि गान्धारी निहतज्ञातिबान्धवा। प्रज्ञाचक्षुश्च दुर्द्धर्षः कां गतिं प्रतिपत्स्यते॥ ३३॥ धिगस्तु कृतवर्म्माणं मां कृपञ्च महारथम्। ये वयं न गताः स्वर्गं त्वां पुरस्कृत्य पार्थिवम्॥३४॥ दातारं सर्व्वकामानां रक्षितारं प्रजाहितम्। यद्वयं नानुगच्छा-मस्त्वां धिगस्मान्नराधमान्॥ ३५॥ कृपस्य तव वीर्य्येण मम चैव पितुश्च मे। सभृत्यानां नरव्याघ्र रत्नवन्ति गृहाणि च॥ ३६॥ भवत्प्रसादादस्माभिः समित्रैः सह बान्धवैः। अवाप्ता क्रतवो मुख्या बहवो भूरिदक्षिणाः॥ ३७॥ कुतश्चापीदृशं पापः प्रवर्त्ति-ष्यामहे वयम्। यादृशेन पुरस्कृत्य त्वं गतः सर्व्वपार्थिवान्॥ ३८॥ वयमेव त्रयो राजन् गच्छन्तं परमां गतिम्। यद्वै त्वां नानुगच्छा-मस्तेन वक्ष्यामहे वयम्॥ ३९॥ त्वत्सङ्गहीना हीनार्थाः स्मरन्तः सुकृतस्य ते। किन्नाम तद्भवेत् कर्म्म येन त्वां न व्रजाम वै॥ ४०॥ दुःखं नूनं कुरुश्रेष्ठ चरिष्याम महीमिमाम्। हीनानां नस्त्वया राजन् कुतः शान्तिः कुतः सुखम्॥ ४१॥ गत्वैतस्तु महाराज समेत्य च महारथान्। यथाश्रेष्ठं यथाज्येष्ठं पूजयेर्वचनान्मम॥ ४२॥ आचार्य्यं पूजयित्वा च केतुं सर्व्वधनुष्मताम्। हतं मयाद्य शंसेथा धृष्टद्युम्नं नराधिप॥ ४३॥ परिष्वजेथा राजानं वाह्लीकं सुमहारथम्। सैन्धवं सोमदत्तञ्च भूरिश्रवसमेव च॥४४॥ तथा पूर्व्वगतानन्यान् स्वर्गे पार्थिवसत्तमान्। अस्मद्वाक्यात् परि-ष्वज्य पृच्छेथास्त्वमनामयम्॥ ४५॥

सञ्जय उवाच। इत्येवमुक्त्वा राजानं भग्नसक्थमचेतनम्। अश्वत्थामा समुद्वीक्ष्य पुनर्व्वचनमब्रवीत् ॥ ४६ ॥ दुर्य्योधन जीवसि त्वं वाक्यं श्रोत्रसुखं शृणु। सप्त पाण्डवतः शेषा धार्त्तराष्ट्रास्त्रयो वयम् ॥ ४७ ॥ ते चैव भ्रातरः पञ्च वासुदेवोऽथ सात्यकिः। अहञ्च कृतवर्म्मा च कृपः शारद्वतस्तथा ॥ ४८ ॥ द्रौपदेया हताः सर्व्वे धृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः। पाञ्चाला निहताः सर्व्वे मत्स्यशेषश्च भारत ॥ ४९ ॥ कृते प्रतिकृतं पश्य हतपुत्रा हि पाण्डवाः। सौप्तिके शिविरं तेषां हतं सनरवाहनम् ॥ ५० ॥ मया च पापकर्म्मासौ धृष्टद्युम्नो महीपते। प्रविश्य शिविरं रात्रौ पशुमारेण मारितः ॥ ५१ ॥ दुर्य्योधनस्तु तां वाचं निशम्य मनसः प्रियाम्। प्रतिलभ्य पुनश्चेत इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५२ ॥ न मेऽकरोत्तद्गाङ्गेयो न कर्णो न च ते पिता। यत्त्वया कृपभोजाभ्यां सहितेनाद्य मे कृतम् ॥ ५३॥ स च सेनापतिः क्षुद्रो हतः सार्द्धं शिखण्डिना। तेन मन्ये मघवता सममात्मानमद्य वै ॥ ५४ ॥ स्वस्ति प्राप्नुत भद्रं वः स्वर्गे नः सङ्गमः पुनः। इत्येवमुक्त्वा तूष्णीं स कुरुराजो महामनाः ॥ ५५ ॥ प्राणानुदसृजद्वीरः सुहृदां दुःखमुत्सृजन्। आक्रामत दिवं पुण्यां शरीरं क्षितिमाविशत् ॥ ५६ ॥ एवं ते निधनं यातः पुत्रो दुर्य्योधनो नृप। अग्रे यात्वा रणे शूरः पश्चाद्विनिहतः परैः ॥ ५७ ॥ तथैव ते परिष्वक्ताः परिष्वज्य च ते नृपम्। पुनः पुनः प्रेक्षमाणाः स्वकानारुरुहू रथान् ॥५८॥ इत्यहं द्रोणपुत्रस्य निशम्य करुणां गिरम्। प्रत्यूषकाले शोकार्त्तः प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ ५९ ॥ एवमेष क्षयो वृत्तः कुरुपाण्डवसेनयोः। घोरो विशसनो रौद्रो राजन् दुर्म्मन्त्रिते तव ॥ ६० ॥ तव पुत्रे गते स्वर्गं शोकार्त्तस्य ममानघ। ऋषिदत्तं प्रनष्टं तद्दिव्यदर्शित्वमद्य वै ॥ ६१ ॥

वैशम्पायन उवाच। इति श्रुत्वा स नृपतिः पुत्रस्य निधनं तदा। निश्वस्य दीर्घमुष्णञ्च ततश्चिन्तापरोऽभवत्॥ ६२॥

इति सौप्तिकपर्वणि दुर्य्योधनप्राणत्यागे नवमोऽध्यायः॥ ९॥

अथ ऐषिकपर्वारम्भः।

वैशम्पायन उवाच। तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां धृष्टद्युम्नस्य सारथिः। शशंस धर्मराजाय सौप्तिके कदनं कृतम्॥ १॥

सूत उवाच। द्रौपदेया हता राजन् द्रुपदस्यात्मजैः सह। प्रमत्ता निशि विश्वस्ताः स्वपन्तः शिविरे स्वके॥ २॥ कृतवर्म्मणा नृशंसेन गौतमेन कृपेण च। अश्वत्थाम्ना च पापेन हतं वः शिविरं निशि॥ ३॥ एतैर्नरगजाश्वानां प्रासशक्तिपरश्वधैः। सहस्राणि निकृन्तद्भिर्निःशेषं ते बलं कृतम्॥ ४॥ छिद्यमानस्य महती वनस्येव परश्वधैः। शुश्रुवे स महान् शब्दो बलस्य तव भारत॥ ५॥ अहमेकोऽवशिष्टस्तु तस्मात् सैन्यान्महीपते। मुक्तः कथञ्चिद्धर्मात्मन् व्यग्रस्य कृतवर्म्मणः॥ ६॥ तच्छ्रुत्वा वाक्यमशिवं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। पपात मह्यां दुर्द्धर्षः पुत्रशोकसमन्वितः॥ ७॥ तं पतन्तमभिक्रम्य परिजग्राह सात्यकिः। भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ॥ ८॥ लब्धचेतास्तु कौन्तेयः शोकविह्वलया गिरा। जित्वा शत्रून् जितः पश्चात् पर्य्यदेवयदार्त्तवत्॥ ९॥ दुर्विदा गतिरर्थानामपि ये दिव्यचक्षुषः। जीयमाना जयन्त्यन्ये जयमाना वयं जिताः॥ १०॥ हत्वा भ्रातॄन् वयस्यांश्च पितॄन् पुत्रान् सुहृद्गणान्। बन्धूनमात्यान् पौत्रांश्च जित्वा सर्व्वान् जिता वयम्॥ ११॥ अनर्थो ह्यर्थसङ्काशस्तथानर्थोऽर्थदर्शनः। जयोऽयमजयाकारो जयस्तस्मात् पराजयः॥ १२॥ यज्जित्वा तप्यते पश्चादापन्न इव दुर्म्मतिः। कथं मन्येत विजयं ततो जितनरः

परैः ॥ १३ ॥ येषामर्थाय पापं स्याद्विजयस्य सुहृद्वधैः । निर्जितैरप्रमत्तैर्हि विजिता जितकाशिनः ॥ १४ ॥ कर्णिनालीकदंष्ट्रस्य खड्गजिह्वस्य संयुगे । चापव्यात्तास्यरौद्रस्य ज्यातलस्वननादिनः ॥ १५ ॥ क्रुद्धस्य नरसिंहस्य संग्रामेष्वपलायिनः । ये व्यमुच्यन्त कर्णस्य प्रमादात्त इमे हताः ॥ १६ रथह्रदं शरवर्षोर्म्मिमन्तं रत्नाचितं वाहनवाजियुक्तम् । शक्त्यृष्टिमीनध्वजनागनक्रं शरासनावर्त्तमहेषुफेनम् ॥ १७ ॥ संग्रामचन्द्रोदयवेगवेलं द्रोणार्णवं ज्यातलनेमिघोषम् । ये तेरुरुच्चावचशस्त्रनौभिस्ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ॥ १८ ॥ न हि प्रमादात् परमोऽस्ति कश्चिद्वधो नराणामिह जीवलोके । प्रमत्तमर्था हि नरं समन्तात् त्यजन्त्यनर्थाश्च समाविशन्ति ॥ १९ ॥ ध्वजोत्तमाग्रोच्छ्रितधूमकेतुं शरार्च्चिषं कोपमहासमीरम् । महाधनुर्ज्यातलनेमिघोषं तनुत्रनानाविधशस्त्रहोमम् ॥ २० ॥ महाचमूकक्षदवाभिपन्नं महाहवे भीष्ममयाग्निदाहम् । ये सेहुरात्तायुधतीक्ष्णवेगं ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ॥ २१ ॥ न हि प्रमत्तेन नरेण शक्यं विद्या तपः श्रीर्विपुलं यशो वा । पश्याप्रमादेन निहत्य शत्रून् सर्वान्महेन्द्रं सुखमेधमानम् ॥ २२ ॥ इन्द्रोपमान् पार्थिवपुत्रपौत्रान् पश्याविशेषेण हतान् प्रमादात् । तीर्त्त्वा समुद्रं वणिजः समृद्धाः सन्नाः कुनद्यामिव हेलमानाः ॥ २३ ॥ अमर्षितैर्ये निहताः शयाना निःसंशयं तेऽपि दिवं प्रपन्नाः । कृष्णान्तु शोचामि कथं नु साध्वी शोकार्णवं साद्य विशष्यतीति ॥ २४ ॥ भ्रातॄंश्च पुत्रांश्च हतान्निशम्य पञ्चालराजं पितरञ्च वृद्धम् । ध्रुवं विसंज्ञा पतिता पृथिव्यां सा शेष्यते शोककृशाङ्गयष्टिः ॥ २५ ॥ तच्छोकजं दुःखमपारयन्ती कथं भविष्यत्युचिता सुखानाम् । पुत्रक्षयभ्रातृवधप्रणुन्ना प्रदह्यमानेव हुताशनेन ॥२६॥ इत्येवमार्त्तः परिदेवयन् स राजा कुरूणां नकुलं वभाषे । गच्छानयैनामिह मन्दभाग्यां समातृपक्षामिति

राजपुत्रीम् ॥ २७ ॥ माद्रीसुतस्तत् परिगृह्य वाक्यं धर्मेण धर्मप्रतिमस्य राज्ञः । ययौ रथेनालयमाशु देव्याः पाञ्चालराजस्य च यत्र दाराः ॥ २८ ॥ प्रस्थाप्य माद्रीसुतमाजमीढ़ः शोकार्द्दितस्तैः सहितः सुहृद्भिः । रोरूयमाणः प्रययौ सुतानामायोधनं भूतगणानुकीर्णम् ॥ २९ ॥ स तत् प्रविश्याशिवमुग्ररूपं ददर्श पुत्रान् सुहृदः सखींश्च । भूमौ शयानान् रुधिरार्द्रगात्रान् विभिन्नदेहान् प्रहृतोत्तमाङ्गान् ॥ ३० ॥ स तांस्तु दृष्ट्वा भृशमार्त्तरूपो युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः । उच्चैः प्रचुक्रोश च कौरवाग्र्यः पपात चोर्व्यां सगणो विसंज्ञः ॥ ३१ ॥

इति सौप्तिकपर्वणि ऐषिकपर्वणि युधिष्ठिरानुतापे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । स दृष्ट्वा निहतान् संख्ये पुत्रान् पौत्रान् सखींस्तथा । महादुःखपरीतात्मा बभूव जनमेजय ॥ १ ॥ ततस्तस्य महान् शोकः प्रादुरासीन्महात्मनः । स्मरतः पुत्रपौत्राणां भ्रातृणां स्वजनस्य च ॥२०॥ तमश्रुपरिपूर्णाक्षं वेपमानमचेतनम् । सुहृदो भृशसंविग्नाः सान्त्वयाञ्चक्रिरे तदा ॥ ३ ॥ ततस्तस्मिन् क्षणे कल्यो रथेनादित्यवर्चसा । नकुलः कृष्णयासार्द्धमुपायात् परमार्त्तया ॥ ४ ॥ उपप्लव्यं गता सा तु श्रुत्वा सुमहदप्रियम् । तदा विनाशं पुत्राणां सर्वेषां व्यथिताभवत् ॥५॥ कम्पमानेव कदली वातेनाभिसमीरिता । कृष्णा राजानमासाद्य शोकार्त्ता न्यपतद्भुवि ॥ ६ ॥ बभूव वदनं तस्याः सहसा शोककर्षितम् । फुल्लपद्मप्रकाशाच्चास्तमोग्रस्त इवांशुमान् ॥ ७ ॥ ततस्तां पतितां दृष्ट्वा संरम्भी सत्यविक्रमः । बाहुभ्यां परिजग्राह समुत्पत्य वृकोदरः ॥ ८ ॥ सा समाश्वासिता तेन भीमसेनेन भाविनी । रुदती

पाण्डवं कृष्णा सहभ्रातरमब्रवीत् ॥ ९ ॥ दिष्ट्या राजन्नवाप्येमामखिलां भोक्ष्यसे महीम् । आत्मजान् क्षत्रधर्म्मेण श्रुत्वा शूरान्निपातितान् ॥ १० ॥ दिष्ट्या त्वं पार्थ कुशली मत्तमातङ्गगामिनम् । अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां सौभद्रं न स्मरिष्यसि ॥ १० ॥ आत्मजान् क्षत्रधर्म्मेण श्रुत्वा शूरान्निपातितान् । उपप्लव्ये मया सार्द्धं दिष्ट्या त्वं न स्मरिष्यसि ॥ १२ ॥ प्रसुप्तानां वधं श्रुत्वा द्रौणिना पापकर्म्मणा । शोकस्तपति मां पार्थ हुताशन इवाश्रयम् ॥ १३ ॥ तस्य पापकृतो द्रौणेर्न चेदद्य त्वया मृधे । ह्रियते सानुबन्धस्य युधि विक्रम्य जीवितम् ॥१४॥ इहैव प्रायमासिष्ये तान्निबोधत पाण्डवाः । न चेत् फलमवाप्नोति द्रौणि पापस्य कर्म्मणः ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा ततः कृष्णा पाण्डवं प्रत्युपाविशत् । युधिष्ठिरं याज्ञसेनी धर्म्मराजं तपस्विनी ॥१६॥ दृष्ट्वोपविष्टां राजर्षिः पाण्डवो महिषीं प्रियाम् । प्रत्युवाच स धर्म्मात्मा द्रौपदीञ्चारुदर्शनाम् ॥ १७ ॥ धर्म्म्यं धर्म्मेण धर्म्मज्ञे प्राप्तास्ते निधनं शुभे । पुत्रास्ते भ्रातरश्चैव तान्न शोचितुमर्हसि ॥ १८ ॥ स कल्याणि वनं दुर्गं दूरं द्रौणिरितो गतः । तस्य त्वं पातनं संख्ये कथं ज्ञास्यसि शोभने ॥ १९ ॥

द्रौपद्युवाच । द्रोणपुत्रस्य सहजो मणिः शिरसि मे श्रुतः । निहत्य संख्ये तं पापं पश्येयं मणिमाहृतम् । राजन् शिरसि तं कृत्वा जीवेयमिति मे मतिः ॥२०॥ इत्युक्त्वा पाण्डवं कृष्णा राजानं चारुदर्शना । भीमसेनमथाभ्येत्य परमं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ त्रातुमर्हसि मां भीम क्षत्रधर्म्ममनुस्मरन् । जहि तं पापकर्म्माणं शम्बरं मघवानिव ॥ २२ ॥ न हि ते विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन । श्रुतं तत् सर्व्वलोकेषु परमव्यसने यथा ॥ २३ ॥ द्वीपोऽभूस्त्वं हि पार्थानां नगरे वारणावते । हिड़िम्बदर्शने चैव तथा त्वमभवो गतिः ॥ २४ ॥ तथा विराटनगरे कीचकेन भृशार्द्दिताम् । मामप्युद्धृतवान् कृच्छ्रात् पौलोमीं मघवानिव ॥ २५ ॥ यथैतान्य-

कृयाः पार्थं महाकर्माणि वै पुरा। तथा द्रौणिममित्रघ्न विनिहत्य सुखी भव॥ २६॥ तस्या बहुविधं दुःखं निशम्य परिदेवितम्। न चामर्षत कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः॥२७॥ स काञ्चनविचित्राङ्गमारुरोह महारथम्। आदाय रुचिरं चित्रं समार्गणगुणं धनुः॥ २८॥ नकुलं सारथिं कृत्वा द्रोणपुत्रवधेप्सितः। विस्फार्य्य सशरञ्चापं तूर्णमश्वानचोदयत्॥ २९॥ ते हयाः पुरुषव्याघ्र चोदिता वातरंहसः। वेगेन त्वरिता जग्मुर्हरयः शीघ्रगामिनः॥ ३०॥ शिविरात् स्वाद्गृहीत्वा स रथस्य पदमच्युतः। द्रोणपुत्ररथस्याशु ययौ वेगेन वीर्य्यवान्॥ ३१॥

इति सौप्तिकपर्वणि ऐषिकपर्वणि द्रौणिवधार्थं भीमगमने एकादशोऽध्यायः॥ ११॥

वैशम्पायन उवाच। तस्मिन् प्रयाते दुर्द्धर्षे यदूनामृषभस्ततः। अब्रवीत् पुण्डरीकाक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्॥ १॥ एष पाण्डव ते भ्राता पुत्रशोकपरायणः। जिघांसुर्द्रौणिमाक्रन्दे एक एवाभिधावति॥ २॥ भीमः प्रियस्ते सर्व्वेभ्यो भ्रातृभ्यो भरतर्षभ। तं कृच्छ्रगतमद्य त्वं कस्मान्नाभ्युपपद्यसे॥ ३॥ यत्तदाचष्ट पुत्राय द्रोणः परपुरञ्जयः। अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम दहेत पृथिवीमपि॥ ४॥ तन्महात्मा महाभागः केतुः सर्व्वधनुष्मताम्। प्रत्यपादयदाचार्य्यः प्रीयमाणो धनञ्जयम्॥ ५॥ तं पुत्रोऽप्येक एवैनमन्वयाचदमर्षणः। ततः प्रोवाच पुत्राय नातिहृष्टमना इव॥ ६॥ विदितं चापलं ह्यासीदात्मजस्य महात्मनः। सर्व्वधर्मविदाचार्य्यः सोऽन्वशात् स्वसुतं ततः॥ ७॥ परमापद्गतेनापि न स्म तात त्वया रणे। इदमस्त्रं प्रयोक्तव्यं मानुषेषु विशेषतः॥ ८॥ इत्युक्तवान् गुरुः पुत्रं द्रोणः पश्चादथोक्तवान्। न त्वं जातु सतां मार्गे स्थातेति

पुरुषर्षभ ॥९॥ स तदाज्ञाय दुष्टात्मा पितुर्वचनमप्रियम् । निराशः सर्वकल्याणैः शोकात् पर्य्यचरन्महीम् ॥ १० ॥ ततस्तदा कुरुश्रेष्ठ वनस्थे त्वयि भारत । अवसद्द्वारकामेत्य वृष्णिभिः परमार्च्चितः ॥ ११ ॥ स कदाचित् समुद्रान्ते वसन् द्वारवतीमनु । एक एकं समागम्य मामुवाच हसन्निव ॥ १२ ॥ यत्तदुग्रं तपः कृष्ण चरन् सत्यपराक्रमः । अगस्त्याद्भारताचार्य्यः प्रत्यपद्यत मे पिता ॥ १३ ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम देवगन्धर्वपूजितम् । तदद्य मयि दाशार्ह यथा पितरि मे तथा ॥ १४ ॥ अस्मत्तस्तदुपादाय दिव्यमस्त्रं यदूत्तम । स चाप्यस्त्रं प्रयच्छ त्वं चक्रं रिपुहणं रणे ॥ १५ ॥ स राजन् प्रीयमाणेन मयाप्युक्तः कृताञ्जलिः । याचमानः प्रयत्नेन मत्तोऽस्त्रं भरतर्षभ ॥ १६ ॥ देवदानवगन्धर्वमनुष्यपतगोरगाः । न समा मम वीर्य्यस्य शतांशेनापि पिण्डिताः ॥ १७ ॥ इदं धनुरियं शक्तिरिदं चक्रमियं गदा । यद्यदिच्छसि चेदस्त्रं मत्तस्तत्तद्ददानि ते ॥ १८ ॥ यच्छक्नोषि समुद्यन्तुं प्रयोक्तुमपि वा रणे तद्गृहाण विनास्त्रेण यन्मे दातुमभीप्ससि ॥ १९ ॥ स सुनाभं सहस्रारं वज्रनाभमयस्मयम् । वव्रे चक्रं महाभागो मत्तः स्पर्द्धन्मया सह ॥ २० ॥ गृहाण चक्रमित्युक्तो मया तु तदनन्तरम् । जग्राहोत्पत्य सहसा चक्रं सव्येन पाणिना ॥ २१ ॥ नचैनमशकत् स्थानात् सञ्चालयितुमच्युत । अथैनं दक्षिणेनापि ग्रहीतुमुपचक्रमे ॥ २२ ॥ सर्वयत्नेन तेनापि गृह्णन्नेवमिदं ततः । ततः सर्वबलेनापि यदैनं न शशाक ह ॥ २३ ॥ उद्यन्तुं वा चालयितुं द्रौणिः परमदुर्मणाः । कृत्वा यत्नं परिश्रान्तः संन्यवर्त्तत भारत ॥ २४ ॥ निवृत्तमनसं तस्मादभिप्रायाद्विचेतसम् । अहमामन्त्र्य सम्विग्नमश्वत्थामानमब्रुवम् ॥ २५ ॥ यः सदेवमनुष्येषु प्रमाणं परमं गतः । गाण्डीवधन्वा श्वेताश्वः कपिप्रवरकेतनः ॥ २६ ॥ यः साक्षाद्देवदेवेशं शितिकण्ठमुमापतिम् । द्वन्द्वयुद्धे पराजिष्णु-

स्तोषयामास शङ्करम् ॥ २७ ॥ यस्मात् प्रियतरो नास्ति ममान्यः पुरुषो भुवि । नादेयं यस्य मे किञ्चिदपि दाराः सुतास्तथा ॥२८॥ तेनापि सुहृदा ब्रह्मन् पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा । नोक्तपूर्वमिदं वाक्यं यत्त्वं मामभिभाषसे ॥ २९ ॥ ब्रह्मचर्य्यं महद्घोरं चीर्त्वाद्वादश-वार्षिकम् । हिमवत्पार्श्वमभ्येत्य यो मया तपसार्जितः ॥ ३० ॥ समानव्रतचारिण्यां रुक्मिण्यां योऽन्वजायत । सनत्कुमारस्तेजस्वी प्रद्युम्नो नाम मे सुतः ॥ ३१ ॥ तेनाप्येतन्महद्दिव्यं चक्रमप्रतिमं मम । नप्रार्थितमभून्मूढ यदिदं प्रार्थितं त्वया ॥ ३२ ॥ रामेणा तिबलेनैतन्नोक्तपूर्वं कदाचन । न गदेन न शाम्बेन यदिदं प्रार्थितं त्वया ॥ ३३ ॥ द्वारकावासिभिश्चान्यैर्वृष्ण्यन्धकमहारथैः । नोक्त-पूर्वमिदं जातु यदिदं पार्थितं त्वया ॥ ३४ ॥ भारताचार्य्यपुत्रस्त्वं मानितः सर्वयादवैः । चक्रेण रथिनां श्रेष्ठ कन्नु तात युयुत्ससे ॥ ३५ ॥ एवमुक्तो मया द्रौणिर्मामिदं प्रत्युवाच ह । प्रयुज्य भवते पूजां योत्स्ये कृष्ण त्वयेत्युत ॥ ३६ ॥ प्रार्थितं ते मया चक्रं देवदानवपूजितम् । अजेयः स्यामिति विभो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३७ ॥ त्वत्तोऽहं दुर्लभं काममनवाप्यैव केशव । प्रतियास्यामि गोविन्द शिवेनाभिवदस्व माम् ॥ ३८ ॥ एतत् सुभीमं भीमाना-मृषभेण त्वया धृतम् । चक्रमप्रतिचक्रेण भुवि नान्योऽभिपद्यते ॥३९ एतावदुक्त्वा द्रौणिर्मां युग्यानश्वान् धनानि च । आदायोपययौ काले रत्नानि विविधानि च ॥ ४० ॥ स संरम्भी दुरात्मा च चपलः क्रूर एव च । वेद चास्त्रं ब्रह्मशिरस्तस्माद्रक्ष्यो वृकोदरः ॥ ४१ ॥

इति सौप्तिकपर्वणि ऐषिकपर्वणि कृष्णयुधिष्ठिरसंवादे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा युधां श्रेष्ठः सर्वयादवनन्दनः ।
सर्वायुधवरोपेतमारुरोह रथोत्तमम् ॥ १ ॥ युक्तं परमकाम्बो-
जैस्तुरगैर्हेममालिभिः । आदित्योदयवर्णस्य धुरं रथवरस्य तु
॥ २ ॥ दक्षिणामवहच्छैब्यः सुग्रीवः सव्यतोऽभवत् ः पार्ष्णि-
वाहौ तु तस्यास्तां मेघपुष्पबलाहकौ ॥ ३ ॥ विश्वकर्मकृता दिव्या
रत्नधातुविभूषिता । उच्छ्रितेव रथे माया ध्वजयष्टिरदृश्यत ॥ ४ ॥
वैनतेयः स्थितस्तस्यां प्रभामण्डलरश्मिवान् । तस्य सत्यवतः केतु-
र्भुजगारिरदृश्यत ॥ ५ ॥ अन्वारोहद्धृषीकेशः केतुः सर्वधनुष्म-
ताम् । अर्जुनः सत्यकर्मा च कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥ अशो-
भेतां महात्मानौ दाशार्हमभितः स्थितौ । रथस्थं शार्ङ्गधन्वा-
नमश्विनाविव वासवम् ॥ ७ ॥ तावुपारोप्य दाशार्हः स्यन्दनं
लोकपूजितम् । प्रतोदेन जवोपेतान् परमाश्वानचोदयत् ॥ ८ ॥
ते हयाः सहसोत्पेतुर्गृहीत्वा स्यन्दनोत्तमम् । आस्थितं पाण्ड-
वेयाभ्यां यदूनामृषभेण च ॥ ९ ॥ वहतां शार्ङ्गधन्वानमश्वानां
शीघ्रगामिनाम् । प्रादुरासीन्महान् शब्दः पक्षिणां पततामिव
॥ १० ॥ ते समार्च्छन्नरव्याघ्राः क्षणेन भरतर्षभ । भीमसेनं महे-
ष्वासं समनुद्रुत्य वेगिताः ॥ ११ ॥ क्रोधदीप्तन्तु कौन्तेयं द्विषदर्थे
समुद्यतम् । नाशक्नुवन् वारयितुं समेत्यापि महारथाः ॥ १२ ॥
स तेषां प्रेक्षतामेव श्रीमतां दृढधन्विनाम् । ययौ भागीरथीकच्छं
हरिभिर्भृशवेगितः । यत्र स्म श्रूयते द्रौणिः पुत्रहन्ता महात्म-
नाम् ॥ १३ ॥ स ददर्श महात्मानमुदकान्ते यशस्विनम् । कृष्ण-
द्वैपायनं व्यासमासीनमृषिभिः सह ॥ १४ ॥ तञ्चैव क्रूरकर्माणं
घृताक्तं कुशचीरिणम् । रजसा ध्वस्तमासीनं ददर्श द्रौणिमन्तिके
॥ १५ ॥ तमभ्यधावत् कौन्तेयः प्रगृह्य सशरं धनुः । भीमसेनो
महाबाहुस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १६ ॥ स दृष्ट्वा भीमधन्वानं
प्रगृहीतशरासनम् । भ्रातरौ पृष्ठतश्चास्य जनार्द्दनरथे स्थितौ ॥१७

व्यथितात्माभवद्द्रौणिः प्राप्तञ्चेदममन्यत। स तद्दिव्यमदीनात्मा परमास्त्रमचिन्तयत्॥ १८॥ जग्राह च स चैषीकां द्रौणिः सव्येन पाणिना। स तामापदमासाद्य दिव्यमस्त्रमुदैरयत्॥ १९॥ अमृष्य माणस्तांञ्छूरान् दिव्यायुधधरान् स्थितान्। अपाण्डवायेति रुषा व्यसृजद्दारुणं वचः॥ २०॥ इत्युक्त्वा राजशार्दूल द्रोणपुत्रः प्रतापवान्। सर्वलोकप्रमोहार्थं तदस्त्रं प्रमुमोच ह॥ २१॥ ततस्तस्यामिषीकायां पावकः समजायत। प्रधक्ष्यन्निव लोकांस्त्रीन् कालान्तकयमोपमः॥ २२॥

इति सौप्तिकपर्वणि ऐषिकपर्वणि ब्रह्मशिरोऽस्त्रत्यागे त्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥

वैशम्पायन उवाच। इङ्गितेनैव दाशार्हस्तमभिप्रायमादितः। द्रौणेर्बुद्ध्वा महाबाहुरर्जुनं प्रत्यभाषत॥ १॥ अर्जुनार्जुन यद्दिव्यमस्त्रं ते हृदि वर्त्तते। द्रोणोपदिष्टं तस्यायं कालः संप्रति पाण्डव॥ २॥ भ्रातॄणामात्मनश्चैव परित्राणाय भारत। विसृजैतत्त्वमप्याजावस्त्रमस्त्रनिवारणम्॥ ३॥ केशवेनैवमुक्तस्तु पाण्डवः परवीरहा। अवातरद्रथात्तूर्णं प्रगृह्य सशरं धनुः॥ ४॥ पूर्वमाचार्य्यपुत्राय ततोऽनन्तरमात्मने। भ्रातृभ्यश्चैव सर्वेभ्यः स्वस्तीत्युक्त्वा परन्तपः॥ ५॥ देवताभ्यो नमस्कृत्य गुरुभ्यश्चैव सर्वशः। उत्ससर्ज शिवं ध्यायन्नस्त्रमस्त्रेण शाम्यताम्॥ ६॥ ततस्तदस्त्रं सहसा सृष्टं गाण्डीवधन्वना। प्रजज्वाल महार्च्चिष्मद्युगान्तानलसन्निभम्॥ ७॥ तथैव द्रोणपुत्रस्य तदस्त्रं तिग्मतेजसः। प्रजज्वाल महाज्वालं तेजोमण्डलसंवृतम्॥ ८॥ निर्घाता बहवश्चासन् पेतुरुल्काः सहस्रशः। महद्भयञ्च भूतानां सर्वेषां समजायत॥९॥ सशब्दमभवद्व्योम ज्वालामालाकुलं भृशम्। चचाल च मही

कृत्स्ना सपर्वतवनद्रुमा ॥ १० ॥ ते त्वस्त्रतेजसी लोकांस्तापयन्ती व्यवस्थिते। महर्षी सहितौ तत्र दर्शयामासतुस्तदा ॥ ११ ॥ नारदः सर्वभूतात्मा भारतानां पितामहः। उभौ शमयितुं वीरौ भारद्वाजधनञ्जयौ ॥ १२ ॥ तौ मुनी सर्वधर्मज्ञौ सर्वभूतहितैषिणौ। दीप्तयोरस्त्रयोर्मध्ये स्थितौ परमतेजसौ ॥ १३ ॥ तदन्तरमथाधृष्यावुपागम्य यशस्विनौ। आस्तामृषिवरौ तत्र ज्वलिताविव पावकौ ॥ १४ ॥ प्राणभृद्भिरनाधृष्यौ देवदानवसम्मतौ। अस्त्रतेजः शमयितुं लोकानां हितकाम्यया ॥ १५ ॥

ऋषी ऊचतुः। नानाशस्त्रविदः पूर्वं येऽप्यतीता महारथाः। नैतदस्त्रं मनुष्येषु तैः प्रयुक्तं कथञ्चन। किमिदं साहसं वीरौ कृतवन्तौ महात्ययम् ॥ १६ ॥

इति सौप्तिकपर्वणि ऐषिकपर्वणि अर्जुनास्त्रत्यागे चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच। दृष्ट्वैव नरशार्दूल तावग्निसमतेजसौ। संजहार शरं दिव्यं त्वरमाणो धनञ्जयः ॥ १ ॥ उवाच भरतश्रेष्ठ स्तावृषी प्राञ्जलिस्तदा। प्रयुक्तमस्त्रमस्त्रेण शाम्यतामिति वै मया ॥ २ ॥ संहृते परमास्त्रेऽस्मिन् सर्वानस्मानशेषतः। पापकर्मा ध्रुवं द्रौणिः प्रधक्ष्यत्यस्त्रतेजसा ॥ ३ ॥ यदत्र हितमस्माकं लोकानाञ्चैव सर्वथा। भवन्तौ देवसङ्काशौ तथा सम्मन्तुमर्हथः ॥ ४ ॥ इत्युक्त्वा संजहारास्त्रं पुनरेव धनञ्जयः। संहारो दुष्करस्तस्य देवैरपि हि संयुगे ॥५॥ विसृष्टस्य रणे तस्य परमास्त्रस्य संग्रहे। अशक्तः पाण्डवादन्यः साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ६ ॥ ब्रह्मतेजोद्भवं तद्धि विसृष्टमकृतात्मना। न शक्यमावर्त्तयितुं ब्रह्मचारिव्रतादृते ॥ ७ ॥ अचीर्णब्रह्मचर्य्यो य सृष्ट्वावर्त्तयते पुनः। तदस्त्रं सानु-

ब्रह्मस्य मूर्द्धानं तस्य कृन्तति ॥ ८ ॥ ब्रह्मचारी व्रती चापि दुरा-
चारमवाप्य तत्। परमव्यसनार्त्तोऽपि नार्जुनोऽस्त्रं व्यमुञ्चत ॥ ९ ॥
सत्यव्रतधरः शूरो ब्रह्मचारी च पाण्डवः। गुरुवर्त्ती च तेनास्त्रं
संजहारार्जुनः पुनः ॥ १० ॥ द्रौणिरप्यथ संप्रेक्ष्य तावृषी पुरतः
स्थितौ। न शशाक पुनर्घोरमस्त्रं संहर्त्तुमोजसा ॥ ११ ॥ अशक्तः
प्रतिसंहारे परमास्त्रस्य संयुगे। द्रौणिर्दीनमना राजन् द्वैपायन-
मभाषत ॥१२ ॥ उत्तमव्यसनार्त्तेन प्राणत्राणमभीप्सुना। मयैत-
दस्त्रमुत्सृष्टं भीमसेनभयान्मुने ॥ १३ ॥ अधर्मश्च कृतोऽनेन धार्त्त-
राष्ट्रं जिघांसता। मिथ्याचारेण भगवन् भीमसेनेन संयुगे ॥१४॥
अतः सृष्टमिदं ब्रह्मन् मयास्त्रमकृतात्मना। तस्य भूयोऽद्य संहारे
कर्त्तुं नाहमिहोत्सहे ॥ १५ ॥ विसृष्टं हि मया दिव्यमेतदस्त्रं
दुरासदम्। अपाण्डवायेति मुने वह्नितेजोऽनुमन्त्र्य वै ॥ १६ ॥
तदिदं पाण्डवेयानामन्तकायाभिसंहितम्। अद्य पाण्डुसुतान् सर्वान्
जीविताद्भ्रंशयिष्यति ॥ १७ ॥ कृतं पापमिदं ब्रह्मन् रोषाविष्टेन
चेतसा। वधमाशास्य पार्थानां मयास्त्रं सृजता रणे ॥ १८ ॥

व्यास उवाच। अस्त्रं ब्रह्मशिरस्तात विद्वान् पार्थो धनञ्जयः।
उत्सृष्टवान्न रोषेण न नाशाय तवाहवे ॥ १९ ॥ अस्त्रमस्त्रेण तु
रणे तव संशमयिष्यता। विसृष्टमर्जुनेनेदं पुनश्च प्रतिसंहृतम् ॥२०॥
ब्रह्मास्त्रमप्यवाप्यैतदुपदेशात् पितुस्तव। क्षत्रधर्मान्महाबाहुर्नाक-
म्पत धनञ्जयः ॥ २१ ॥ एवं धृतिमतः साधोः सर्वास्त्रविदुषः सतः।
सभ्रातृबन्धोः कस्मात्त्वं वधमस्य चिकीर्षसि ॥ २२ ॥ अस्त्रं ब्रह्म-
शिरो यत्र परमास्त्रेण वध्यते। समा द्वादश पर्जन्यस्तद्राष्ट्रं
नाभिवर्षति ॥ २३ ॥ एतदर्थं महाबाहुः शक्तिमानपि पाण्डवः।
न विहन्यात्तदस्त्रन्तु प्रजाहितचिकीर्षया ॥ २४ ॥ पाण्डवास्त्वञ्च
राष्ट्रञ्च सदा संरक्ष्यमेव हि। तस्मात् संहर दिव्यं त्वमस्त्रमेत-
न्महाभुज ॥ २५ ॥ अरोषस्तव चैवास्तु पार्थाः सन्तु निरामयाः

न त्वधर्म्मेण राजर्षिः पाण्डवो जेतुमिच्छति ॥ २६ ॥ मणिञ्चैव प्रयच्छैभ्यो यस्ते शिरसि तिष्ठति । एतमादाय ते प्राणान् प्रतिदास्यन्ति पाण्डवाः ॥ २७ ॥

द्रौणिरुवाच । पाण्डवैर्यानि रत्नानि यच्चान्यत् कौरवैर्द्धनम् । अवाप्तमिह तेभ्योऽयं मणिर्मम विशिष्यते ॥ २८ ॥ यमाबध्य भयं नास्ति शस्त्रव्याधिक्षुधाश्रयम् । देवेभ्यो दानवेभ्यो वा नागेभ्यो वा कथञ्चन ॥ २९ ॥ न च रक्षोगणभयं न तस्करभयस्तथा । एवंवीर्य्यो मणिरयं न मे त्याज्यः कथञ्चन ॥ ३० ॥ यत्तु मे भगवानाह तन्मे कार्य्यमनन्तरम् । अयं मणिरयञ्चाहमैषिका तु पतिष्यति ॥ ३१ ॥ गर्भेषु पाण्डवेयानाममोघं चैतदुद्यतम् । न च शक्तोऽस्मि भगवन् संहर्त्तुं पुनरुद्यतम् ॥ ३२ ॥ एतदस्त्रमतश्चैव गर्भेषु विसृजाम्यहम् । न च वाक्यं भगवतो न करिष्ये महामुने ॥ ३३ ॥

व्यास उवाच । एवं कुरु न चान्या तु बुद्धिः कार्य्या त्वयानघ । गर्भेषु पाण्डवेयानां विसृज्यैतदुपारम ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः परममस्त्रन्तु द्रौणिरुद्यतमाहवे । द्वैपायनवचः श्रुत्वा गर्भेषु प्रमुमोच ह ॥ ३५ ॥

इति सौप्तिकपर्व्वणि ऐषिकपर्व्वणि ब्रह्मशिरोऽस्त्रस्य पाण्डवगर्भप्रवेशे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तदाज्ञाय हृषीकेशो विसृष्टं पापकर्म्मणा । हृष्यमाण इदं वाक्यं द्रौणिं प्रत्यब्रवीत्तदा ॥ १ ॥ विराटस्य सुतां पूर्व्वं स्नुषां गाण्डीवधन्वनः । उपप्लव्यगतां दृष्ट्वा व्रतवान् ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ २ ॥ परिक्षीणेषु कुरुषु पुत्रस्तव भविष्यति । एतदस्य परिक्षित्त्वं गर्भस्थस्य भविष्यति ॥ ३ ॥ तस्य तद्वचनं साधोः सत्यमेतद्भविष्यति । परिक्षिद्भविता ह्येषां पुनर्व्वंशकरः सुतः ॥ ४ ॥

एवं ब्रुवाणं गोविन्दं सात्वतां प्रवरं तदा। द्रौणिः परमसंरब्धः
प्रत्युवाचेदमुत्तरम् ॥ ५ ॥ नैतदेवं यथात्थ त्वं पक्षपातेन केशव।
वचनं पुण्डरीकाक्ष न च मद्वाक्यमन्यथा ॥ ६ ॥ पतिष्यति तदस्त्रं
हि गर्भे तस्या मयोद्यतम्। विराटदुहितुः कृष्ण यं त्वं रक्षितु-
मिच्छसि ॥ ७ ॥

भगवानुवाच। अमोघः परमास्त्रस्य पातस्तस्य भविष्यति।
स तु गर्भो मृतो जातो दीर्घमायुरवाप्स्यति ॥ ८ ॥ त्वान्तु का-
पुरुषं पापं विदुः सर्वे मनीषिणः। असकृत्पापकर्माणं बाल-
जीवितघातकम्। तस्मात्त्वमस्य पापस्य कर्मणः फलमाप्नुहि ॥९॥
त्रीणि वर्षसहस्राणि चरिष्यसि महीमिमाम्। अप्राप्नुवन् क्वचित्
काञ्चित् संविदं जातु केनचित् ॥ १० ॥ निर्जनानसहायस्त्वं
देशान् प्रविचरिष्यसि। भवित्री न हि ते क्षुद्र जनमध्येषु संस्थितिः
॥ ११ ॥ पूयशोणितगन्धी च दुर्गकान्तारसंश्रयः। विचरिष्यसि
पापात्मन् सर्वव्याधिसमन्वितः ॥ १२ ॥ वयः प्राप्य परिक्षित्तु
वेदव्रतमवाप्य च। कृपाच्छारद्वताच्छूरः सर्वास्त्राण्युपलप्स्यते
॥ १३ ॥ विदित्वा परमास्त्राणि क्षत्रधर्मव्रते स्थितः। षष्टिं वर्षाणि
धर्मात्मा वसुधां पालयिष्यति ॥ १४ ॥ इतश्चोर्द्ध्वं महाबाहुः कुरु-
राजो भविष्यति। परिक्षिन्नाम नृपतिर्मिषतस्ते सुदुर्मते ॥ १५ ॥
अहं तं जीवयिष्यामि दग्धं शस्त्राग्नितेजसा। पश्य मे तपसो
वीर्य्यं सत्यस्य च नराधम ॥ १६ ॥

व्यास उवाच। यस्मादनादृत्य कृतं त्वयास्मान् कर्म दारुणम्।
ब्राह्मणस्य सतश्चैव यस्मात्ते वृत्तमीदृशम् ॥ १७ ॥ तस्माद्यद्देवकी-
पुत्र उक्तवानुत्तमं वचः। असंशयन्ते तद्भावि क्षत्रधर्मस्त्वया-
श्रितः ॥ १८ ॥

अश्वत्थामोवाच। सहैव भवता ब्रह्मन् स्थास्यामि पुरुषेष्विह।
सत्यवागस्तु भगवानयञ्च पुरुषोत्तमः ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच। प्रदायाथ मणिं द्रौणिः पाण्डवानां महा-
त्मनाम्। जगाम विमनास्तेषां सर्व्वेषां पश्यतां वनम्॥ २०॥
पाण्डवाश्चापि गोविन्दं पुरस्कृत्य हतद्विषः। कृष्णं द्वैपायनञ्चैव
नारदञ्च महामुनिम्॥ २१॥ द्रोणपुत्रस्य सहजं मणिमादाय
सत्वराः। द्रौपदीमभ्यधावन्त प्रायोपेतां मनस्विनीम्॥ २२॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्ते पुरुषव्याघ्राः सदश्वैरनिलो-
पमैः। अभ्ययुः सहदाशार्हैः शिबिरं पुनरेव हि॥ २३॥ अव-
तीर्य्य रथाभ्यान्तु त्वरमाणा महारथाः। ददृशुर्द्रौपदीं कृष्णा-
मार्त्तामार्त्ततराः स्वयम्॥ २४॥ तामुपेत्य निरानन्दां दुःखशोक-
समन्विताम्। परिवार्य्य व्यतिष्ठन्त पाण्डवाः सहकेशवाः॥ २५॥
ततो राज्ञाभ्यनुज्ञातो भीमसेनो महाबलः। प्रददौ तं मणिं दिव्यं
वचनञ्चेदमब्रवीत्॥ २६॥ अयं भद्रे तव मणिः पुत्रहन्ता जितः
स ते। उत्तिष्ठ शोकमुत्सृज्य क्षत्रधर्ममनुस्मर॥ २७॥ प्रयाणे
वासुदेवस्य शमार्थमसितेक्षणे। यान्युक्तानि त्वया भीरु वाक्यानि
मधुघातिनि॥ २८॥ नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा भ्रातरो न च।
नैव त्वमिति गोविन्द शममिच्छति राजनि॥ २९॥ उक्तवत्यसि
तीव्राणि वाक्यानि पुरुषोत्तमम्। क्षत्रधर्मानुरूपाणि तानि त्वं
स्मर्त्तुमर्हसि॥ ३०॥ हतो दुर्य्योधनः पापो राज्यस्य परिपन्थिकः।
दुःशासनस्य रुधिरं पीतं विस्फुरतो मया॥ ३१॥ वैरस्य गत-
मानृण्यं न स्म वाच्या विवक्षताम्। जित्वा मुक्तो द्रोणपुत्रो
ब्राह्मण्याद्गौरवेण च॥ ३२॥ यशोऽस्य पातितं देवि शरीरन्त्व-
वशेषितम्। वियोजितश्च मणिना भ्रंशितश्चायुधं भुवि॥ ३३॥

द्रौपद्युवाच। केवलानृण्यमाप्तास्मि गुरुपुत्रो गुरुर्मम। शिर-
स्येतं मणिं राजा प्रतिबध्नातु भारत॥ ३४॥ तं गृहीत्वा ततो
राजा शिरस्येवाकरोत्तदा। गुरोरुच्छिष्टमित्येव द्रौपद्या वचना-
दपि॥ ३५॥ ततो दिव्यं मणिवरं शिरसा धारयन् प्रभुः।

शुशुभे च तदा राजा सचन्द्र इव पर्वतः ॥ ३६ ॥ उत्तस्थौ पुत्र-
शोकार्त्ता ततः कृष्णा मनस्विनी । कृष्णञ्चापि महाबाहुं परिपप्रच्छ
धर्मराट् ॥ ३७ ॥

इति सौप्तिकपर्वणि ऐषिकपर्वणि द्रौपदी सान्त्वने
षोड़शोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । हतेषु सर्वसैन्येषु सौप्तिके तै रथैस्त्रिभिः ।
शोचन् युधिष्ठिरो राजा दाशार्हमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ कथं नु कृष्ण
पापेन क्षुद्रेणाक्लिष्टकर्मणा । द्रौणिना निहताः सर्वे मम पुत्राः
महारथाः ॥ २ ॥ तथा कृतास्त्रा विक्रान्ताः सहस्रशतयोधिनः ।
द्रुपदस्यात्मजाश्चैव द्रोणपुत्रेण पातिताः ॥ ३ ॥ यस्य द्रोणो महे-
ष्वासो न प्रादादाहवे मुखम् । निजघ्ने रथिनां श्रेष्ठं धृष्टद्युम्नं
कथं नु सः ॥ ४ ॥ किं नु तेन कृतं कर्म तथायुक्तं नरर्षभ । यदेकः
समरे सर्वानवधीन्नो गुरोः सुतः ॥ ५ ॥

भगवानुवाच । नूनं स देवदेवानामीश्वरेश्वरमव्ययम् । जगाम
शरणं द्रौणिरेकस्तेनावधीद्बहून् ॥ ६ ॥ प्रसन्नो हि महादेवो
दद्यादमरतामपि । वीर्य्यञ्च गिरिशो दद्याद्येनेन्द्रमपि शातयेत्
॥ ७ ॥ वेदाहं हि महादेवं तत्त्वेन भरतर्षभ ! यानि चास्य
पुराणानि कर्म्माणि विविधानि च ॥ ८ ॥ आदिरेष हि भूतानां
मध्यमन्तश्च भारत । विचेष्टते जगच्चेदं सर्वमस्यैव कर्म्मणा ॥ ९ ॥
एवं सिसृक्षुर्भूतानि ददर्श प्रथमं विभुः । पितामहो ब्रवीच्चैनं
भूतानि सृज मा चिरम् ॥ १० ॥ हरिकेशस्तथेत्युक्त्वा भूतानां
दोषदर्शिवान् । दीर्घकालं तपस्तेपे मग्नोऽम्भसि महातपाः ॥११॥
सुमहान्तं ततः कालं प्रतीक्ष्यैनं पितामहः । स्रष्टारं सर्वभूतानां
ससर्ज मनसापरम् ॥ १२ ॥ सोऽब्रवीत् पितरं दृष्ट्वा गिरिशं सुप्त-

स्यसि। यदि मे नाग्रजोऽस्त्यन्यस्ततः स्रक्ष्याम्यहं प्रजाः ॥ १३ ॥
तमब्रवीत् पिता नास्ति त्वदन्यः पुरुषोऽग्रजः। स्थाणुरेष जले
मग्नो विस्रब्धः कुरु वैकृतम् ॥ १४ ॥ स भूतान्यसृजत् सप्त दक्षा-
दींश्च प्रजापतीन्। यैरिमं व्यकरोत् सर्वं भूतग्रामं चतुर्विधम्
॥ १५ ॥ ताः सृष्टमात्राः क्षुधिताः प्रजाः सर्वाः प्रजापतिम्। बिभक्ष-
यिषवो राजन् सहसा प्राद्रवंस्तदा ॥ १६ ॥ स भक्ष्यमाणस्त्रा-
णार्थी पितामहमुपाद्रवत्। आभ्यो मां भगवांस्त्रातु वृत्तिरासां
विधीयताम् ॥ १७ ॥ ततस्ताभ्यो ददावन्नमोषधीः स्थावराणि च
जङ्गमानि च भूतानि दुर्बलानि बलीयसाम् ॥ १८ ॥ विहितान्नाः
प्रजास्तास्तु जग्मुः सृष्टा यथागतम्। ततो ववृधिरे राजन् प्रीति-
मत्यः स्वयोनिषु ॥ १९ ॥ भूतग्रामे विवृद्धे तु तुष्टे लोकगुरा-
वपि। उदतिष्ठज्जलाज्ज्येष्ठः प्रजाश्चेमा ददर्श सः ॥ २० ॥ बहु-
रूपाः प्रजाः सृष्टा विवृद्धाश्च स्वतेजसा। चुक्रोध भगवान् रुद्रो लिङ्गं
स्वस्याप्यविध्यत ॥ २१ ॥ तत् प्रविद्धं तथा भूमौ तथैव प्रत्यतिष्ठत।
तमुवाचाव्ययो ब्रह्मा वचोभिः शमयन्निव ॥ २२ ॥ किं कृतं सलिले
शर्व चिरकालस्थितेन ते। किमर्थञ्चेदमुत्पाद्य लिङ्गं भूमौ प्रवे-
रितम् ॥ २३ ॥ सोऽब्रवीत् जातसंरम्भस्तथा लोकगुरुर्गुरुम्।
प्रजाः सृष्टाः परेणेमाः किङ्करिष्याम्यनेन वै ॥ २४ ॥ तपसाधिगतं
चान्नं प्रजार्थं मे पितामह। ओषध्यः परिवर्त्तेरन् यथैव सततं
प्रजाः ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वा स सक्रोधो जगाम विमना भवः। गिरे-
र्मुञ्जवतः पादं तपस्तप्तुं महातपाः ॥ २६ ॥

इति सौप्तिकपर्वणि ऐषिकपर्वणि कृष्णयुधिष्ठिर संवादे
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

भगवानुवाच। ततो देवयुगेऽतीते देवा वै समकल्पयन्। यज्ञं वेदप्रमाणेन विधिवद्यष्टुमप्सवः ॥ १ ॥ कल्पयामासुरथ ते साधनानि हवींषि च। भागार्हा देवताश्चैव यज्ञियं द्रव्यमेव च ॥ २ ॥ ता वै रुद्रमजानन्त्यो याथातथ्येन देवताः। नाकल्पयन्त देवस्य स्थाणोर्भागं नराधिप ॥ ३ ॥ सोऽकल्प्यमाने भागे तु कृत्तिवासा मखेऽमरैः। ततः साधनमन्विच्छन् धनुरादौ ससर्ज ह ॥ ४ ॥ लोकयज्ञ क्रियायज्ञो गृहयज्ञ सनातनः। पञ्चभूतमयोयज्ञो नृयज्ञश्चैव पञ्चमः ॥ ५ ॥ लोकयज्ञैर्नृयज्ञैश्च कपर्दी विदधे धनुः। धनुः सृष्टमभूत्तस्य पञ्चकिष्कुप्रमाणतः ॥ ६ ॥ वषट्कारोऽभवज्ज्या तु धनुषस्तस्य भारत। यज्ञाङ्गानि च चत्वारि तस्य सन्नहनेऽभवन् ॥ ७ ॥ ततः क्रुद्धो महादेवस्तदुपादाय कार्मुकम्। आजगामाथ तत्रैव यत्र देवाः समीजिरे ॥ ८ ॥ तमात्तकार्मुकं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमव्ययम्। विव्यथे पृथिवी देवी पर्वताश्च चकम्पिरे ॥ ९ ॥ न ववौ पवनश्चैव नाग्निर्जज्वाल चैधितः। व्यभ्रमच्चापि संविग्नं दिवि नक्षत्रमण्डलम् ॥ १० ॥ न बभौ भास्करश्चापि सोमः श्रीमुक्तमण्डलः। तिमिरेणाकुलं सर्वमाकाशञ्चाभवद्वृतम् ॥ ११ ॥ अभिभूतास्ततो देवा विषयान्न प्रजज्ञिरे। न प्रत्यभाच्च यज्ञः स देवतास्त्रेषिरे तदा ॥ १२ ॥ ततः स यज्ञं विव्याध रौद्रेण हृदि पत्रिणा। अपक्रान्तस्ततो यज्ञो मृगो भूत्वा सपावकः ॥ १३ ॥ स तु तेनैव रूपेण दिवं प्राप्य व्यराजत। अन्वीयमानो रुद्रेण युधिष्ठिर नभस्तले ॥ १४ ॥ अपक्रान्ते ततो यज्ञे संज्ञा न प्रत्यभात् सुरान्। नष्टसंज्ञेषु देवेषु न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ १५ ॥ त्र्यम्बकः सवितुर्बाहू भगस्य नयने तथा। पूष्णश्च दशनान् क्रुद्धो धनुष्कोट्या व्यशातयत् ॥ १६ ॥ प्राद्रवन्त ततो देवा यज्ञाङ्गानि च सर्वशः। केचित्तत्रैव घूर्णन्तो गतासव इवाभवन् ॥ १७ ॥ स तु विद्राव्य तत्सर्वं शितिकण्ठोऽवहस्य च। अवष्टभ्य

धनुष्कोटिं रुरोध विबुधांस्ततः ॥ १८ ॥ ततो वागमरैरुक्ता ज्यां तस्य धनुषोऽच्छिनत् । अथ तत् सहसा राजन् छिन्नज्यं व्यस्फुरद्धनुः ॥ १९ ॥ ततो विधनुषं देवा देवश्रेष्ठमुपागमन् । शरणं सह यज्ञेन प्रसादञ्चाकरोत् प्रभुः ॥ २० ॥ ततः प्रसन्नो भगवान् स्थाप्य कोपं जलाशये । स जलंपावको भूत्वा शोषयत्यनिशं प्रभो ॥ २१ ॥ भगस्य नयने चैव बाहू च सवितुस्तथा । प्रादात् पूष्णश्च दशनान् पुनर्यज्ञांश्च पाण्डव ॥ २२ ॥ ततः सुस्थमिदं सर्वं बभूव पुनरेव हि । सर्वाणि च हवींष्यस्य देवा भागमकल्पयन् ॥ २३ ॥ तस्मिन् क्रुद्धेऽभवत् सर्वमस्वस्थं भुवनं प्रभो । प्रसन्ने च पुनः स्वस्थं प्रसन्नोऽस्य च वीर्य्यवान ॥ २४ ॥ ततस्ते निहताः सर्वे तव पुत्रा महारथाः । अन्ये च बहवः शूराः पाञ्चालाः सपदानुगाः ॥२५॥ न तन्मनसि कर्त्तव्यं न च तद्द्रौणिना कृतम् । महादेवप्रसादः स कुरु कार्य्यमनन्तरम् ॥ २६ ॥

इति सौप्तिकपर्व्वणि ऐषिकपर्व्वणि कृष्णयुधिष्ठिर संवादे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

समाप्तञ्च सौप्तिकपर्व्व ।

श्रीमहाभारतम्।

अथ स्त्रीपर्व।

अथ जलप्रादानिकपर्व।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत्॥

जनमेजय उवाच। हते दुर्य्योधने चैव हते सैन्ये च सर्व्वशः। धृतराष्ट्रो महाराजः श्रुत्वा किमकरोन्मुने॥ १॥ तथैव कौरवो राजा धर्म्मपुत्रो महामनाः। कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वत ते त्रयः॥ २॥ अश्वत्थाम्नः श्रुतं कर्म्म शापादन्योन्यकारितात्। वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यदभाषत सञ्जयः॥ ३॥

वैशम्पायन उवाच। हते पुत्रशते दीनं छिन्नशाखमिव द्रुमम् पुत्रशोकाभिसन्तप्तं धृतराष्ट्रं महीपतिम्। ध्यानमूकत्वमापन्नं चिन्तया समभिप्लुतम्॥ ४॥ अभिगम्य महाप्राज्ञः सञ्जयो वाक्यमब्रवीत्। किं शोचसि महाराज नास्ति शोके सहायता॥ ५॥ अक्षौहिण्यो हताश्चाष्टौ दश चैव विशाम्पते। निर्ज्जनेयं वसुमती शून्या संप्रति केवला॥ ६॥ नानादिग्भ्यः समागम्य नानादेश्या नराधिपाः। सहितास्तव पुत्रेण सर्व्वे वै निधनं गताः॥ ७॥ पितॄणां पुत्रपौत्राणां ज्ञातीनां सुहृदान्तथा। गुरूणाञ्चानुपूर्व्वेण प्रेतकार्य्याणि कारय॥ ८॥

वैशम्पायन उवाच । हतपुत्रो हतामात्यो हतसर्वसुहृज्जनः । पपात भुवि दुर्द्धर्षो वाताहत इव द्रुमः ॥ ९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । हतपुत्रो हतामात्यो हतसर्वसुहृज्जनः । दुःखी नूनं भविष्यामि विचरन् पृथिवीमिमाम् ॥ १० ॥ किन्नु बन्धुविहीनस्य जीवितेन ममाद्य वै । लूनपक्षस्य इव मे जराजीर्णस्य पक्षिणः ॥ ११ ॥ हृतराज्यो हतबन्धुर्हतचक्षुश्च वै तदा । न भ्राजिष्ये महाप्राज्ञ क्षीणरश्मिरिवांशुमान् ॥ १२ ॥ न कृतं सुहृदां वाक्यं जामदग्न्यस्य जल्पतः । नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च ॥ १३ ॥ सभामध्ये च कृष्णेन यत् श्रेयोऽभिहितं मम । अलं वैरेण ते राजन् पुत्रः संगृह्यतामिति ॥ १४ ॥ तच्च वाक्यमकृत्वाहं भृशं तप्यामि दुर्मतिः ॥ १४ ॥ न हि श्रोतास्मि भीष्मस्य धर्मयुक्तं प्रभाषितम् । दुर्य्योधनस्य च तथा वृषभस्येव नर्दतः ॥ १५ ॥ दुःशासनवधं श्रुत्वा कर्णस्य च विपर्य्ययम् । द्रोणसूर्य्योपरागञ्च हृदयं मे विदीर्य्यते ॥ १६ ॥ न स्मराम्यात्मनः किञ्चित् पुरा सञ्जय दुष्कृतम् । यस्येदं फलमद्येह मया मूढ़ेन भुज्यते ॥ १७ ॥ नूनं व्यपकृतं किञ्चिन्मया पूर्व्वेषु जन्मसु । येन मां दुःखभागेषु धाता कर्म्मसु युक्तवान् ॥ १८ ॥ परिणामश्च वयसः सर्व्वबन्धुक्षयश्च मे । सुहृन्मित्रविनाशश्च दैवयोगादुपागतः । को न्वस्ति दुःखिततरो मत्तोऽन्यो हि पुमान् भुवि ॥ १९ ॥ तन्मामद्यैव पश्यन्तु पाण्डवाः संशितव्रतम् । विवृतं ब्रह्मलोकस्य दीर्घमध्वानमास्थितम् ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य लालप्यमानस्य बहुशोकं वितन्वतः । शोकापहं नरेन्द्रस्य सञ्जयो वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ शोकं राजन् व्यपनुद श्रुतास्ते वेदनिश्चयाः । शास्त्रागमाश्च विविधा वृद्धेभ्यो नृपसत्तम । सृञ्जये पुत्रशोकार्त्ते यदूचुर्म्मुनयः पुरा ॥ २२ ॥ यथा यौवनजं दर्पमास्थिते ते सुते नृप । न त्वया सुहृदां वाक्यं ब्रुव-

तामवधारितम् । स्वार्थश्च न कृतः कश्चिल्लुब्धेन फलगृद्धिना ॥२३॥ असिनेवैकधारेण स्वबुद्ध्या तु विचेष्टितम् । प्रायशोऽवृत्तसम्पन्नाः सततं पर्य्युपासिताः ॥ २४ ॥ यस्य दुःशासनो मन्त्री राधेयश्च दुरात्मवान् । शकुनिश्चैव दुष्टात्मा चित्रसेनश्च दुर्मतिः । शल्यश्च येन वै सर्वं शल्यभूतं कृतं जगत् ॥ २५ ॥ कुरुवृद्धस्य भीष्मस्य गान्धार्य्या विदुरस्य च । द्रोणस्य च महाराज कृपस्य च शरद्वतः ॥ २६ ॥ कृष्णस्य च महाबाहो नारदस्य च धीमतः । ऋषीणाञ्च तथान्येषां व्यासस्यामिततेजसः । न कृत तेन वचनं तव पुत्रेण भारत ॥ २७ ॥ अल्पबुद्धिरहंकारी नित्यं युद्धमिति ब्रुवन् । क्रूरो दुर्म्मर्षणो नित्यमसन्तुष्टश्च वीर्य्यवान् ॥ २८ ॥ श्रुतवानसि मेधावी सत्यवांश्चैव नित्यदा । न मुह्यन्तीदृशा सन्तो बुद्धिमन्तो भवादृशाः ॥ २९ ॥ न धर्म्मः सत्कृतः कश्चिन्नित्यं युद्धमिति ब्रुवन् । क्षयिताः क्षत्रियाः सर्व्वे शत्रूणां वर्द्धितं यशः ॥ ३० ॥ मध्यस्थो हि त्वमप्यासीर्न्न क्षमं किञ्चिदुक्तवान् । दुर्द्धरेण त्वया भारस्तुलया न समं धृतः ॥ ३१ ॥ आदावेव मनुष्येण वर्त्तितव्यं यथाक्षमम् । यथा नातीतमर्थं वै पश्चात्तापेन युज्यते ॥ ३२ ॥ पुत्रगृद्ध्या त्वया राजन् प्रियं तस्य चिकीर्षितम् । पश्चात्तापमिमं प्राप्तो न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३ ॥ मधु यः केवलं दृष्ट्वा प्रपातं नानुपश्यति । स भ्रष्टो मधुलोभेन शोचत्येवं यथा भवान् ॥ ३४ ॥ अर्थान्न शोचन् प्राप्नोति न शोचन् विन्दते फलम् । न शोचन् प्रियमाप्नोति न शोचन् विन्दते परम् ॥ ३५ ॥ स्वयमुत्पादयित्वाग्निं वस्त्रेण परिवेष्टयन् । दह्यमानो मनस्तापं भजते न स पण्डितः ॥ ३६ ॥ त्वयैव ससुतेनायं वाक्यवायुसमीरितः । लोभाज्येन च संसिक्तो ज्वलितः पार्थपावकः ॥ ३७ ॥ तस्मिन् समिद्धे पतिताः शलभा इव ते सुताः । तान् वै शराग्निनिर्द्दग्धान्न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३८॥ यच्चाश्रुपातात् कलिलं वदनं वहसे नृप । अशास्त्रदृष्टमेतद्धि न प्रशं-

सन्ति पण्डिताः ॥ ३९ ॥ विस्फुलिङ्गा इव ह्येतान् दहन्ति किल-मानवान् । जहीहि मन्युं बुद्ध्या वै धारयात्मानमात्मना ॥ ४० ॥ एवमाश्वासितस्तेन सञ्जयेन महात्मना । विदुरो भूय एवाह बुद्धि-पूर्वं परन्तप ॥ ४१ ॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि धृतराष्ट्राश्वासने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽमृतसमैर्वाक्यैर्ह्लादयन् पुरुषर्षभम् । वैचित्रवीर्य्यं विदुरो यदुवाच निबोध तत् ॥ १ ॥

विदुर उवाच । उत्तिष्ठ राजन् किं शेषे धारयात्मानमात्मना । एषा वै सर्वसत्त्वानां लोकेश्वर परा गतिः ॥ २ ॥ सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणा-न्तञ्च जीवितम् ॥ ३ ॥ यदा शूरञ्च भीरुञ्च यमः कर्षति भारत । तत् किं न योत्स्यन्ति हि ते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ४ ॥ अयुध्य-मानो म्रियते युध्यमानश्च जीवति । कालं प्राप्य महाराज न कश्चि-दातवर्त्तते ॥ ५ ॥ अभावादीनि भूतानि भावमध्यानि भारत । अभावनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ ६ ॥ न शोचन्मृतमन्वेति न शोचन् म्रियते नरः । एव सांसिद्धिके लोके किमर्थमनुशोचसि ॥ ७ ॥ कालः कर्षति भूतानि सर्वाणि विविधान्युत । न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम ॥ ८ ॥ यथा वायुस्तृणाग्राणि संवर्त्तयति सर्वशः । तथा कालवशं यान्ति भूतानि भरतर्षभ ॥९॥ एकसार्थप्रयातानां सर्वेषां तत्र गामिनाम् । यस्य कालः प्रयात्यग्रे तत्र का परिदेवना ॥ १० ॥ न चाप्येतान् हतान् युद्धे राजन् शोचितुमर्हसि । प्रमाणं यदि शास्त्राणि गतास्ते परमां गतिम् ॥ ११ ॥ सर्वे स्वाध्यायवन्तो हि सर्वे च चरितव्रताः । सर्वे

चाभिमुखाः चीणास्तत्र का परिदेवना ॥ १२ ॥ अदर्शनादापतिताः पुनश्चादर्शनं गताः । न ते तव न तेषां त्वं तत्र का परिदेवना ॥ १३ ॥ हतोऽपि लभते स्वर्गं हत्वा च लभते यशः । उभयं नो बहुगुणं नास्ति निष्फलता रणे ॥ १४ ॥ तेषां कामदुघाल्लोंकानिन्द्र सङ्कल्पयिष्यति । इन्द्रस्यातिथयो ह्येते भवन्ति पुरुषर्षभ ॥ १५ ॥ न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिर्न तपोभिर्न विद्यया । स्वर्गं यान्ति तथा मर्त्या यथा शूरा रणे हताः ॥ १६ ॥ शरीराग्निषु शूराणां जुहुवुस्ते शराहुतीः । हूयमानाञ्छरांश्चैव सेहुस्तेजस्विनो मिथः ॥ १७ ॥ एवं राजंस्तवाचक्षे स्वर्गपन्थानमुत्तमम् । न युद्धादधिकं किञ्चित् क्षत्रियस्येह विद्यते ॥ १८ ॥ क्षत्रियास्ते महात्मानः शूराः समितिशोभनाः । आशिषं परमां प्राप्ता न शोच्याः सर्व एव हि ॥ १९ ॥ आत्मानमात्मनाश्वास्य मा शुचः पुरुषर्षभ । नाद्य शोकाभिभूतस्त्वं कार्य्यमुत्स्रष्टुमर्हसि ॥ २० ॥ माता पितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च । संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ॥२१॥ शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च । दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ २२ ॥ न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम । न मध्यस्थः क्वचित् कालः सर्वं कालः प्रकर्षति ॥ २३ ॥ कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । कालः सुप्तेषु जागर्त्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २४ ॥ अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसञ्चयः । आरोग्यं प्रियसम्वासो गृध्येदेषु न पण्डितः ॥ २५ ॥ न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हसि । अप्यभावेन युज्येत तच्चास्य न निवर्त्तते ॥ २६ ॥ अशोचन् प्रतिकुर्वीत यदि पश्येत् पराक्रमम् । भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ॥ २७ ॥ चिन्त्यमानं हि न व्येति भूयश्चापि प्रवर्द्धते । अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात् प्रियस्य च ॥ २८ ॥ मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते येऽल्पबुद्धयः । नार्थो न धर्मो न सुखं यदेतदनु-

शोचसि ॥ २९ ॥ न च नापैति कार्य्यार्थात्त्रिवर्गांश्चैव हीयते ।
अन्यामन्यां धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः ॥ ३० ॥ असन्तुष्टाः
प्रमुह्यन्ति सन्तोषं यान्ति पण्डिताः । प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्या-
च्छारीरमौषधैः । एतज्ज्ञानस्य सामर्थ्यं न वालैः समतामियात्
॥ ३१ ॥ शयानञ्चानुशेते हि तिष्ठन्तं चानुतिष्ठति । अनुधावति
धावन्तं कर्म पूर्वकृतं नरम् ॥ ३२ ॥ यस्यां यस्यामवस्थायां यत्
करोति शुभाशुभम् । तस्यां तस्यामवस्थायां तत् फलं समुपाश्नुते
॥ ३३ ॥ येन येन शरीरेण यद्यत् कर्म करोति यः । तेन तेन
शरीरेण तत्तत् फलमुपाश्नुते ॥ ३४ ॥ आत्मैव ह्यात्मनो मित्र-
मात्मैव रिपुरात्मनः । आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी कृतस्यापकृतस्य
च ॥ ३५ ॥ शुभेन कर्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्मणा । कृतं
लभति सर्वत्र नाकृतं भुज्यते क्वचित् ॥ ३६ ॥ न हि ज्ञानविरुद्धेषु
बह्वपायेषु कर्मसु । मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥३७॥

इति स्त्रीपर्व्वनि जलप्रादानिकपर्व्वणि धृतराष्ट्राश्वासने
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सुभाषितैर्महाप्राज्ञ शोकोऽयं विगतो मम ।
भूय एव तु वाक्यानि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १ ॥ अनिष्टानाञ्च
संसर्गादिष्टानाञ्च विवर्ज्जनात् । कथं हि मानसैर्दुःखैः प्रमुच्यन्ते
तु पण्डिताः ॥ २ ॥

विदुर उवाच । यतो यतो मनो दुःखात् सुखाद्वा विप्रमुच्यते ।
ततस्ततो नियम्यैतच्छान्तिं विन्देत वै बुधः ॥ ३ ॥ अशाश्वतमिदं
सर्वं चिन्त्यमानं नरर्षभ । कदलीसन्निभो लोकः सारो ह्यस्य न
विद्यते ॥ ४ ॥ यदा प्राज्ञाश्च मूढ़ाश्च धनवन्तोऽथ निर्द्धनाः । सर्व्वे
पितृवनं प्राप्य स्वपन्ति विगतज्वराः । निर्मांसैरस्थिभूयिष्ठैर्गात्रैः

स्नायुनिबन्धनैः ॥ ५ ॥ कं विशेषं प्रपश्यन्ति तत्र तेषां परे जनाः । येन प्रत्यवगच्छेयुः कुलरूपविशेषणम् । कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति विप्रलब्धधियो नराः ॥ ६ ॥ गृहाणीव हि मर्त्यानामाहुर्देहानि पण्डिताः । कालेन विनियुज्यन्ते सत्त्वमेकन्तु शाश्वतम् ॥ ७ ॥ यथाजीर्णमजीर्णं वा वस्त्रं त्यक्त्वा तु पूरुषः । अन्यद्रोचयते वस्त्रमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ ८ ॥ वैचित्रवीर्य्य साध्यं हि दुःखं वा यदि वा सुखम् । प्राप्नुवन्तीह भूतानि स्वकृतेनैव कर्म्मणा ॥ ९ ॥ कर्म्मणा प्राप्यते स्वर्गः सुखं दुःखञ्च भारत । ततो वहति तं भारमवशः स्ववशोऽपि वा ॥ १० ॥ यथा च मृण्मयं भाण्डं चक्रारूढ़ं विपद्यते । किञ्चित् प्रक्रियमाणं वा कृतमात्रमथापि वा ॥ ११ ॥ छिन्नं वाप्यवरोप्यन्तमवतीर्णमथापि वा । आर्द्रं वाप्यथ वा शुष्कं पच्यमानमथापि वा ॥ १२ ॥ अवतार्य्यमाणमापाकादुद्धृतञ्चापि भारत । अथवा परिभुज्यन्तमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ १३ ॥ गर्भस्थो वा प्रसूतो वा प्यथ वा दिवसान्तरः । अर्द्धमासगतो वापि मासमात्रगतोऽपि वा ॥ १४ ॥ संवत्सरगतो वापि द्विसं वत्सर एव वा । यौवनस्थोऽथ मध्यस्थो वृद्धो वापि विपद्यते ॥ १५ ॥ प्राक्कर्म्मभिस्तु भूतानि भवन्ति न भवन्ति च । एवं सांसिद्धिके लोके किमर्थमनुतप्यसे ॥ १६ ॥ यथा तु सलिले राजन् क्रीड़ार्थमनुसन्तरन् । उन्मज्जेच्च निमज्जेच्च किञ्चित् सत्त्वं नराधिप ॥ १७ ॥ एवं संसारगहने उन्मज्जननिमज्जने । कर्म्म भोगेन बध्यन्ते क्लिश्यन्ते येऽल्पबुद्धयः ॥ १८ ॥ ये तु प्राज्ञाः स्थिताः सत्त्वे संसारानुगतैषिणः । समागमज्ञा भूतानां ते यान्ति परमां गतिम् ॥ १९ ॥

इति स्त्रीपर्व्वणि जलप्रादानिकपर्व्वणि धृतराष्ट्रशोकापनोदने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। कथं संसारगहनं विज्ञेयं वदतां वर। एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः॥ १॥

विदुर उवाच। जन्मप्रभृति भूतानां क्रिया सर्वोपलक्ष्यते। पूर्वमेवेह कललं वसते किञ्चिदन्तरम्। ततः स पञ्चमेऽतीते मासि वा समकल्पयत्॥ २॥ ततः सर्वाङ्गसंपूर्णो गर्भो वै स तु जायते। अमेध्यमध्ये वसति मांसशोणितलेपने॥ ३॥ ततस्तु वायुवेगेन ऊर्द्ध्वपादो ह्यधःशिराः। योनिद्वारमुपागम्य बहून् क्लेशान् समृच्छति॥ ४॥ योनिसंपीड़नाच्चैव पूर्वकर्मभिरन्वितः। तस्मान्मुक्तः स संसारादन्यान् पश्यत्युपद्रवान्। ग्रहास्तमुपगच्छन्ति सारमेया इवामिषम्॥ ५॥ ततः प्राप्तोत्तरे काले व्याधयश्चापि तं तथा। उपसर्पन्ति जीवन्तं बध्यमानं स्वकर्मभिः॥ ६॥ तं बद्धमिन्द्रियैः पाशैः सङ्गस्वादुभिरावृतम्। व्यसनान्यपि वर्त्तन्ते विविधानि नराधिप॥ ७॥ बाध्यमानश्च तैर्भूयो नैव तृप्तिमुपैति सः। तदा नावैति चैवायं प्रकुर्वन् साध्वसाधु वा। तथैव परिरक्षन्ति ये ध्यानपरिनिष्ठिताः॥ ८॥ अयं न बुध्यते तावद्यमलोकमथागतम् यमदूतैर्विकृष्यंश्च मृत्युं कालेन गच्छति॥ ९॥ वाग्घीनस्य च यन्मात्रमिष्टानिष्टं कृतं मुखे। भूय एवात्मनात्मानं बध्यमानमुपेक्षते॥ १०॥ अहो विनिकृतो लोको लोभेन च वशीकृतः। लोभक्रोधभयोन्मत्तो नात्मानमवबुध्यते॥ ११॥ कुलीनत्वे च रमते दुष्कुलीनान् विकुत्सयन्। धनदर्पेण दृप्तश्च दरिद्रान् परिकुत्सयन्॥ १२॥ मूर्खानिति परानाह नात्मानं समवेक्षते। दोषान् क्षिपति चान्येषां नात्मानं शास्तुमिच्छति॥ १३॥ यदा प्राज्ञाश्च मूर्खाश्च धनवन्तोऽथ निर्द्धनाः। कुलीनाश्चाकुलीनाश्च मानिनोऽथाप्यमानिनः॥ १४॥ सर्वे पितृवनं प्राप्ताः स्वपन्ति विगतज्वराः। निर्मांसैरस्थिभूयिष्ठैर्गात्रैःस्नायुनिबन्धनैः॥ १५॥ कं विशेषं प्रपश्यन्ति तत्र तेषां परे जनाः। येन प्रत्यवगच्छेयुः कुलरूपविशे-

प्रगम ॥ १६ ॥ यदा सर्व्वसमं न्यस्ताः स्वपन्ति धरणीतले। कस्मा-दन्योन्यमिच्छन्ति प्रलब्धमिह दुर्बुधाः ॥ १७ ॥ प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च यो निशम्य श्रुतिं त्विमाम्। अध्रुवे जीवलोकेऽस्मिन् यो धर्ममनुपालयन्। जन्मप्रभृति वर्त्तेत प्राप्नुयात् परमां गतिम् ॥ १८ ॥ एवं सर्व्वं विदित्वा वै यस्तत्त्वमनुवर्त्तते। स प्रमोक्षयते सर्व्वान् पन्थानो मनुजाधिप ॥ १९ ॥

इति स्त्रीपर्व्वणि जलप्रादानिकपर्व्वणि धृतराष्ट्रशोकोपनोदने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। यदिदं धर्मगहनं बुद्ध्या समनुगम्यते। एतद्विस्तरशः सर्व्वं बुद्धिमार्गं प्रशंस मे ॥ १ ॥

विदुर उवाच। अत्र ते वर्त्तयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयम्भुवे। यथा संसारगहनं वदन्ति परमर्षयः ॥ २ ॥ कश्चिन्महति संसारे वर्त्तमानो द्विजः किल। वनं दुर्गमनुप्राप्तो महत्क्रव्यादसंकुलम् ॥ ३ ॥ सिंहव्याघ्रगजाकारैरतिघोरं महास्वनैः। समन्तात् संपरिक्षिप्तं यत् स्म दृष्ट्वा त्रसेद्यमः ॥ ४ ॥ तदस्य दृष्ट्वा हृदयमुद्वेगमगमत् परम्। अत्युच्छ्रयश्च रोम्णां वै विक्रियाश्च परन्तप ॥ ५ ॥ स तद्वनं व्यनुसरन् संप्रधावन्नितस्ततः। वीक्षमाणो दिशः सर्व्वाः शरणं क्व भवेदिति ॥ ६ ॥ स तेषां छिद्रमन्विच्छन् प्रद्रुतो भयपीड़ितः। न च निर्याति वै दूरं न च तैर्विप्रयुज्यते ॥ ७ ॥ अथापश्यद्वनं घोरं समन्ताद्वागुरावृतम्। बाहुभ्यां संपरिक्षिप्तं स्त्रिया परमघोरया ॥ ८ ॥ पञ्चशीर्षधरैर्नागैः शैलैरिव समुन्नतैः। नभःस्पृशैर्महावृक्षैः परिक्षिप्तं महावनम् ॥ ९ ॥ वनमध्ये च तत्राभूदुदपानः समावृतः। वल्लीभिस्तृणछन्नाभिर्दृढ़ाभिरभिसंवृतः ॥१०॥ पपात स द्विजस्तत्र निगूढ़े सलिलाशये। विलग्नश्चाभवत्तस्मिन्

लतासन्तानसंकुले ॥ ११ ॥ पनसस्य यथा जातं वृन्तबद्धं महाफलम् । स तथा लम्बते तत्र ह्यूर्द्धपादो ह्यधःशिराः ॥ १२ ॥ अथ तत्रापि चान्योऽस्य भूयो जात उपद्रवः । कूपमध्ये महानागमपश्यत महाबलम् । कूपवीनाहवेलायामपश्यतमहागजम् ॥ १३ ॥ षड्वक्त्रं कृष्णवर्णञ्च द्विषट्कपदचारिणम् । क्रमेण परिसर्पन्तं वल्लीवृक्षसमावृतम् ॥ १४ ॥ तस्य चापि प्रशाखासु वृक्षशाखावलम्बितः । नानारूपा मधुकरा घोररूपा भयावहाः । आसते मधु संवृत्य पूर्वमेव निकेतजाः ॥ १५ ॥ भूयो भूयः समीहन्ते मधूनि भरतर्षभ । स्वादनीयानि भूतानां यैर्बालो विप्रकृष्यते ॥ १६ ॥ तेषां मधूनां बहुधा धाराः प्रस्रवतां तदा । आलम्बमानः स पुमान् धारां पिबति सर्वदा ॥ १७ ॥ न चास्य तृष्णा विरता पिबमानस्य सङ्कटे । अभीप्सति तदा नित्यमतृप्तः स पुनः पुनः ॥ १८ ॥ न चास्य जीविते राजन् निर्वेदः समजायत । तत्रैव च मनुष्यस्य जीविताशाः प्रतिष्ठिताः । कृष्णाः श्वेताश्च तं वृक्षं कुट्टयन्ति च मूषिकाः ॥ १९ ॥ व्यालैश्च वनदुर्गान्ते स्त्रिया च परमोग्रया । कूपाधस्ताच्च नागेन वीनाहे कुञ्जरेण च ॥ २० ॥ वृक्षप्रतानाच्च भयं मूषिकेभ्यश्च पञ्चमम् । मधुलोभान्मधुकरैः षष्ठमाहुर्महद्भयम् ॥२१॥ एवं स वसते तत्र क्षिप्तः संसारसागरे । न चैव जीविताशायां निर्वेदमुपगच्छति ॥ २२ ॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि धृतराष्ट्रशोकापनोदने
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अहो खलु महद्दुःखं कृच्छ्रवासश्च तस्य ह । कथं तस्य रतिस्तत्र तुष्टिर्वा वदताम्वर ॥ १ ॥ स देशः क्व नु यत्रासौ वसते धर्मसङ्कटे । कथं वा स विमुच्येत नरस्तस्मा-

महाभयात् ॥ २ ॥ एतन्मे सर्व्वमाचक्ष्व साधु चेष्टामहे तदा । कृपा मे महती जाता तस्याभ्युद्धरणेन हि ॥ ३ ॥

विदुर उवाच । उपमानमिदं राजन् मोक्षविद्भिरुदाहृतम् । सुगतं विन्दते येन परलोकेषु मानवः ॥ ४ ॥ उच्यते यत्तु कान्तारं महासंसार एव सः । वनं दुर्गं हि यच्चैतत् संसारगहनं हि तत् ॥ ५ ॥ ये च ते कथिता व्याला व्याधयस्ते प्रकीर्त्तिताः । या सा नारी वृहत्काया अधितिष्ठति तत्र वै ॥ ६ ॥ तामाहुस्तु जरां प्राज्ञा वर्णरूपविनाशिनीम् । यस्तत्र कूपो नृपते स तु देहः शरीरिणाम् ॥ ७ ॥ यस्तत्र वसतेऽधस्तान्महाहिः काल एव सः । अन्तकः सर्व्वभूतानां देहिनां सर्व्वहार्य्यसौ ॥ ८ ॥ कूपमध्ये तु या जाता वल्ली यत्र स मानवः । प्रताने लम्बते लग्नो जीविताशा शरीरिणाम् ॥ ९ ॥ स यस्तु कूपवीनाहे तं वृक्षं परिसर्पति । षड्वक्त्रः कुञ्जरो राजन् स तु संवत्सरः स्मृतः । षण्मुखा ऋतवो मासाः पादा द्वादश कीर्त्तिताः ॥ १० ॥ ये तु वृक्षं निकृन्तन्ति मुषिकाः पन्नगास्तथा । रात्र्यहानि तु तान्याहुर्भूतानां परिचिन्तकाः । ये ते मधुकरास्तत्र कामास्ते परिकीर्त्तिताः ११ ॥ यास्तु ता वहुशो धाराः स्रवन्ति मधुनिस्रवम् । तांस्तु कामरसान् विद्याद्यत्र मज्जन्ति मानवाः ॥ १२ ॥ एवं संसारचक्रस्य परिवृत्तिं विदुर्बुधाः । येन संसारचक्रस्य पाशांश्छिन्दन्ति वै वुधाः ॥ १३ ॥

इति स्त्रीपर्व्वणि जलप्रादानिकपर्व्वणि धृतराष्ट्रशोकापनोदने षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अहोऽभिहितमाख्यानं भवता तत्त्वदर्शिना । भूय एव तु मे हर्षः श्रुत्वा वागमृतं तव ॥ १ ॥

विदुर उवाच । शृणु भूयः प्रवक्ष्यामि मार्गस्यैतस्य विस्तरम् ।

यच्छ्रुत्वा विप्रमुच्यन्ते संसारेभ्यो विचक्षणाः ॥ २ ॥ यथा तु पुरुषो राजन् दीर्घमध्वानमास्थितः । क्वचित् क्वचिच्छ्रमाच्छ्रान्तः कुरुते वासमेव च ॥ ३ ॥ एवं संसारपर्य्याये गर्भवासेषु भारत । कुर्वन्ति दुर्बुधा वासं मुच्यन्ते तत्र पण्डिताः ॥ ४ ॥ तस्मादध्वानमेवैत-माहुः शास्त्रविदो जनाः । तत्तत् संसारगहनं वनमाहुर्मनीषिणः ॥ ५ ॥ सोऽयं लोके समावर्त्तो मर्त्यानां भरतर्षभ । चराणां स्थावराणाञ्च न गृध्येत्तत्र पण्डितः ॥ ६ ॥ शारीरा मानसाश्चैव मर्त्यानां ये तु व्याधयः । प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च ते व्यालाः कथिता बुधैः ॥ ७ ॥ क्लिश्यमानाश्च तैर्नित्यं वार्य्यमाणाश्च भारत । स्वकर्म-भिर्महाव्यालैर्नोद्विजन्त्यल्पबुद्धयः ॥ ८ ॥ तथापि तैर्विमुच्येत व्याधिभिः पुरुषो नृप । आवृणोत्येव तं पश्चाज्जरा रूपविनाशिनी ॥ ९ ॥ शब्दरूपरसस्पर्शैर्गन्धैश्च विविधैरपि । मज्जमानं महापङ्के निरालम्बे समन्ततः ॥ १० ॥ संवत्सरर्त्तवो मासाः पक्षाहोरात्र-सन्धयः । क्रमेणास्योपयुञ्जन्ति रूपमायुस्तथैव च ॥ ११ ॥ एते कालस्य निधयो नैतान् जानन्ति दुर्बुधाः । धात्राभिलिखितान्याहुः सर्वं भूतानि कर्मणा ॥ १२ ॥ रथः शरीरं भूतानां सत्त्वमाहुस्तु सारथिम् । इन्द्रियाणि हयानाहुः कर्म बुद्धिश्च रश्मयः ॥ १३ ॥ तेषां हयानां यो वेगं धावतामनुधावति । स तु संसारचक्रेऽस्मिन् चक्रवत् परिवर्त्तते ॥ १४ ॥ यस्तान् संयमते बुद्ध्या संयतो न निव-र्त्तते । स तु संसारचक्रेऽस्मिन् चक्रवत् परिवर्त्तते ॥ १५ ॥ ये तु संसारचक्रेऽस्मिन् चक्रवत् परिवर्त्तते । भ्रममाणा न मुह्यन्ति संसारे न भ्रमन्ति ते । संसारे भ्रमतां राजन् दुःखमेतद्धि जायते ॥ १६ ॥ तस्मादस्य निवृत्त्यर्थं यत्नमेव चरेद्बुधः । उपेक्षा नात्र कर्त्तव्या शतशाखः प्रवर्त्तते ॥ १७ ॥ यतेन्द्रियो नरो राजन् क्रोध-लोभनिराकृतः । सन्तुष्टः सत्यवादी यः स शान्तिमधिगच्छति ॥ १८ ॥ याम्यमाहू रथं ह्येनं मुह्यन्ते येन दुर्बुधाः । स चैतत्

प्राप्नुयाद्राजन् यत्त्वं प्राप्तो नराधिप ॥ १९ ॥ राज्यनाशं सुहृन्नाशं
सुतनाशञ्च भारत। अनुतप्तं लभेवैतद्दुःखं भवति भारत ॥ २० ॥
साधुः परमदुःखानां बुद्धिभैषज्यमाचरेत्। ज्ञानौषधमवाप्येह
दूरपारं महौषधम्। छिन्द्याद्दुःखमहाव्याधिं नरः संयतमानसः
॥ २१ ॥ न विक्रमो न चाप्यर्थो न मित्रं न सुहृज्जनः। तथो-
न्मोचयते दुःखाद्यथात्मा स्थिरसंयमः। तस्मान्मैत्रं महास्थाय
शीलमापद्य भारत ॥ २२ ॥ दमस्त्यागोऽप्रमादश्च ते त्रयो ब्रह्मणो
हयाः। शीलरश्मिसमायुक्तः स्थितो यो मानसे रथे। त्यक्त्वा
मृत्युभयं राजन् ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ २३ ॥ अभयं सर्व्वभूतेभ्यो
यो ददाति महीपते। स गच्छति परं स्थानं विष्णोः पदमना-
मयम् ॥ २४ ॥ न तत् क्रतुसहस्रेण नोपवासैश्च नित्यशः। अभ-
यस्य हि दानेन यत् फलं प्राप्नुयान्नरः ॥ २५ ॥ नह्यात्मनः प्रिय-
तरं किञ्चित् भूतेषु निश्चितम्। अनिष्टं सर्व्वभूतानां मरणं नाम
भारत। तस्मात् सर्व्वेषु भूतेषु दया कार्य्या विपश्चिता ॥ २६ ॥
नानामोहसमायुक्ता बुद्धिजालेन संवृताः। असूक्ष्मदृष्टयो मन्दा
भ्राम्यन्ते तत्र तत्र ह। सुसूक्ष्मदृष्टयो धीरा व्रजन्ति ब्रह्मसात्म-
ताम् ॥ २७ ॥

इति स्त्रीपर्व्वणि जलप्रादानिकपर्व्वणि धृतराष्ट्रशोकापनोदने
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच। विदुरस्य तु तद्वाक्यं निशम्य कुरुसत्तमः।
पुत्रशोकाभिसन्तप्तः पपात भुवि मूर्च्छितः ॥ १ ॥ तं तथापतितं
भूमौ निःसंज्ञं प्रेक्ष्य बान्धवाः। कृष्णद्वैपायनश्चैव क्षत्ता च विदुर-
स्तथा। सञ्जयः सुहृदश्चान्ये द्वाःस्था ये चास्य सम्मताः ॥ २ ॥
जलेन सुखशीतेन तालवृन्तैश्च भारत। पस्पृशुश्च करैर्गात्रं वीज्य-
मानाश्च यत्नतः। आश्वास्य तु चिरं कालं धृतराष्ट्रं तथागतम्

॥ ३ ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य लब्धसंज्ञो महीपतिः। विललाप चिरं कालं पुत्राधिभिरभिप्लुतः ॥ ४ ॥ धिगस्तु खलु मानुष्यं मानुष्ये च परिग्रहम्। यतो मूलानि दुःखानि संभवन्ति मुहुर्मुहुः ॥ ५ ॥ पुत्रनाशेऽर्थनाशे च ज्ञातिसम्बन्धिनामथ। प्राप्यते सुमहद्दुःखं विषाग्निप्रतिमं विभो ॥ ६ ॥ येन दह्यन्ति गात्राणि येन प्रज्ञा विनश्यति। येनाभिभूतः पुरुषो मरणं बहु मन्यते ॥ ७ ॥ तदिदं व्यसनं प्राप्तं मया भाग्यविपर्ययात्। यस्यान्तं नाधिगच्छामि ऋते प्राणविपर्ययात्। तच्चैवाहं करिष्यामि अद्यैव द्विजसत्तम ॥ ८ ॥ इत्युक्त्वा तु महात्मानं पितरं ब्रह्मवित्तमम्। धृतराष्ट्रोऽभवन्मूढः शोकञ्च परमं गतः। अभूच्च तूष्णीं राजासौ ध्यायमानो महीपते ॥ ९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनः प्रभुः। पुत्रशोकाभिसन्तप्तं पुत्रं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥

व्यास उवाच। धृतराष्ट्र महाबाहो यत्त्वां वक्ष्यामि तत् शृणु। श्रुतवानसि मेधावी धर्मार्थकुशलः प्रभो ॥ ११ ॥ न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिद्वेदितव्यं परन्तप। अनित्यतां हि मर्त्यानां विजानासि न संशयः ॥ १२ ॥ अध्रुवे जीवलोके च स्थाने चाशाश्वते सति। जीविते मरणान्ते च कस्माच्छोचसि भारत ॥ १३ ॥ प्रत्यक्षं तव राजेन्द्र वैरस्यास्य समुद्भवः। पुत्रं ते कारणं कृत्वा कालयोगेन कारितः ॥ १४ ॥ अवश्यं भवितव्ये च कुरूणां वैशसे नृप। कस्मात् शोचसि तान् शूरान् गतान् परमिकां गतिम् ॥ १५ ॥ जानता च महाबाहो विदुरेण महात्मना। यतितं सर्वयत्नेन शमं प्रति जनेश्वर ॥ १६ ॥ न च दैवकृतो मार्गः शक्यो भूतेन केनचित्। घटतापि चिरं कालं नियन्तुमिति मे मतिः ॥ १७ ॥ देवतानां हि यत् कार्य्यं मया प्रत्यक्षतः श्रुतम्। तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि कथं स्थैर्य्यं भवेत्तव ॥ १८ ॥ पुराहं त्वरितो यातः सभामैन्द्रीं जितक्लमः। अपश्यं तत्र च तदा समवेतान् दिवौकसः ॥ १९ ॥

नारदप्रमुखाश्चापि सर्वे देवर्षयोऽनघ। तत्र चापि मया दृष्टा पृथिवी पृथिवीपते ॥ २० ॥ कार्य्यार्थमुपसंप्राप्ता देवतानां समीपतः। उपगम्य तदा धात्री देवानाह समागतान् ॥ २१ ॥ यत् कार्य्यं मम युष्माभिर्ब्रह्मणः सदने तदा। प्रतिज्ञातं महाभागास्तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ २२ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विष्णुर्लोकनमस्कृतः। उवाच वाक्यं प्रहसन् पृथिवीं देवसंसदि ॥ २३ ॥ धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां यस्तु ज्येष्ठः शतस्य वै। दुर्य्योधन इतिख्यातः स ते कार्य्यं करिष्यति। तञ्च प्राप्य महीपालं कृतकृत्या भविष्यसि ॥ २४ ॥ तस्यार्थे पृथिवीपालाः कुरुक्षेत्रे समागताः। अन्योन्यं घातयिष्यन्ति दृढैः शस्त्रैः प्रहारिणः ॥ २५ ॥ ततस्ते विदितं देवि भारस्य युधि नाशनम्। गच्छ शीघ्रं स्वकं स्थानं लोकं धारय शोभने ॥ २६ ॥ य एष ते सुतो राजन् लोकसंहारकारणात्। कलेरंशः समुत्पन्नो गान्धार्य्या जठरे नृप ॥ २७ ॥ अमर्षी चपलश्चापि क्रोधनो दुष्प्रसाद्नः। दैवयोगात् समुत्पन्ना भ्रातरश्चास्य तादृशाः ॥ २८ ॥ शकुनिर्म्मातुलश्चैव कर्णश्च परमः सखा। समुत्पन्ना विनाशार्थं पृथिव्यां सहिता नृपाः ॥ २९ ॥ यादृशो जायते राजा तादृशोऽस्य जनो भवेत्। अधर्मो धर्म्मतां याति स्वामी चेद्धार्म्मिको भवेत् ॥ ३० ॥ स्वामिनो गुणदोषाभ्यां भृत्याः स्युर्नात्र संशयः। दुष्टं राजानमासाद्य गतास्ते तनया नृप ॥ ३१ ॥ एतमर्थं महाबाहो नारदो वेद तत्त्ववित्। आत्मापराधात् पुत्रास्ते विनष्टाः पृथिवीपते। मा तान् शोचस्व राजेन्द्र न हि शोकेऽस्ति कारणम् ॥ ३२ ॥ न हि ते पाण्डवाः स्वल्पमपराध्यन्ति भारत। पुत्रास्तव दुरात्मानो यैरियं घातिता मही ॥ ३३ ॥ नारदेन च भद्रन्ते पूर्व्वमेव न संशयः। युधिष्ठिरस्य समितौ राजसूये निवेदितम् ॥ ३४ ॥ पाण्डवाः कौरवाश्चैव समासाद्य परस्परम्। न भविष्यन्ति कौन्तेय यत्ते कृत्यं तदाचर ॥ ३५ ॥ नारदस्य वचः

श्रुत्वा तदाशोचन्त पाण्डवाः। एवं ते सर्वमाख्यातं देवगुह्यं सनातनम्॥ ३६॥ कथं ते शोकनाशः स्यात् प्राणेषु च दया प्रभो। स्नेहश्च पाण्डुपुत्रेषु ज्ञात्वा दैवकृतं विधिम्॥ ३७॥ एष चार्थो महाबाहो पूर्वमेव मया श्रुतः। कथितो धर्मराजस्य राजसूये क्रतूत्तमे॥ ३८॥ यतितं धर्मपुत्रेण मया गुह्ये निवेदिते। अविग्रहे कौरवाणां दैवन्तु बलवत्तरम्॥ ३९॥ अनतिक्रमणीयो हि विधी राजन् कथञ्चन। कृतान्तस्य तु भूतेन स्थावरेण त्रसेन च॥ ४०॥ भवान् धर्मपरो यत्र बुद्धिश्रेष्ठश्च भारत। मुह्यते प्राणिनां ज्ञात्वा गतिञ्चागतिमेव च॥ ४१॥ त्वान्तु शोकेन सन्तप्तं मुह्यमानं मुहुर्मुहुः। ज्ञात्वा युधिष्ठिरो राजा प्राणानपि परित्यजेत्॥४२॥ कृपालुर्नित्यशो धीरस्तिर्य्यग्योनिगतेष्वपि। स कथं त्वयि राजेन्द्र कृपां वै न करिष्यति॥ ४३॥ मम चैव नियोगेन विधेश्चाप्यनिवर्त्तनात्। पाण्डवानाञ्च कारुण्यात् प्राणान्धारय भारत॥ ४४॥ एवं ते वर्त्तमानस्य लोके कीर्त्तिर्भविष्यति। धर्मार्थः सुमहांस्तात तप्तं स्याच्च तपश्चिरात्॥ ४५॥ पुत्रशोकं समुत्पन्नं हुताशं ज्वलितं यथा। प्रज्ञाम्भसा महाराज निर्वापय सदा सदा॥ ४६॥

वैशम्पायन उवाच। तत् श्रुत्वा तस्य वचनं व्यासस्यामिततेजसः। मुहूर्त्तं समनुध्याय धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत॥ ४७॥ महता शोकजालेन प्रणुन्नोऽस्मि द्विजोत्तम। नात्मानमवबुध्यामि मुह्यमानो मुहुर्मुहुः॥ ४८॥ इदन्तु वचनं श्रुत्वा तव दैवनियोगजम्। धारयिष्याम्यहं प्राणान् घटिष्ये न तु शोचितुम्॥ ४९॥ एतत् श्रुत्वा च वचनं व्यासः सत्यवतीसुतः। धृतराष्ट्रस्य राजेन्द्र तत्रैवान्तरधीयत॥ ५०॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि धृतराष्ट्रशोकापनोदने अष्टमोऽध्यायः॥ ८॥

जनमेजय उवाच । गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महीपतिः । किमचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥१॥ तथैव कौरवो राजा धर्म्मपुत्रो महामनाः । कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वत ते त्रयः ॥ २ ॥ अश्वत्थाम्नः श्रुतं कर्म्म शापश्चान्योन्यकारितः । वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यदभाषत सञ्जयः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । हते दुर्य्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः । सञ्जयो विगतप्रज्ञो धृतराष्ट्रमुपस्थितः ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच । आगम्य नानादिग्भ्यो नानाजनपदेश्वराः । पितृलोकं गता राजन् सर्वे तव सुतैः सह ॥ ५ ॥ याच्यमानेन सततं तव पुत्रेण भारत । घातिता पृथिवी सर्वा वैरस्यान्तं विधित्सता ॥ ६ ॥ पुत्राणामथ पौत्राणां पितृणाञ्च महीपते । आनुपुर्व्व्येण सर्वेषां प्रेतकार्य्याणि कारय ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा वचनं घोरं सञ्जयस्य महीपतिः । गतासुरिव निश्चेष्टो न्यपतत् पृथिवीतले ॥ ८ ॥ तं शयानमुपागम्य पृथिव्यां पृथिवीपतिम् । विदुरः सर्वधर्मज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ उत्तिष्ठ राजन् किं शेषे मा शुचो भरतर्षभ । एषा वै सर्वसत्त्वानां लोकेश्वर परा गतिः ॥ १० ॥ अभावादीनि भूतानि भावमध्यानि भारत । अभावनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ ११ ॥ न शोचन् मृतमन्वेति न शोचन् म्रियते नरः । एवं सांसिद्धिके लोके किमर्थमनुशोचसि ॥ १२ ॥ अयुध्यमानो म्रियते युध्यमानश्च जीवति । कालं प्राप्य महाराज न कश्चिदतिवर्त्तते ॥१३॥ कालः कर्षति भूतानि सर्वाणि विविधान्युत । न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम ॥ १४ ॥ यथा वायुस्तृणाग्राणि संवर्त्तयति सर्वशः । तथा कालवशं यान्ति भूतानि भरतर्षभ ॥१५॥ एकसार्थप्रयातानां सर्वेषां तत्र गामिनाम् । यस्य कालः प्रयात्यग्रे तत्र का परिदेवना ॥ १६ ॥ यांश्चापि निहतान् युद्धे राजंस्त्वमनु-

शोचसि अशोच्यास्ते महात्मानः सर्वे ते त्रिदिवं गताः ॥ १७ ॥ न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिर्न तपोभिर्न विद्यया । तथा स्वर्गमुपायान्ति यथा शूरास्तनुत्यजः ॥ १८ ॥ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे च चरितव्रताः । सर्वे चाभिमुखाः क्षीणास्तत्र का परिदेवना ॥ १९ ॥ शरीराग्निषु शूराणां जुहुवुस्ते शराहुतीः । हूयमानाञ्शरांश्चैव सेहुरुत्तमपूरुषाः ॥२०॥ एवं राजंस्तवाचक्षे स्वर्ग्यं पन्थानमुत्तमम् । न युद्धादधिकं किञ्चित् क्षत्रियस्येह विद्यते ॥ २१ ॥ क्षत्रियास्ते महात्मानः शूराः समितिशोभनाः । आशिषं परमां प्राप्ता न शोच्याः सर्व एव हि ॥ २२ ॥ आत्मनात्मानमाश्वास्य मा शुचः पुरुषर्षभ । नाद्य शोकाभिभूतस्त्वं कार्य्यमुत्स्रष्टुमर्हसि ॥ २३ ॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि धृतराष्ट्रशोकापनोदने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । विदुरस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तु भरतर्षभः । युज्यतां यानमित्युक्त्वा पुनर्वचनमब्रवीत् ॥१॥ क्षिप्रमानय गान्धारीं सर्वाश्च भरतस्त्रियः । वधूं कुन्तीमुपादाय याश्चान्यास्तत्र योषितः ॥ २ ॥ एवमुक्त्वा स धर्मात्मा विदुरं धर्मवित्तमम् । शोकविप्रहतज्ञानो यानमेवान्वपद्यत ॥ ३ ॥ गान्धारी पुत्रशोकार्त्ता भर्त्तुर्वचनचोदिता । सह कुन्त्या यतो राजा सह स्त्रीभिरुपाद्रवत् ॥४॥ ताः समासाद्य राजानं भृशं शोकसमन्विताः । आमन्त्र्यान्योऽन्यमीयुः स्म भृशमुच्चुक्रुशुस्ततः ॥ ५ ॥ ताः समाश्वासयत् क्षत्ता ताभ्यश्चार्त्ततरः स्वयम् । अश्रुकण्ठीः समारोप्य ततोऽसौ निर्ययौ पुरात् ॥ ६ ॥ ततः प्रणादः संजज्ञे सर्वेषु कुरुवेश्मसु । आकुमारं पुरं सर्वमभवच्छोककर्षितम् ॥ ७ ॥ अदृष्टपूर्वा या नार्य्यः पुरा देवगणैरपि । पृथग्जनेन दृश्यन्ते तास्तदा निहतेश्वराः ॥ ८ ॥

प्रकीर्य्य केशान् सुशुभान् भूषणान्यवमुच्य च। एकवस्त्रधरा नार्य्यः परिपेतुरनाथवत् ॥९॥ श्वेतपर्वतरूपेभ्यो गृहेभ्यस्तास्त्वपाक्रमन्। गुहाभ्य इव शैलानां पृषत्यो हतयूथपाः ॥ १० ॥ तान्युदीर्णानि नारीणां तदा वृन्दान्यनेकशः। शोकार्त्तान्यद्रवन्राजन् किशोरीणामिवाङ्गने ॥ ११ ॥ प्रगृह्य बाहून् क्रोशन्त्यः पुत्रान् भ्रातॄन् पितॄनपि। दर्शयन्तीव ता ह स्म युगान्ते लोकसंक्षयम् ॥ १२ ॥ विलपन्त्यो रुदन्त्यश्च धावमानास्ततस्ततः। शोकेनाभ्याहतज्ञानाः कर्त्तव्यं न प्रजज्ञिरे ॥ १३ ॥ ब्रीड़ां जग्मुः पुरा याः स्म सखीनामपि योषितः। एकवस्त्राश्च निर्लज्जाः श्वश्रूणां पुरतोऽभवन् ॥ १४ ॥ परस्परं सुसूक्ष्मेषु शोकेष्वाश्वासयंस्तदा। ताः शोकविह्वला राजन्नवैक्षन्त परस्परम् ॥ १५ ॥ ताभिः परिवृतो राजा रुदतीभिः सहस्रशः। निर्ययौ नगराद्दीनस्तूर्णमायोधनं प्रति ॥१६ शिल्पिनो वणिजो वैश्याः सर्वे कर्मोपजीविनः। ते पार्थिवं पुरस्कृत्य निर्ययुर्नगराद्बहिः ॥ १७ ॥ तासां विक्रोशमानानामार्त्तानां कुरुसंक्षये। प्रादुरासीन्महान् शब्दो व्यथयन् भुवनान्युत ॥ १८ ॥ युगान्तकाले संप्राप्ते भूतानां दह्यतामिव। अभावः स्यादयं प्राप्त इति भूतानि मेनिरे ॥१९॥ भृशमुद्विग्नमनसस्ते पौराः कुरुसंक्षये। प्राक्रोशन्त महाराज स्वनुरक्तास्तदा भृशम् ॥ २० ॥

इति स्त्रीपर्व्वणि जलप्रादानिकपर्व्वणि सस्त्रीकधृतराष्ट्रस्य पुरान्निर्याणे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच। क्रोशमात्रं ततो गत्वा ददृशुस्तान्महारथान्। शारद्वतं कृपं द्रौणिं कृतवर्म्माणमेव च ॥ १ ॥ ते तु दृष्ट्वैव राजानं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम्। अश्रुकण्ठा विनिश्वस्य रुदन्तमिदमब्रुवन् ॥ २ ॥ सुतस्तव महाराज कृत्वा कर्म सुदुष्करम्।

गत सानुचरो राजञ्छक्रलोकं महीपतिः ॥ ३ ॥ दुर्य्योधनबला-
न्मुक्ता वयमेव त्रयो रथाः । सर्व्वमन्यत् परिक्षीणं सैन्यं ते भरत-
र्षभ ॥ ४ ॥ इत्येवमुक्त्वा राजानं कृपः शारद्वतस्ततः । गान्धारीं
पुत्रशोकार्त्तामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ अभीता युध्यमानास्ते घ्नन्तः
शत्रुगणान् बहून् । वीरकर्म्माणि कुर्व्वाणाः पुत्रास्ते निधनं गताः
॥ ६ ॥ ध्रुवं संप्राप्य लोकांस्ते निर्म्मलान् शस्त्रनिर्ज्जितान् । भास्वरं
देहमास्थाय विचरन्त्यमरा इव ॥ ७ ॥ न हि कश्चिद्धि शूराणां
युध्यमानः पराङ्मुखः । शस्त्रेण निधनं प्राप्तो न च कश्चित् कृता-
ञ्जलिः ॥ ८ ॥ एतां तां क्षत्रियस्याहुः पुराणाः परमां गतिम् ।
शस्त्रेण निधनं संख्ये तन्न शोचितुमर्हसि ॥ ९ ॥ न चापि शत्रव-
स्तेषामृध्यन्ते राज्ञि पाण्डवाः । शृणु यत् कृतमस्माभिरश्वत्थाम-
पुरोगमैः ॥ १० ॥ अधर्म्मेण हतं श्रुत्वा भीमसेनेन ते सुतम् । सुप्तं
शिविरमाविश्य पाण्डूनां कदनं कृतम् ॥ ११ ॥ पाञ्चाला निहताः
सर्व्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । द्रुपदस्यात्मजाश्चैव द्रौपदेयाश्च पातिताः
॥ १२ ॥ तथा विशसनं कृत्वा पुत्रशत्रुगणस्य ते । प्राद्रवाम
रणे स्थातुं न हि शक्यामहे वयः ॥ १३ ॥ ते हि शूरा महेष्वासाः
क्षिप्रमेष्यन्ति पाण्डवाः । अमर्षवशमापन्ना वैरं प्रतिजिहीर्षवः
॥ १४ ॥ ते हतानात्मजान् श्रुत्वा प्रमत्ताः पुरुषर्षभाः । निनीषन्तः
पदं शूराः क्षिप्रमेव यशस्विनि ॥ १५ ॥ तेषान्तु कदनं कृत्वा
संस्थातुं नोत्सहामहे । अनुजानीहि नो राज्ञि मा च शोके मनः
कृथाः ॥ १६ ॥ राजंस्त्वमनुजानीहि धैर्य्यमातिष्ठ चोत्तमम् ।
निष्ठान्तं पश्य चापि त्वं क्षात्रं धर्म्मञ्च केवलम् ॥ १७ ॥ इत्येवमुक्त्वा
राजानं कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् । कृपश्च कृतवर्म्मा च द्रोणपुत्रश्च
भारत ॥ १८ ॥ अवेक्षमाणा राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
गङ्गामनु महात्मानस्तूर्णमश्वानचोदयन् ॥ १९ ॥ अपक्रम्य तु ते
राजन् सर्व्व एव महारथाः । आमन्त्र्यान्योऽन्यमुद्विग्नास्त्रिधा ते

प्रययुस्तदा ॥ २० ॥ जगाम हास्तिनपुरं कृपः शारद्वतस्तदा । स्वमेव राष्ट्रं हार्द्दिक्यो द्रौणिर्व्यासाश्रमं ययौ ॥ २१ ॥ एवं ते प्रययुर्वीरा वीक्षमाणाः परस्परम् । भयार्त्ताः पाण्डुपुत्राणामागस्कृत्वा महात्मनाम् ॥ २२ ॥ समेत्य वीरा राजानं तदात्वनुदिते रवौ । विप्रजग्मुर्महाराज यथेच्छकमरिन्दमाः ॥ २३ ॥ समासाद्याथ वै द्रौणिं पाण्डुपुत्रा महारथाः । व्यजयन्त रणे राजन् विक्रम्य तदनन्तरम् ॥ २४ ॥

इति स्त्रीपर्व्वणि जलप्रादानिकपर्व्वणि
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । हतेषु तेषु सैन्येषु धर्मराजो युधिष्ठिरः । शुश्रुवे पितरं वृद्धं निर्यान्तं नागसाह्वयात् ॥ १ ॥ सोऽभ्ययात् पुत्रशोकार्त्तः पुत्रशोकपरिप्लुतम् । शोचमानं महाराज भ्रातृभिः सहितस्तदा ॥ २ ॥ अन्वीयमानो वीरेण दाशार्हेण महात्मना । युयुधानेन च तथा तथा चैव युयुत्सुना ॥ ३ ॥ तमन्वयात् सुदुःखार्त्ता द्रौपदी शोककर्षिता । सह पाञ्चालयोषिद्भिर्यास्तत्रासन् समागताः ॥ ४ ॥ स गङ्गामनुवृन्दानि स्त्रीणां भरतसत्तम । कुररीणामिवार्त्तानां क्रोशन्तीनां ददर्श च ॥ ५ ॥ ताभिः परिवृतो राजा क्रोशन्तीभिः सहस्रशः । ऊर्द्धबाहुभिरार्त्ताभी रुदतीभिः प्रियाप्रियैः ॥ ६ ॥ क्व नु धर्मज्ञता राज्ञः क्व नु सत्यानृशंसता । यदावधीत् पितॄन् भ्रातॄन् गुरून् पुत्रान् सखींनपि ॥७॥ घातयित्वा कथं द्रोणं भीष्मञ्चापि पितामहम् । मनस्तेऽभून्महाबाहो हत्वा चापि जयद्रथम् ॥ ८ ॥ किं नु राज्येन ते कार्य्यं पितॄन् भ्रातॄन् पश्यतः । अभिमन्युञ्च दुर्द्धर्षं द्रौपदेयांश्च भारत ॥ ९ ॥ अतीत्य ता महाबाहुः क्रोशन्तीः कुररीरिव । ववन्दे पितरं ज्येष्ठं धर्म-

राजा युधिष्ठिर ॥१०॥ ततोऽभिवाद्य पितरं धर्मेणामित्रकर्षणाः। न्यवेदयन्त नामानि पाण्डवास्तेऽपि सर्वशः ॥ ११ ॥ तदात्मजान्तकरणं पिता पुत्रवधार्दितः। अप्रीयमाणः शोकार्त्तः पाण्डवं परिषस्वजे ॥ १२ ॥ धर्मराजं परिष्वज्य सान्त्वयित्वा च भारत। दुष्टात्मा भीममन्विच्छन् दिधक्षुरिव पावकः ॥ १३ ॥ स कोपपावकस्तस्य शोकवायुसमीरितः। भीमसेनमयं दावं दिधक्षुरिव दृश्यते ॥ १४ ॥ तस्य संकल्पमाज्ञाय भीमं प्रत्यशुभं हरिः। भीममाक्षिप्य पाणिभ्यां प्रददौ भीममायसम् ॥ १५ ॥ प्रागेव तु महाबुद्धिर्बुद्ध्वा तस्येङ्गितं हरिः। संविधानं महाप्राज्ञस्तत्र चक्रे जनार्द्दनः ॥ १६ ॥ तं गृहीत्वैव पाणिभ्यां भीमसेनमयस्मयम्। बभञ्ज बलवान्राजा मन्यमानो वृकोदरम् ॥ १७ ॥ नागायुतबलप्राणः स राजा भीममायसम्। भङ्क्त्वा विमथितोरस्कः सुस्राव रुधिरं मुखात् ॥ १८ ॥ ततः पपात मेदिन्यां तथैव रुधिरोक्षितः। प्रपुष्पिताग्रशिखरः पारिजात इव द्रुमः ॥ १९ ॥ प्रत्यगृह्णाच्च तं विद्वान् सूतो गावल्गणिस्तदा। मैवमित्यब्रवीच्चैनं शमयन् सान्त्वयन्निव ॥ २० ॥ स तु कोपं समुत्सृज्य गतमन्युर्महामनाः। हा हा भीमेति चुक्रोश नृपः शोकसमन्वितः ॥ २१ ॥ तं विदित्वा गतक्रोधं भीमसेनवधार्दितम्। वासुदेवो वरः पुंसामिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥ मा शुचो धृतराष्ट्र त्वं नैष भीमस्त्वया हतः। आयसी प्रतिमा ह्येषा त्वया राजन्निपातिता ॥ २३ ॥ त्वां क्रोधवशमापन्नं विदित्वा भरतर्षभ। मयापकृष्टः कौन्तेयो मृत्योर्दंष्ट्रान्तरं गतः ॥ २४ ॥ न हि ते राजशार्दूल बले तुल्योऽस्ति कश्चन। कः सहेत महाबाहो बाह्वोर्विग्रहणं नरः ॥ २५ ॥ यथान्तकमनुप्राप्य जीवन् कश्चिन्न मुच्यते। एवं बाह्वन्तरं प्राप्य तव जीवेन्न कश्चन ॥ २६ ॥ तस्मात् पुत्रेण या तेऽसौ प्रतिमा कारितायसी। भीमस्य सेयं कौरव्य तवैवोपहृता मया ॥ २७ ॥ पुत्रशोकाभि-

सन्तापाद्धर्म्मादपहृतं मनः । तदा राजेन्द्र तेन त्वं भीमसेनं जिघांससि ॥ २८ ॥ न त्वेतत्ते क्षमं राजन् हन्यास्त्वं यद्वृकोदरम् । न हि पुत्रा महाराज जीवेयुस्ते कथञ्चन ॥ २९ ॥ तस्माद्यत् कृतमस्माभिर्मन्यमानैः क्षमं प्रति । अनुमन्यस्व तत् सर्व्वं मा च शोके मनः कृथाः ॥ ३० ॥

इति स्त्रीपर्व्वणि जलप्रादानिकपर्व्वणि आयसभीमभङ्गे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत एनमुपातिष्ठन् शौचार्थं परिचारिकाः । कृतशौचं पुनश्चैनं प्रोवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥ राजन्नधीता वेदास्ते शास्त्राणि विविधानि च । श्रुतानि च पुराणानि राजधर्म्माश्च केवलाः ॥ २ ॥ एवं विद्वान् महाप्राज्ञः समर्थः सन् बलाबले । आत्मापराधात् कस्मात्त्वं कुरुषे कोपमीदृशम् ॥ ३ ॥ उक्तवांस्त्वां तदैवाहं भीष्मद्रोणौ च भारत । विदुरः सञ्जयश्चैव त्वन्तु राजन्न तत् कृथाः ॥ ४ ॥ स वार्य्यमाणो नास्माकमकार्षीर्व्वचनं तदा । पाण्डवानधिकं जानन् बले शौर्य्ये च कौरव ॥ ५ ॥ राजा हि यः स्थिरप्रज्ञः स्वयं दोषानवेक्षते । देशकालविभागज्ञ परं श्रेयः स विन्दति ॥ ६ ॥ उच्यमानस्तु यः श्रेयो गृह्णीते नो हिताहिते । आपदः समनुप्राप्य स शोचत्यनये स्थितः ॥ ७ ॥ ततोऽन्यद्वृत्तमात्मानं समवेक्षस्व भारत । राजंस्त्वं ह्यविधेयात्मा दुर्य्योधनवशे स्थितः ॥ ८ ॥ आत्मापराधादापन्नस्तत् किं भीमं जिघांससि । तस्मात् संयच्छ कोपं त्वं स्वमनुस्मृत्य दुष्कृतम् ॥ ९ ॥ यस्तु तां स्पर्द्धया क्षुद्रः पाञ्चालीमानयत् सभाम् । स हतो भीमसेनेन वैरं प्रतिजिहीर्षता ॥१०॥ आत्मनोऽतिक्रमं पश्य पुत्त्रस्य च दुरात्मनः । यदनागसि पाण्डूनां परित्यागः परन्तप ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तः स कृष्णेन सर्वं सत्यं जनाधिप।
उवाच देवकीपुत्रं धृतराष्ट्रो महीपतिः॥ १२॥ एवमेतन्महाबाहो
यथा वदसि माधव। पुत्रस्नेहस्तु धर्मात्मन् धैर्यान्मां समचाल-
यत्॥ १३॥ दिष्ट्या तु पुरुषव्याघ्रो बलवान् सत्यविक्रमः। त्वद्-
गुप्तो नागमत् कृष्ण भीमो बाह्वन्तरं मम॥ १४॥ इदानीन्त्वहमे-
काग्रो गतमन्युर्गतज्वरः। मध्यमं पाण्डवं वीरं स्प्रष्टुमिच्छामि
माधव॥ १५॥ हतेषु पार्थिवेन्द्रेषु पुत्रेषु निहतेषु वै। पाण्डु-
पुत्रेषु वै शर्म्म प्रीतिश्चाप्यवतिष्ठते॥ १६॥ ततः स भीमञ्च धन-
ञ्जयञ्च माद्र्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ। पस्पर्श गात्रैः प्ररुदन् सुगा-
त्रानाश्वास्य कल्याणमुवाच चैनान्॥ १७॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि धृतराष्ट्रकोपविमोचने
त्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥

वैशम्पायन उवाच। धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातास्ततस्ते कुरुपुङ्गवाः।
अभ्ययुर्भ्रातरः सर्वे गान्धारीं सहकेशवाः॥ १॥ ततो ज्ञात्वा
हतामित्रं धर्म्मराजं युधिष्ठिरम्। गान्धारी पुत्रशोकार्त्ता शप्तु-
मच्छदनिन्दिता॥ २॥ तस्याः पापमभिप्रायं विदित्वा पाण्डवान्
प्रति। ऋषिः सत्यवतीपुत्रः प्रागेव समबुध्यत॥ ३॥ स गङ्गा-
यामुपस्पृश्य पुण्यगन्धि पयः शुचि। तं देशमुपसंपेदे परमर्षिर्म-
नोजवः॥ ४॥ दिव्येन चक्षुषा पश्यन् मनसानुद्धतेन च। सर्व-
प्राणभृतां भावं स तत्र समबुध्यत॥ ५॥ स स्नुषामब्रवीत् काले
कल्यवादी महातपाः। शापकालमवाक्षिप्य शमकालमुदीरयन्
॥ ६॥ न कोपः पाण्डवे कार्य्यो गान्धारि शममाप्नुहि। वचो
निगृह्यतामेतत् शृणु चेदं वचो मम॥ ७॥ उक्तास्यष्टादशाहानि
पुत्रेण जयमिच्छता। शिवमाशंस मे मातर्युध्यमानस्य शत्रुभिः

॥ ८ ॥ सा तथा वाच्यमाना त्वं काले काले जयैषिणा । उक्त-
वत्यसि गान्धारि यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ९ ॥ चाप्यतीतां
गान्धारि वाचं ते वितथामहम् । स्मरामि भाषमाणायास्तथा
प्राणिहिता ह्यसि ॥ १० ॥ विग्रहे तुमुले राज्यं गत्वा परम-
संशयम् । जितं पाण्डुसुतैर्युद्धे नूनं धर्मस्ततोऽधिकः ॥ ११ ॥
क्षमाशीला पुरा भूत्वा साद्य न क्षमसे कथम् । अधर्मं जहि
धर्मज्ञे यतो धर्मस्ततो जयः ॥ १२ ॥ स्वञ्च धर्मं परिस्मृत्य वाच-
ञ्चोक्तां मनस्विनि । कोपं संयच्छ गान्धारि मैवं भूः सत्यवादिनि ॥१३

गान्धार्य्युवाच । भगवन्नाभ्यसूयामि नैतानिच्छामि नश्यतः ।
पुत्रशोकेन तु बलान्मनो विह्वलतीव मे ॥ १४ ॥ यथैव कुन्त्या
कौन्तेया रक्षितव्यास्तथा मया । तथैव धृतराष्ट्रेण रक्षितव्या
यथा मया ॥ १५ ॥ दुर्य्योधनापराधेन शकुनेः सौवलस्य च ।
कर्णदुःशासनाभ्याञ्च वृत्तोऽयं कुरुसंक्षयः ॥ १६ ॥ नापराध्यति
वीभत्सुर्न च पार्थो वृकोदरः । नकुलः सहदेवो वा नैव जातु
युधिष्ठिरः ॥ १७ ॥ युध्यमाना हि कौरव्याः क्रतमानाः परस्परम् ।
निहताः सहिताश्चान्यैस्तत्र नास्त्यप्रियं मम ॥ १८ ॥ किन्तु कर्मा-
करोद्भीमो वासुदेवस्य पश्यतः । दुर्य्योधनं समाहूय गदायुद्धे
महामनाः ॥ १९ ॥ शिक्षयाभ्यधिकं ज्ञात्वा चरन्तं वहुधा रणे ।
अधो नाभ्याः प्रहृतवान् तन्मे कोपमवर्द्धयत् ॥ २० ॥ कथं नु धर्मं
धर्मज्ञैः समुद्दिष्टं महात्मभिः । त्यजेयुराहवे शूराः प्राणहेतोः
कथञ्चन ॥ २१ ॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि गान्धारीसान्त्वनायां
चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच। तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भीमसेनोऽथ भीतवत्। गान्धारीं प्रत्युवाचेदं वचः सानुनयं तदा ॥ १ ॥ अधर्मो यदि वा धर्मस्त्रासात्तत्र मया कृतः। आत्मानं त्रातुकामेन तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ २ ॥ न हि धर्मेण पुत्रस्ते पातितोऽसौ महाबलः। न शक्यः केनचिद्धन्तुमतो विषममाचरम् ॥ ३ ॥ अधर्मेण जितः पूर्वं तेन चापि युधिष्ठिरः। निकृताश्च सदैव स्म ततो विषममाचरम् ॥ ४ ॥ सैन्यस्यैकोऽवशिष्टोऽयं गदायुद्धेन वीर्य्यवान्। मां हत्वा न हरेद्राज्यमिति वै तत् कृतं मया ॥ ५ ॥ राजपुत्रीञ्च पाञ्चालीमेकवस्त्रां रजस्वलाम्। भवत्या विदितं सर्वमुक्तवान् यत् सुतस्तव ॥ ६ ॥ दुर्य्योधनमसंगृह्य न शक्या भूः ससागरा। केवला भोक्तुमस्माभिरतश्चैतत् कृतं मया ॥ ७ ॥ तथाप्यप्रियमस्माकं पुत्रस्ते समुदाचरत्। द्रौपद्या यत् सभामध्ये सव्यमूरुमदर्शयत् ॥ ८ ॥ तदैव वध्यः सोऽस्माकं दुराचारोऽम्ब ते सुतः। धर्मराजाज्ञया चैव स्थिताः स्म समये तदा ॥ ९ ॥ वैरमुद्दीपितं राज्ञि पुत्रेण तव तन्महत्। क्लेशिताश्च वने नित्यं तत एतत् कृतं मया ॥ १० ॥ वैरस्यास्य गतः पारं हत्वा दुर्य्योधनं रणे। राज्यं युधिष्ठिरः प्राप्तो वयञ्च गतमन्यवः ॥ ११ ॥

गान्धार्य्युवाच। न तस्यैष वधस्तात यत् प्रशंससि मे सुतम्। कृतवांश्चापि तत् सर्वं यदिदं भाषसे मयि ॥ १२ ॥ हताश्वे नकुले यत्तद्वृषसेनेन भारत। अपिबः शोणितं सङ्ख्ये दुःशासनशरीरजम् ॥ १३ ॥ सद्भिर्विगर्हितं घोरमनार्य्यजनसेवितम्। क्रूरं कर्माकरोस्तस्मात्तदयुक्तं वृकोदर ॥ १४ ॥

भीम उवाच। अन्यस्यापि न पातव्यं रुधिरं किं पुनः स्वकम्। यथैवात्मा तथा भ्राता विशेषो नास्ति कश्चन ॥ १५ ॥ रुधिरं न व्यतिक्रामद्दन्तोष्ठादम्ब मा शुचः। वैवस्वतस्तु तद्वेद हस्तौ मे रुधिरोक्षितौ ॥ १६ ॥ हताश्वं नकुलं दृष्ट्वा वृषसेनेन संयुगे।

भ्रातृणां संप्रहृष्टानां त्रासः संजनितो मया ॥ १७ ॥ केशपक्षपरामर्शे द्रौपद्या द्यूतकारिते । क्रोधाद्यदब्रुवञ्चाहं तच्च मे हृदि वर्त्तते ॥ १८ ॥ क्षत्रधर्मच्युतो राज्ञि भवेयं शाश्वतीः समाः । प्रतिज्ञान्तामनिस्तीर्य्य ततस्तत् कृतवानहम् ॥ १९ ॥ न मामर्हसि गान्धारि दोषेण परिशङ्कितुम् । अनिगृह्य पुरा पुत्रानस्मास्वनपराधिषु । अधुना किं नु दोषेण परिशङ्कितुमर्हसि ॥ २० ॥

गान्धार्य्युवाच । वृद्धस्यास्य शतं पुत्रान्निघ्नं स्त्वमपराजितः । कस्मान्न शेषयः कञ्चिद्येनाल्पमपराधितम् । सन्तानमावयोस्तात वृद्धयोर्हृतराज्ययोः ॥ २१ ॥ कथमन्धद्वयस्यास्य यष्टिरेका न वर्ज्जिता ॥ २२ ॥ शेषे ह्यवस्थिते तात पुत्राणामन्तके त्वयि । न मे दुःखं भवेदेतत् यदि त्वं धर्ममाचरेः ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु गान्धारी युधिष्ठिरमपृच्छत । क्व स राजेति सक्रोधा पुत्रपौत्रवधार्द्दिता ॥ २४ ॥ तामभ्यगच्छद्राजेन्द्रो वेपमानः कृताञ्जलिः । युधिष्ठिर इदञ्चैनां मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २५ ॥ पुत्रहन्ता नृशंसोऽहं तव देवि युधिष्ठिरः । शापार्हः पृथिवीनाशे हेतुभूतः शपस्व माम् ॥ २६ ॥ न हि मे जीवितेनार्थो न राज्येन धनेन वा । तादृशान् सुहृदो हत्वा मूढस्यास्य सुहृद्द्रुहः ॥ २७ ॥ तमेवं वादिनं भीत सन्निकर्षगतं तदा । नोवाच किञ्चिद्गान्धारी निश्वासपरमा भृशम् ॥ २८ ॥ तस्यावनतदेहस्य पादयोर्विपतिष्यतः । युधिष्ठिरस्य नृपतेर्धर्मज्ञा दीर्घदर्शिनी ॥ २९ ॥ अङ्गुल्यग्राणि ददृशे देवी पट्टान्तरेण सा । ततः स कुनखी भूतो दर्शनीयनखो नृपः ॥३०॥ तद्दृष्ट्वा चार्जुनोऽगच्छद्वासुदेवस्य पृष्ठतः । एवं सञ्चेष्टमानांस्तानितश्चेतश्च भारत । गान्धारी विगतक्रोधा सान्त्वयामास मातृवत् ॥ ३१ ॥ तया ते समनुज्ञाता मातरं वीरमातरम् । अभ्यगच्छन्त सहिताः पृथां पृथुलवक्षसः ॥३२॥ चिरस्य दृष्ट्वा सा पुत्रान् पुत्राधिभिरभिप्लुता ।

वासमाहारयद्देवी वस्त्रेणावृत्य वै मुखम् ॥ ३३ ॥ ततो वास्र समुत्सृज्य सह पुत्रेण वै पृथा। अपश्यदेतान् शस्त्रौघैर्बहुधा परिविक्षतान् ॥ ३४ ॥ सा तानेकैकशः पुत्रान् संस्पृशन्ती पुनः पुनः। अन्वशोचत दुःखार्त्ता द्रौपदीञ्च हतात्मजाम्। रुदन्तीमथ पाञ्चालीं ददर्श पतितां भुवि ॥ ३५ ॥

द्रौपद्युवाच। आर्य्ये पौत्राः क्व ते सर्वे सौभद्रसहिता गताः। न त्वां तेऽद्याभिगच्छन्ति चिरं दृष्ट्वा तपस्विनीम्। किन्नु राज्येन वै कार्य्यं विहीनायाः सुतैर्मम ॥ ३६ ॥ तां समाश्वासयामास पृथा पृथुललोचनाम्। उत्थाप्य याज्ञसेनीन्तु रुदतीं शोककर्षिताम् ॥ ३७ ॥ तयैव सहिता चापि पुत्रैरनुगता नृप। अभ्यगच्छत गान्धारीमार्त्तामार्त्ततरा स्वयम् ॥ ३८ ॥ तामुवाचाथ गान्धारी सह वध्वा यशस्विनीम्। मैवं पुत्रीति दुःखार्त्ता पश्य मामपि दुःखिताम् ॥३९॥ मन्ये लोकविनाशोऽयं कालपर्य्यायचोदितः। अवश्यभावी संप्राप्तः स्वभावाल्लोमहर्षणः ॥ ४० ॥ इदं तत् समनुप्राप्तं विदुरस्य वचो महत्। असिद्धानुनये कृष्णे यदुवाच महामतिः ॥ ४१ ॥ तस्मिन्नपरिहार्य्येऽर्थे व्यतीते च विशेषतः। मा शुचो न हि शोच्यास्ते संग्रामे निधनं गताः ॥ ४२ ॥ यथैव त्वं तथैवाहं को वामाश्वासयिष्यति। ममैव ह्यपराधेन कुलमग्र्यं विनाशितम् ॥४३॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि पृथापुत्रदर्शने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

समाप्तञ्च जलप्रादानिकपर्व।

अथ स्त्रीविलापपर्व।

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा तु गान्धारी कुरूणामवकर्त्तनम्। अपश्यत्तत्र तिष्ठन्ती दूराद्दिव्येन चक्षुषा ॥ १ ॥ पतिव्रता

महाभागा समानव्रतचारिणी । उग्रेण तपसा युक्ता सततं सत्य-
वादिनी ॥ २ ॥ वरदानेन कृष्णस्य महर्षेः पुण्यकर्मणः । दिव्य-
ज्ञानबलोपेता विविधं पर्य्यदेवयत् ॥ ३ ॥ ददर्श सा बुद्धिमती
दूरादेव यथान्तिके । रणाजिरं नृवीराणामद्भुतं लोमहर्षणम् ॥४
अस्थिकेशपरिस्तीर्णं शोणितौघपरिप्लुतम् । शरीरैर्बहुसाहस्रै-
र्विनिकीर्णं समन्ततः ॥ ५ ॥ गजाश्वरथयोधानामावृतं रुधिरा-
विलैः । शरीरैरशिरस्कैश्च विदेहैश्च शिरोगणैः ॥ ६ ॥ गजाश्व-
नरनारीणां निस्वनैरभिसंवृतम् । सृगालबककाकोलकङ्ककाक-
निषेवितम् ॥ ७ ॥ रक्षसां पुरुषादानां मोदनं कुरराकुलम् ।
अशिवाभिः शिवाभिश्च नादितं गृध्रसेवितम् ॥ ८ ॥ ततो व्यासा-
भ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रो महीपतिः । पाण्डुपुत्राश्च ते सर्वे युधिष्ठिर-
पुरोगमाः ॥ ९ ॥ वासुदेवं पुरस्कृत्य हतबन्धुञ्च पार्थिवम् । कुरु-
स्त्रियः समासाद्य जग्मुरायोधनं प्रति ॥ १० ॥ समासाद्य कुरुक्षेत्रं
ताः स्त्रियो निहतेश्वराः । अपश्यन्त हतांस्तत्र भ्रातॄन् पुत्रान्
पितॄन् पतीन् ॥ ११ ॥ क्रव्याद्भिर्भक्ष्यमाणान् वै गोमायुबलवायसैः ।
भूतैः पिशाचै रक्षोभिर्विविधैश्च निशाचरैः ॥ १२ ॥ रुद्राक्रीड़निभं
दृष्ट्वा तदा विशसनं स्त्रियः । महार्हेभ्योऽथ यानेभ्यो विक्रोशन्त्यो
निपेतिरे ॥ १३ ॥ अदृष्टपूर्वं पश्यन्त्यो दुःखार्त्ता भरतस्त्रियः ।
शरीरेष्वस्खलन्नन्या न्यपतंश्चापरा भुवि ॥ १४ ॥ श्रान्तानाञ्चाप्यथा-
न्यासां नासीत् काचन चेतना । पाञ्चालकुरुयोषाणां कृपणं तद-
भून्महत् ॥ १५ ॥ दुःखोपहतचित्ताभिः समन्तादनुनादितम् ।
दृष्ट्वायोधनमत्युग्रं धर्मज्ञा सुबलात्मजा ॥ १६ ॥ ततः सा पुण्ड-
रीकाक्षमामन्त्र्य पुरुषोत्तमम् । कुरूणां वैशसं दृष्ट्वा दुःखाद्वचन-
मब्रवीत् ॥ १७ ॥ पश्यैताः पुण्डरीकाक्ष स्नुषा मे निहतेश्वराः ।
प्रकीर्णकेश्यः क्रोशन्त्यः कुरर्य्य इव माधव ॥ १८ ॥ अमूस्त्वभि-
समागम्य स्मरन्त्यो भरतर्षभान् । पृथगो ह्यभ्यधावन्त पुत्रान्

भ्रातॄन् पितॄन् पतीन् ॥ १९ ॥ वीरसूभिर्महाबाहो हतपुत्राभिरावृतम् । क्वचिच्च वीरपत्नीभिर्हतवीराभिरावृतम् ॥२०॥ शोभितं पुरुषव्याघ्रैर्भीष्मकर्णाभिमन्युभिः । द्रोणद्रुपदशल्यैश्च ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ २१ ॥ काञ्चनैः कवचैर्दिव्यैर्मणिभिश्च महात्मनाम् । अङ्गदैर्हस्तकेयूरैः स्रग्भिश्च समलङ्कृतम् ॥ २२ ॥ वीरबाहुनिसृष्टाभिः शक्तिभिः परिघैरपि । खड्गैश्च विविधैस्तीक्ष्णैः सशरैश्च शरासनैः ॥ २३ ॥ क्रव्यादसङ्घैः सहितैस्तिष्ठद्भिर्विविधैः क्वचित् । क्वचिदाक्रीडमानैश्च शयानैरपरैः क्वचित् ॥ २४ ॥ एतदेवम्विधं वीर संपश्यायोधनं विभो । पश्यमाना हि दह्यामि शोकेनाहं जनार्द्दन ॥ २५ ॥ पाञ्चालानां कुरूणाञ्च विनाशे मधुसूदन । पञ्चानामिव भूतानामहं वधमचिन्तयम् ॥ २६ ॥ तान् सुपर्णाश्च गृध्राश्च विकर्षन्त्यसृगुक्षितान् । निगृह्य कवचेषूग्रा भक्षयन्ति सहस्रशः ॥ २७ ॥ जयद्रथस्य कर्णस्य तथैव द्रोणभीष्मयोः । अभिमन्योर्विनाशञ्च कश्चिन्तयितुमर्हति ॥ २८ ॥ अवध्यकल्पान्निहतान् दृष्ट्वाहं मधुसूदन । गृध्रकङ्कवलश्येनश्वशृगालादनीकृतान् ॥ २९ ॥ अमर्षवशमापन्नान् दुर्य्योधनवशे स्थितान् । पश्यैतान् पुरुषव्याघ्रान् संशान्तान् पावकानिव ॥ ३० ॥ शयनान्युचिताः सर्वे मृदूनि विमलानि च । विपन्नास्तेऽद्य वसुधां विवृतामधिशेरते ॥ ३१ ॥ वन्दिभिः सततं काले स्तुवद्भिरभिनन्दिताः । शिवानामशिवा घोराः शृण्वन्ति विविधा गिरः ॥ ३२ ॥ ये पुरा शेरते वीराः शयनेषु यशस्विनः । चन्दनागुरुदिग्धाङ्गास्तेऽद्य पांशुषु शेरते ॥ ३३ ॥ तेषामाभरणान्येते गृध्रगोमायुवायसाः । आक्षिपन्त्यशिवा घोरा विनदन्त पुनः पुनः ॥ ३४ ॥ वाणान् विनिशितान् पीतान्निस्त्रिंशान् विमला गदाः । युद्धाभिमानिनः प्रीता जीवन्त इव बिभ्रति ॥३५॥ सुरूपवर्णा बहवः क्रव्यादैरभिघट्टिताः । ऋषभप्रतिरूपाश्च शेरते हरितस्रजः ॥ ३६ ॥ अपरे पुनरालिङ्ग्य गदाः परिघबाहवः ।

शेरते विमुखाः शूरा दयिता इव योषितः ॥ ३७ ॥ बिभ्रतः कवचानन्ये विमलान्यायुधानि च। न धर्षयन्ति क्रव्यादा जीवन्तीति जनार्द्दन ॥ ३८ ॥ क्रव्यादैः कृष्यमाणानामपरेषां महात्मनाम्। शातकौम्भ्यः स्रजश्चित्रा विप्रकीर्णाः समन्ततः ॥ ३९ ॥ एते गोमायवो भीमा निहतानां महात्मनाम्। कण्ठान्तरगतान् हारानाक्षिपन्ति सहस्रशः ॥ ४० ॥ सर्व्वेष्वपररात्रेषु याननन्दन्त वन्दिनः। स्तुतिभिश्च परार्द्ध्याभिरुपचारैश्च शिक्षिताः ॥ ४१ ॥ तानिमाः परिदेवन्ति दुःखार्त्ताः परमाङ्गनाः। कृपणं वृष्णिशार्दूल दुःखशोकार्द्दिता भृशम् ॥४२॥ रक्तोत्पलवनानीव विभान्ति रुचिराणि वै। मुखानि परमस्त्रीणां परिशुष्काणि केशव ॥ ४३ ॥ रुदितोपरता ह्येता ध्यायन्त्यः संपरिप्लुताः। कुरुस्त्रियोऽभिगच्छन्ति तेन तेनैव दुःखिताः ॥ ४४ ॥ एतान्यादित्यवर्णानि तपनीयनिभानि च। रोषरोदनताम्राणि वक्त्राणि कुरुयोषिताम् ॥४५॥ आसामपरिपूर्णार्थं निशम्य परिदेवितम्। इतरेतरसंक्रन्दान्न विजानन्ति योषितः ॥ ४६ ॥ एता दीर्घं विनिश्वस्य विलप्य च पुनः पुनः। विस्पन्दमाना दुःखेन योधा जहति जीवितम् ॥ ४७ ॥ बह्व्यो दृष्ट्वा शरीराणि क्रोशन्ति विलपन्ति च। पाणिभिश्चापरा घ्नन्ति शिरांसि मृदुपाणयः ॥ ४८ ॥ शिरोभिः पतितैर्हस्तैः सर्व्वाङ्गैर्यूथशः कृतैः। इतरेतरसंपृक्तैराकीर्णा भाति मेदिनी ॥ ४९ ॥ विशिरस्कानथो कायान् दृष्ट्वा घोराभिनन्दिनः। मुह्यन्ति सुचिरं नार्य्यो विदेहानि शिरांसि च ॥ ५० ॥ शिरः कायेन सन्धाय प्रेक्षमाणा विचेतसः। अपश्यन्त्योऽपरं तत्र नेदमस्येति दुःखिताः ॥ ५१ ॥ बाहूरुचरणानन्यान् विशिखोन्मथितान् पृथक्। सन्दधत्योऽसुखाविष्टा मूर्च्छन्त्येताः पुनः पुनः ॥ ५२ ॥ उत्कृत्य शिरसश्चान्यान्विजघ्नान् मृगपक्षिभिः। दृष्ट्वा काश्चिन्न जानन्ति भर्त्तॄन् भरतयोषितः ॥ ५३ ॥ पाणिभिश्चापरा घ्नन्ति शिरांसि मधुसूदन।

प्रेक्ष्य भ्रातॄन् पितॄन् पुत्रान् पतींश्च निहतान् परैः ॥ ५४ ॥ बाहुभिश्च सखड्गैश्च शिरोभिश्च सकुण्डलैः । अगम्यकल्पा पृथिवी मांसशोणितकर्द्दमा ॥ ५५ ॥ न दुःखेषूचिताः पूर्वं दुःखं गाहन्त्यनिन्दिताः । भ्रातृभिः पितृभिः पुत्रैरुपकीर्णां वसुन्धराम् ॥ ५६ ॥ यूथानीव किशोरीणां सुकेशीनां जनार्द्दन । स्नुषाणां धृतराष्ट्रस्य पश्य वृन्दान्यनेकशः ॥ ५७ ॥ इति दुःखतरं किं नु केशव प्रतिभाति मे । यदिमाः कुर्वते सर्वा रूपमुच्चावचं स्त्रियः ॥ ५८ ॥ नूनमाचरितं पापं मया पूर्वेषु जन्मसु । या पश्यामि हतान् पुत्रान् पौत्रान् भ्रातॄंश्च केशव । एवमार्त्ता विलपती ददर्श निहतं सुतम् ॥ ५९ ॥

इति स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि स्त्रीणांयुद्धभूमिदर्शने षोड़शोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्य्योधनं दृष्ट्वा गान्धारी शोकमूर्च्छिता । सहसा न्यपतद्भूमौ छिन्नेव कदली वने ॥ १ ॥ सा तु लब्ध्वा पुनः संज्ञां विक्रुश्य च पुनः पुनः । दुर्य्योधनमभिप्रेक्ष्य शयानं रुधिरोक्षितम् ॥ २ ॥ परिष्वज्य च गान्धारी कृपणं पर्य्यदेवयत् । हा हा पुत्रेति शोकार्त्ता विललापाकुलेन्द्रिया ॥ ३ ॥ सुगूढ़जत्रुविपुलं हारनिष्कनिषेवितम् । वारिणा नेत्रजेनोरः सिञ्चन्ती शोकतापिता । समीपस्थं हृषीकेशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४ उपस्थितेऽस्मिन् संग्रामे ज्ञातीनां सङ्क्षये विभो । मामयं प्राह वार्ष्णेय प्राञ्जलिर्नृपसत्तमः ॥ ५ ॥ अस्मिन् ज्ञातिसमुद्धर्षे जयमम्बा ब्रवीतु मे । इत्युक्ते जानती सर्वमहं स्वव्यसनागमम् । अब्रुवं पुरुषव्याघ्र यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ६ ॥ यथा च युध्यमानस्त्वं न प्रमुह्यसि पुत्रक । ध्रुवं शस्त्रजितान् लोकान् प्राप्स्यस्यमर-

वत् प्रभो ॥ ७॥ इत्येवमब्रुवं नैनं पूर्वं शोचाम्यहं सुतम् । धृत-
राष्ट्रन्तु शोचामि कृपणं हतबान्धवम् ॥ ८ ॥ अमर्षणं युधां श्रेष्ठं
कृतास्त्रं युद्धदुर्मदम् । शयानं वीरशयने पश्य माधव मे सुतम्
॥ ९ ॥ योऽयं मूर्द्धाभिषिक्तानामग्रे याति परन्तपः । सोऽयं
पांशुषु शेतेऽद्य पश्य कालस्य पर्य्ययम् ॥ १० ॥ ध्रुवं दुर्य्योधनो
वीरो गतिं न सुलभां गतः । तथा ह्यभिमुखः शेते शयने वीरसे-
विते ॥ ११ ॥ यं पुरा पर्य्युपासीना रमयन्ति वरस्त्रियः । तं
वीरशयने सुप्तं रमयन्त्यशिवाः शिवाः ॥ १२ ॥ यं पुरा पर्य्युपा-
सीना रमयन्ति महीक्षितः । महीतलस्थं निहतं गृध्रास्तं पर्य्युपा-
सते ॥ १३ ॥ यं पुरा व्यजनैरग्र्यैरुपवीजन्ति योषितः । तमद्य
पक्षव्यजनैरुपवीजन्ति पक्षिणः ॥ १४ ॥ एष शेते महाबाहुर्बलवान्
सत्यविक्रमः । सिंहेनेव द्विपः संख्ये भीमसेनेन पातितः ॥ १५ ॥
पश्य दुर्य्योधनं कृष्ण शयानं रुधिरोक्षितम् । निहतं भीमसेनेन
गदां संमृज्य भारत ॥ १६ ॥ अक्षौहिणीर्महाबाहुर्दश चैकाञ्च
केशव । आनयद्यः पुरा संख्ये सोऽनयान्निधनं गतः ॥ १७ ॥
एष दुर्य्योधनः शेते महेष्वासो महारथः । शार्दूल इव सिंहेन
भीमसेनेन पातितः ॥ १८ ॥ विदुरं ह्यवमन्यैष पितरञ्चैव मन्द-
भाक् । बालो वृद्धावमानेन मन्दो मृत्युवशं गतः ॥ १९ ॥ निःस-
पत्ना मही यस्य त्रयोदश समाः स्थिताः । स शेते निहतो भूमौ
सुतो मे पृथिवीपतिः ॥ २० ॥ अपश्यं कृष्ण पृथिवीं धार्त्तराष्ट्रानु-
शासिताम् । पूर्णां हस्तिगवाश्वैश्च वार्ष्णेय न तु तच्चिरम् ॥२१॥
तामेवाद्य महाबाहो पश्याम्यन्यानुशासनाम् । हीनां हस्तिगवा-
श्वेन किं नु जीवामि माधव ॥२२॥ इदं कृच्छ्रतरं पश्य पुत्रस्यापि
वधान्मम । यदिमाः पर्य्युपासन्ते हतान् शूरान् रणे स्त्रियः ॥२३॥
प्रकीर्णकेशां सुश्रोणीं दुर्य्योधनशुभाङ्कगाम् । रुक्मवेदीनिभां
पश्य कृष्ण लक्ष्मणमातरम् ॥ २४ ॥ नूनमेषा पुरा बाला जीव-

माने महाभुजे। भुजावाश्रित्य रमते सुभुजस्य मनस्विनी ॥ २५ ॥
कथं नु शतधा नेदं हृदयं मम दीर्य्यते। पश्यन्त्या निहतं पुत्रं
पुत्रेण सहितं रणे ॥२६॥ पुत्रं रुधिरसंसिक्तमुपजिघ्रत्यनिन्दिता।
दुर्य्योधनन्तु वामोरूः पाणिना परिमार्जति ॥ २७ ॥ किं नु शोचति
भर्त्तारं पुत्रं वैषा मनस्विनी। तथा ह्यवस्थिता भाति पुत्रं चाप्य-
भिवीक्ष्य सा ॥ २८ ॥ स्वशिरः पञ्चशाखाभ्यामभिहत्यायतेक्षणा।
पतत्युरसि वीरस्य कुरुराजस्य माधव ॥ २९ ॥ पुण्डरीकमिवा-
भाति पुण्डरीकान्तरप्रभा। मुखं प्रमृज्य पुत्रस्य भर्त्तुश्चैव तप-
स्विनी ॥ ३० ॥ यदि चाप्यागमाः सन्ति यदि वा श्रुतयस्तदा।
ध्रुवं लोकानवाप्तोऽयं नृपो बाहुबलार्जितान् ॥ ३१ ॥

इति स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धार्य्या दुर्य्योधनदर्शने
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

गान्धार्य्युवाच। पश्य माधव पुत्रान्मे शतसंख्यान् जितक्लमान्।
गदया भीमसेनेन भूयिष्ठं निहतान्रणे ॥ १ ॥ इदं दुःखतरं मेऽद्य
यदिमा मुक्तमूर्द्धजाः। हतपुत्रा रणे बालाः परिधावन्ति मे
स्नुषाः ॥ २ ॥ प्रासादतलचारिण्यश्चरणैर्भूषणान्वितैः। आपन्ना
यत् स्पृशन्तीमा रुधिरार्द्रां वसुन्धराम् ॥ ३ ॥ गृध्रानुत्सारयन्त्यश्च
तथा गोमायुवायसान्। शोकेनार्त्ता विघूर्णन्त्यो मत्ता इव चर-
न्त्युत ॥ ४ ॥ एषा वै ह्यनवद्याङ्गी करसम्मितमध्यमा। घोरं
तद्वैशसं दृष्ट्वा निपतत्यतिदुःखिता ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा मे पार्थिवसुतामेतां
लक्ष्मणमातरम्। राजपुत्रीं महाबाहो मनो न ह्युपशाम्यति ॥६॥
भ्रातॄंश्चान्याः पतींश्चान्याः पुत्रांश्च निहतान् भुवि। दृष्ट्वा परि-
पतन्त्येताः प्रगृह्य सुभुजा भुजान् ॥ ७ ॥ मध्यमानान्तु नारीणां
वृद्धानाञ्चापराजित। आक्रन्दं हतबन्धूनां दारुणे वैशसे शृणु ॥८॥

रथनीड़ानि देहांश्च हतानां गजवाजिनाम्। आश्रिताः श्रममोहार्त्ताः स्थिताः पश्य महाबल ॥ ९ ॥ अन्याञ्चापहृतं कायाच्चारुकुण्डलमुन्नसं। स्वस्य बन्धोः शिरः कृष्ण गृहीत्वा पश्य तिष्ठतीम् ॥ १० ॥ पूर्ब्बजातिकृतं पापं मन्ये नाल्पमिवानघ। एताभिरनवद्याभिर्म्मया चैवाल्पमेधया ॥ ११ ॥ यदिदं धर्म्मराजेन पातितं नो जनार्द्दन। न हि नाशोऽस्ति वार्ष्णेय कर्म्मणोः शुभपापयोः ॥ १२ ॥ प्रत्यग्रवयसश्चैव दर्शनीयकुचोदराः। कुलेषु जाताः ह्रीमत्यः कृष्णपक्ष्माक्षिमूर्द्धजाः ॥ १३ ॥ हंसगद्गदभाषिण्यो दुःखशोकप्रमोहिताः। सारस्य इव राशन्त्यः पतिताः पश्य माधव ॥१४॥ फुल्लपद्मप्रकाशानि पुण्डरीकाक्ष योषिताम्। अनवद्यानि वक्त्राणि तापयत्येव रश्मिवान् ॥ १५ ॥ ईर्षूणां मम पुत्राणां वासुदेवावरोधनम्। मत्तमातङ्गदर्पाणां पश्यन्त्यद्य पृथग्जनाः ॥ १६ ॥ शतचन्द्राणि चर्म्माणि ध्वजांश्चादित्यसन्निभान्। रौक्माणि चैव वर्म्माणि निष्कानपि च काञ्चनान् ॥ १७ ॥ शीर्षत्राणानि चैतानि पुत्राणां मे महीतले। पश्य दीप्तानि गोविन्द पावकान् सुहुतानिव ॥१८॥ एष दुःशासनः शेते शूरेणामित्रघातिना। पीतशोणितसर्व्वाङ्गो भीमेन युधि पातितः ॥ १९ ॥ गदया भीमसेनेन पश्य माधव मे सुतम्। द्यूतक्लेशाननुस्मृत्य द्रौपद्या चोदितेन च ॥ २० ॥ उक्ता ह्यनेन पाञ्चाली सभायां द्यूतनिर्जिता। प्रियं चिकीर्षता भ्रातुः कर्णस्य च जनार्द्दन ॥ २१ ॥ सहैव सहदेवेन नकुलेनार्ज्जुनेन च दासभार्य्यासि पाञ्चालि क्षिप्रं प्रविश नो गृहम् ॥ २२ ॥ ततोऽहमब्रुवं कृष्ण तदा दुर्य्योधनं नृपम्। मृत्युपाशपरिक्षिप्तं शकुनिं पुत्र वर्ज्जय ॥ २३ ॥ निबोधैनं सुदुर्बुद्धिं मातुलं कलहप्रियम्। क्षिप्रमेनं परित्यज्य पुत्र शाम्यस्व पाण्डवैः ॥ २४ ॥ न बुध्यसे त्वं दुर्बुद्धे भीमसेनममर्षणम्। वाङ्नाराचैस्तुदं स्तीक्ष्णैरुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ २५ ॥ तानेव रहसि क्रुद्धान् वाक्शल्यानवधा-

रयन्। उत्सृजन् विषं तेषु सर्पो गोवृषभेष्विव ॥ २६ ॥ एष दुःशासनः शेते विक्षिप्य विपुलौ भुजौ। निहतो भीमसेनेन सिंहेनेव महागजः ॥ २७ ॥ अत्यर्थमकरोद्रौद्रं भीमसेनोऽत्यमर्षणः। दुःशासनस्य यत् क्रुद्धोऽपिबच्छोणितमाहवे ॥ २८ ॥

इति स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीविलापे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

गान्धार्युवाच। एष माधव पुत्रो मे विकर्णः प्राज्ञसम्मतः। भूमौ विनिहतः शेते भीमेन शतधा कृतः ॥ १ ॥ गजमध्ये हतः शेते विकर्णो मधुसूदन। नीलमेघपरिक्षिप्तः शरदीव निशाकरः ॥ २ ॥ अस्य चापग्रहेणैष पाणिः कृतकिणो महान्। कथञ्चिच्छिद्यते गृध्रैरत्तुकामैस्तलत्रवान् ॥ ३ ॥ अस्य भार्य्यामिषप्रेप्सून् गृध्रानेतांस्तपस्विनी। वारयत्यनिशं बाला न च शक्नोति माधव ॥ ४ ॥ युवा वृन्दारकः शूरो विकर्णः पुरुषर्षभ। सुखोषितः सुखार्हश्च शेते पांशुषु माधव ॥ ५ ॥ कर्णिनालीकनाराचैर्भिन्नमर्माणमाहवे। अद्यापि न जहात्येनं लक्ष्मीर्भरतसत्तमम् ॥ ६ ॥ एष संग्रामशूरेण प्रतिज्ञां पालयिष्यता। दुर्मुखोऽभिमुखः शेते हतोऽरिगणहा रणे ॥ ७ ॥ अस्यैतद्वदनं कृष्ण श्वापदैरर्द्धभक्षितम्। विभात्यभ्यधिकं तात सप्तम्यामिव चन्द्रमाः ॥ ८ ॥ शूरस्य हि रणे कृष्ण पश्याननमथेदृशम्। स कथं निहतोऽमित्रैः पांशून् ग्रसति मे सुतः ॥ ९ ॥ यस्याहवमुखे सौम्य स्थाता नैवोपपद्यते। स कथं दुर्मुखोऽमित्रैर्हतो विबुधलोकजित् ॥ १० ॥ चित्रसेनं हतं भूमौ शयानं मधुसूदन। धार्त्तराष्ट्रमिमं पश्य प्रतिमानं धनुष्मताम् ॥ ११ ॥ तञ्चित्रमाल्याभरणं युवत्यः शोककर्षिताः। क्रव्यादसंघैः सहिता रुदत्यः पर्य्युपासते ॥ १२ ॥ स्त्रीणां रुदितनिर्घोषः

श्वापदानाञ्च गर्ज्जितम्। चित्ररूपमिदं कृष्ण विचित्रं प्रतिभाति मे ॥ १३ ॥ युवा वृन्दारको नित्यं प्रवरस्त्रीनिषेवितः। विविंशतिरसौ शेते ध्वस्तः पांशुषु माधव ॥ १४ ॥ शरसंकृत्तवर्माणं वीरं विशसने हतम्। परिवार्य्यासते गृध्राः परिविंशद्विविंशतिम् ॥ १५ ॥ प्रविश्य समरे वीरः पाण्डवानामनीकिनीम्। स वीरशयने शेते पुनः सत्पुरुषोचिते ॥ १६ ॥ स्मितोपपन्नं सुनसं सुभ्रु ताराधिपोपमम्। अतीव शुभ्रं वदनं पश्य कृष्ण विविंशतेः ॥ १७ ॥ यं स्म तं पर्य्युपासन्ते वसुवासवयोषितः। क्रीड़न्तमिव गन्धर्वं देवकन्याः सहस्रशः ॥ १८ ॥ हन्तारं वीरसेनानां शूरं समितिशोभनम्। निवर्हणममित्राणां दुःसहं विषहेत कः ॥१९॥ दुःसहस्यैतदाभाति शरीरं संवृतं शरैः। गिरिरात्मरुहैः फुल्लैः कर्णिकारैरिवावृतः ॥ २० ॥ शातकौम्भ्या स्रजा भाति कवचेन च भास्वता। अग्निनेव गिरिः श्वेतो गतासुरपि दुःसहः ॥ २१ ॥

इति स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीविलापे
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

गान्धार्य्युवाच। अध्यर्द्धगुणमाहुर्यं वले शौर्य्ये च केशव। पित्रा त्वया च दाशार्ह दृप्तं सिंहमिवोत्कटम् ॥ १ ॥ यो विभेद चमूमेको मम पुत्रस्य दुर्भिदाम्। स भूत्वा मृत्युरन्येषामयं मृत्युवशं गतः ॥२॥ तस्योपलक्षये कृष्ण कार्ष्णेरमिततेजसः। अभिमन्योर्हतस्यापि प्रभा नैवोपशाम्यति ॥ ३ ॥ एषा विराटदुहिता स्नुषा गाण्डीवधन्वनः। आर्त्ता बाला पतिं वीरं दृष्ट्वा शोचत्यनिन्दिता ॥ ४ ॥ तमेषा हि समासाद्य भार्य्या भर्त्तारमन्तिके। विराटदुहिता कृष्ण पाणिना परिमार्ज्जति ॥ ५ ॥ तस्य वक्त्रमुपाघ्राय सौभद्रस्य मनस्विनी। विबुद्धकमलाकारं कम्बुवृत्तशिरोधरम् ॥ ६ ॥ काम्यरूपवती चैषा परिष्वजति भाविनी। लज्जमाना पुरा चैनं माध्वीकमदमूर्च्छितम्

॥ ७॥ तस्य क्षतजसन्दिग्धं जातरूपपरिष्कृतम्। विमुच्य कवचं वीर शरीरमभिवीक्षते ॥८॥ अवेक्षमाणा तं बाला कृष्णा त्वामभिभाषते। अयं ते पुण्डरीकाक्ष सदृशाक्षो निपातितः ॥ ९ ॥ बले वीर्य्ये च सदृशस्तेजसा चैव तेऽनघ। रूपेण च तथात्यर्थं शेते भुवि निपातितः ॥ १० ॥ अत्यन्तसुकुमारस्य राङ्कवाजिनशायिनः। कच्चिदद्य शरीरं ते भूमौ न परितप्यते ॥ ११ ॥ मातङ्गभुजवर्ष्माणौ ज्याक्षेपकठिनत्वचौ। काञ्चनाङ्गदिनौ शेषे निक्षिप्य विपुलौ भुजौ ॥ १२ ॥ व्यायम्य बहुधा नूनं सुखसुप्तः श्रमादिव। एवं विलपतीमार्त्तां न हि मामभिभाषसे ॥ १३ ॥ न स्मराम्यपराद्धं ते किं मां न प्रतिभाषसे। ननु मां त्वं पुरा दूरादभिवीक्ष्याभिभाषसे ॥ १४ ॥ आर्य्यामार्य्ये सुभद्रां त्वमिमांश्च त्रिदशोपमान्। पितॄन्माञ्चैव दुःखार्त्तां विहाय क्व गमिष्यसि ॥ १५ ॥ तस्य शोणितदिग्धान् वै केशानुद्यम्य पाणिना। उत्सङ्गे वक्त्रमाधाय जीवन्तमिव पृच्छति ॥ १६ ॥ स्वस्रीयं वासुदेवस्य पुत्रं गाण्डीवधन्वनः। कथं त्वां रणमध्यस्थं जघ्नुरेते महारथाः ॥ १७ ॥ धिगस्तु क्रूरकर्त्तॄंस्तान् कृपकर्णजयद्रथान्। द्रोणद्रौणायनी चोभौ यैरसि व्यसनीकृतः ॥ १८ ॥ रथर्षभाणां सर्व्वेषां कथमासीत्तदा मनः। बालं त्वां परिवार्य्यैकं मम दुःखाय जघ्नुषाम् ॥ १९ ॥ कथं नु पाण्डवानाञ्च पाञ्चालानाञ्च पश्यताम्। त्वं वीर निधनं प्राप्तो नाथवान् सन्ननाथवत् ॥ २० ॥ दृष्ट्वा त्वां बहुभि सङ्ख्ये हतं वीर पिता स हि। वीरः पुरुषशार्दूलः कथं जीवति पाण्डवः ॥ २१ ॥ न राज्यलाभो विपुलः शत्रूणां वा पराभवः। प्रीतिं धास्यति पार्थानां त्वामृते पुष्करेक्षण ॥२२॥ तव शस्त्रजितांल्लोकान् धर्मेण च दमेन च। क्षिप्रमन्वागमिष्यामि तत्र मां परिपालय ॥ २३ ॥ दुर्म्मरं पुनरप्राप्ते काले भवति केनचित्। यदहं त्वां रणे दृष्ट्वा हतं जीवामि दुर्भगा ॥ २४ ॥ कामिदानीं नरव्याघ्र श्लक्ष्णया

स्मितया गिरा । पितृलोके समेत्यान्यां मामिवामन्त्रयिष्यसि ॥२५॥ नूनमप्सरसां स्वर्गे मनांसि प्रमथिष्यसि । परमेण च रूपेण गिरा च स्मितपूर्वया ॥ २६ ॥ प्राप्य पुण्यकृतांल्लोकानप्सरोभिः समेयिवान् । सौभद्र विहरन् काले स्मरेथाः सुकृतानि मे ॥ २७ ॥ एतावानिह संवासो विहितस्ते मया सह । षण्मासान् सप्तमे मासि त्वं वीर निधनं गतः ॥ २८ ॥ इत्युक्तवचनामेतामपकर्षन्ति दुःखिताम । उत्तरां मोघसङ्कल्पां मत्स्यराजकुलस्त्रियः ॥ २९ ॥ उत्तरामपकृष्यैनामार्त्तामार्त्ततराः स्वयम् । विराटं निहतं दृष्ट्वा क्रोशन्ति विलपन्ति च ॥ ३० ॥ द्रोणास्त्रशरसंकृत्तं शयान रुधिरोक्षितम् । विराटं विनदन्त्येते गृध्रगोमायुवायसाः ॥ ३१ ॥ विनद्यमानं विहगैर्विराटमसितेक्षणाः । न शक्नुवन्ति विवशा विवर्त्तयितुमातुराः ॥ ३२ ॥ आसामातपतप्तानामायासेन च योषिताम् । श्रमेण च विवर्णानां वक्त्राणां विप्लुतं वपुः ॥ ३३ ॥ उत्तरश्चाभिमन्युश्च काम्बोजश्च सुदक्षिणम् । शिशूनेतान् हतान् पश्य लक्ष्मणञ्च सुदर्शनम् । आयोधनशिरोमध्ये शयानं पश्य माधव ॥३४॥

इति स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

गान्धार्य्युवाच । एष वैकर्त्तनः शेते महेष्वासो महाबलः । ज्वलितानलवत् सङ्ख्ये संशान्तः पार्थतेजसा ॥ १ ॥ पश्य वैकर्त्तनं कर्णं निहत्यातिरथान् बहून् । शोणितौघपरीताङ्गं शयानं पतितं भुवि ॥ २ ॥ अमर्षी दीर्घरोषश्च महेष्वासो महारथः । रणे विनिहतः शेते शूरो गाण्डीवधन्वना ॥ ३ ॥ यं स्म पाण्डवसन्त्रासान्मम पुत्रा महारथाः । प्रायुध्यन्त पुरस्कृत्य मातङ्गा इव यूथपम्॥४॥ शार्दूलमिव सिंहेन समरे सव्यसाचिना । मातङ्गमिव मत्तेन मातङ्गेन निपातितम् ॥ ५ ॥ समेताः पुरुषव्याघ्र निहतं शूरमाहवे ।

प्रकीर्णमूर्द्धजाः पत्न्यो रुदत्यः पर्य्युपासते ॥६॥ उद्विग्नः सततं यस्मात् धर्म्मराजो युधिष्ठिरः । त्रयोदशसमा निद्रां चिन्तयन्नाध्यगच्छत ॥ ७ ॥ अनाधृष्यः परैर्युद्धे शत्रुभिर्म्मघवानिव । युगान्ताग्निरिवार्च्चिष्मान् हिमवानिव च स्थिरः ॥ ८ ॥ स भूत्वा शरणं वीरो धार्त्तराष्ट्रस्य माधव । भूमौ विनिहतः शेते वातरुग्ण इव द्रुमः ॥ ९ ॥ पश्य कर्णस्य पत्नीं त्वं वृषसेनस्य मातरम् । लालप्यमानां करुणं रुदतीं पतितां भुवि ॥ १० ॥ आचार्य्यशापोऽनुगतो ध्रुवं त्वां यद्ग्रसच्चक्रमियं धरा ते । ततः शरेणापहृतं शिरस्ते धनञ्जयेनाहवशत्रुमध्ये ॥ ११ ॥ हा हा धिगेषा पतिता विसंज्ञा समीक्ष्य जाम्बूनदबद्धकचम् । कर्णं महाबाहुमदीनसत्त्वं सुषेणमाता रुदती भृशार्त्ता ॥ १२ ॥ अल्पावशेषोऽपि कृतो महात्मा शरीरभक्षैः परिभक्षयद्भिः । द्रष्टुं न नः प्रीतिकरः शशीव कृष्णस्य पक्षस्य चतुर्द्दशाहे ॥ १३ ॥ सा वर्त्तमाना पतिता पृथिव्यामुत्थाय दीना पुनरेव चैषा । कर्णस्य वक्त्रं परिजिघ्रमाणा रोरूयते पुत्रवधाभितप्ता ॥ १४ ॥

इति स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

गान्धार्य्युवाच । आवन्त्यं भीमसेनेन भक्षयन्ति निपातितम् । गृध्रगोमायवः शूरं बहुबन्धुमबन्धुवत् ॥ १ ॥ तं पश्य कदनं कृत्वा शत्रूणां मधुसूदन । शयानं वीरशयने रुधिरेण समुक्षितम् ॥२॥ तं शृगालाश्च कङ्काश्च क्रव्यादाश्च पृथग्विधाः । तेन तेन विकर्षन्ति पश्य कालस्य पर्य्ययम् ॥ ३ ॥ शयानं वीरशयने वीरमाक्रन्दकारिणम् । आवन्त्यं सहिता नार्य्यो रुदन्त्यः पर्य्युपासते ॥ ४ ॥ प्रातिपेयं महेष्वासं हतं भल्लेन वाह्लिकम् । प्रसुप्तमिव शार्दूलं पश्य कृष्ण मनस्विनम् ॥५॥ अतीव मुखवर्णोऽस्य निहतस्यापि शोभते । सोमस्येवाभिपूर्णस्य पौर्णमास्यां समुद्यतः ॥ ६ ॥ पुत्रशोकाभितप्तेन

प्रतिज्ञां परिरक्षता । पाकशासनिना सङ्ख्ये वार्ड्डक्षत्रिर्निपातितः
॥ ७ ॥ एकादशचमूभिर्य्या रक्ष्यमाणं महात्मना । सत्यं चिकीर्षता
पश्य हतमेनं जयद्रथम् ॥ ८ ॥ सिन्धुसौवीरभर्त्तारं दर्पपूर्णं मन-
स्विनम् । भक्षयन्त्यशिवा गृध्रा जनार्द्दन जयद्रथम् ॥९॥ संरक्ष्यमाणं
भार्य्याभिरनुरक्ताभिरच्युत । रसन्त्यो व्यपकर्षन्ति गहनं निम्नमन्ति-
कात् ॥ १० ॥ तमेताः पर्य्युपासन्ते रक्ष्यमाणं महाभुजम् । सिन्धु-
सौवीरभर्त्तारं काम्बोजयवनस्त्रियः ॥ ११ ॥ यदा कृष्णामुपादाय
प्राद्रवत् केकयैः सह । तदैव वध्यः पाण्डूनां जनार्द्दन जयद्रथः ॥१२॥
दुःशलां मानयद्भिस्तु तदा मुक्तो जयद्रथः । कथमद्य न तां कृष्ण
मानयन्ति स्म ते पुनः ॥ १३ ॥ सैषा मम सुता बाला विलपन्ती
सुदुःखिता । प्रमापयति चात्मानमाक्रोशति च पाण्डवान् ॥ १४ ॥
किं नु दुःखतरं कृष्ण परं मम भविष्यति । यत् सुता विधवा बाला
स्नुषाश्च निहतेश्वराः ॥ १५ ॥ हा हा धिग्दुःशलां पश्य वीत-
शोकभयामिव । शिरो भर्त्तुरनासाद्य धावमानामितस्ततः ॥ १६ ॥
वारयामास यः सर्व्वान् पाण्डवान् पुत्रगृद्धिनः । हत्वा स विपुलाः
सेनाः स्वयं मृत्युवशं गतः ॥ १७ ॥ तं मत्तमिव मातङ्गं वीरं परम-
दुर्ज्जयम् । परिवार्य्य रुदन्त्येताः स्त्रियश्चन्द्रोपमाननाः ॥ १८ ॥

इति स्त्रीपर्व्वणि स्त्रीविलापपर्व्वणि गान्धारीवाक्ये
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

गान्धार्य्युवाच । एष शल्यो हतः शेते साक्षान्नकुलमातुलः ।
धर्म्मज्ञेन सता तात धर्म्मराजेन संयुगे ॥ १ ॥ यस्त्वया स्पर्द्धते नित्यं
सर्व्वत्र पुरुषर्षभ । स एष निहतः शेते मद्रराजो महारथः ॥ २ ॥
येन संगृह्णता तात रथमाधिरथेर्युधि । जयार्थं पाण्डुपुत्राणां तथा
तेजोवधः कृतः ॥३॥ हा हा धिक् पश्य शल्यस्य पूर्णचन्द्रसुदर्शनम् ।

मुखं पद्मपलाशाक्षं काकैरादष्टमव्रणम् ॥४॥ एषा चामीकराभस्य तप्तकाञ्चनसप्रभा। आस्यादिनिःसृता जिह्वा भक्ष्यते कृष्ण पक्षिभिः ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरेण निहतं शल्यं समितिशोभनम्। रुदन्त्यः पर्य्युपासन्ते मद्रराजकुलस्त्रियः ॥६॥ एताः सुसूक्ष्मवसना मद्रराजं नरर्षभम्। क्रोशन्त्योऽथ समासाद्य क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ ७ ॥ शल्यं निपतितं शूरं परिवार्य्याभितः स्थिताः। वाशिता गृष्टयः पङ्के परिमग्नमिव द्विपम् ॥ ८ ॥ शल्यं शरणदं शूरं पश्यैनं रथसत्तमम्। शयानं वीरशयने शरैर्विशकलीकृतम् ॥ ९ ॥ एष शैलालयो राजा भगदत्तः प्रतापवान्। गजाङ्कुशधरः श्रेष्ठः शेते भुवि निपातितः ॥ १० ॥ यस्य रुक्ममयी माला शिरस्येषा विराजते। श्वापदैर्भक्ष्यमाणस्य शोभयन्तीव मूर्द्धजान् ॥ ११ ॥ एतेन किल पार्थस्य युद्धमासीत् सुदारुणम्। लोमहर्षणमत्यर्थं शक्रस्येवाहिना यथा ॥१२॥ योधयित्वा महाबाहुरेष पार्थं धनञ्जयम्। संशयं गमयित्वा च कुन्तीपुत्रेण पातितः ॥१३॥ यस्य नास्ति समो लोके शौर्य्ये वीर्य्ये च कश्चन। स एष निहतः शेते भीष्मो भीष्मकृदाहवे ॥ १४ ॥ पश्य शान्तनवं कृष्ण शयानं सूर्य्यवर्चसम्। युगान्त इव कालेन पतितं सूर्य्यमम्बरात् ॥ १५ ॥ एष तप्त्वा रणे शत्रून् शस्त्रतापेन वीर्य्यवान्। नरसूर्य्योऽस्तमभ्येति सूर्य्योऽस्तमिव केशव ॥१६॥ शरतल्पगतं वीरं धर्मे देवापिना समम्। शयानं वीरशयने पश्य शूरनिषेविते ॥१७॥ कर्णिनालीकनाराचैरास्तीर्य्य शयनोत्तमम्। आविश्य शेते भगवान् स्कन्दः शरवनं यथा ॥ १८ ॥ अतूलपूर्णं गाङ्गेयस्त्रिभिर्वाणैः समन्वितम्। उपधायोपधानाग्र्यं दत्तं गाण्डीवधन्वना ॥ १९ ॥ पालयानः पितुः शास्त्रमूर्द्धरेता महायशाः। एष शान्तनवः शेते माधवाप्रतिमो युधि ॥ २० ॥ धर्मात्मा वत धर्मज्ञः पारावर्य्येण निर्णये। अमर्त्त्य इव मर्त्त्यः सन्नेष प्राणानधारयत् ॥२१॥ नास्ति युद्धे कृती कश्चिन्न विद्वान्न पराक्रमी। यत्र शान्तनवो भीष्मः शेतेऽद्य निहतः

शरैः ॥ २२ ॥ स्वयमेतेन शूरेण पृच्छ्यमानेन पाण्डवैः । धर्मज्ञो नाहवे मृत्युराख्यातः सत्यवादिना ॥२३॥ प्रनष्टः कुरुवंशः स पुनर्येन समुद्धृतः । स गतः कुरुभिः सार्द्धं महाबुद्धिः पराभवम् ॥ २४ ॥ धर्म्मेषु कुरवः कं नु परिप्रक्ष्यन्ति माधव । गते देवव्रते स्वर्गं देवकल्पे नरर्षभे ॥ २५ ॥ अर्जुनस्य विनेतारमाचार्य्यं सात्वकेस्तथा । तं पश्य पतितं द्रोणं कुरूणां द्विजसत्तमम् ॥२६॥ अस्त्रं चतुर्विधं वेद यथैव त्रिदशेश्वरः । भार्गवो वा महावीर्य्यस्तथा द्रोणोऽपि माधव ॥२७॥ यस्य प्रसादाद्बीभत्सुः पाण्डवः कर्म दुष्करम् । चकार स हतः शेते नैनमस्त्राण्यपालयन् ॥२८॥ यं पुरोधाय कुरव आह्वयन्ते स्म पाण्डवान् । सोऽयं शस्त्रभृतां श्रेष्ठो द्रोणः शस्त्रैः परिक्षतः ॥ २९ ॥ यस्य निर्द्दहतः सेनां गतिरग्नेरिवाभवत् । स भूमौ निहतः शेते शान्तार्च्चि-रिव पावकः ॥३०॥ धनुर्मुष्टिरशीर्णश्च हस्तावापश्च माधव । द्रोणस्य निहतस्यापि दृश्यते जीवतो यथा ॥ ३१ ॥ वेदा यस्माच्च चत्वारः सर्वास्त्राणि च केशव । अनपेतानि वै शूराद्यथैवादौ प्रजापतेः॥३२॥ वन्दनार्हाविमौ तस्य वन्दिभिर्वन्दितौ शुभौ । गोमायवो विकर्षन्ति पादौ शिष्यगणार्च्चितौ ॥३३॥ द्रोणं द्रुपदपुत्रेण निहतं मधुसूदन । कृपी कृपणमन्वास्ते दुःखोपहतचेतना ॥३४॥ तां पश्य पतितामार्त्तां मुक्तकेशीमधोमुखीम् । हतं पतिमुपासन्तीं द्रोणं शस्त्रभृताम्वरम् ॥३५॥ बाणैर्भिन्नतनुत्राणं धृष्टद्युम्नेन केशव । उपासते मृधे द्रोणं जटिला ब्रह्मचारिणः ॥३६॥ प्रेतकृत्ये च यतते कृपी कृपणमातुरा । हतस्य समरे भर्त्तुः सुकुमारी यशस्विनी ॥ ३७ ॥ अग्निमाहृत्य विधिवच्चितां प्रज्वाल्य सर्वशः । द्रोणमाधायगायन्तिवीणिसामानि सामगाः ॥ ३८ ॥ कुर्वन्ति च चितामेते जटिला ब्रह्मचारिणः । धनुर्भिः शक्तिभिश्चैव रथनीडैश्च माधव ॥ ३९ ॥ शस्त्रैश्च विविधै-रन्यैर्धक्ष्यन्तो भूरितेजसम् । एते द्रोणं समाधाय शंसन्ति च रुदन्ति च ॥४०॥ सामभिस्त्रिभिरन्तःस्थैरनुशंसन्ति चापरे । अग्नावग्निमिवा-

धाय द्रोणं हुत्वा हुताशने॥४१॥ गच्छन्त्यभिमुखा गङ्गां द्रोणशिष्या
द्विजातयः। अपसव्यां चितिं कृत्वा पुरस्कृत्य कृपीं तदा ॥ ४२ ॥

इति स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

गान्धार्य्युवाच। सोमदत्तसुतं पश्य युयुधानेन पातितम्।
वितुद्यमानं विहगैर्बहुभिर्माधवान्तिके ॥ १ ॥ पुत्रशोकाभिसन्तप्तः
सोमदत्तो जनार्द्दन। युयुधानं महेष्वासं गर्हयन्निव दृश्यते ॥२॥
असौ हि भूरिश्रवसो माता परमदुःखिता। आश्वासयति भर्त्तारं
सोमदत्तमनिन्दिता ॥ ३ ॥ दिष्ट्या नैनं महाराज दारुणं भरत-
क्षयम्। कुरुसंक्रन्दनं घोरं युगान्तमनुपश्यसि ॥ ४ ॥ दिष्ट्या
यूपध्वजं वीरं पुत्रं भूरिसहस्रदम्। अनेकक्रतुयज्वानं निहतं
नाद्य पश्यसि ॥ ५ ॥ दिष्ट्या स्नुषाणामाक्रन्दे घोरं विलपितं
बहु। न शृणोषि महाराज सारसीनामिवार्णवे ॥ ६ ॥ एक-
वस्त्रानुसंवीताः प्रकीर्णासितमूर्द्धजाः। स्नुषास्ते परिधावन्ति हता-
पत्या हतेश्वराः ॥ ७ ॥ श्वापदैर्भक्ष्यमाणं तमहो दिष्ट्या न
पश्यसि। छिन्नबाहुं नरव्याघ्रमर्ज्जुनेन निपातितम् ॥ ८ ॥ शलं
विनिहतं संख्ये भूरिश्रवसमेव च। स्नुषाश्च विधवाः सर्वा दिष्ट्या
नाद्येह पश्यसि ॥ ९ ॥ दिष्ट्या तत् काञ्चनं छत्रं यूपकेतोर्महा-
त्मनः। विनिकीर्णं रथोपस्थे सौमदत्तेर्न पश्यसि ॥ १० ॥ अमूस्तु
भूरिश्रवसो भार्य्याः सात्यकिना हतम्। परिवार्य्यानुशोचन्ति भर्त्तार-
मसितेक्षणाः ॥ ११ ॥ एता विलप्य बहुलं भर्त्तुः शोकेन कर्षिताः।
पतन्त्यभिमुखा भूमौ कृपणं तव केशव ॥ १२ ॥ बीभत्सुरतिबीभत्सं
कर्म्मेदमकरोत् कथम्! प्रमत्तस्य यदच्छेत्सीद्बाहुं शूरस्य यज्वनः
॥ १३ ॥ ततः पापतरं कर्म कृतवानपि सात्यकिः। यस्मात् प्रायो-
पविष्टस्य प्राहार्षीत् संशितात्मनः ॥ १४ ॥ एको द्वाभ्यां हतः शेषे

त्वमधर्म्मश्च धार्म्मिकः । इति यूपध्वजस्यैताः स्त्रियः क्रोशन्ति माधव ॥ १५ ॥ भार्य्या यूपध्वजस्यैषा करसम्मितमध्यमा । कृत्वोत्सङ्गे भुजं भर्त्तुः कृपणं पर्य्यदेवयत् ॥ १६ ॥ अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्द्दनः । नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥ १७ ॥ अयं स हन्ता शत्रूणां मित्राणामभयप्रदः । प्रदाता गोसहस्राणां क्षत्रियान्तकरः करः ॥ १८ ॥ वासुदेवस्य सान्निध्ये पार्थेनाक्लिष्टकर्म्मणा । युध्यतः समरेऽन्येन प्रमत्तस्य निपातितः ॥ १९ ॥ किं नु वक्ष्यसि संसत्सु कथासु च जनार्द्दन । अर्जुनस्य महत् कर्म स्वयं वा स किरीटवान् ॥ २० ॥ इत्येवं गर्हयित्वैषा तूष्णीमास्ते वराङ्गना । तामेतामनुशोचन्ति सपत्न्यः स्वामिव स्नुषाम् ॥ २१ ॥ गान्धारराजः शकुनिर्बलवान् सत्यविक्रमः । निहतः सहदेवेन भागिनेयेन मातुलः ॥ २२ ॥ यः पुरा हेमदण्डाभ्यां व्यजनाभ्यां स्म वीज्यते । स एष पक्षिभिः पक्षैः शयान उपवीज्यते ॥ २३ ॥ यः स्म रूपाणि कुरुते शतशोऽथ सहस्रशः । तस्य मायाविनो माया दग्धाः पाण्डवतेजसा ॥ २४ ॥ मायया निकृतिप्रज्ञो जितवान् यो युधिष्ठिरम् । सभायां विपुलं राज्यं स पुनर्जीवितं जितः ॥ २५ ॥ शकुनाः शकुनिं कृष्ण समन्तात् पर्य्युपासते । कैतवं मम पुत्राणां विनाशायोपशिक्षितम् ॥ २६ ॥ एतेनैतन्महद्वैरं प्रसक्तं पाण्डवैः सह । बधाय मम पुत्राणामात्मनः सगणस्य च ॥ २७ ॥ यथैव मम पुत्राणां लोकाः शस्त्रजिता विभो । एवमस्यापि दुर्बुद्धेर्लोकाः शस्त्रेण वै जिताः ॥ २८ ॥ कथञ्चनायं तत्रापि पुत्रान्मे भ्रातृभिः सह । विरोधयेदृजुप्रज्ञाननृजुर्म्मधुसूदन ॥ २९ ॥

इति स्त्रीपर्व्वणि स्त्रीविलापपर्व्वणि गान्धारीवाक्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

गान्धार्य्युवाच । काम्बोजं पश्य दुर्द्धर्षं काम्बोजास्तरणोचितम् ।

शयानमृषभस्कन्धं हतं पांशुषु माधव ॥ १ ॥ यस्य क्षतजसन्दिग्धौ बाहू चन्दनरूषितौ । अवेक्ष्य कृपणं भार्य्या विलपत्यतिदुःखिता ॥२॥ इमौ तौ परिघप्रख्यौ बाहू शुभतलाङ्गुलौ । ययोर्विवरमापन्नां न रतिर्मां पुराजहात् ॥ ३ ॥ कां गतिं नु गमिष्यामि त्वया हीना जनेश्वर । दूरबन्धुरनाथेव वेपन्ती मधुरस्वरा ॥ ४ ॥ आतपे क्लाम्यमानानां विवृतानामिव स्रजाम् । क्लान्तानामपि नारीणां न श्रीर्जहाति वै तनुम् ॥ ५ ॥ शयानमभितः शूरं कालिङ्गं मधुसूदन । पश्य दीप्ताङ्गदयुगप्रतिबद्धमहाभुजम् ॥ ६ ॥ मागधानामधिपतिं जयत्सेनं जनार्द्दन । परिवार्य्य प्ररुदिता मागध्यः पश्य योषितः ॥ ७ ॥ आसामायतनेत्राणां सुस्वराणां जनार्द्दन । मनःश्रुतिहरो नादो मनो मोहयतीव मे ॥ ८ ॥ प्रकीर्णसर्व्वाभरणा रुदत्यः शोककर्षिताः । स्वास्तीर्णशयनोपेता मागध्यः शेरते भुवि ॥ ९ ॥ कोशलानामधिपतिं राजपुत्रं वृहद्बलम् । भर्त्तारं परिवार्य्यैताः पृथक् प्ररुदिताः स्त्रियः ॥१०॥ अस्य गात्रगतान् बाणान् कार्ष्णिबाहुबलार्पितान् । उद्धरन्त्यसुखाविष्टा मूर्च्छमानाः पुनः पुनः ॥ ११ ॥ आसां सर्व्वानवद्यानामातपेन परिश्रमात् । प्रम्लाननलिनाभानि भान्ति वक्त्राणि माधव ॥ १२ ॥ द्रोणेन निहताः शूरा शेरते रुचिराङ्गदाः । धृष्टद्युम्नसुताः सर्व्वे शिशवो हेममालिनः ॥ १३ ॥ रथाग्न्यगारं चापार्च्चिः शरशक्तिगदेन्धनम् । द्रोणमासाद्य निर्द्दग्धाः शलभा इव पावकम् ॥ १४ ॥ तथैव निहताः शूराः शेरते रुचिराङ्गदाः । द्रोणेनाभिमुखाः सर्व्वे भ्रातरः पञ्च केकयाः ॥ १५ ॥ तप्तकाञ्चनवर्म्माणस्तालध्वजरथस्रजः । भासयन्ति महीं भासा ज्वलिता इव पावकाः ॥ १६ ॥ द्रोणेन द्रुपदं सङ्ख्ये पश्य माधव पातितम् । महाद्विपमिवारण्ये सिंहेन महता हतम् ॥ १७ ॥ पाञ्चालराज्ञो विमलं पुण्डरीकाक्ष पाण्डरम् । आतपत्रं समाभाति शरदीव निशाकरः ॥ १८ ॥ एतास्तु द्रुपदं वृद्धं स्नुषा

भार्य्या सुदुःखिताः । दग्ध्वा गच्छन्ति पाञ्चाल्यं राजानमपसव्यतः ॥ १९ ॥ धृष्टकेतुं महेष्वासं चेदिपुङ्गवमङ्गनाः । द्रोणेन निहतं शूरं हरन्ति हृतचेतसः ॥ २० ॥ द्रोणास्त्रमभिहत्यैष विमर्द्दी मधुसूदन । महेष्वासो हतः शेते वातरुग्न इव द्रुमः ॥ २१ ॥ एष चेदिपतिः शूरो धृष्टकेतुर्महारथः । शेते विनिहतः संख्ये हत्वा शत्रून् सहस्रशः ॥ २२ ॥ विच्छिद्यमानं विहगैस्तं भार्य्याः प्रत्युपस्थिताः । चेदिराजं हृषीकेश सुकेशञ्चारुकुण्डलम् ॥२३॥ दाशार्हपुत्रजं वीरं शयानं सत्यविक्रमम् । आरोप्याङ्के रुदन्त्येताश्चेदिराजं वराङ्गनाः ॥ २४ ॥ अस्य पुत्रं हृषीकेश सुकेशञ्चारुकुण्डलम् । द्रोणेन समरे पश्य निकृत्तं बहुधा शरैः ॥ २५ ॥ पितरं नूनमाजिस्थं युध्यमानं परैः सह । नाजहात् पितरं वीरमद्यापि मधुसूदन ॥ २६ ॥ एवं ममापि पुत्रस्य पुत्रः पितरमन्वगात् । दुर्य्योधनं महाबाहो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ २७ ॥ विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पतितौ पश्य केशव । हिमान्ते पुष्पितौ शालौ मरुता गलिताविव ॥ २८ ॥ काञ्चनाङ्गदवर्म्माणौ रणे खड्गधनुर्द्धरौ । ऋषभप्रतिरूपाक्षौ शयानौ विमलस्रजौ ॥ २९ ॥ अवध्याः पाण्डवाः कृष्ण सर्व्व एव त्वया सह । ये मुक्ता द्रोणभीष्माभ्यां कर्णात् वैकर्त्तनात् कृपात् ॥ ३० ॥ दुर्य्योधनात् द्रोणसुतात् सैन्धवाच्च महारथात् । सोमदत्ताद्विकर्णाच्च शूराच्च कृतवर्म्मणः ॥ ३१ ॥ ये हन्युः शस्त्रवेगेन देवानपि नरर्षभाः । त इमे निहताः सर्व्वे पश्य कालस्य पर्य्ययम् ॥ ३२ ॥ नातिभारोऽस्ति दैवस्य ध्रुवं माधव कश्चन । यदिमे निहताः शूराः क्षत्रियैः क्षत्रियर्षभाः ॥ ३३ ॥ तदैव निहताः कृष्ण मम पुत्रास्तरस्विनः । यदैवाकृतकामस्त्वमुपप्लव्यं गतः पुनः ॥३४॥ शान्तनोश्चैव पुत्रेण प्राज्ञेन विदुरेण च । तदैवोक्तास्मि मा स्नेहं कुरुष्वात्मसुतेष्विति ॥ ३५ ॥ तयोर्न दर्शनं तात मिथ्या भवितुमर्हति । अचिरेणैव पुत्रा मे भस्मीभूता जनार्द्दन ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्त्वा न्यपतद्भूमौ गान्धारी शोकमूर्च्छिता। दुःखोपहतविज्ञाना धैर्यमुत्सृज्य भारत ॥३७॥ ततः कोपपरीताङ्गी पुत्रशोकपरिप्लुता। जगाम शौरिं दोषेण गान्धारी व्यथितेन्द्रिया ॥ ३८ ॥

गान्धार्युवाच। पाण्डवा धार्त्तराष्ट्राश्च दग्धाः कृष्ण परस्परम्। उपेक्षिता विनश्यन्तस्त्वया कस्माज्जनार्द्दन ॥ ३९ ॥ शक्तेन बहुभृत्येन विपुले तिष्ठता बले। उभयत्र समर्थेन श्रुतवाक्येन चैव हि ॥ ४० ॥ इच्छतोपेक्षितो नाशः कुरूणां मधुसूदन। यस्मात्त्वया महाबाहो फलं तस्मादवाप्नुहि ॥ ४१ ॥ पतिशुश्रूषया यन्मे तपः किञ्चिदुपार्ज्जितम्। तेन त्वां दुरवापेन शप्स्ये चक्रगदाधर ॥४२॥ यस्मात् परस्परं घ्नन्तो ज्ञातयः कुरुपाण्डवाः। उपेक्षितास्ते गोविन्द तस्माज्ज्ञातीन् वधिष्यसि ॥ ४३ ॥ त्वमप्युपस्थिते वर्षे षट्त्रिंशे मधुसूदन। हतज्ञातिर्हतामात्यो हतपुत्रो वनेचरः। कुत्सितेनाभ्युपायेन निधनं समवाप्स्यसि ॥ ४४ ॥ तवाप्येवं हतसुता निहतज्ञातिबान्धवाः। स्त्रियः परितपिष्यन्ति यथैव भरतस्त्रियः ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वासुदेवो महामनाः। उवाच देवीं गान्धारीमीषदभ्युत्स्मयन्निव ॥ ४६ ॥ संहर्त्ता वृष्णिचक्रस्य मदन्यो नेह विद्यते। जानेऽहमेतदप्येवं चीर्णं चरसि सुव्रते ॥ ४७ ॥ अवध्यास्ते नरैरन्यैरपि वा देवदानवैः। परस्परकृतं नाशं यतः प्राप्स्यन्ति यादवाः ॥ ४८ ॥ इत्युक्तवति दाशार्हे पाण्डवास्त्रस्तचेतसः। बभूवुर्भृशसंविग्ना निराशाश्चापि जीविते ॥ ४९ ॥

इति स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीविलापे

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

समाप्तञ्च स्त्रीविलापपर्व।

भगवानुवाच । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारि मा च शोके मनः कृथाः ।
तवैव ह्यपराधेन बहवो निधनं गताः ॥ १ ॥ यत्त्वं पुत्रं दुरात्मान-
मीर्षुमत्यन्तमानिनम् । दुर्य्योधनं पुरस्कृत्य दुष्कृतं साधु मन्यसे ॥२॥
निष्ठुरं वैरपुरुषं वृद्धानां शासनातिगम् । कथमात्मकृतं दोषं मय्या-
धातुमिहेच्छसि ॥ ३ ॥ मृतं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति ।
दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थौ प्रपद्यते ॥ ४ ॥ तपोऽर्थीयं ब्राह्मणी
धत्ते गर्भं गौर्वोढ़ारं धावितारं तुरङ्गी । शूद्रा दासं पशुपालञ्च
वैश्या वधार्थीयं त्वद्विधा राजपुत्री ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य पुनरुक्तं वचो-
ऽप्रियम् । तूष्णीं बभूव गान्धारी शोकव्याकुलचेतना ॥ ६ ॥ धृत-
राष्ट्रस्तु राजर्षिर्निगृह्याबुद्धिजं तमः । पर्य्यपृच्छत धर्मात्मा धर्म-
राजं युधिष्ठिरम् ॥७॥ जीवतां परिमाणज्ञः सैन्यानामपि पाण्डव ।
हतानां यदि जानीषे परिमाणं वदस्व मे ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दशायुतानामयुतं सहस्राणि च विंशतिः ।
कोट्यः षष्टिश्च षट्चैव येऽस्मिन् राजन् मृधे हताः ॥ ९ ॥ अल-
क्ष्याणान्तु वीराणां सहस्राणि चतुर्दश । दश चान्यानि राजेन्द्र
शतं षष्टिश्च पञ्च च ॥ १० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । युधिष्ठिर गतिं कान्ते गताः पुरुषसत्तमाः ।
आचक्ष्व मे महाबाहो सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यैर्हुतानि शरीराणि हृष्टैः परमसंयुगे ।
देवराजसमांल्लोकान् गतास्ते सत्यविक्रमाः ॥ १२ ॥ ये त्वहृष्टेन
मनसा मर्त्तव्यमिति भारत । युध्यमाना हताः सङ्ख्ये ते गन्धर्वैः
समागताः ॥ १३ ॥ ये च संग्रामभूयिष्ठा याचमानाः पराङ्मुखाः ।
शस्त्रेण निधनं प्राप्ता गतास्ते गुह्यकान् प्रति ॥ १४ ॥ पीड्यमानाः
परैर्ये तु हीयमाना निरायुधाः । ह्रीनिषेवा महात्मानः परा-

नभिमुखा रणे ॥ १५ ॥ छिद्यमानाः शितैः शस्त्रैः क्षत्रधर्मपरायणाः । गतास्ते ब्रह्मसदनं हता वीराः सुवर्च्चसः ॥ १६ ॥ ये तत्र निहता राजन्नन्तरायोधनं प्रति । यथाकथञ्चित्ते राजन् संप्राप्तास्तूत्तरान् कुरून् ॥ १७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । केन ज्ञानबलेनैवं पुत्र पश्यसि सिद्धवत् । तन्मे वद महाबाहो श्रोतव्यं यदि मन्यसे ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । निदेशाद्भवतः पूर्वं वने विचरता मया । तीर्थयात्राप्रसङ्गेन संप्राप्तोऽयमनुग्रहः ॥ १९ ॥ देवर्षिर्लोमशो दृष्टस्ततः प्राप्तोऽस्म्यनुस्मृतिम् । दिव्यं चक्षुरनुप्राप्तं ज्ञानयोगेन वै पुरा ॥ २० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । येऽत्रानाथा जनस्यास्य सनाथा ये च भारत । कच्चित्तेषां शरीराणि धक्ष्यन्ति विधिपूर्वकम् ॥ २१ ॥ न येषां सन्ति कर्त्तारो न च येऽत्राहिताग्नयः । वयञ्च कस्य कुर्य्याम बहुत्वात्तात कर्मणः ॥ २२ ॥ यान् सुपर्णाश्च गृध्राश्च विकर्षन्ति ततस्ततः । तेषान्तु कर्मणा लोका भविष्यन्ति युधिष्ठिर ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तो महाप्राज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । आदिदेश सुधर्माणं धौम्यं सूतञ्च सञ्जयम् ॥ २५ ॥ विदुरञ्च महाबुद्धिं युयुत्सुञ्चैव कौरवम् । इन्द्रसेनमुखांश्चैव भृत्यान् सूतांश्च सर्वश ॥ २५ ॥ भवन्तः कारयन्त्वेषां प्रेतकार्य्याण्यनेकशः । यथा चानाथवत् किञ्चिच्छरीरं न विनश्यति ॥ २६ ॥ शासनाद्धर्मराजस्य क्षत्ता सूतश्च सञ्जयः । सुधर्मा धौम्यसहित इन्द्रसेनादयस्तथा ॥ २७ ॥ चन्दनागुरुकाष्ठानि तथा कालीयकान्युत । घृतं तैलञ्च गन्धांश्च क्षौमाणि वसनानि च ॥ १८ ॥ समाहृत्य महार्हाणि दारुणाञ्चैव सञ्चयान् । रथांश्च मृदितांस्तत्र नानाप्रहरणानि च ॥ २९ ॥ चिताः कृत्वा प्रयत्नेन यथामुख्यान्नराधिप । दाहयामासुरव्यग्रा विधिदृष्टेन कर्मणा ॥३०॥ दुर्य्योधनञ्च राजानं भ्रातॄंश्चास्य

शताधिकान्। शल्यं शलञ्च राजानं भूरिश्रवसमेव च ॥ ३१ ॥ जयद्रथञ्च राजानमभिमन्युञ्च भारत। दौःशासनिं लक्ष्मणञ्च धृष्टकेतुञ्च पार्थिवम् ॥ ३२ ॥ वृहन्तं सोमदत्तञ्च सृञ्जयांश्च शताधिकान्। राजानं क्षेमधन्वानं विराटद्रुपदौ तथा ॥३३॥ शिखण्डिनञ्च पाञ्चाल्यं धृष्टद्युम्नञ्च पार्षतम्। युधामन्युञ्च विक्रान्तमुत्तमौजसमेव च ॥ ३४ ॥ कौशल्यं द्रौपदेयांश्च शकुनिञ्चैव सौवलम्। अचलं वृषकञ्चैव भगदत्तञ्च पार्थिवम् ॥ ३५ ॥ कर्णं वैकर्त्तनञ्चैव सहपुत्रममर्षणम्। कैकयांश्च महेष्वासांस्त्रिगर्त्तांश्च महारथान् ॥ ३६ ॥ घटोत्कचं राक्षसेन्द्रं वकभ्रातरमेव च। अलम्बुषं राक्षसेन्द्रं जलसन्धञ्च पार्थिवम् ॥ ३७ ॥ अन्यांश्च पार्थिवान् राजन् शतशोऽथ सहस्रशः। घृतधाराहुतैर्दीप्तैः पावकैः समदाहयन् ॥३८॥ पितृमेधाश्च केषाञ्चिदवर्त्तन्त महात्मनाम्। सामभिश्चाप्यगायन्त तेऽन्वशोचन्त चापरैः ॥ ३९ ॥ साम्नामृचाञ्च नादेन स्त्रीणाञ्च रुदितस्वनैः। कश्मलं सर्वभूतानां निशायां समजायत ॥ ४० ॥ ते विधूमाः प्रदीप्ताश्च दीप्यमानाश्च पावकाः। नभसीवान्वदृश्यन्त ग्रहास्तन्वभ्रसंवृताः ॥ ४१ ॥ ये चाप्यनाथास्तत्रासन्नानादेशसमा[illegible]ः। तांश्च सर्वान् समानाय्य राशीन् कृत्वा सहस्रशः ॥ ४२ ॥ चित्वा दारुभिरव्यग्रैः प्रभूतैः स्नेहपाचितैः। दाहयामास विदुरो [illegible]र्मराजस्य शासनात् ॥ ४३ ॥ कारयित्वा क्रियास्तेषां कुरुराजो [illegible]ष्ठिरः। धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गङ्गामभिमुखोऽगमत् ॥ ४४ ॥

[illegible]ति स्त्रीपर्वणि श्राद्धपर्वणि युद्धहतानामौर्द्ध्वदेहिके षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

[illegible] उवाच। ते समासाद्य गङ्गान्तु शिवां पुण्यजलो[illegible]र्मीं बप्रसम्पन्नां महारूपां महावलाम् ॥ १ ॥

भूषणाम्युत्तरीयाणि वेष्टनान्यवमुच्य च । ततः पितॄणां पौत्राणां
भ्रातॄणां स्वजनस्य च ॥ २ ॥ पुत्राणामार्य्यकाणाञ्च पतीनाञ्च कुरु-
स्त्रियः । उदकञ्चक्रिरे सर्वा रुदत्यो भृशदुःखिताः । सुहृदाञ्चापि
धर्मज्ञाः प्रचक्रुः सलिलक्रियाः ॥ ३ ॥ उदके क्रियमाणे तु वीराणां
वीरपत्निभिः । सूपतीर्थाभवद्गङ्गा भूयो वै प्रससार च ॥ ४ ॥
तन्महोदधिसङ्काशं निरानन्दमनुत्सवम् । वीरपत्नीभिराकीर्णं गङ्गा-
तीरमशोभत ॥ ५ ॥ ततः कुन्ती महाराज सहसा शोककर्षिता ।
रुदती मन्दया वाचा पुत्रान् वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ यः स शूरो
महेष्वासो रथयूथपयूथप । अर्ज्जुनेन हतः संख्ये वीरलक्षण-
लक्षितः ॥ ७ ॥ यं सूतपुत्रं मन्यध्वं राधेयमिति पाण्डवाः । यो
व्यराजच्चमूमध्ये दिवाकर इव प्रभुः ॥ ८ ॥ प्रत्ययुध्यत यः सर्वान्
पुरा वः सपदानुगान् । दुर्य्योधनबलं सर्वं यः प्रकर्षन् व्यरोचत
॥ ९ ॥ यस्य नास्ति समो वीर्य्ये पृथिव्यामपि कश्चन । यो वृणीत
यशः शूरः प्राणैरपि सदा भुवि ॥ १० ॥ सत्यसन्धस्य शूरस्य
संग्रामेष्वपलायिनः । कुरुध्वमुदकं तस्य भ्रातुरक्लिष्टकर्मणः ॥ ११ ॥
स हि वः पूर्व्वजो भ्राता भास्करान्मय्यजायत । कुण्डली कवची
शूरो दिवाकरसमप्रभः ॥ १२ ॥ श्रुत्वा तु पाण्डवाः सर्वे म
वचनमप्रियम् । कर्णमेवान्वशोचन्त भूयश्चार्त्ततराभवन् ॥ १३ ॥
ततः स पुरुषव्याघ्रः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । उवाच मातरं वीरो
निश्वसन्निव पन्नगः ॥ १४ ॥ यः शरोर्म्मिध्वजावर्त्तो महाभुज
ग्रहः । तलशब्दानुनदितो महारथमहाह्रदः ॥ १५ ॥
पातमासाद्य नान्यस्तिष्ठेद्धनञ्जयात् । भवत्या स कथं पु
पुराभवत् ॥ १६ ॥ यस्य बाहुप्रतापेन तापिताः स
तमग्निमिव वस्त्रेण कथञ्छादितवत्यसि ॥ १७ ॥
नित्यं धार्त्तराष्ट्रैरुपासितम् । उपासितं यथास्माभि
धन्वनः ॥ १८ ॥ भूमिपानाञ्च सर्व्वेषां बलं बलवतां